

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગજરાતી કાપીરાશિટ વિભાગ ૧

અનુક્રમાંક ૧૫૫૨૦ નર્ગાકિ

પુસ્તકનુ નામ વૈદ્યમિનાદ

વિષય ૬૨

પ્રાણાચાર્ય શંકરભટ્ટ પ્રણીત

વૈદ્યવિનોદ

(સરસ ભાવાર્થ, વિવેચન અને સ્ફુટનોંધ સમેત)

અનુવાદક :

પૂર્ણચંદ્ર શર્મા

અમદાવાદ.

પ્રકાશક :

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે-બુકસેલર.

ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ.

સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન.

પ્રથમાવૃત્તિ

વ્રત ૧૨૦૦

સંવત ૧૯૮૬

સને ૧૯૩૦

મૂલ્ય રૂા. ૪-૦-૦

(હરીગીત-છંદ)

દુઃખ દુર્ગતિ દર્દ ને દારિદ્ર્યતા દૂરે જવા,
સુખ સુયશ સંપત્તિ રનેહ ને સત્કાર મુદ પ્રાપ્તિ થવા;
પ્રતિદિવસ પર હિપકારનું મહાપુન્ય પૂરણ પામવા,
વાંચોજ “ વૈદ્યચિનોદ ” દિલ દર્ષ વિવિધ વિપદ વિરામવા !

(પૂર્ણચંદ્ર)

આરોગ્ય ધનની અત્યાવશ્યકતા !

(મનહર—છંદ)

રોગી કે નીરોગી હોય ભોગી કિંવા યોગી હોય
સંયોગી (કે) વિયોગી હોય ધરૂંછે જ આરોગ્યતા !
કંગાલ કે કોટિપતિ ભિખારી કે ભૂમિપતિ
અસતી કે મહાસતી ધરૂંછે જ આરોગ્યતા !
આચારી કે અનાચારી કિંકર કે કાર્યભારી
બેકાર કિંવા બ્યાપારી ધરૂંછે જ આરોગ્યતા !
બાલક યુવાન વૃદ્ધ સાધુ જપી તપી સિદ્ધ
બુદ્ધ ને અબુદ્ધ આદિ ધરૂંછે જ આરોગ્યતા ! ૧
આરોગ્યતા હોય તોજ સંયમ નિયમ વ્રત
દાન પુન્ય આદિ ધર્મ કર્મ આરાધાય છે !
આરોગ્યતા હોય તોજ વિવિધ ઉદ્યોગવડે
મનમાની અર્થસિદ્ધિ સ્વહસ્ત કરાય છે !
આરોગ્યતા હોય તોજ અમિત આનંદ યુક્ત
કામકળા કેળવીને કામિન સધાય છે !
આરોગ્યતા હોય તોજ આત્મજ્ઞાન ઉપાસીને
અજર અમર થવા મોક્ષમાં જવાય છે ! ૨
ન હોય નીરોગતા તો તન ધન યૌવન ને
વૈભવ વિલાસ આદિ નકામાં ગણાય છે !
મનના વિચાર સર્વ મનમાં સમાઈ જાય
થાય ન કશુંએ કામ હિમ્મત હણાય છે !
કંટાળો અનેકવાર આવે છે અપાર એથી
નિઃસાર નિકૃષ્ટ નિજ જીવન જણાય છે !
અવતાર ઉભયની સિદ્ધિ ન સધાય અંતે
હાય વૈય સાથ મૃત્યુપૂરમાં તણાય છે ! ૩

સધળી સંપત્તિ સાથ સરખાવી જોતાં સત્ય
 આરોગ્ય સંપત્તિ અતિ અમૂલ્ય મનાઇ છે !
 ઋદ્ધિ સિદ્ધિ નવનિધિ સ્મૃદ્ધિ વૃદ્ધિની જ સત્તા
 સ્વતંત્રપણાથી સદા એમાંજ સમાઇ છે !
 અવનિમાં આવી નિત્ય નીરાંગી નિતાંત
 એજ પૂર્વ સુકૃતની સરસ કમાઇ છે !
 માટે મહામોંઘી એવી આરોગ્યસંપત્તિ રોજ
 આધિન થવાજ માટે યુક્તિ આ રચાઇ છે ! ૪
 વાંચો વૈદ્યવિદ્યાનાં સુપુસ્તકો સુભાવ સાથ
 વિચારી મનન કરો વિવેકી મહાજનો !
 નિશ્ચયપણાથી તેના નિયમાનુસાર ચાલી
 હૃષ્ટપુષ્ટ દીર્ઘાયુષિ થઇ સુખિયાં બનો !
 ચિરંજીવિ સંતતિની મેળવી મહાન મગ્ન
 સંગ્રહો સદૈવ શ્રેષ્ઠ સુખનાં જ સાધનો !
 લ્હાવ લઇ જીવનનો સર્વ સિદ્ધિ સાધ્ય કરી
 ઉદય કરો અવશ્ય સ્વદેશી સમાજનો ! ૫

પાઠકપુમાનો પ્રતિ પ્રાર્થના !

(સોરઠા—છંદ)

- જટપટ વાંચી જાય, વગર વિચાર્યે વસ્તુતાઃ
લેશ લાભ નહિ થાય, કહો વાંચ્યું શું કામનું ? ૧
- ગુણતત્ત્વ ઘટમાંથી, આવી રથેર્ય થયું નહીં;
યાદ ન રહ્યું જરાય, કહો વાંચ્યું શું કામનું ? ૨
- વાંચ્યું કરી વિચાર, (પણ) આણ્યું નહીં આચારમાં;
સંમ્રદ કર્યો ન સાર, કહો વાંચ્યું શું કામનું ? ૩
- મોટમ માટે મૂલ્ય, ખરચીને ખરિયું છતાં;
ગણ્યું તરખલા તુલ્ય, કહો લીધું શું કામનું ? ૪
- પુસ્તક પ્રાપ્ત થતાંજ, પૂર્ણ પ્રેમસદ ના પડ્યું;
ફાટ્યું અથડાતાંજ, કહો પામ્યું શું કામનું ? ૫
- વાંચે નહિ કોઇવાર, ન દે વાંચવા કોઇને;
ભર્યા ભલા ભંડાર, કહો સંચ્યું શું કામનું ? ૬
- ઉધેઈ ઉંદર ખાય, કે ખોવાયે મૂળથી;
કે પડિકાં બંધાય, કહો મળ્યું શું કામનું ? ૭
- માટે મારા મિત્ર, પુસ્તક મળતાં પ્રેમથી;
ચાર ગુણોનું ચિત્ર, મનમાં મોદે છાપજો ! ૮
- અમૂલ્યપુસ્તક આજ, આયુ બગાડિ આપવા;
મનન કરો મનમાં જ, ઊંડા અર્થો ઉઢરી ! ૯
- સત્ય પ્રતિષ્ઠા સાથ, કર્હું છું હું પ્રિય આપને;
સમજી થશે દુખપાથ, આ પુસ્તક આલંબતા ! ૧૦
- વાંચો વંચાવોજ, ખરિદો ખરિદાવો અતિ;
મેળવીને મહા મોજ, જીવન પૂર્ણ સફળ કરો ! ૧૧

પુસ્તક પરિચય પત્ર

મનુષ્યની જિંદગી આલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ ત્રણ અવસ્થાથી યુક્ત છે, તેમાં પણ આલ્યાવસ્થા ફક્ત વિવિધ વિદ્યા કળાઓને પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવા માટે જ છે, યુવાવસ્થા બાળ-પણમાં પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા કળાના ઉપયોગ સહિત હૃન્નર ઉદ્યોગને ખિલવી ધન સંપત્તિ, સંતાન સંપત્તિ અને વૈભવાનંદની પ્રાપ્તિ માટે જ છે, અને વૃદ્ધાવસ્થા તે વિદ્યા કળા તથા ધન સંપત્ત્યાદિથી મેળવેલાં સાધનો વડે સુખ શાંતિપૂર્વક પ્રભુ ભજન, પરોપકાર વગેરે સત્કૃત્યોમાં દિવસ ગમન કરવા માટે જ છે, એમ સ્થૂળ દૃષ્ટિથી સમજાય છે.

એ ત્રણ અવસ્થાની દર્મ્યાન સોળ વર્ષ લગી તરૂણાવસ્થા, કે જેમાં શરીરના બાંધાની શરૂઆત થાય છે. સોળ વર્ષથી માંડી પચીશમા વર્ષ લગી વૃદ્ધાવસ્થા, કે જેમાં સઘળા ધાતુઓનો વધારો થાય છે. પચીશથી છવીશમા વર્ષની શરૂવાત યૌવનાવસ્થાનો પ્રારંભ, કે જેમાં યશ અને ધન મેળવવાની તકનો પાયો ચણાય છે. છવીશમા વર્ષથી ત્રાણીશમા વર્ષ લગી સંપૂર્ણાવસ્થા, કે જેમાં રસ રૂધિર મેદ માંસ હાડ મજ્જા વીર્ય એ સાતે ધાતુઓ પુષ્ટ થાય છે. ત્રાણીશમા વર્ષ પછી જીવન પર્યન્તની કિંચિત્ પરિહાણી અવસ્થા કે જેમાં સંસાર સુખનો આનંદ લઘ સંતતિનું સુખ પ્રાપ્ત કરી અંતે ઈશ્વર ભજનમાં લીન રહેવાથી ઉભવ ભવ સુધારી શકાય છે.

જો કે એ બધી અવસ્થાઓ આનંદકારિણી મનાય છે; તથાપિ તેઓ સર્વની અંદર આરોગ્યાવસ્થાની સહુથી પહેલાં જરૂર છે, કેમકે આરોગ્ય યુક્ત હોય તો જ એ અવસ્થાઓ સાકર સમાન જણાય છે, નહીં તો ડગાહળ વિષવત્ ભાસે છે, માટે શરીર માઘ સ્વલ્પ ધર્મ સાધનમ્—સંસારમાં શરીર પ્રાપ્ત કરીને તેને સદૈવ નીરોગી રાખવાથી જ ચતુર્વર્ગાદિ સાધન થઈ શકે છે ! એ હેતુને સંપૂર્ણતા અર્પવા આ ‘વૈદ્યવિનોદ’ ગ્રંથ પણ સન્માનભર્યો દરજ્જો ભોગવે

છે. કારણ કે મહાત્મા (ચરક સુશ્રુતાદિ) ગ્રંથોનું મંથન કરી સાગરનું અથાગ જલ ગાગરમાં સમાવ્યા સરખો લઘુ ગ્રંથ નિદાન તથા ચિકિત્સાથી પૂર્ણ વૈદ્યાચાર્ય શાંકર ભટ્ટજીએ જિજ્ઞાસુ અધિકારી જન સમાજના કરકમળ, નેત્રકમળ અને હૃદયકમળ એમ ત્રિકલ ત્રિપુટીને સુશોભિત કરેલ છે, એટલું જ નહીં પણ જેમાના પ્રયોગો અત્યંત ચમત્કારી-હાજર જવાબી છે એમ સુજનોના લાંબા અનુભવથી સિદ્ધ થયેલ છે, જેથી અપરિચિત આદેશાદક અચિત્ત મહિમાવંત આ ગ્રંથ છે એ નિર્વિવાદિત છે !

આ અત્યુપયોગી ગ્રંથનું ગુજરાતી ગિરામાં શુદ્ધ સરલ ભાષાંતર કરી પ્રકાશિત કરવા સંબંધી અમદાવાદ નિવાસી શ્રીયુત્તમ મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે ભુકસેલર અને પબ્લીશરે અત્યાતુરતા જણાવી પૂરતાં સાધનો મને પૂરાં પાડ્યાં જેની સહાયતાથી સર્વાંગ સુંદર ગ્રંથનું ગુજર્જરી અનુવાદ તૈયાર કરવામાં સુલભતા પ્રાપ્ત થઇ એ સંબંધમાં તેઓશ્રીનો હું અમલ અંતઃકરણથી અત્યંત આભાર માનું છું. અને ઇચ્છું છું કે આવા જનહિતકારી ગ્રંથોની પ્રસિદ્ધિ માટે તે મહાશયના મનમંદિરમાં ઉત્કટ ઉત્કંઠાદેવીની પ્રતિષ્ઠા થઇ કાયમપણે યાનોપાસકોની કામના પૂર્ણ કર્યાં કરે !

આ ગ્રંથમાં બનતી કાળજીથી સુધારણા કરવામાં આવી છે; તદ્દપિ કલ્પના અને દષ્ટિ દોષથી જે કંઇ અશુદ્ધિ કેવા દોષ રહિ ગયેલ હોય તે આપ સુજનો હંસવત્ ગુણગ્રાહી થઇ સુધારી મને સૂચના આપવા તરફી લેશે તો હું અત્યંત આભારી થઇશ. ઇત્યલમ.

સંવત ૧૯૭૧
વસંતપંચમી
અમદાવાદ.

}
}
}

આપનો ક્ષમાપ્રાર્થી
પૂર્ણચંદ્ર શર્મા
(પરિચિત જાગીરદાર)

પ્રેમપૂર્ણ-પુષ્પાંજલી

જે મહાશયો વૈદ્ય વિદ્યાપારંગત વૈદ્યાચાર્યની પાસે વૈદ્યકીય વિષયોનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી, ઔષધાદિ ક્રિયાઓનો અનુભવ લઈ વૈદ્યની ઉપાધિને લાયક થયા છે અને જેમનો હાથ દર્દી બેદર્દીને આનંદ-આરોગ્યતા-તુષ્ટિ-પુષ્ટિ કાપવા માટે અમૃત સમાન નીવડેલ છે, તે સ્વાર્થ પરમાર્થ સાધક મહાશયોને, તથા—

જે સુજનો વૈદ્યવિદ્યાનો શૌખ ધરાવે છે અને પોતાનું, પોતાના ઉપાસકો તેમ જ દીન હીન જનોનું ઔષધોપચાર વડે શ્રેય કરવા તત્પર રહે છે તેઓને, ક્રિયા—

જે મહાનુભવો સાહિત્યસ્વાદના આદ્યાદમાં નિમગ્ન રહી વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રતિપદ પ્રેમ ધરાવે છે અને પોતાને મળેલા આનંદનો હિસ્સો અન્ય જિજ્ઞાસુજનોને આપવા ઉત્કંઠિત રહી એ જ અનુરાગમાં રસબસ રહે છે, તેઓ ઉપકારી પુમાનોને આ સકળ સિદ્ધિસાધક પુસ્તક રૂપ પરિમલ પૂરિત પુષ્પોની અંજલી સમર્પણ કરી સ્નાનંદિત થઉં છું અને ઇચ્છું કે—

(હરીગીત-છંદ)

આ ગ્રંથ રૂપ સુપંથ પર જે પંથનો ડાંલજ ધરી,

ચાલે જ અંધારુંધિથી ચટ ઊંટવૈદું આદરી;

હરિ શકે જીવન ધન પરંતુ રોગ રંજ ન હરિ શકે,

વિશ્વાસઘાતી વૈદ્યવેષક ગર્વની વાતો બકે. ૧

એવા અનાઠી વર્ગને આ બાબતો સમગ્નવશો.

વૈદ્યક શિરે બદનામી બેશક આવતી અટકાવશો;

એ અરજ સ્વીકારી અમારો સકળ શ્રમ કરશો સદા,

સુખિઓ સ્વદેશ થશે અને અળગી જશે સહુ આપદા ! ૨

આયુર્વેદના અધિકારીઓનો

અનુરાગધીન

વૈદ્ય પૂર્ણચંદ્ર

સિદ્ધિ સમર્પક સૂચના

તનુરસ્તીરૂપ ત્રિજેરી તર રાખવી એ જ ઉત્તમોત્તર તદ્દખીર છે ! આરોગ્યતા એ જ સર્વોચ્ચ સુખ પ્રાપ્તિની સફલતા છે ! સુખમય જીવન ગાળવું એ જ સર્વથી પહેલી જરૂરિયાત છે ! ચારે વર્ગ (ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ)ની સંપ્રાપ્તિ સ્વાસ્થ્યતાને જ આધીન છે ! અને તનરૂપ તરણી (જહાજ)નું સુકાન તનુરસ્તી જ છે ! જેથી સંસાર સાગરમાં સુખપૂર્વક પ્રવાશ કરવો હોય તો સુકાનને જ જાળવવા સત્યવાન રહેવું !!!

જે આરોગ્યતા આપે તે જ યોગ્ય ઔષધ છે ! જે રોગથી મુકાવે તે જ ઉત્તમ-હંશિયાર વૈદ્ય-હકીમ-તખીમ-ડોક્ટર છે ! વ્યાધિના સ્વરૂપને જાણી વેદનાઓ અંધ પાડવી એ જ વૈદ્યનું વૈદ્યપણું છે ! રોગને, શત્રુને અને અગ્નિને ઊઠતાં જ ઉચ્છેદી નાખવાં ! અને ફરીથી તેમનું સજીવનપણું ન થાય તેવી રીતે નિર્મૂળ કરવાં. રોગીએ વૈદ્યના કથન મુજબ પથ્ય (કરી) પાડી તુરત સાગ્ન થવું; કેમકે પથ્ય પાળનારને પ્રથમ તો રોગ જ થતો નથી અને કદાચ થયો હોય તો તેથી રહેવા જ પામતો નથી ! રોગનો અલૌપ્તી-હેમિયોપ્તી-કોમેપ્તી-ઇદક્ટ્રો-પ્તી-નેચરોપ્તી કિવા આર્ય યુનાની આદિ આપધ પદ્ધતિ વડે નાશ કરવો અગર શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર હોય તો તેનો ઉપયોગ કરવો; પણ કુશળ ક્રિયાવંત, દયાળુ, ધીર અને એ સંબંધી પૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર પાસેથી શસ્ત્ર પ્રયોગ કરાવવો, રોગથી ગભરાઇ હાયવૌય ન કરતાં શાંતતાથી ઉપાય આદરી આરામના વિચારોનું સખળ વાતાવરણ કરી સાગ્ન તાગ્ન થવું. ખરાબ વિચારોની અસર મન પર થવાનો વખત જ હાજર ન થવા દેવો. મનને ને તનને નિકટનો સંબંધ છે માટે એક ખીજને હરકત ન નડે તેવા જ પગલાં ભરવાં, હિમ્મત હારવી નહીં, આસ્તાયુક્ત આશા નિરાશાનો નાશ કરી શકે છે; માટે જ્યાં લગી શરીરમાં શ્વાસ ચાલતો હોય ત્યાં લગી રોગ શાંતિના ઉપાય જરૂરી જ રાખવા. કેમકે ઇશ્વરેચ્છા અનુકૂળ હોય (આયુષ્ય હોય) તો મરણના ચિન્હોવાળો પણ જીવી શકે છે. માટે છેવટ સુધી ઉપાય કરવા. પરિણામ તો પરમાત્માધીન છે, જેથી મનુષ્ય યતન અને ઇશ્વર કૃપાથી ધારેલી ધારણામાં ફતેહ મળે જ છે !

અમારો અમોઘ આશોર્વાદ

(ગઝલ-કંવાલી)

નિરોગી નિત્ય રહેવાના, અને ઝાઝું જીવવાના,-

નિયમ સઘળા નિભાવીને, સદા સુખિયાં સહુ રહેજો ! ૧

શીલ ગુણ રૂપ યશશાલી, પ્રજા એવી નિયમ પાળી,-

પ્રાપ્ત કરી તેનું સુખ પ્રીતે, સદા સુખિયાં સહુ રહેજો ! ૨

વિવિધ વિદ્યા કળા વાર, શિખી પૂરી સુગતિ-સાર,-

કેળવી કરી સ્તુત્ય કરણી, સદા સુખિયાં સહુ રહેજો ! ૩

ખિલવી ઉદ્યોગ આતિ ખર્તે, ન્યાયી ધન મેળવી નિત્યે-

કરી વ્યય લોકહિત કાળે, સદા સુખિયાં સહુ રહેજો ! ૪

જગતના માત્ર જીવો જે, મિત્ર મહારા સહુ છે તે,-

વિશદ એ વૃત્તિને વહેારી, સદા સુખિયાં સહુ રહેજો ! ૫

ટોખલી ધર્મના ટંટા. ફાંસુ જે જાતિના ફંટા,-

તજી તે થઈ સુસંપિદાં, સદા સુખિયાં સહુ રહેજો ! ૬

ભજી પ્રભુને ભલી રીતે, પરમ મુદ મેળવી પ્રીતે,-

રાત દિન રામ રસ પીને, સદા સુખિયાં સહુ રહેજો ! ૭

રોગોની અનુક્રમણિકા

રોગ	પૃષ્ઠ	રોગ	પૃષ્ઠ
અ		જ	
૧ અજીર્ણ ...	૮૫ થી ૯૨	૨૨ જીવાનીના ખીલ	૩૮૮-૩૯૪
૨ અમિરોહિણી...	૩૯૭-૩૯૮	ઝ	
૩ અતિસાર ...	૬૨—૮૫	૨૩ ઝેરના ઉપાય	૪૮૪-૪૯૧
૪ અનાહ-આફરો	૨૨૬-૨૨૭	ટ	
૫ અમ્લપિત્ત ...	૩૬૦-૩૬૨	૨૪ તરસ	૧૪૫-૧૪૮
૬ અરોચક ...	૧૩૫-૧૩૬	ઢ	
૭ અંડવૃદ્ધ ...	૨૭૮-૨૮૦	૨૫ દાહ	૧૬૬-૧૬૮
૮ આમવાત	૨૦૮-૨૧૨	ન	
ઉ		૨૬ નાડીવ્રણ	૩૨૧-૩૨૨
૯ ઉદરી	૩૯૫-૩૯૬	પ	
૧૦ ઉદર્દ શીત પિત્તાદિ	૩૫૭-૩૫૮	૨૭ પથરી	૨૪૪-૨૪૫
૧૧ ઉદાવર્ત	૨૨૪-૨૨૫	૨૮ પાંડુરોગ	૯૪—૯૮
૧૨ ઉધરસ	૧૧૪-૧૧૬	૨૯ પ્રમેહ	૨૪૭-૨૪૮
૧૩ ઉન્માદ	૧૬૮-૧૭૭	૩૦ પેટના રોગ	૨૬૧-૨૭૨
૧૪ ઉપદંશ	૩૩૦-૩૩૨	બ	
૧૫ ઉરસ્તંભ	૨૦૪-૨૦૫	૩૧ બદ	૨૮૧-૨૮૨
૧૬ ઉત્તરી	૧૩૮-૧૪૫	૩૨ બાળકના રોગો	૪૭૩-૪૭૬
ક		ભ	
૧૭ કાદ	૩૪૦-૩૫૪	૩૩ ભગ્ન	૩૧૮-૩૨૧
ગ		૩૩ ભગંદર	૩૨૪-૩૨૯
૧૮ મલગંડ	૨૮૩-૨૮૬	મ	
૧૯ ગ્રંથિ	૨૮૮-૨૮૯	૩૫ મહાત્મ્ય	૧૫૯-૧૬૫
૨૦ ગુડબ્રંશ-આમણ	૩૯૯-૪૦૦	૩૬ મશક-મસા	૩૮૬-૩૮૭
૨૧ ગુદમ-ગોળો	૨૮૮-૨૩૩	૩૭ મસૂરિકા-શીતળા	૩૭૮-૩૮૦

રોગ	પૃષ્ઠ
૩૮ મૂચ્છા	૧૫૨-૧૫૮
૩૯ મૂત્રકૃચ્છ	૨૩૮-૨૪૩
૪૦ મેદ	૨૫૭-૨૫૮
૪૧ મોહોડાના અને કાન, નાક, આંખ- ના રોગો	૪૦૧-૪૪૭
૨	
૪૨ રક્તપિત્ત	૯૯-૧૦૨
૪૩ રાન્યક્ષમા	૧૦૩-૧૧૩
૬	
૪૪ લિંગાર્શ	૩૩૬-૩૩૭
૫	
૪૫ વાઇ	૧૭૮-૧૭૯
૪૬ વાત	૧૮૧-૧૯૫
૪૭ વાતરક્ત	૧૯૮-૨૦૩
૪૮ વિદ્રધિ	૨૯૪-૨૯૭
૪૯ વિસર્પ-રતવા	૩૬૭-૩૬૯
૫૦ વિસ્ફોટક	૩૭૨-૩૭૩
૫૧ વ્રણ-ગડ-ગુંબડ	૩૦૦-૩૧૭

રોગ	પૃષ્ઠ
૨૧	
૫૨ શ્વાસ	૧૨૪-૧૨૭
૫૨ શ્લીપદ	૨૯૧-૨૯૨
૫૩ શીત પિત્તાદિ	૩૫૭-૩૫૮
૫૪ શક દોષ	૩૩૭-૩૩૮
૫૫ શૂળ	૨૧૩-૨૨૩
૨૨	
૫૬ સ્નાયુ-વાળો	૩૭૬-૩૭૭
૫૭ સ્વર ભેદ	૧૩૦-૧૩૨
૫૮ સ્ત્રીના પ્રદર વિગેરે રોગો	૪૫૪-૪૭૩
૫૯ સોજો	૨૭૨-૨૭૪
૬	
૬૦ હેડકા	૧૨૧-૧૨૨
૬૧ હૃદયોગ	૨૩૪-૨૩૫
૬૨ ક્ષૂદ્ર રોગ	૩૮૩-૩૮૫

વિષયાનુક્રમશિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ આશીર્વાદાત્મક મંગળાચરણ	૧
૨ આ ગ્રંથ કેની આગાથી	
કાણે રચ્યો ?	...૧
પ્રથમ ઉલ્લાસ	
૩ લેભાગુ-મૂર્ખ વૈદની	
ઔષધી ન લેવા માટે	
લક્ષામણ.	૪
૪ રોગોની પરીક્ષા શી રીતે	
કરવી ?	૫
૫ ઉપરની આપતો સંબંધી	
વિશેષ ખુલાસો	"
૬ કેવી રીતે નાડી પરીક્ષા	
કરવી ?	૭
૭ મૂત્ર પરીક્ષા કેવી રીતે	
કરવી ?	૯
૮ રોગીના જીવન-મરણની	
કેવી રીતે ખબર પડી શકે ?	૧૧
૯ વૈદનું કર્તવ્ય શું છે ?	૧૪
૧૦ અધા રોગોની પેદાશ	
શામાંથી થાય છે ?	૧૪
૧૧ જવર વગેરે રોગોનાં	
લક્ષણ સહ ઉપાયની	
વ્યાખ્યા	૧૫
૧૨ તાવની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ ?	
૧૩ તાવ પાકવાની મર્યાદા ...	૧૮

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૪ આગંતુક તત્વના શું	
ચિન્હો છે ?	૧૮
૧૫ વિષય જવરનાં ચિન્હો...	"
૧૬ તાવની અંદર શું હિત કર છે ?	૧૯
૧૭ તાવમાં પ્રથમ શું કરવું ?	...૨૦
૧૮ વાયુના તાવમાં શું શું	
થાય છે ?	"
૧૯ વાત જવર આવતો	
શાથી અટકે ?	૨૧
૨૦ પિત્ત જવરમાં શું શું	
લક્ષણ થાય છે ?	"
૨૧ પિત્ત જવર નાશના	
ઉપાય	૨૨
૨૨ કફના તાવનાં શું ચિન્હો છે ?	૨૪
૨૩ કફ જવર મટવાના ઉપાય	૨૫
૨૪ વાયુ અને પિત્તના સંયોગ	
થી આવનારા તાવનાં	
લક્ષણ	૨૫
૨૫ વાયુ પિત્તજવર નાશના	
ઉપાય	
૨૬ વાયુ કફ જવરનાં ક્યા	
લક્ષણો હોય છે ?	૨૬
૨૭ વાત કફજવરનો ઉપાય	૨૭
૨૮ કફ પિત્ત જવરનાં શું	
ચિન્હો છે ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૯ કંક પિત્ત જ્વરના ઉપાય	૨૮
૩૦ કર્ણુશેથની સાધ્યાસાધ્ય- તા થું છે ?	"
૩૧ સન્નિપાતમાં થું થું લક્ષણ થાય છે	૨૯
૩૨ સન્નિપાતના ઉપાય.	"
૩૩ સન્નિપાતની મુખ્ય જાતિ કેટલી ?	૩૪
૩૪ તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો અવધિ કેટલો છે ?	૩૫
૩૫ સન્નિપાત પૈકી સંધિ- ગનાં લક્ષણ	૩૬
૩૬ સંધિગ સન્નિપાતના ઉપાય	"
૩૭ અંતક સન્નિપાતના થું લક્ષણ ?	૩૭
૩૮ રૂગદાહ સન્નિપાતનાં થું ચિન્હો છે ?	"
૩૯ રૂગદાહનો ઉપાય	૩૮
૪૦ કેવાં લક્ષણો હોય તો ચિત્તભ્રમ કહેવાય ?	"
૪૧ ચિત્તભ્રમ માટે થું ઉપાય કરવો ?	૩૯
૪૨ શ્વિતાંગ સન્નિપાત કોને કહેવાય ?	"
૪૩ તંદ્રિક સન્નિપાતના લક્ષણ	૪૦

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૪ તંદ્રિકનો ઉપાય	૪૦
૪૫ કંઠકુખ્જ સન્નિપાતનાં લક્ષણ	"
૪૬ કંઠકુખ્જનો ઉપાય	
૪૭ કર્ણુક સન્નિપાતનાં લક્ષણ	"
૪૮ કર્ણુક સન્નિપાતનાં ઉપાય	૪૨
૪૯ ભુગ્નનેત્ર સન્નિ- પાતનાં લક્ષણ	"
૫૦ ભુગ્નનેત્રનો અંતિમ ઉપાય	૪૩
૫૧ રક્તષ્થીવી સન્નિ- પાતનાં લક્ષણ	"
૫૨ રક્તષ્થીવીના ઉપાય	૪૪
૫૩ પ્રલાપક સન્નિપાતનાં લક્ષણ	૪૪
૫૪ પ્રલાપકનો ઉપાય	૪૫
૫૫ જિવ્હક સન્નિપાતના લક્ષણ	"
૫૬ જિવ્હકનો ઉપાય	"
૫૭ અભિન્યાસ સન્નિ- પાતના લક્ષણ	૪૬
૫૮ તમામ પ્રકારના સન્નિપાતના ઉપાય	"
૫૯ વિષમ જ્વર કોને કહે ?	૪૯

વિષય	પૃષ્ઠ
૬૦ વિષમ જ્વર કેટલી જાતિનો છે ?	”
૬૧ તાવ શાથી આવે છે ?	૫૦
૬૨ એ દરેકનું જૂઠું જૂઠું ઓળખાવું શા ઉપરથી થઈ શકે છે ?	”
૬૩ પાંચે પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન ઉપાય	૫૧
૬૪ વિષમ જ્વરના અન્ય ઉપાય	૫૪
૬૫ જિર્ણજ્વરના લક્ષણો	૫૬
૬૬ જિર્ણજ્વરના ઉપાય	૫૭
૬૭ જ્વર મુક્તનાં લક્ષણો	૬૦
૬૮ મરણ યોગ્ય જ્વર ગેગીનાં લક્ષણો	૬૧
૬૯ તાવના દશ ઉપદ્રવો	”
ઉલ્લાસ બીજો	
૭૦ અતિસારનાં દૂરનાં નિદાનો	૬૨
૭૧ અતિસારની સંપ્રાપ્તિ સહિત સામાન્ય સ્વરૂપનાં લક્ષણો	૬૩
૭૨ અતિસારની સંખ્યા	૬૪
૭૩ અતિસારનું પૂર્વ રૂપ	”
૭૪ વાતાતિસારનાં લક્ષણો	૬૫
૭૫ ” ઉપાય	”
૭૬ પિત્તાતિસારનું લક્ષણ	૬૬

વિષય	પૃષ્ઠ
૭૬ પિત્તાતિસારનો ઉપાય	૬૬
૭૭ શ્લેષ્મ-કફાતિસારનું લક્ષણ	”
૭૮ કફાતિસારની ચિકિત્સા	૬૭
૭૯ ત્રિદોષાતિસારનું લક્ષણ	”
૮૦ ત્રિદોષાતિસારનો ઉપાય	”
૮૧ રક્તાતિસાર-લોહી ખંડ-વાડાનું સંપ્રાપ્તિસહ લક્ષણ	૬૮
૮૨ રક્તાતિસારનો ઉપાય	”
૮૩ આમાતિસારનું સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક લક્ષણ	૬૯
૮૪ આમાતિસારના ઉપાય	”
૮૫ અતિસાર રોગી માટે સૂચના	૭૩
૮૬ અસાધ્ય અતિસારનું લક્ષણ	”
૮૭ આતસાર મટી ગયાનું લક્ષણ	૭૩
સંપ્રહણી સંબંધી નિદાન તથા ચિકિત્સા	
૮૮ સંપ્રહણીનું સંપ્રાપ્તિરૂપ સહિત સામાન્ય લક્ષણ	૭૪
૮૯ પૃથક્ દોષોથી થએલી સંપ્રહણીનાં લક્ષણો	૭૫
૯૦ સંપ્રહણીની ચિકિત્સા	”

વિષય પૃષ્ઠ

૯૧ કયા રોગીને ગ્રહણીરોગ
અસાધ્ય છે ? ૭૯

ગુહાના મસા-અર્શનાં લક્ષણ
અને ચિકિત્સા

૯૨ અર્શની સંપ્રાપ્તિપૂર્વક
સંખ્યા ૨૨

૯૩ અર્શના પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણો ૮૦

૯૪ અર્શ રોગના ઉપાય. ૮૧

૯૫ અસાધ્ય અર્શ રોગીનાં
લક્ષણો. ૮૫

ઉદલાસ ત્રીજો

**અજીર્ણનાં લક્ષણ અને
ચિકિત્સા**

૯૬ ચાર પ્રકારનાં અગ્નિનો
વિચાર ૨૨

૯૭ અજીર્ણ અને રોગના
ઉપાય ૮૭

૯૮ અજીર્ણનાં સામાન્ય લક્ષણ ૯૦

૯૯ અજીર્ણ મટવાનાં ચિન્હ ૨૨

૧૦૦ લસ્મક રોગનું લક્ષણ ૨૨

૧૦૧ „ નો ઉપાય ૨૨

**કૃમિ રોગનું નિદાન લક્ષણ
અને ચિકિત્સા**

૧૦૨ કૃમિઓના ભેદ ૯૧

૧૦૩ કૃમિરોગનાં દૂરનાં હેતુઓ ૨૨

વિષય પૃષ્ઠ

૧૦૪ જેને કૃમિ-કીડા ઉત્પન્ન
થયાં હોય તે મનુષ્યનાં
લક્ષણ ૯૧

૧૦૫ કૃમિરોગનાં ઉપાય ૯૨

**પાંડુરોગનાં લક્ષણ અને
ચિકિત્સા**

૧૦૬ પાંડુરોગની સંખ્યા અને
નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ૯૪

૧૦૭ પાંડુરોગના ઉપાય ૨૨

૧૦૮ પિત્ત કમળીની હેતુ સહિત
સંપ્રાપ્તિ ૯૬

૧૦૯ કમળા-કમળીના ઉપાય ૨૨

૧૧૦ પાંડુરોગીનાં અસાધ્ય
લક્ષણો ૯૮

૧૧૧ પાંડુરોગીને ખાવાયોગ્ય
પદાર્થો ૨૨

ઉદલાસ ચોથો

**રક્તપિત્ત લક્ષણ અને
ચિકિત્સા**

૧૧૨ રક્તપિત્તની નિદાનપૂર્વક
સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય
લક્ષણ ૯૯

૧૧૩ રક્તપિત્તને વહેવાના માર્ગો ૨૨

૧૧૪ રક્તપિત્તનું પૂર્વસ્વરૂપ ૧૦૦

૧૧૫ વાયુ પિત્ત અને કફ
સંબંધી રક્તપિત્તનાં રૂપ ૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૧૬ રક્તપિત્તના ઉપાય	૧૦૦
૧૧૭ અસાધ્ય રક્તપિત્ત રોગીનાં લક્ષણો	૧૦૨
રાજ્યક્ષમાનાં લક્ષણ અને ચત્ન	
૧૧૮ ક્ષયરોગ થવાનાં મુખ્ય કારણો	૧૦૩
૧૧૯ ક્ષયરોગનું સંપ્રાપ્તિ	„
૧૨૦ ક્ષયરોગનું પૂર્વરૂપ	૧૦૪
૧૨૧ ક્ષયરોગનું લક્ષણ	„
૧૨૨ ક્ષયરોગ સન્નિપાતિક છે તો પણ દોષોના ત્રાસથી થતાં ભિન્ન લક્ષણો	૧૦૫
૧૨૩ ક્ષયરોગીને સેવવાયોગ્ય પદાર્થો	„
૧૨૪ ક્ષયરોગીના ઉપાય	૧૦૬
૧૨૫ ક્ષયરોગીને કેવાં ચિન્હો થાય તો ન જીવે ?	૧૧૨
૧૨૬ ક્ષયરોગીએ આટલાવાનાં અવશ્ય ત્યજવા	૧૧૩
૧૨૭ ક્ષયરોગમાં જીવવાની અવધી „ ઉધરસનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા	
૧૨૮ ઉધરસનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ	૧૧૪
૧૨૯ ઉધરસના કેટલા પ્રકાર છે ?	„

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૩૦ ઉધરસ થવા પહેલાં શું શું લક્ષણો થાય છે ?	૧૧૫
૧૩૧ પાંચ પ્રકારની ઉધરસનાં પૃથક્ લક્ષણો	„
૧૩૨ ઉધરસની ચિકિત્સા	૧૧૬
હેડકી-હીકનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા	
૧૩૩ હેડકીનાં દૂરનાં નિદાનો	૧૨૧
૧૩૪ હેડકીની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ	„
૧૩૫ હેડકીના ઉપચાર	૧૨૨
શ્વાસનાં નિદાન લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૧૩૬ શ્વાસ રોગની સંખ્યા	૧૨૪
૧૩૭ શ્વાસનું પૂર્વરૂપ તથા શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ	૧૨૫
૧૩૮ પાંચ પ્રકારના શ્વાસનાં પૃથક્ લક્ષણો	„
૧૩૯ શ્વાસરોગનાં ઉપાય	૧૨૭
ઉદ્વાસ પાંચમો સ્વરભેદનાં નિદાન, લક્ષણ અને ઉપાય	
૧૪૦ સ્વરભેદનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ અને સંખ્યાપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ	૧૩૦
૧૪૧ કયા છ પ્રકાર છે ?	૧૩૧

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૪૨ સ્વરભેદનાં પૃથગ્લક્ષણો	૧૩૧
૧૪૩ સ્વભેદના ઉપાય	૧૩૨
અરોચક નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
૧૪૪ અરોચકનું નિદાન તથા સંખ્યાસહિત સામાન્ય લક્ષણ	૧૩૫
૧૪૫ પાંચે પ્રકારના અરોચકનાં પૃથગ્ લક્ષણો	„
૧૪૬ અરોચકના ઉપચાર	૧૩૬
ઉલટીનું નિદાન, લક્ષણ અને ઉપાય	
૧૪૭ ઉલટીનું નિદાન	૧૩૮
૧૪૮ ઉલટીની સંખ્યા તથા પૂર્વ રૂપ	૧૩૯
૧૪૯ પાંચ પ્રકારની ઉલટીના લિન્ન લિન્ન લક્ષણો	૧૩૯
૧૫૦ ઉલટીના ઉપચાર	૧૪૦
૧૫૧ ઉલટીનું અસાધ્યપણું તથા ઉલટીના ઉપદ્રવો	૧૪૫
તરસનું નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૧૫૨ તરસનું નિદાન	૧૪૫
૧૫૩ તરસનું લક્ષણ	૧૪૬
૧૫૪ તરસની સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સંખ્યા	„

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૫૫ વાયુથી થયેલી તરસનું લક્ષણ	૧૪૬
૧૫૬ તરસના ઉપદ્રવો	૧૪૮
૧૫૭ કેવા તરસ રોગી માટે ચિકિત્સા કરવી ?	„
૧૫૮ તરસની ચિકિત્સા	„
મૂર્ચ્છા-બેભાનપણાનું નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
૧૫૯ મૂર્ચ્છાની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	૧૫૨
૧૬૦ મૂર્ચ્છાનું લક્ષણ તથા સંખ્યા	૧૫૩
૧૬૧ મૂર્ચ્છાનું પૂર્વ રૂપ	„
૧૬૨ પ્રત્યેક પ્રકારની મૂર્ચ્છાનાં પૃથક્ લક્ષણો	૧૫૪
૧૬૩ સંન્યાસનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ	૧૫૫
૧૬૪ મૂર્ચ્છાની ચિકિત્સા	૧૫૬
૧૬૫ સંન્યાસની ચિકિત્સા	૧૫૮
૧૬૬ ભ્રમની ચિકિત્સા	„
ઉદ્ઘાસ છટ્ટો	
મહાત્પથનાં નિદાન, લક્ષણ અને ઉપચાર	
૧૬૭ મદ્દનો સ્વભાવ તથા મહિમા	૧૫૯
૧૬૮ કેવી રીતે મદિરા પીવાય તો રસાયનરૂપ છે ?	૧૬૦

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૬૯ મદિરા ક્યારે અવગુણ કરે? ૧૬૦	
૧૭૦ મદાત્મયના પૃથગ્ લક્ષણો ૧૬૧	
૧૭૧ મદાત્મય આદિ વિકારોના હેતુઓ ૧૬૨	
૧૭૨ મદાત્મયાદિની ચિકિત્સા ,,	
૧૭૩ કોદરા આદિના મદની ચિકિત્સા ૧૬૫	
૧૭૪ દાહુ—બળતરાના પ્રકાર, લક્ષણ અને ચિકિત્સા ૧૬૬	
૧૭૫ મદ્યથી થએલા દાહ વિષે શું કરવું? ,,	
૧૭૬ રૂધિરથી ઉત્પન્ન થયેલા દાહ વિષે યત્ન ૧૬૭	
૧૭૭ દાહોનું અસાધ્યપણું ૧૬૮	
ઉન્માદના નિદાન, લક્ષણ અને યત્ન	
૧૭૮ ઉન્માદનો અર્થ ૧૬૮	
૧૭૯ ઉન્માદનું પાસેનું નિદાન ૧૬૯	
૧૮૦ ઉન્માદનાં દૂરનાં નિદાનો ,,	
૧૮૧ ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ ૧૭૦	
૧૮૨ ઉન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ ,,	
૧૮૩ મનના દુઃખથી થએલા ઉન્માદનું દૂરનું નિદાન ૧૭૧	
૧૮૪ મનના દુઃખથી થનારા ઉન્માદનું લક્ષણ ૧૭૨	

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૮૫ વિષથી ઉપજેલા ઉન્માદનું લક્ષણ ૧૭૨	
૧૮૬ ઉન્માદની ચિકિત્સા ,,	
૧૮૭ ભૂતથી કિંવા અન્ય ગ્રહ દેવદોષથી થએલા ઉન્માદના ઉપચાર ૧૭૭	
વાઈના નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૧૮૮ વાઈના નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ સહ સંખ્યા ૧૭૮	
૧૮૯ વાઈનું પૂર્વ સ્વરૂપ ,,	
૧૯૦ અપરમારનું અસાધ્યપણું ૧૭૯	
૧૯૧ ,, ની ચિકિત્સા ,,	
વાત વ્યાધિનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
૧૯૨ વાત વ્યાધિઓની સામાન્ય રીતે દૂરનાં નિદાનો પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ ૧૮૧	
૧૯૩ કેટલાક વાત વ્યાધિઓનાં પ્રકટ ચિન્હો ૧૮૨	
૧૯૪ વાત વ્યાધિઓની ચિકિત્સા ,,	
૧૯૫ ગૃધ્રસી વાયુનું લક્ષણ અને પ્રકાર ૧૮૪	
૧૯૬ ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા ઉપાય ૧૮૫	

વિષય	પૃષ્ઠ
વાતરક્તનાં નિદાન, લક્ષણ અને ઉપચાર	
૧૯૭ વાતરક્તની દૂરનાં નિદાન— પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	૧૯૮
૧૯૮ વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ	૧૯૯
૧૯૯ વાતરક્તની ચિકિત્સા	૨૦૦
૨૦૦ વાતરક્ત રોગીને શું શું ન કરવા યોગ્ય છે ?	૨૦૩
ઉર્સ્તંભનું નિદાન, લક્ષણ અને ચતન	
૨૦૧ ઉર્સ્તંભના દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણો	૨૦૪
૨૦૨ ઉર્સ્તંભની ચિકિત્સા	૨૦૫
આમવાતનું નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
૨૦૩ આમવાતની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ	૨૦૮
૨૦૪ વાયુની અધિકતાવાળા આમવાતનું ચિન્હ	,,
૨૦૫ આમવાતની ચિકિત્સા	૨૦૯
૨૦૬ આમવાત વાળાને ત્યાગ— વા લાયક પદાર્થો	૨૧૨
શુભ રોગનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
૨૦૭ શળનું પાસેનું હેતુ	૨૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૦૮ વાયુથી થતા શળનાં છેટેનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	૨૧૩
૨૦૯ પિત્તથી થતા શળનાં છેટેનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	,,
૨૧૦ કફથી	,, ૨૧૪
૨૧૧ ત્રિદોષથી	,,
૨૧૨ શળની ચિકિત્સા	૨૧૫
૨૧૩ હૃદય શળનું લક્ષણ	૨૧૯
૨૧૪ પેટના શળનું લક્ષણ	,,
૨૧૫ ભયંકર શળનાં ચિન્હો	,,
૨૧૬	,, ઉપાય ૨૨૦
૨૧૭ પરિણામ શળનું લક્ષણ	૨૨૧
૨૧૮	,, ,,,ની ચિકિત્સા ૨૨૨
૨૧૯ શળનાં ઉપદ્રવો	૨૨૩
ઉદાવર્તનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
૨૨૦ ઉદાવર્તનાં છેટેના નિદાન સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	૨૨૪
૨૨૧ ઉદાવર્તની ચિકિત્સા	૨૨૫
૨૨૨ અનાહનાં નિદાન લ- ક્ષણ તથા ચિકિત્સા	૨૨૬
૨૨૩ અનાહરોગ આમથી કે વિષાથી થએલો હોય તેનાં લક્ષણ	,,

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૨૪ અનાહની ચિકિત્સા	૨૨૭
૨૨૫ ખાસ એકલા અનાહ માટે જ ચિકિત્સા	"
ગુદ્મ—ગ્રાણાનાં નિદાન લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૨૨૬ ગુદ્મના પ્રકાર સ્થાન તથા તેનાં લક્ષણો	૨૨૮
૨૨૭ પ્રત્યેક ગુદ્મનાં પૃથગ્ લક્ષણો	૨૨૯
૨૨૮ ગુદ્મની ચિકિત્સા	"
૨૨૯ રજઃપ રક્તિથી-રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુદ્મનું નિદાન તથા લક્ષણ	૨૩૨
૨૩૦ રક્ત ગુદ્મની ચિકિત્સા	૨૩૩
હૃદોગનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૨૩૧ હૃદોગનું સંપ્રાપ્તિ લક્ષણ	૨૩૪
૨૩૨ હૃદોગનું દૂરનું નિદાન તથા સંખ્યા	"
૨૩૩ પાંચે પ્રકારનાં હૃદોગનાં લક્ષણ	૨૩૫
૨૩૪ હૃદોગની ચિકિત્સા	"
ઉદ્ધાસ સાતમેા મૂત્રકૃચ્છ્રનું નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
૨૩૫ મૂત્રકૃચ્છ્રનું નિદાન સંખ્યા તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ	૨૩૮

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩૬ મૂત્રકૃચ્છ્રનાં પૃથગ્ પૃથગ્ લક્ષણો	૨૩૯
૨૩૭ મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	"
૨૩૮ મૂત્રધાન થવાના કારણો	૨૪૩
૨૩૯ મૂત્રધાનના ઉપાય	"
પથરી રોગની વ્યાખ્યા	
૨૪૦ પથરીની સંપ્રાપ્તિ	૨૪૪
૨૪૧ પથરીનું સામાન્ય લક્ષણ	"
૨૪૨ પથરીની ચિકિત્સા	૨૪૫
પ્રમેહનું નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
૨૪૩ પ્રમેહનાં દૂરનાં કારણો તથા સંપ્રાપ્તિ અને પાસેનાં હેતુઓ	૨૪૭
૨૪૪ પ્રમેહનું પૂર્વ રૂપ	૨૪૮
૨૪૫ પ્રમેહના નામેની નોંધ	"
૨૪૬ કફ, પિત્ત અને વાયુ જનિત પ્રમેહના ઉપદ્રવો	૨૪૯
૨૪૭ પ્રમેહનું અસાધ્યપણું	"
૨૪૮ " મટવાના લક્ષણ	૨૫૦
૨૪૯ " ની ચિકિત્સા	"
૨૫૦ પ્રમેહરોગીને ત્યજવા યોગ્ય પદાર્થો	૨૫૫
૨૫૧ પ્રમેહની થતી દશ જાતિની ફોડલીઓનાં નામ	૨૫૬

વિષય પૃષ્ઠ

ઉદ્ધાસ આઠમે

મેદરોગનું નિદાન લક્ષણ
તથા ચિકિત્સા

૨૫૨ મેદ થવાનાં કારણો ૨૫૭

૨૫૩ મેદરોગમાં પેટ વધવાનું
કારણ અને મેદની વૃદ્ધિની
સંપ્રાપ્તિ „

૨૫૪ મેદની વૃદ્ધિની ચિકિત્સા ૨૫૮

પેટના રોગોનાં નિદાન
લક્ષણ તથા ચિકિત્સા

૨૫૫ પેટના રોગોનું નિદાન ૨૬૧

૨૫૬ પેટના રોગોના પ્રકાર
તથા તેઓનું ચિન્હ „

૨૫૭ આઠે પ્રકારના ઉદર
રોગનાં પૃથક્ ચિન્હો ૨૬૨

૨૫૮ ઉદર રોગની ચિકિત્સા ૨૬૪

સોફ-સોળનાં નિદાન
લક્ષણ અને ચિકિત્સા

૨૫૯ સોળની નિદાન તથા
સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક સંખ્યા ૨૭૨

૨૬૦ સોળના સામાન્ય લક્ષણ ૨૭૩

૨૬૧ વાતાદિદોષના કારણોથી

થયેલા સોળઓનાં

પૃથક્ લક્ષણો „

૨૬૨ સોળની ચિકિત્સા ૨૭૪

વિષય પૃષ્ઠ

અંડવૃદ્ધિનાં નિદાન, લક્ષણ
ચિકિત્સા

૨૬૩ વધરાવળની અંડવૃદ્ધિ
તથા અંત્રવૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ ૨૭૮

૨૬૪ અંત્રવૃદ્ધિ થવાનાં કારણો
તથા લક્ષણ ૨૭૯

૨૬૫ વધરાવળની ચિકિત્સા ૨૮૦

૨૬૬ બદનું નિદાન પૂર્વક
લક્ષણ ૨૮૨

૨૬૭ બદના ઉપાધ „

ઉદ્ધાસ નવમે

ગલગંડાનાં નિદાન, લક્ષણ
અને ઉપચાર

૨૬૮ ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક
ગલમુણનું લક્ષણ ૨૮૩

૨૬૯ ગલગંડની ચિકિત્સા ૨૮૪

૨૭૦ ગંડમાળનું લક્ષણ ૨૮૫

૨૭૧ અપચિનું „ ૨૮૬

૨૭૨ ગંડમાળ તથા અપચીની
ચિકિત્સા „

ગ્રંથિનાં નિદાન લક્ષણ
તથા ચિકિત્સા

૨૭૩ ગ્રંથિનું લક્ષણ ૨૮૮

૨૭૪ અર્ચુદ-રસોળીનું સંપ્રાપ્તિ
પૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ „

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૭૫ માંસથી થએલા અર્જુ દની સંપ્રાપ્તિ	૨૮૮
૨૭૬ અર્જુદોનો પાક નહિ થવાનું કારણ	૨૮૯
૨૭૭ ગ્રંથી અને અર્જુદની ચિકિત્સા	,,
શ્લીપદ નિદાન લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૨૭૮ શ્લીપદનું દૂરના નિદાન- પૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ	૨૯૧
૨૭૯ શ્લીપદની ચિકિત્સા	૨૯૨
વિદ્રઘ્નિનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૨૮૦ સંખ્યાસહ પૃથગ્ લક્ષણો	૨૯૪
૨૮૧ અભ્યંતરના વિદ્રઘ્નિઓની વ્યાખ્યા	૨૯૫
૨૮૨ વિદ્રઘ્નિઓના શ્રાવના માર્ગો	૨૯૬
૨૮૩ ,, નું સાધ્યપણું	,,
૨૮૪ ,, ની ચિકિત્સા	૨૯૭
ત્રણ ગડ-ગુંબડધાનાં નિદાન લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
૨૮૫ ત્રણની ભેદ સહિત ઉત્પત્તિ	૩૦૦
૨૮૬ વાનાદિ ત્રણનાં લક્ષણો	૩૦૧

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૮૭ દુષ્ટ અને શુદ્ધ ત્રણનાં લક્ષણો વિષે ભિન્નતા	૩૦૧
૨૮૮ ત્રણની ચિકિત્સા	,,
૨૮૯ આગંતુક ત્રણની ચિકિત્સા	૩૦૯
૨૯૦ ત્રણવાળાને ત્યજવા યોગ્ય કામો	,,
૨૯૧ સઘત્રણોની ચિકિત્સા	૩૧૩
૨૯૨ ત્રણ ગ્રંથીનો ઉપાય	૩૧૭
૨૯૩ ત્રણરોગીને ત્યજવા યોગ્ય પદાર્થો	૩૧૭
ઉલ્લાસ દશભો ભગ્નનું નિદાન, લક્ષણ અથવા ચિકિત્સા	
૨૯૪ ભગ્નના પ્રકાર તથા લક્ષણો	૩૧૮
૨૯૫ ભગ્નની ચિકિત્સા	,,
૨૯૬ ભગ્નવાળાએ શું શું કીરી પાળવી ?	૩૨૧
નાડીત્રણ-ભરનીંગળનાં નિદાન લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૨૯૭ નાડીત્રણનો સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક શબ્દાર્થ	૩૨૨
૨૯૮ નાડીત્રણની ચિકિત્સા	,,

વિષય પૃષ્ઠ
૨૯૯ ભગંદરનાં નિદાન લક્ષણ
તથા ચિકિત્સા ૩૨૪

૩૦૦ ભગંદરનું સ્વરૂપ તથા
તેના પ્રકાર ,,

૩૦૧ પાચે પ્રકારના ભગંદરનાં
નામો તથા તેઓનાં
લક્ષણ ૩૨૫

૩૦૨ ભગંદરોનું સાધ્યાસાધ્યપણું ૩૨૬

૩૦૩ ભગંદરની ચિકિત્સા ,,

૩૦૪ ભગંદરવાળાએ પાળવા
જોઇતા નિયમો ૩૨૯

ઉપદંશના ઉત્તુ, લક્ષણ
અને ચિકિત્સા.

૩૦૫ ઉપદંશનાં દૂરનાં નિદાનો
તથા સંખ્યા ... ૩૩૦

૩૦૬ ઉપદંશોનું અસાધ્યપણું ૩૩૧

૩૦૭ ઉપદંશની ચિકિત્સા જલદી
કરવા માટે સૂચના. ૩૩૧

૩૦૮ ઉપદંશની ચિકિત્સા. ૩૩૨

લિંગાર્શનાં લક્ષણ તથા
ચિકિત્સા.

૩૦૯ લિંગાર્શનાં લક્ષણ ૩૩૬

૩૧૦ લિંગાર્શનું સાધ્યપણું ૩૩૭

૩૧૧ લિંગના મસાના ઉપાય ,,

વિષય પૃષ્ઠ
શૂક દોષની ઉત્પત્તિ તથા
ચિકિત્સા

૩૧૨ શૂક દોષનું દૂરનું નિદાન ૩૩૮

૩૧૩ શૂકદોષની ચિકિત્સા ,,

કોઢનાં નિદાન લક્ષણ
તથા ઉપચાર

૩૧૪ કોઢનાં નિદાનો તથા
સંખ્યા પૂર્વક પૂર્વ રૂપ ૩૪૦

૩૧૫ અદાર કોઢોનાં જૂદાં
જૂદાં લક્ષણો ૩૪૧

૩૧૬ કોઢોમાં વાયુ વગેરે
દોષોની ઉબળતાનાં
લક્ષણ ૩૪૪

૩૧૭ કોઢ વગેરે ફેટલાએક
રોગો સંસર્ગથી થાય છે. ,,

૩૧૮ કોઢ રોગની ચિકિત્સા ૩૪૫

૩૧૯ ગલિત કુષ્ટ કોને કહેવો ? ૩૪૪

ઉદ્દર્શીત પિત્તાદિનાં નિદાન
તથા ઉપચાર

૩૨૦ શીત પિત્તાદિનાં દૂરનાં
તથા પાસેના નિદાનો

સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વ રૂપ સહિત
લક્ષણ ૩૫૭

૩૨૧ કોઢનું લક્ષણ ૩૫૮

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૨૨ શીતપિત્ત ઉર્દ્ધ કોઠ અને ઉત્કોઠ એઓના વચમાં થું તફાવત છે ? ૩૫૮	
૩૨૩ શીતપિત્તાદિની ચિકિત્સા ,, અમ્લપિત્તનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
૩૨૪ અમ્લપિત્તના પાસેનાં નિદાન તથા તેનું લક્ષણ ૩૬૦	
૩૨૫ અમ્લપિત્તની વિશેષ અવસ્થા ૩૬૧	
૩૨૬ અમ્લપિત્તના દોષોને સંસર્ગે જાણવાની આવ- શ્યકતા તથા સાધ્યા- સાધ્યપણું ,,	
૩૨૭ અમ્લપિત્તની ચિકિત્સા ૩૬૨ વિસર્પ-રતવાના નિદાન લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૩૨૮ વિસર્પનાં દૂરનાં નિદાન અર્થ અને ચિકિત્સા ૩૬૭	
૩૨૯ આગ્નેય ગ્રંથિ તથા કદ- ર્મક વિસર્પનાં લક્ષણ ૩૬૮	
૩૩૦ વિસર્પની ચિકિત્સા ૩૬૯ વિસ્ફોટકનાં નિદાન લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૩૩૧ વિસ્ફોટકની છેટેનાં તથા પાસેનાં નિદાનો પૂર્યક સંપ્રાપ્તિ ૩૭૨	

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૩૨ વિસ્ફોટકનું સામાન્યરૂપ ૩૭૩	
૩૩૩ વિસ્ફોટકની ચિકિત્સા ,, સ્નાયુ-વાળાનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૩૩૪ વાળાનું નિદાન તથા લક્ષણ ૩૭૬	
૩૩૫ વાળો મટવાના ઉપાયો ૩૭૭	
૩૩૬ મસૂરિકાના ભેદ તથા લક્ષણ ૩૭૮	
૩૩૭ મસૂરિકા—શીતળાના ઉપાય ૩૮૦	
ક્ષુદ્રરોગનાં નિદાનો, લક્ષણો તથા ઉપાયો	
૩૩૮ અજગદ્ધિકાનું લક્ષણ ૩૮૩	
૩૩૯ અજગદ્ધિકાના ઉપાય ૩૮૪	
૩૪૦ પનસિકાનો ઉપાય ૩૮૫	
૩૪૧ વિદારિકાનું લક્ષણ ,,	
૩૪૨ ,, ના ઉપાય ,,	
૩૪૩ મસક-મસનું લક્ષણ ૩૮૬	
૩૪૪ તિલકાળક-તલનું લક્ષણ ,,	
૩૪૫ મસક અને તિલ કાલ- કના ઉપાય ,,	
૩૪૬ ન્યમ્બુનું લક્ષણ ૩૮૭	
૩૪૭ વ્યંગનું ,, ,,	
૩૪૮ મુખખીલ ઉપાય ,,	

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૪૯ મહોંપર થનારા જી- વાનીના ખીલના ઉપાય	૩૮૮
૩૫૦ કોષ્ટ પણુ ઓષડોનો મહોડા ઉપર લેપ કેમ કરવો	„
૩૫૧ પાદદારીનું લક્ષણ	૩૯૦
૩૫૨ દારી-વાયુ કાઠી હોય તેના ઉપાય	૩૯૧
૩૫૩ ચિરખનું લક્ષણ	„
૩૫૪ „ ના ઉપાય	૩૯૨
૩૫૫ અર્શ્વિકાનું લક્ષણ	૩૯૩
૩૫૬ „ ના ઉપાય.	„
૩૫૭ દારણકનું નિદાન સહ લક્ષણ	૩૯૪
૩૫૮ દારણકના ઉપાય	„
૩૫૯ ઘંદ્રલુપ્ત-ઉંદરીના નિ- દાન સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	૩૯૫
૩૬૦ ઘંદ્રલુપ્તના ઉપાય	૩૯૬
૩૬૧ અગ્નિરોહિણીનું લક્ષણ તથા નિદાન	૩૯૮
૩૬૨ અગ્નિરોહિણીના ઉપાય	„
૩૬૩ ગુદબ્રંશ આમણનું લક્ષણ તથા હેતુ	૩૯૯
૩૬૪ ગુદબ્રથના ઉપાય	„

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૬૫ વૃષણ કૃમ્મનું નિદાન તથા લક્ષણ	૪૦૦
૩૬૬ વૃષણ કૃમ્મના ઉપાય	„
૩૬૭ સમસ્ત ક્ષુદ્રરોગીની સા- માન્ય ચિકિત્સા	„
મોહોડાના રોગોનાં નિદાન લક્ષણ તથા ઉપાય	
૩૬૮ મોહોડાના રોગોનાં નિદાન	૪૦૧
૩૬૯ હોદના રોગોનું લક્ષણ	„
૩૭૦ હોદના રોગોના ઉપાય	૪૦૨
૩૭૧ દાંતના રોગોના ઉપાય	૪૦૪
જીભના રોગોનાં લક્ષણો તથા ઉપાયો	
૩૭૨ વાતાદિ દોષથી થએલા જીભ વિકારનાં જૂદાં લક્ષણો	૪૦૬
૩૭૩ જીભનાં રોગોનાં ઉપાય	૪૦૭
તાળવાનાં રોગોનાં નિદાન, તથા લક્ષણ અને ચિકિત્સા	
૩૭૪ ગળથુંડીનું લક્ષણ	૪૦૮
૩૭૫ ગળથુંડીના ઉપાય	૪૦૯
કાનના રોગોનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ઉપાય	
૩૭૬ કર્ણશુભનું સંપ્રાપ્તિસહ લક્ષણ	૪૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૭૭ કર્ણનાદનું લક્ષણ	૪૧૨
૩૭૮ „ સ્વાવનું „	„
૩૭૯ કૃમિકર્ણનું „	૪૧૩
૩૮૦ કાનનાં રોગોનાં ઉપાય „	
નાકનાં રોગોનાં નિદાન	
અને યતન	
૩૮૧ પીનસનું લક્ષણ	૪૧૬
૩૮૨ પીનસના ઉપાય	૪૧૭
૩૮૩ સળીખમની તુરત	
ઉત્પન્ન દરનાર નિદાન	
નપુર્વક સંપ્રાપ્તિ	૪૨૦
૩૮૪ સળીખમ થતા પહેલાં	
થતાં ચિન્હો	૪૨૦
૩૮૫ વાયુથી થયેલા સળી-	
ખમનું લક્ષણ	„
૩૮૬ પીત્તથી „	૪૨૧
૩૮૭ કફથી „	„
૩૮૮ ત્રિદોષથી „	„
૩૮૯ લોહીથી „	„
૩૯૦ દુષ્ટ સળેખમનું લક્ષણ	૪૨૨
૩૯૧ સળેખમના ઉપાય „	
આંખોના રોગોનાં નિદાન	
લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	
૩૯૨ આંખોના રોગોનાં નજી-	
કનાં તથા દૂરનાં નિદાનો	૪૨૪
૩૯૩ નેત્રના રોગોની સંપ્રાપ્તિ „	

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૯૪ ચાર અભિષ્યંદોનાં નામો	૪૨૫
૩૯૫ વાતાભિષ્યંદનું લક્ષણ	૪૨૫
૩૯૬ પિત્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ	૪૨૬
૩૯૭ કફાભિષ્યંદનું „	„
૩૯૮ રક્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ	૪૨૬
૩૯૯ અભિષ્યંદથી થતા ચારે	
અભિમંથો વિષે	„
૪૦૦ અભિમંથોનું લક્ષણ	„
૪૦૧ નેત્રના સામનિરામપણાનું	
લક્ષણ	૪૨૭
૪૦૨ આંખોનાં રોગોનાં	
ઉપાય	„
૪૦૩ કયા રોગો લંબનથી	
પાંચ રાત્રિમાં મટી	
જાય છે ?	૪૨૮
૪૦૪ શેકનો વિધિ	„
૪૦૫ અશ્વોત્તનનો વિધિ	૪૩૦
૪૦૬ પિડીનો વિધિ	૪૩૨
૪૦૭ ઝિડાલકર્મનો વિધિ	૪૩૪
૪૦૮ તર્પણનો વિધિ	૪૩૫
૪૦૯ અંજન વિધિ	૪૩૭
૪૧૦ માથાના રોગોનાં નિદાન,	
લક્ષણ તથા ઉપાય	૪૪૩
૪૧૧ માથાના રોગોનો હેતુ	
તથા સંખ્યા	„
૪૧૨ માથાના રોગોનું પૂર્વરૂપ	„

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૧૩ અગીયારે પ્રકારના માથા- ના રોગોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો	૪૪૪
૪૧૪ માથાના રોગોના ઉપાય	૪૪૭
સ્ત્રીને થનારા પ્રદર રોગનું નિદાન લક્ષણ તથા ઉપાય	
૪૧૫ પ્રદરરોગની દૂરના નિદાનો પૂર્વક સંખ્યા	૪૫૪
૪૧૬ ચારે પ્રકાર પ્રદર રોગનાં પૃથક્ લક્ષણો	૪૫૫
૪૧૭ શુદ્ધ આર્તવનું લક્ષણ	૪૫૬
૪૧૮ પ્રદરના ઉપાય	"
૪૧૯ યોનિરોગનાં નિદાન લક્ષણ તથા ચિકિત્સા	૪૫૯
૪૨૦ યોનિનાં રોગોનાં નામો	"
૪૨૧ યોનિરોગનાં ઉપાય	૪૬૦
૪૨૨ સ્ત્રી સમાગમ શક્તિ આપનાર પ્રયોગ	૪૬૬
૪૨૩ ગભિણી સ્ત્રીનું લક્ષણ	૪૬૭
૪૨૪ ગર્ભસ્ત્રાવની ચિકિત્સા	૪૬૮
૪૨૫ પ્રસવ કરાવનારા પ્રયોગો	૪૬૯
૪૨૬ ભગસંકોચનના ઉપાય	"
૪૨૭ મઝ્જલ રોગના ઉપાય	૪૭૦
૪૨૮ સુવારોગનાં લક્ષણ	૪૭૧
૪૨૯ સૂતિકારોગના ઉપાય	૪૭૨
૪૩૦ ધાવણ શુદ્ધ કરવાનો ઉપાય	૪૭૩

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૩૧ પ્રસુતાના સ્તન કઠણ થવાનો ઉપાય	૪૭૩
બાળકના રોગોનું નિદાન લક્ષણ અને ઉપાય	
૪૩૨ બાળકના પ્રકાર	૪૭૩
૪૩૩ અબોલા બાળકની પીડા શી રીતે કળાય ?	૪૭૪
૪૩૪ બાળકને કેટલા વજનથી ઔષધની માત્રા આપવી ?	૪૭૫
૪૩૫ બાળકના રોગોના ઉપાય	૪૭૬
ઝેરના ભેદ લક્ષણ તથા ઉપાય	
૪૩૬ ઝેરના ભેદ	૪૮૪
૪૩૭ સ્થાવર તથા જંગમ ઝેર ચઢવાનાં લક્ષણ	"
૪૩૮ ઝેરના ઉપાય	૪૮૫
૪૩૯ ઝેરવાળા રોગીને શ્યાનો ત્યાગ કરવો	૪૮૬
૪૪૦ ઝેરવાળાને સેવવા યોગ્ય પદાર્થો	"
૪૪૧ ઝેરના અન્ય ઉપાય	૪૮૭
૪૪૨ સમસ્ત ઝેરનો ઉપાય	"
૪૪૩ લૂતા— ખડમાંકડીના ઝેરના ઉપાય	૪૮૮
૪૪૪ ઉંદરના ઝેરના ઉપાય	૪૮૮
૪૪૫ હડકાયા કુતરાના ઝેરના ઉપાય	૪૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૪૬ વીંછીના ઝેરના ઉપાય	૪૮૯
૪૪૭ નખ તથા દાંતોના વિષના ઉપાય	૪૯૦
૪૪૮ કીડા વિગેરેના વિષોના ઉપાય	"
૪૪૯ ઘંતુરાનાં ઝેરનાં ઉપાય	૪૯૧
૪૫૦ ઝેરવાળાને પાળવાના નિયમો	૪૯૧
ઉદ્ભાસ અગિયારમો	
૪૫૧ કોષ દેશનું પાણી ન લાગે તેવા પ્રયોગ	૪૯૨
૪૫૨ અધોવાયુને રોકવાનો પ્રયોગ	૪૯૩
૪૫૩ વાજકરણ પ્રયોગ માટે શંકરભટ્ટનું કથન	૪૯૩
૪૫૪ વાજકરણ કોને સેવવા યોગ્ય છે ?	"
૪૫૫ વાજકરણ એટલે શું ?	"
૪૫૬ વાજકરણ પ્રયોગ	૪૯૪
૪૫૭ હરડે સેવન વિધિ	૪૯૬
૪૫૮ વમન ઉલટીનો વિધિ	૪૯૭
૪૫૯ રેચનો વિધિ	૪૯૯
૪૬૦ ઔષધસંસ્તા	૫૦૩
૪૬૧ સ્વરસ, ક્વાથ, કલ્ક હિમ	

વિષય	પૃષ્ઠ
અને ફાંટ વગેરેનાં ભેદ	
અને લક્ષણો સહ ગુણો	૫૦૬
૪૬૨ ચવાગુ, પેચા અને મંડનો વિધિ	૫૧૦
૪૬૩ ચૂર્ણનો વિધિ	૫૧૧
૪૬૪ અનુપાનનો ગુણ	"
૪૬૫ અવલેહ વિધિ	૫૧૨
૪૬૬ સ્નેહ પાકનો પ્રકાર	"
૪૬૭ અસ્તિકર્મના પ્રકાર	૫૧૪
૪૬૮ ક્ષણવર્તિનો પ્રકાર	૫૧૫
૪૬૯ નસ્ય નાસત વિધિ	"
૪૭૦ ધૂમપાનનો વિધિ	૫૧૯
૪૭૧ ગંદૂષ કોગળા કરવાનો વિધિ	૫૨૧
૪૭૨ કલિંગ-પરિભાષા	૫૨૩
૪૭૩ સંસ્વાવાળા ઓષડો અને તેઓના ગુણો	૫૨૫
૧૭૪ યુક્તાયુક્ત વિચાર	૫૩૫
૪૭૫ કેશકલ્પ ખીખખનો વિધિ	૫૩૮
૪૭૬ ગ્રંથકર્તાનો આશીર્વાદ	૫૩૯
૪૭૭ ગ્રંથ પ્રશસ્તિ	"
૪૭૮ એ સંબંધમાં અતુવાદ- કની ઓળખયુક્ત અંતિમ ભલામણ	૫૪૧

ભોજપ્રબંધ

મુળસહિત ગુજરાતી સરલ ભાષાન્તર

મનોરંજક તેમજ સુબોધક ભોજરાજ અને કવિ કાલીદાસ,
માધ, ભવભૂતિ, રાજશેખર બાણ વિગેરેના પ્રસંગોનું
મહોટામાં મહોટું પુસ્તક આજ છે.

આ મહાન કવિ બલ્લાલનો રચેલો સર્વોત્કૃષ્ટ ભાષામાં
ગુણમય અને રસિક ભોજપ્રબંધ ગ્રંથથી લોકો ભાગ્યે જ અગ્નિપ્રવા
હશે, કારણ કે ભોજના દીર્ઘદર્શી વિચારો અને તેના દાનવીરપણાના
અસંખ્ય દાખલા જગજગહેર છે એ ગ્રંથસાહિત્યમાં અગ્રગણ્ય ગણાય
છે. આ પુસ્તકમાં ભોજની બાળ્યાવસ્થાની સ્થિતિ, ધારાનગરની
ઉત્પત્તિ, સિધુલના મરણ સમયે તેના ભાઈ મુંજને રાજ્યાભિષેક,
મુંજનું સાહસ, તેનો પશ્ચાત્તાપ, ભોજની હીમત ને રાજ્યપ્રાપ્તિ, વિદાનો
તથા કવિઓનો આશ્રય, રાજ્યનીતિ, રાજ્યવહિવટ, તેનું ઔદાર્ય,
તેની સભામાં મહોટા ૫૦-૬૦ કવિઓના અહેવાલ, આ એક ભોજના
વખતમાં જ બનેલા છે. તેમાંના કાલિદાસ, માધ, ભવભૂતિ,
રાજશેખર, બાણ, મયુર, શ્રીહર્ષ, વરરૂચિ આદિ મહાન
પુરુષોના વિનોદો અને ભોજ તથા મહાકવિ કાલિદાસની કેટલીએક
ઉત્તમ વારતાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આ આખા ગ્રંથમાં
આશરે ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ શ્લોકોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રંથનું ભાષાન્તર જમનગરના શાસ્ત્રી કાળિદાસ ગોવીંદજીએ
કરેલું છે. સરળ ગુજરાતીમાં આ ઘણો જ મનોહર ગ્રંથ છે. કાગળ
પેજેજ ઉંચા ૭ાંખ ૬મ ઇંચ સામગ્રનાં પૃષ્ઠ ૮૦૦ પાકુ સોનેરી પુઠું છતાં
કોમત માત્ર રૂ. ૩૧ પોસ્ટેજ ૧૦ આના જુદા.

वैद्य-विनोद

ૐ

વિવિધ વૈદ્યકીય વિષયવિભૂષિત વૈદ્યવર
શંકરભટ્ટ વિરચિત

વૈદ્યવિનોદ

આશીર્વાદાત્મક મંગલાચરણ
(માલિનિ-છંદ)

સકલસુખનિધાનં ભુક્તિમુક્તિપદં યજ્ઞયતિ જગતિસિદ્ધેઃ
સર્વદોષાસ્યમાનમ્ ॥ કરકલિત વરાઙ્ગાઽભીતિસ્વદ્ગં પ્રસન્નં
દિશતુ ફલમભીષ્ટં શ્યામધામામ્બિકાયાઃ ॥ ૧ ॥

જે સર્વ સુખોના ખજાનારૂપ, ભુક્તિ (ભોગ્યપદાર્થ-
ઐશ્વર્ય,) તથા મુક્તિ (નિત્ય સુખની પ્રાપ્તિ) આપનારાં છે,
તેમજ જેને જગતમાં સિદ્ધ પુરૂષોએ સદા સેવન કરેલ છે,
તથા જેના હાથમાં સુંદર કમળ અને અભય દેનાર ખડ્ગ
શોભી રહેલ છે, અને જેનું પ્રસન્ન સ્વરૂપ છે, તે શ્રીદેવી
આંખેકાજીનું શ્યામસ્વરૂપ અભીષ્ટ કલ્યાણને આપો. ૧

આ ગ્રંથ કોની આજ્ઞાથી કોણે રચ્યો ?

(ઉપજાતિ-છંદ)

અનંતનામાહિ દિગંત કીર્તિઃ શ્રીગૌડવંશઃ પ્રાયતમગ્ધઃ ॥
તદાત્મજઃ શંકરનામધેયઃ શાસ્ત્રેષુ કાવ્યેષુ પરં પ્રવીણઃ ॥ ૨ ॥
દિશાઓના અંત લગી વિસ્તરેલી કીર્તિવાળા ગૌડવંશી

પ્રભાવશાલી પ્રખ્યાતિવાંત અનંતભટ્ટ નામના પંડિત હતા, તેમનો પુત્ર શંકરભટ્ટ કે જે શાસ્ત્રકાવ્ય વગેરેમાં અત્યંત પ્રવીણ હતો, (તેણે આ ગ્રન્થ રચ્યો છે.) ૨

રાજાઽધિરાજો જયસિંહવીરઃ રુચ્યાતઃ પૃથિવ્યાં મહનીય-
કીર્તિઃ ॥ પ્રતીપભૂપાલનિવારણેન પ્રતાપપુન્નૌજ્જ્વલદગ્નિકલ્પઃ ૩

રાજાધિરાજ-મહારાજ જયસિંહજી કે જે પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત વીરરત્ન ને મહાન કીર્તિવાંત હતા, અને વિરોધિ રાજાઓનો નાશ કરવા પ્રતાપપુન્નરૂપી જાળવલ્યમાન અગ્નિ જેવા હતા. (એ વિશ્વવિદિત જયપુર શહેરના મહારાજ હતા.) ૩

તદાત્મજો રામસમાનસારો નામ્ના ચિરાયુર્નૃપરામસિંહઃ
રુપેણ દાનેન પરાક્રમેણ તિરસ્કૃતાનંગસુરદ્રુમેન્દ્રઃ ॥ ૪ ॥

તેમના સપૂત પુત્ર દીર્ઘાયુષી રામસિંહજી કે જે પુરૂષાર્થમાં શ્રી રામચંદ્રજી સમાન હતા, તથા જેમણે રૂપમાં કામદેવનો, દાનમાં કલ્પવૃક્ષનો અને પરાક્રમમાં ઈંદ્રનો પણ તિરસ્કાર કર્યો હતો. મતલબ કે એવા શ્રેષ્ઠ નરવર હતા. એથી,—૪

(ઈંદ્રવજ્ર-છંદ)

દાનં યદીયં પરિકલ્પિતં યદ્દૃષ્ટ્વૈવ સેન્દ્રાઃ સુરપાદપાદ્યાઃ ॥
માનં પરિત્યજ્ય વિમૃશ્ય બુદ્ધ્યા સ્થિતિઃ શુભાનેતિદિવં પ્રયાતાઃ ૫

તે રામસિંહજીનું રૂપ, દાન અને પરાક્રમ જોઈને ઈંદ્ર અને કલ્પવૃક્ષાદિયે માન મૂકી દઈને બુદ્ધિ સહિત વિચાર્યું કે આ સ્વર્ગ કરતાં હવે પૃથિવીમાં જઈ નિવાસ કરવો એજ ઉત્તમ છે; કેમકે આપણી શોભા તો રામસિંહજીએ

હરી-વરી લીધી છે જેથી સ્વર્ગ અંદર રહેતાં શું વિશેષ શોભા વધે તેમ છે ? (આ બધી કવિકૃત પ્રશંસા છે.) ૫

ક્ષેમસ્ય યોગસ્ય ચ મે વિધાતુસ્તસ્યાઙ્ગયા ગ્રંથકૃતાદેરણ ।
યે યે પ્રયોગા બહુશોઽનુભૂતાસ્તે તે મયા સંલ્લિખિતા વિમૃશ્ય ૬

તે રામસિંહજીની આજ્ઞાથી તથા કલ્યાણરૂપ વિધિ-
કુદરતની અને પ્રાચીન આર્શ ઋષિયોની આજ્ઞા-આદરથી
જે જે મેં ઔષધો ઘણી વખત અજમાવી જોયાં તે તે
અનુભવી ઔષધો અને રોગ પરીક્ષા વગેરે વિચારી વિચા-
રીને લખ્યાં છે અર્થાત્ આ ગ્રન્થની અંદર તેવાં ઔષધો
જ દાખલ કરેલાં છે. ૬

(ઉપજાતિ-છંદ)

પ્રણમ્ય માન્યાન્વિનિવેદયામિ ગ્રંથં મુદા પશ્યત સાવધાનાઃ
દૃષ્ટે યદસ્મિન્પરમઃ પ્રમોદો ભવેત્તથા સિદ્ધિરપિ પ્રકૃષ્ટા ॥૭॥

માન્યવંત શ્રી ધન્વન્તરિજી આદિ પ્રાણુચાર્યો (વૈદ્યા-
ચાર્યો) ને હું નમન કરીને આ ગ્રન્થ કહું છું. તે હે
વૈદ્યવરો ! આપ સાવધાન થઈને વાંચો વિચારો અને મનન
કરો, કેમકે તેમ કરવાથી પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થશે
એટલું જ નહિ પણ તે સિવાય અનેક સિદ્ધિયો પણ
પ્રાપ્ત થશે. ૭

હારીત પરાશર સુશ્રુતાનાં સંગૃહ્ય સારં વિધિવત્સમાસાત્ ।
સૌખ્યાય રોગાર્દિતમાનવાનાં વિધીયતે વૈદ્યવિનોદ ઇષઃ ॥૮॥

હારીત, પારસર, સુશ્રુત વગેરે વગેરે (મહાત્માઓની
રચેલી પોતાના નામની સંહિતાઓ આદિ) ગ્રન્થોને (ગુરૂગમ

પૂર્વક) જોઈ વિધિપૂર્વક સંક્ષેપયુક્ત સાર સંગ્રહીને રોગોથી પીડાતા મનુષ્યોને સુખ મળવા માટે હું આ વૈદ્યવિનોદ નામનો ગ્રન્થ કરીશ. ૮

ગ્રન્થારમ્ભ-પ્રથમ ઉદ્ઘાસ.

લેભાગુ-મૂર્ખ વૈદ્યની ઔષધિ ન લેવા માટે ભક્ષામણ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

યથા વિષં યથા વહ્નિર્યથા શસ્ત્રં યથા પવિઃ ॥

તથૌષધમવિજ્ઞાતં મૂઢ વૈદ્યપ્રયોજિતમ્ ॥ ૧ ॥

ગુરુમુખથી ગુરુભાગયુક્ત વૈદ્યક સંબંધી પૂર્ણ જ્ઞાન ન મેળવનારા વૈદ્યનું આપેલું ઔષધ જેર અગ્નિ શસ્ત્ર અને વજ્ર જેવું જીવ લેનાર થઈ પડે છે. માટે મૂર્ખવૈદ્ય કે જે પુસ્તક વાંચી પ્રોતાની મેળે વૈદ્ય થઈ પડ્યો હોય-સુંઠને ગાંગડે ગાંધી બન્યો હોય અને અર્ધદગ્ધ જ્ઞાન મેળવેલું છતાં મહા વૈદ્ય-વૈદ્યશાસ્ત્રી-રાજવૈદ્ય આદિની ઉપાધિઓ બહારી વૈદ્ય કરતો હોય તેવાના હાથની દવા કદિ પણ લેવી નહીં. (વિદ્વાન વૈદ્યના હાથથી મરવા કરતાં મૂર્ખવૈદ્યના હાથથી જીવવું એ પણ ક્ષણદાયક નથી; કેમકે એક વખત ગમે તેવા પ્રયોગથી સાબળે કરી દે છે; પરંતુ કંઈક વખત વીત્યા પછી તે પ્રયોગના ગુપ્ત વિષના લીધે અનેક જીવ-લેણ રોગો બીજા રૂપમાં પેદા થઈ અંતે રીખાવી રીખાવીને પ્રાણ જવાનો સમય હાજરી આપે છે. સદ્વૈદ્યના હાથથી કદિ રોગ ન પણ મટવાનો બનાવ બની જાય; તથાપિ તેની દવાથી નવો રોગ પેદા થતો જ નથી.) ૯

રોગની પરીક્ષા શી રીતે કરવી ?

(આર્યા-છંદ)

સન્નિદાન પૂર્વરૂપ રૂપોપશયાપ્તિભિર્ગદં વિદ્યાત્ ।

પ્રશ્ન સ્પર્શનદર્શૈરેતૈ રુગ્ણં પરીક્ષેત ॥ ૧૦ ॥

રોગ થવાનું મુખ્ય કારણ, રોગ થયા પહેલાંનાં લક્ષણ, રોગ થયાનાં લક્ષણ, ઔષધ, અન્ન, વિહાર વગેરેનો યોગ્ય ઉપયોગ, અને જે દોષ (વાત પિત્ત કે કફ) બગડી જે જગોએ વિચરી જે રોગ કરે તે બાણી રોગીને જવાબ સ્વાસ્થ પૂછી, રોગીના શરીરે હાથ અડાડી અને તેને જોઈ સર્વ પ્રકારે તપાસી રોગ અને રોગીની પરીક્ષા કરવી. ૧૦ ઉપર ખતાવેલી બાબતો સંબંધી વિશેષ ખુલાસો.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

રોગોત્પત્તૌ તુ હેતુર્યસ્તન્નિદાનં પચક્ષતે ॥

અવ્યક્તલિંગં પ્રાગ્રૂપં રૂપં તુ વ્યક્તલક્ષણમ્ ॥ ૧૧ ॥

શાંતિવ્યાધૈરુપશયોઽન્યથાનુપશયઃ સ્મૃતઃ ॥

ઉમાભ્યાં સંપરોક્ષેત ગૂઢલિંગમિદં ભિષેક્ ॥ ૧૨ ॥

વ્યાધે રાગતિરાપ્તિઃ સ્યાદુષ્ટદોષેણ સર્પતા ॥

રોગજ્ઞાનાય કર્તવ્યં નાડીમૂત્રપરીક્ષણમ્ ॥ ૧૩ ॥

રોગ પેદા થવાનાં જે કારણો તેને નિદાન (નિમિત્ત હેતુ-આચાતન-પ્રત્યય-ઉત્થાન અને કારણ) કહે છે. એટલે કે જે લૂખા પદાર્થો ખાવાથી વાયુની, ગરમ ને તીખા પદાર્થો ખાવાથી પિત્તની, અને ચીકણા પદાર્થો ખાવાથી કફની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે વૈદ્યે પ્રથમથી જ બાણી લઈ

જે જે કારણોના લીધે વાયુ પિત્ત કે કફ બગડી રોગરૂપે જાહેરમાં આવેલ હોય તે ધ્યાનમાં લઈ તેના વિરૂદ્ધ જે જે આહાર વિહાર હોય તે તે ત્યજી દઈ ઉપાય કરવો. રોગની પૂરેપૂરી નિશાનીઓ જોવામાં ન આવતી હોય, પણ તેની શરૂઆત થઈ ચૂકેલ હોય તે ઉપરથી અમુક રોગ થશે એવી ખાત્રી કરવી—મતલબ કે વ્યાધિ થવાનો છે, એટલું જ ક્ષત સમજવામાં આવે તથાપિ દોષનાં વિશેષ લક્ષણો જોવામાં (સ્પષ્ટપણે) ન આવતાં હોય એવી રોગની શરૂઆતને પૂર્વરૂપ કહે છે. (પૂર્વરૂપ સામાન્ય અને વિશિષ્ટ એ ભેદથી છે.) રોગનાં પૂરેપૂરાં લક્ષણો ચોખ્ખી રીતે જણાઈ આવે તે રોગની અવસ્થાને રૂપ કહે છે. (સંસ્થાન—વ્યંજન લિંગ—લક્ષણ—ચિન્હ—આકૃતિ એ સર્વ રૂપવાચક જ પર્યાયો છે.) રોગની શાંતિ કરવાની રીતિ તેને ઉપશય કહે છે. (એ વ્યાધિસાત્મ્યના હેતુ વિપરીત, વ્યાધિ વિપરીત, હેતુ વ્યાધિ વિપરીત, હેતુવિપર્યસ્તાર્થકારી, વ્યાધિવિપર્યસ્તાર્થકારી, અને હેતુવ્યાધિવિપર્યસ્તાર્થકારી ઇત્યાદિ ભેદો છે.) જે ઉપાયથી રોગ વધે તેને અનુપશય કહે છે. (એ ઉપશય ને અનુપશય એમ બેઉ બાળતોથી ગુપ્ત લક્ષણવાળા રોગની વૈદ્યે પરીક્ષા કરવી.) જે પોતાના કે બીજા દોષના કારણથી (સ્વતંત્ર અથવા પરતંત્ર કારણથી) વાયુ પિત્ત કફ કોપીને પોતાનું ઠેકાણું છોડી દઈ શરીર અંદર ઉપર અગર નીચે કે વક્રગતિમાં ફર્યા કરે અને એનાથી જે સાક્ષાત્ રોગ જણાય—સમજાય તેને સંપ્રાપ્તિ કહે છે. (સંખ્યા—વિકલ્પ—પ્રાધાન્ય—અપ્રાધાન્ય—બળ—અબળ અને

સમય એવા સંપ્રાપ્તિ-રોગ કર્તાવ્યના લેદ છે.) તે સઘળા નિદાનાદિ વર્ણનના સવિસ્તાર ખુલાસા ચરક-સુશ્રુત-વાગ-ભટ્ટ-માધવનિદાન વગેરે ગ્રંથોથી બાણી લેવા.) આ બધી બિનાઓ પૂર્ણપણે બારીકાઈથી ધ્યાનમાં લઈ પછી વૈદ્યે રોગનું વિશેષ ઓળખાણ થવા રોગીની નાડી અને મૂત્રની પરીક્ષા કરવી. ૧૧-૧૩

કેવી રીતે નાડી પરીક્ષા કરવી ?

(શાલિનિ-છંદ)

વક્રા તીવ્રા મદંગા વાત પિત્ત શ્લેષ્મભ્યઃ સ્યાન્નાડિકાહિ
ક્રમેણ||વીણાતંત્રી સર્વરાગ પ્રકાશા તદ્વન્નાડી સર્વરોગપ્રકાશા ૧૪

જેવી રીતે બીજ-વીણા બબવનાર વીણાના તારને હાથ લગાડતાં જ સર્વ સ્વર-રાગને બહિર કરી શકે છે, તેવી રીતે વૈદ્ય રોગીની નાડીને આંગળી અડાડતાં જ (ધ્યાન-પૂર્વક) સઘળા રોગોને બહિર કરી શકે છે; એટલે કે વાયુ કોપવાથી નાડી વાંકી, પિત્ત પ્રકોપથી ઉતાવળી અને કફ-કોપવાથી ધીમી ચાલથી નાડી ચાલે છે. તથા:-૧૪

(માલિનિ-છંદ)

શિથિલ શિથિલ મંદં વ્યાકુલં વા ભવતિ ચ યદિ નાડી
યાતિ સૂક્ષ્મા પ્રણાશમ્ ॥ ભવતિ સકલમેતલ્લક્ષણં યસ્ય
નાડ્યાં વ્રજતિ યમનિવાસં સોઽચિરાત્સન્નિપાતી ॥ ૧૫ ॥

નરમ, ધીમી ધીમી, આકળી આકળી, કે કદિ ઉતાવળી, કદિ ધીમી, કદિ બિલકુલ ઝીણી (આંગળીને માલમ ન પડે તેવી) નાડી ચાલે, તો તે બધાં લક્ષણોવાળી નાડી

યુક્ત રોગી સન્નિપાતના લીધે તુરત મરણને શરણ થાય છે.
(આવી નાડી ત્રિદોષ-સન્નિપાત રોગીની જ આલે છે.) ૧૫

(અનુષ્ટુપ્-છંદ)

સ્ત્રીणां वामकरे नाडी पुरुषाणा च दक्षिणे ॥

પરીક્ષેત મિષક્ સમ્યગ્ધૃત્વા ધૃત્વા વિમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

વૈદ્યોએ સ્ત્રીની ડાબા હાથની નાડી અને પુરૂષોની જમણા હાથની નાડી થોડી થોડી વારે નાડી ઊપરથી આંગ-ળીઓ ઉપાડી લઈને સારી પેઠે જોઈ રોગની પરીક્ષા કરવી (નાડી જોવામાં આર્ય-યૂનાની-ડાક્ટરી પદ્ધતિમાં તફાવત છે; તથાપિ અંતે સર્વ સરખા નિશ્ચય ઉપર જ આવી મળે છે.) ૧૬

नाडी वक्रगतिं याति सर्पवद्वेगवत्तरा ॥

મુખં વિકસિતં यस્ય તસ્ય મૃત્યુર્ન સંશયઃ ॥ ૧૭ ॥

જે રોગીની નાડી સાપના જેવી વાંકી તથા ઘણી જ ઉતાવળી ચાલતી હોય અને જેનું મોં ખુલ્લું તેમજ ચલ-કાટ મારતું હોય તે રોગીનું જરૂર મરણ થાય છે. ૧૭

क्षीणशुक्रस्य मदाग्नेर्नाडी मन्दतरा भवेत् ।

દ્વિદોષલક્ષણૈરેતૈર્મિશ્રા જ્ઞેયા દ્વિદોષજા ॥ ૧૮ ॥

જે રોગીનું વીર્ય ક્ષીણ થઈ ગયેલ હોય, અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ પડ્યો હોય તે રોગીની નાડી મંદ (ઝીણી ઝીણી) આલે છે. બે દોષ ભેગા કોખ્યા હોય તેની બેઉ દોષનાં લક્ષણોવાળી નાડી આલે છે. ૧૮

શરીરં શીતલં यस્ય નાડી ચોષ્ણતરા ભવેત્ ॥

જ્વરમંતર્ગતં તસ્ય જ્વાલીચાદ્વિપનુત્તમઃ ॥ ૧૯ ॥

જે રોગીનું શરીર ઠંડું હોય અને નાડી ઘણી જ અરમ હોય તો ઉત્તમ. સમજી વેદે તે રોગીના શરીરમાં તાવ છે એમ જાણવું. ૧૯

નાડીવેગવતી ચોષ્ણા જ્વરાત્સંજાયતે નૃણામ્ ।

અતિમૂક્ષ્માતિવેગાઢ્યા શીતા તુ પ્રાણનાશિની ॥ ૨૦ ॥

જે રોગીની નાડી ઉતાવળી ચાલતી ઉન્હી થઈ ચાલતી હોય તે રોગીને તાવ ચડ્યો છે એમ માનવું. કેમકે તાવના વેગને લીધે જ આવી નાડી ચાલે છે. તેમજ જે તાવવાળા દર્દીની નાડી ઘણી જ ખારીક-ઝીણી છતાં ઘણા વેગ સાથે તાઢી થઈને ચાલતી હોય તે તાવના દર્દીને મારી નાખનાર ગણાય છે; કેમકે એવી નાડી ચાલે તો તાવવાળો મરી જ નાથ છે. ૨૦

ચપલા સ્યાત્કુધાર્તસ્ય તૃપ્તસ્ય વહતિ સ્થિરા ।

સુખિનસ્તુ સ્થિરા જ્ઞેયા યથા વલ્લવતી મતા ॥ ૨૧ ॥

ભૂખ્યા મનુષ્યની નાડી ચપળ ચાલવાળી હોય છે; તૃપ્ત થયેલાની નાડી સ્થિર ચાલવાળી હોય છે અને સુખિયા-નિરોગી મનુષ્યની નાડી સ્થિરતાથી ચાલનારી હોય છે. પુરૂષ સ્ત્રી જેવાં બળવાન કે નિર્બળ હોય છે તેવી તેમની નાડી સળંગ કે નિર્બળ ચાલવાળી હોય છે. ૨૧

મૂત્ર પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી ?

(શાલિનિ-છંદ)

પ્રાતઃ શુદ્ધે કાચપાત્રેથ કાંસ્યે મૂત્રં ક્ષિપ્ત્વા તૈલવિદુંચ

તત્ર ॥ વિંદુઃ સ્તબ્ધો જાયતે કૃષ્ણસાધ્યો મગ્નશ્ચેદ્વા છિદ્રિતો
મૃત્યુકારી ॥ ૨૨ ॥

પરોઢિયે—પાછલી ચાર ઘડી રાતની વખતે દર્દીને જગાડી કાચના, ચિનાઈ માટીના કે કાંસાના વાસણની અંદર (સાફ કરેલા વાસણની અંદર) પહેલી અને છેલ્લી મૂત્રધાર ત્યજીને વચલી ધારનું મૂત્ર ઝીલી લેવું. તે પછી થોડી વાર (સૂર્યો થતાં લગી) પડયું રહેવા દઈ, તડકે મૂકી, તેમાં ઝીણી શળીવતે તલીના તેલનું બિંદુ—ટીંપું પાત્ર મધ્યમાં નાખવું—અને પછી તેનો તપાસ કરવો. જો તે તેલનું ટીંપું અંદર પડતાં વેંત જ જેવું ને તેવું જ સ્થિર રહે તો તે રોગી કષ્ટ વેઠીને પણ વખતે સાજો થશે એમ માનવું. (કષ્ટ સાધ્યને અસાધ્યનું પ્રથમ પગથિયું માને છે જેથી આમ કહેલ છે.) જો પેશાબની અંદર તેલ બિંદુ ડૂબી જાય તો ભાગ્યે જ દર્દી જીવે છે. કેમકે તે પણ અસાધ્યરૂપ જ ચિન્હ મનાય છે. કેટલાક વૈદ્યાચાર્યો તો એ બેઉ પરીક્ષાને અસાધ્ય રૂપ જ માને છે. કારણ કે એમ થાય તો તે રોગી પરલોકવાસિ જ થાય છે. તેમજ તેલ બિંદુમાં જો કાણું પડી જાય તો તે રોગી પણ મરણને શરણુ જ થાય છે. ૨૨

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

નીલં સિતં પીતમથો સમીરાદત્યુષ્ણપીતં ભવતીહ પિત્તાત્ ॥
મૂત્રં સિતં સ્નિગ્ધહિમં કફાચ્ચ કૃષ્ણોષ્ણરક્તં શવલં ત્રિદોષાત્ ૨૩
વાયુના કોપથી પેશાબનો રંગ લીલો પીળો કે સફેદ થાય છે. પિત્તપ્રકોપથી બહુ ગરમ અને હળદર જેવો

રંગ-પીળો થાય છે, કફના કોપથી સફેદ ચીકણો અને બહુ તાઢો જણાય છે, અને ત્રણેયે દોષના કોપથી-સંનિપાતથી કાળો, ગરમ, લોહીવાળો-લોહી જેવો લાલ તથા ધુમાડિયા રંગનો હોય છે. ૨૩

पद्म शंखमणि चामराकृतिस्तैल विंदुरतिसौख्यसूचकः ॥
कूर्मसिंहवृषवृश्चिकाऽहिभः कुक्कुटाकृतिरसौ मृतिप्रदः ॥ २४ ॥

પેશાબ અંદર નાખેલા ટીંપાનો કમળ, શંખમણિ, ચામરનો આકાર થએલો જણાય તો તે રોગીને જલ્દી સાફ થાય છે; પણ જો સાપ, સિંહ, બળદ, વિંછી, કાચબા અને કુકડાના જેવો આકાર જણાય તો તે રોગી બચવા પામતો જ નથી. ૨૪

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

मूत्रे विकारा यदि तैलविंदोर्भवन्त्यमी तस्य भवेद्विनाशः
शूलं धनुर्वज्रकुठारखट्वाः दंडाभवाणा क्षुरिकादिकाद्याः ॥ २५ ॥

તેમજ પેશાબની અંદર નાખેલા ટીંપાથી ત્રિશૂળ, ધનુષ, વજ્ર, કોવાડો, ખડ્ગ, લાકડી, ખાણુ-તીર, ખરછી વગેરે અસ્ત્ર શસ્ત્રના વિપરીત આકાર થયેલા જણાય તો તે રોગીના નાશના જ સમાચાર આપનાર જણાય છે. ૨૫
રોગીના જીવન મરણની કેવી રીતે ખબર પડી શકે ?

(અનુક્રુપ-છંદ)

निशायां जायते दाहो दिवा शीतं भवेद्यदि ।

कण्ठश्लेष्मा प्रवृद्धश्चेन्मरणं तस्य निश्चितं ॥ २६ ॥

જો રોગીને રાત્રિની વખતે શરીરની અંદર બળતરા

થાય તેમજ દિવસે તાઢ વાય તથા ગળું કફને લીધે રૂધાયું રહે તો તે અવશ્ય મરી જાય છે. ૨૬

નાસા શીતા ચ હૃદયં પાણિપાદૌ ચ શીતલૌ ।

શિરઃ શૂલં ભવેદ્યસ્ય તસ્ય મૃત્યુર્ન સંશયઃ ॥ ૨૭ ॥

તેમજ જો જે રોગીનું નાક ટાઢું થઈ જાય, કિંવા છાતિ, હાથ, પગ, પાણુ ઠંડા થઈ જાય અને માથામાં શૂળો ફૂટયા કરે તો તે રોગી પાણુ જરૂર મરી જાય છે. ૨૭

ક્રાંતિપ્રલાપલજ્ઞાભિર્હીનો યઃ ક્રોધભાષકઃ ।

ષટ્પ્રભિર્માસૈર્ન સંદેહઃ સ યાતિ યમસાદનમ્ ॥ ૨૮ ॥

જે રોગીની ક્રાંતિ, બોલવાની છટા અને લાજ નાશ પામેલા હોય તથા ક્રોધયુક્ત ચીડાઈને બોલ બોલે તે રોગી છ માસની અંદર મરી જ જાય છે. ૨૮

અક્લે કમ્પો ગત્તેર્ભગો વર્ણસ્ય પરિવર્તનમ્ ।

ગન્ધ સ્વાદૌ ન જાનાતિ યઃ સોઽપિ મરણં વ્રજેત્ ॥ ૨૯ ॥

જે રોગીનું શરીર કંબ્યા કરતું હોય, ચાલવામાં જે અશક્ત બની જાય, જેના રૂપ રંગ બદલાઈ જાય અને જેની નાસિકા ગંધ-વાસનાને તથા જીભ સ્વાદને ન પારખી શકે, તે રોગી પાણુ મરી જાય છે. ૨૯

મૂલે વૃક્ષસ્ય શાખાયાં સ્ફુલિંગા વહ્નિસમ્ભવાઃ ।

દૃશ્યન્તે યેન તસ્ય સ્યાન્મરણં માસષટ્કતઃ ॥ ૩૦ ॥

જે રોગીને આડના મૂળમાં કે આડના ડાળાંઓમાં અગ્નિના તણુખા ઉડતા દેખાય તે રોગીનું છ મહીનાની અંદર મૃત્યુ થાય છે. ૩૦

ઉદયઃ સૂર્યમાર્ગેણ ચન્દ્રેણાસ્તમનં ભવેત્ ।

શુભં તદાહિ જ્ઞાતવ્યં વિપરીતં તુ વિગ્રદમ્ ॥ ૩૧ ॥

જે રોગીનો સૂર્ય ઉગવાની વખતે સૂર્યસ્વર (જમણા નસકોરામાંથી પવન) ચાલતો હોય અને સૂર્ય અસ્ત થવાની વખતે ચંદ્રસ્વર (ડાબી બાજુના નસકોરામાંથી પવન) ચાલતો હોય તો તે રોગી સાજો થાય છે; પરંતુ જો તેથી વિપરીત એટલે કે સવારમાં ડાબો અને સાંજે જમણો સ્વર ચાલતો હોય તો વિશેષ રોગરૂપ વિઘ્ન આપનાર ગણાય છે. ૩૧

કામહીનઃ સ્વેદહીનસ્ત્રિમાસાન્નશ્યતિ ધ્રુવમ્ ॥

ન દૃશ્યતે સ્વરો વાગે દક્ષિણશ્ચ સદા વહેત્ ॥ ૩૨ ॥

જે રોગી કામદેવના વેગથી રહિત હોય અને પર-સેવા વિનાનો હોય તે રોગી અવશ્ય ત્રણ મહીનાની અંદર મરી જાય છે. તેમજ જે રોગીનો ડાબો સ્વર ચાલતો ન હોય; પણ જમણો જ સ્વર ચાલ્યા કરતો હોય તે રોગી પંદર દિવસ કે મહીનાની અંદર મરી જાય છે. ૩૨

પક્ષેણ મરણં તસ્ય યદિ વા માસતો ભવેત્ ॥

મરણી ચ મઘાશ્લેષા તથાઽઽર્દ્રા શતતારકા ॥

નક્ષત્રેષ્વેષુ રોગશ્ચેન્મ જ્ઞાય વિનિર્દિશેત્ ॥ ૩૩ ॥

જે મનુષ્ય, ભરણી, મઘા, અશ્લેષા, આર્દ્રા અને શતભિષા એ નક્ષત્રોની અંદર બીમાર થએલ હોય તે જરૂર મરેલો જ હોય છે. ૩૩

વૈદ્યનું કર્તવ્ય શું છે ?

આદૌ રોગં પરીક્ષેત મિષકુર્યાત્તતઃ ક્રિયામ્ ॥

સર્વેષામેવ રોગાણાં દોષાઃ ક્રુદ્ધાહિ કારણમ્ ॥ ૩૪ ॥

વેદે સર્વથી પહેલાં રોગીને કયો રોગ થયો છે તેની પૂર્ણ પ્રકારે પરીક્ષા કરી લેવી અને તે પછી સાધ્ય (રોગ મટે તેમ) જણાય તો સુંદર રીતે ચિકિત્સા (દર્દ મટવાના ઉપાય) કરી રોગમુક્ત કરવો.

બધા રોગોની પેદાશ શામાંથી થાય છે ?

બધા રોગોનું મૂળ પેદા થવું વાયુ, પિત્ત, અને કફ એઓના બગડવાથી થાય છે. મતલબમાં એ ત્રણે દોષો જ્યાં લગી પોતપોતાના સ્થાનમાં પોતપોતાની હદમાં કાયમ હોય છે ત્યાં લગી કોઈ રોગ થતો જ નથી; પરંતુ જ્યારે તેઓ પોતાની મર્યાદા મુઠેલીને વધે કે ઘટે છે ત્યારે રોગને જન્મ મળે છે. ૩૪

(વસંતતિલકા-છંદ)

દોષાન્ત્રયઃ પવનપિત્તકફાઃ સમાસાદૃષ્ટાસ્ત એવ વિવિધા-
ઽઽમયદા ભવન્તિ ॥ તેષાં પ્રકોપકરણે કિલ રૂક્ષમુષ્ણં સ્નિગ્ધં
ક્રમેણ વિવિધાહિત સેવનં ચ ॥ ૩૫ ॥

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે, વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોના કોપવાથી અનેક જાતના રોગોને જન્મ મળે છે, પરંતુ તેમાં પણ વાયુ લૂખા પદાર્થોના વિશેષ સેવનથી, પિત્ત વિશેષ ગરમ ને પિત્તકારી પદાર્થોના સેવનથી, અને કફ વિશેષ ચીકણા-સ્નિગ્ધ-ભારી પદાર્થોના

સેવનથી જ કોપ પામે છે. તોજ રોગ પેદા થાય છે, અને એઓ ક્રમે કરી એટલે કે ઉણુ સ્નિગ્ધ વસ્તુઓના સેવનથી વાયુ, મીઠી ને ઠંડી વસ્તુઓના સેવનથી પિત્ત અને ઉણુ ને લૂખી વસ્તુઓના સેવનથી કફ અર્થાત્ એઓ શાંત થાય છે. માટે જે જે વસ્તુઓ જે જે દોષને શાંત કરવા હિતકારી હોય તે તે દોષની શાંતિ થવા તે તે હિતકર વસ્તુઓ સેવન કરવી. ૩૫

જ્વર વગેરે રોગોનાં લક્ષણુ સહ ઉપાયની વ્યાખ્યા.

(અનુક્રુપ-છંદ)

अथ वक्ष्ये ज्वरादीनां सलक्षण चिकित्सितम् ।

ज्वरो राजाहि रोगाणामतः प्रथममुच्यते ॥ ३६ ॥

હવે જ્વર, તાવનાં લક્ષણો અને ઉપાય પ્રથમ કહું છું; કેમકે સઘળા રોગ માત્રનો રાજા તાવ જ છે, મતલબ કે એવો કોઈ રોગ નથી કે જેમાં તાવ થોડો કિંવા ઘણો ન હોય અને એવો કોઈ તાવ નથી કે જેમાં થોડા કે ઘણા રોગોનો સંબંધ ન હોય. માટે જ સહુથી પહેલાં તાવનાં જ લક્ષણો અને ઉપાય કહું છું. ૩૬

तावनी उत्पत्ति शी शीते थઈ?

(વસંતતિલકા-છંદ)

दक्षापमानपरिकोपितवामदेवश्वासोद्भवो ज्वर इति प्रथितः पुराणे ॥ आगंतुकः सकलयुग्मपृथग्विभेदैर्वातादिभिर्भवति सोऽष्टविधो नराणाम् ॥ ३७ ॥

દક્ષ નામના પ્રજાપતિના અપમાનથી કોપ પામેલા મહાદેવજીના પ્રજવલિત શ્વાસ મારફત પેદા થયેલ છે

એમ પુરાણની અંદર લેખો છે. તે તાવના મુખ્ય આઠ પ્રકાર છે તે એ કે આગંતુજ (આવી લાગેલો—એપી અગર પરતંત્ર તાવ) ૧, ત્રિદોષજ (સન્નિપાતથી પ્રકટ થયેલો તાવ) ૨, વાતપિત્તજ (વાયુ અને પિત્ત કોપવાથી આવેલો તાવ) ૩, વાતકફજ (વાયુ અને કફના કોપવાથી આવેલો તાવ) ૪, કફપિત્તજ (કફ અને પિત્તના કોપવાથી આવેલો તાવ) ૫, વાતજ (વાયુ કોપવાથી આવેલો તાવ) ૬, પિત્તજ (પિત્તના કોપવાથી આવેલો તાવ) ૭, અને કફજ (કફના કોપવાથી આવેલો તાવ) ૮ એમ આઠ લેદ છે. ૩૭

(શાર્દૂલવિક્રીડીત છંદ)

મિથ્યાઽઽહારવિહારતઃ પ્રકુપિતા દોષા રસસ્યાનુગાઃ,
કોષ્ઠાગ્નિં જ્વરદાનિરસ્ય બહિરિત્યામાશયે સંસ્થિતાઃ ॥
તાપોઽગ્રગ્રહણં કલમોહિ યુગપત્સંદિશ્યતે સ જ્વરો,
વૈરસ્યં નયનપ્લવઃ શ્રમરુજઃ પૂર્વહિ તસ્યોદ્રમે ॥ ૩૮ ॥

વિપરીત એટલે કે પ્રકૃતિવિરુદ્ધ—ઋતુવિરુદ્ધ—દેશવિરુદ્ધ અને ગુણવિરુદ્ધ ખાનપાન અને વિહાર (હરવા ફરવા અને સમાગમ) થી વાયુ પિત્ત કફ એ દોષો રસના અગડવાને લીધે તેની અનુકૂળ રહેનારા વાયુ પિત્ત અને કફ એ દોષો જઠરમાં રહેલા જઠરાગ્નિને બહાર કહાડી (સ્થાનથી ખસેડી) ને પોતે આમાશયની અંદર નિવાસ કરી તાવને પેદા કરે છે. જઠરાગ્નિને બહાર કહાડી દે છે એ કથનથી એટલુંજ સમજવાનું છે કે જઠરાગ્નિની ઉષ્ણતાને બહાર કહાડી દે

છે. તેથી જ્વરનાં ચિન્હો અર્થાત્ તાવ, અંગનું જકડાઈ જવું અને પરશેવો ન આવવો એ ત્રણે લક્ષણ એકી વખતે દેખાય તેને તાવ કહે છે. મ્હોંમાં બે સ્વાદ રહેવો, આંખોમાં પાણીનું ભરાવું, કામ કર્યા વિના થાક જણાવો અથવા કામમાં નિરૂત્સાહ થવો, શરીરમાં પીડા થવી, અને મનનું આકુળવ્યાકુળ થવું એ તાવ આવવાની અગાઉથી જ લક્ષણો પૂર્વરૂપ તરીકે હાજરી દે છે. ૩૮

તાવ પાકવાની મર્યાદા.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

આસપ્તરાત્રંતરુણોજ્વરઃ સ્યાત્કાથો ન દેયો ન હિ તત્ર રેચનઃ ।
અત્યાકુલત્વંપ્રગતાઃકષાયૈર્દોષા વિજેતું સુતરામશક્યાઃ ॥૩૯॥

તાવ આવ્યાથી સાત રાત્રિ સુધી તાવની તરૂણાવસ્થા મનાય છે માટે તેટલા દિવસ અંદર તાવ નાશની દવા ન આપતાં તાવ પરિપક્વ થવાના ઉપાય યોજવા. તાવ નાશ માટે ક્વાથ વગેરે આપવાથી અત્યંત વ્યાકુળતાને પ્રાપ્ત થયેલા દોષો ક્વાથ વગેરેથી જીતવામાં આવતા નથી. માટે-૩૯

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

વાતોદ્ભવઃ સપ્તરાત્રાદશરાત્રાચ્ચ પૈત્તિકઃ ॥

શ્લેષ્મિકો દ્વાદશાહેન જ્વરઃ પાકં પ્રયાતિ હિ ॥ ૪૦ ॥

વાતજ્વરમાં સાત રાત્રિ પછી, પિત્તજ્વરમાં દશ રાત્રિ પછી અને કફજ્વરમાં બાર રાત્રિ પછી તાવ નાશ થવા માટે દવા આપવી; કેમકે ઉપર કહેલા દિવસો પૂરા થતાં જ તે વાત પરિપક્વ થાય છે. ૪૦

આગંતુક તાવનાં શું ચિન્હો છે ?

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

વિષાઽતિકામક્ષતશોકભૂત ભયાઽભિશાપાદિભિરૌષધીનાં ।

ગંધૈર્જ્વરાયેષ્ઠભવંતિ નૃણામાગંતુકાસ્તે મુનિભિઃ પ્રદિષ્ટાઃ ૪૧

ઝેર વગેરેના ખાવાથી, હઠથી વધારે મહેનત કરવાથી, તરવાર-છરી-મુઠ્ઠી-લાકડી વગેરે અસ્ત્રશસ્ત્રની ચોટ લાગવાથી, ચિંતામાં ગર્ક થવાથી, ભૂત વગેરેના બહેમ-બહીકથી, બ્રાહ્મણ ગુરૂ વડીલ અને સિદ્ધ જનોના શાપથી તથા ઔષધની બદબુથી કંટાળવાથી મનુષ્યોને જે તાવ આવે છે તે તાવને વૈદ્યાચાર્યો આગંતુજ-પરતંત્ર કારણોથી પેદા થનારો તાવ કહે છે. ૪૧

વિષમજ્જ્વરનાં ચિન્હો.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

શ્યામાસ્યતાવાન્તિમદાતિમોહાસ્તૃષ્ણાઽતિસારો વિષજે જ્વરેસ્યુઃ॥

આલસ્યચિત્તભ્રમમોહતંદ્રાઽરુચિક્લમાઃ કામભવે ભવન્તિ ॥૪૨॥

ઉદ્વિગ્નતારોદનકમ્પનાનિ ભૂતોદ્ભવે શોકભયાન્નવાયુઃ ॥

ક્રોધાન્નપિત્તંદિ મલાસ્ત્રયોપિ યથાસ્વમેતાન્પરિભાવયેન્ના ॥૪૩॥

મ્હોંપર શ્યામતા, ઉલટી, મંદ, ફેર, શોષ અને અતિસાર એ ઉપદ્રવો જેમાં જણાય તે વિષમજ્જ્વર (ઘણું કરીને આશોજ કાર્તિક માસની અરાબ હવા ફેલાતાં આવનારા તાવ) નાં લક્ષણો છે.

આળશ, ચિત્તભ્રમ, ફેર, બેશુદ્ધિ, અરૂચિ અને શ્રમ એ લક્ષણો હોય તે કામજ્જ્વર (કામદેવના જોરથી વિરહી સ્ત્રી પુરૂષને આવનારા તાવ) કહેવાય છે.

ઉદ્વેગ, હસવું, રોવું, કંપારો, અને અસંબંધવાળી વાણી એ ભૂત વગેરે બલ્લાના વહેમથી આવનારા તાવનાં લક્ષણો છે. કામદેવની સતાવણીથી, શોકથી અને ભયથી વાયુ કોપે છે, ક્રોધથી પિત્ત કોપે છે; પણ ભૂત વગેરે વળગાડના વહેમસંચારથી તો વાત પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષો કોપે છે.

આગળ ઉન્માદરોગના નિદાનમાં જે જે લક્ષણો કહેવામાં આવશે એટલે કે જે જે દેવ ગ્રહોનાં હસવું-રોવું-કંપવું વગેરે લક્ષણો કહેવામાં આવશે તે તે લક્ષણોનાં કિંવા જેવો દોષ તેવાં લક્ષણો પણ ભૂતોન્માદ જ્વરમાં દષ્ટિ-ગોચર થાય છે, માટે વૈદ્યોએ ભૂતજ્વરમાં આસપાસનાં પૂર્ણ લક્ષણો લક્ષમાં લઈ જે નિશ્ચય જણાય તે ધ્યાનમાં લેવું. ૪૨-૪૩

તાવની અંદર શું હિતકર છે ?

(ઉપબતિ-છંદ)

अहिमं सलिलं मुलंघनं निलयं वातनिवर्तनोचितम् ॥

वसनं गुरु सूक्ष्मपेशलं ज्वरितानां प्रथमं पशस्यते ॥૪૪॥

ઉન્હું પાણી (ત્રણ ઉભરા આવ્યા બાદ સાફ કરેલા પાત્રમાં ઠારેલું-ઝીણા કપડાથી ઢાંકી રાખેલું અને ઊપરની તરી તથા નીચેનો ક્ષાર બચાવી ગાળી લીધેલું અમૃતજળ), લાંઘણ (તદ્દન કડાકા થઈ શકે તો ઠીક, નહીં તો તદ્દન

૧ તાવના સેંકડો ભેદ છે, તે પૈકી કંઈક દેશને, જાતિને અનુસરી એક બીજા દેશમાં કે જાતીમાં પરસ્પર સહવાસથી ફેલાય છે. જેમકે મારવાડીઓમાં મોતીજ્વર ને પાણીજ્વર ફેલાતો જ દેખાય છે. ઈત્યાદિ.

લા. ક.

હલકો ખોરાક (કાંજી-થૂલી વગેરે દેશની પ્રથા પ્રમાણે હલકા-જલદી પચે તેવા પદાર્થ), અને પવન ન આવે તેવું મકાન (દર્દીના શરીર પર પવનની અપટ ન આવે તેવા બારી બારણાવાળાં મકાન-હુંકાળો ઓરડો જરૂરનાં છે. નહીં કે તદ્દન પવનની આવજાવ બંધ કરી હવાને દુષિત કરે તેમ કરી દર્દીને મુંઝવી મારવા જેવું કરવું તે કાયદાકારી છે. માટે શરદી હવાની અપટથી બચે તેવી ગોઠવણનું ઘર) એ તાવવાળાને હિતકર્તા છે. ૪૪

ઉપર કથેલા તાવ અગર બીજા તાવોમાં

પ્રથમ શું કરવું ?

(ઉપજાતિ-છંદ)

શુંઠીસકુસ્તુમ્બુરુ દેવદારુવ્યાગ્રીદ્રયાનાં વિહિતિઃ કપાયઃ ।

પૂર્વપ્રદેયોજ્વરિતાયત્નનંજ્વરાપહોદીપનપાચનઃ સ્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

સહુથી પહેલા દીપન પાચન માટે મુંઠ, ધાણા, દેવદાર, ભોંયરીંગણી અને ઊભી રીંગણી એઓનો^૩ નિયમ સહિત બનાવેલો ક્વાથ (કાઢો ઉકાળો) આપવો યોગ્ય છે. ૪૫

વાયુના તાવમાં શું શું થાય છે ?

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

જુંભાંગમર્દાં વિરસાઽસ્યતા રુઘ્નમ્દૃઢગાત્રેષુશકૃદ્વિબન્ધઃ ॥

કળ્ઠાૈષ્ઠશોષોવિપમોહિવેગોરૌક્ષ્યપ્રકંપોઽનિલજે જ્વરે સ્યાત્ ૪૬

૧ કાયાને પકવે નહીં પણ અગ્નિને જ પ્રદીપ્ત કરે તે દીપન ગુણવાળું, જે કાયાને પકાવે છે, પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તે પાચન ગુણવાળું ઔષધ કહેવાય છે. ૩ ક્વાથ કરવાની જે રીતિ છે તે રીતિ મુજબ કરવો તે નિયમ સહિત ગણાય છે.

બગાસાં, અંગનું ટૂટવું, મોંમાં ફિકાસ-રસ રહિત-પાણું, છાતિ અને શરીરમાં પીડા, હસ્તનું કળ્ખપણું, કંઠ અને હોઠનું સૂકાવું, તાવનું વધારે ઓછું આવવું, શરીરમાં લૂખાશ અને કંપારો એ બધાં લક્ષણો વાયુજ્વરમાં હોય છે. ૪૬

વાતજ્વર આવતો શ્યાથી અટકે ?

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

મૂનિમ્વમુસ્તાજલકંટકારી દ્વયાઽમૃતાગોશ્વરનાગરાણાં ॥

સશાલિપર્ણીદ્વયશુષ્કરાણાંકાથઃપિવેદ્વાતભવજ્વરાત્તઃ ॥૪૭॥

દુરાલભાનાગરતિક્તપાઠાશઠીવૃષૈરંડજટાકષાયઃ ॥

પીતઃ સશૂલંશમયેજ્જ્વરંચસશ્વાસકાસં પવનપ્રભૂતમ્ ॥૪૮॥

કરીઆતું, મોથ, સુગંધી વાળો, ભોંયરીંગણી, ઊભી-રીંગણી, ગળો, ગોખરૂ, મુંઠ,^૪ સાલવાણી,^૫ પીઠવાણી અને ^૬પુષ્કરમૂળ એઓનો ક્વાથ પીવાથી વાતજ્વર નાશ થાય છે. તથા,—

ધમાસો, શુંઠ, કરિયાતું અથવા પટોળ, કાળીપાઠ, કચ્ચરો, અરડૂસો, અને એરંડાનાં મૂળ એઓનો ક્વાથ પીવાથી શૂળ, શ્વાસ, અને ઉધરસ સહિત વાયુનો તાવ હોય તો પણ નાશ પામે છે. ૪૭-૪૮

પિત્તજ્વરમાં શું શું લક્ષણ થાય છે ?

(ઇદ્રવજ્ઞ-છંદ)

નેત્રેવિદાહોમુખતિક્તતા તૃદ્ભ્રમઃપ્રલાપોમૃશમુષ્ણમંગં ॥

વેગોઽતિતીક્ષ્ણઃશરણંવમિશ્રવીતાચમાઃપિત્તભવેજ્વરે સ્યાત્ ૪૯

૪ સમેરવો. ૫ ગધી સમેરવો. ૬ એરંડાનું મૂળ. ભા. ક.

આંખોમાં બળતરા, મુખમાં ડડવાપણું, શોષ-તૃષ્ણા, ફેર, બકવાદ, શરીર અતિ ગરમ, તાવનું વધારે જોર-પાતળો ઝાડો, પીળા પદાર્થની ઉલટી અથવા ઉલટી અને શરીરમાં પીળાશ એ લક્ષણો પિત્તના તાવમાં હોય છે. (પિત્તનો તાવ જોરાવર અને નુકસાન કરે તેવો હોય છે માટે ઉપાય ચીવટ સાથે કરવા યોગ્ય છે.) ૪૯

પિત્તજ્વરનાશના ઉપાય.

(ઉપજાતિ-છંદ)

દુઃસ્પર્શવાસાકટુકાહરેણુપ્રિયંગુ ભૂનિવકૃતઃ કષાયઃ ॥

પીતોહિપિત્તપ્રભવંસદાહંજ્વરંજયેદચ્છસિતાસમેતઃ ॥૫૦॥

ધમાસો, અરડૂસો, ડડૂ, ઘાસિયો પિત્તપાપડો, પ્રિયંગુ (ખુપકલા-કાંગ) અને કરીઆતાની પાંદડી (એઓનો ક્વાથ સાકરના પ્રતિવાસ યુક્ત પીવાથી બળતરા સહિત પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે. અથવા—૫૦

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

છદ્વિદાહાન્વિતં ક્ષીણં નિરન્નં તૃષ્ણયાન્વિતમ્ ॥

શર્કરામધુસંયુક્તં પાયયેલ્લાજતર્પણમ્ ॥ ૫૧ ॥

જે પિત્તજ્વરવાળાને ઉલટી તથા બળતર બહુ હોય, ક્ષીણ હોય, અન્ન ન લેતો હોય અને પાણીનો શોષ વિશેષ પડતો હોય તેને સાકર મધ સહિત ચોખ્ખાનું ધોવણુ આપવું. અથવા—૫૧

૧ જે દવાની ભૂકી, ક્વાથ તૈયાર કરી વસ્ત્રગાળ કરી નવશેકા પીવાની વખતે લક્ષરવવામાં આવે, તે વસ્તુની ભૂકીને પ્રતિવાસ કહે છે.

(શાલિનિ-છંદ)

દ્રાક્ષા તિક્તા રાજવૃક્ષાદ્વિપથ્યા રેણુકાથો હન્તિ પિત્તજ્વરં હિ ॥
તન્દ્રા તૃષ્ણાદાહમૂર્ચ્છાપ્રલાપૈઃ શોષૈર્યુક્તં સન્નમં સપ્રમેહમ્ ॥૫૨॥

કાળીદ્રાક્ષ, કડૂ, ગરમાળાનો ગોળ, મોથ, હરડે અને
ઘાસિયો પિત્તપાપડો એઓનો ક્વાથ પીવાથી ઘેન, શોષ,
બળતરા, મૂર્છા, બકવા, ગળું હોઠ સૂકવાં, ફેર અને મોહ
એટલા ઉપદ્રવો યુક્ત પિત્તજ્વર પણ શાંત થાય છે—નાશ
પામે છે. અથવા—૫૨

(ઉપજ્ઞતિ છંદ)

મુદિતાઃ પ્રમદા મદાલસા મતિમત્યો નવયૌવનલેહ્યતાઃ ॥

કુસુમાભરણા મનોહરાઃ પ્રિયવેષા દવથુવ્યથાહરાઃ ૫૩

આનંદી ચહેરા તથા આનંદી મનવાળી, કામના મદથી
આગશ મોડનારી, ચતુર, નવયૌવનથી ભરેલી છતાં છકેલી,
પુષ્પોનાં ભૂષણ અને આભૂષણો વડે મનને હરી લેનારી
અને સુંદર ચિત્તાકર્ષક પોષાકવાળી પ્રેમનાં ભંડાર રૂપ
સ્ત્રીઓનો સમાગમ થવાથી પણ પિત્તજ્વરની પીડા દૂર
થાય છે. તથા—૫૩

(શાર્દૂલવિકીરિત છંદ)

ભંગાલીશુક સારિકાકલરવો વાચઃ શિશુનાં શુભાઃ

કાન્તં કાનનમાવૃતં તરુવરૈરાકીર્ણ પુષ્પોત્કરૈઃ ॥

હારાઃ પદ્મમૃણાલસૂત્રરચિતાઃ કાન્તાશ્ચ કાન્તાનનાઃ

કર્પૂરપ્રકરાશ્વદાતવપુષો દાહં નિરાકુર્વતે ॥ ૫૪ ॥

ભ્રમરગણનો ગુંબરવ, પોપટ મેનાં અને કેકિલાદિના મનહર શબ્દો, બાળકોની તોતડી મીઠી વાણી, સારા સઘન વૃક્ષો સહિત સુંદર બગીચાનો વિહાર, કમળ વગેરે સુંદર સુગંધિત પુષ્પોના હાર અને સુંદર બરાસ મલયાગર અગર ચુવાથી અર્ચિત અંગ અને મનહર મ્હોંની પ્રિયાનો સમાગમ એ સઘળાં પિત્તની બળતરાને દૂર કરનારા પદાર્થો છે માટે ઉપયોગમાં લેવા. અથવા—૫૪

(ઉપજાતિ છંદ)

શતધૌતઘૃતસ્યલેપતો દવથુર્નાશમુપૈતિ તત્ક્ષણાત્ ।

અથવા પિચ્ચમંદપત્રજસ્વરસપ્રોક્ષિતફેનલેપતઃ ॥ ૫૫ ॥

સો વખત પાણીથી સારી પેઠે ઘોએલા ઘીનો લેપ કરવાથી, અથવા લીંબડાની કુંપળોનો રસ ક્ષીણુવાથી પેદા થયેલાં ક્ષીણુના લગાડવાથી પિત્તકોપથી થએલી બળતરા તુરત જ નાશ થાય છે. ૫૫

કફના તાવનાં શુ ચિન્હો છે ?

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

અન્નારુચિર્ગૌરવમંગસાદો રોમોદ્રમો મૂત્રનરવાદિ શૌક્લ્યમ્ ।

નિદ્રાઽતિશૈત્યં મધુરત્વમાસ્યે શ્લેષ્મજ્વરે સ્યાત્સ્તિમિતોદિવેગઃ ॥

અન્નપર અરુચિ, શરીરમાં ભારીપણું, અંગપર પર-શેયો, રૂવાંડાંઓતું ઉભું થવું, મૂત્ર તથા નળોમાં સુકે-દાઈ, ઉંઘ વિશેષ આવવી, ભીનાશ જેવું શરીર ઠંડું લાગવું, મ્હોં મીઠું રહેવું, અને તાવનો મંદવેગ એટલાં લક્ષણો કફકોપથી થનારા તાવમાં હોય છે. ૫૬

કફજ્વર મટવાના ઉપાય.

(ઉપજાતિ છંદ)

પિચુમંદમહૌષધાઽમૃતા બૃહતીપૌષ્કરતિત્તકં શઠી ॥

તૃષકટ્ફલકંકણાવરીકથિતંવારિકફજ્વરં જયેત્ ॥૫૭॥

લીંબડાની અંતરછાલ, શુંઠ, ગળો, મોટી-ઉભી રીંગણી, પુષ્કરમૂળ, કરિયાતું, કચ્ચરો, અરડુસો, કાયફળ, લીંડી-પીપર અને શતાવર, એએના કવાથથી (પીવાથી) કફજ્વર નાશ થાય છે. અથવા-૫૭

(અનુક્રુપ-છંદ)

કટ્ફલં પૌષ્કરં શૃંગી પિપ્પલી મધુના સહ ॥

શ્વાસકાસજ્વરહરઃ શ્રેષ્ઠો લેહઃ કફાંતકૃત્ ॥ ૫૮ ॥

કાયફળ, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગ, પોષ્કરમૂળ, એએનો વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણનો મધ સાથે અવલેહ આટવાથી દમ ઉધરસ યુક્ત કફજ્વરનો ઉત્તમ પ્રકારે નાશ થાય છે. અથવા-૫૮

સિંદુવાર દલકવાથંકણાઢચં કફજે જ્વરે ॥

જંઘયોશ્વલક્ષીણે કણો વાપિ હિતં પિબેત્ ॥ ૫૯ ॥

ધોળી નગોડનાં પાંદડાંનો કવાથ લીંડીપીપરના પ્રતિવાસ સહિત પીવાથી કફજ્વર, બાંધેના બળની ક્ષીણતા અને કાનમાં ધાક પડેલ હોય છે તે સર્વમાં હિતકર થાય છે. ૫૯

વાયુ અને પિત્તના સંયોગથી આવનારા તાવનાં લક્ષણ.

(ઇંદ્રવજ્જા-છંદ)

તૃષ્ણાભ્રમોદાહશિરોરુજશ્ચ કંઠાસ્યશોષારુચિરોમહર્ષાઃ ॥

મૂર્છાભ્રમચ્છર્દિવિજંભણાનિ નિદ્રાત્યયો મારુતપિત્તજેસ્યાત્ ॥૬૦

તરશ લાગવી, ફેર આવવા, બળતરા થવી, માથામાં પીડા, કંઠ તથા મ્હોંમાં શોષ, અરૂચિ, રૂવાંડાંઓનું ઉભું થવું, મૂર્છા આવવી, અંધારાં આવવાં, ઉલટી થવી, બગાસાં આવવાં અને નિદ્રાનો નાશ થવો એટલાં લક્ષણો વાયુ અને પિત્તના પ્રકોપથી આવનારા તાવમાં હોય છે. અથવા ૬૦

વાયુ પિત્તજ્વર નાશના ઉપાય.

(ઉપજાતિ છંદ)

બલાઽમૃતૈ રણ્ડજલાઽબ્દપન્નકૈર્માઙ્ગીકણો શીરયુતૈસ્સચંદનૈઃ

કાથં પિવેત્પિત્તસમી રજજ્વર પ્રણાશનં વહ્નિ વિષ્ટદ્વિકારણમ્ ।૬૧।

મોટી કાંસકી (બળબીજ), લીંબડાની ગળો, એરંડાનું મૂળ, નાગરમોથ, સુગંધિવાળો, પદ્મક, ભારંગ, લીંડી-પીપર, વીરણવાળો, અને રતાંજલી એઓ સઘળાં (સરખે ભાગે લઈ, બોંકરફૂટાં કરી, તેઓ) નો કવાથ કરી પીવાથી વાયુપિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે.

વાયુ કફજ્વરનાં કયાં લક્ષણો હોય છે ?

સ્તૈમિત્યકાસાઽરુચિર્વમેદશિરોરુજઃ પીનસમધ્યવેગૌ ॥

સંતાપકંપૌગુરુતાશરીરેનિદ્રાવ્યથાવાતકફજ્વરે સ્યાત્ ॥ ૬૨ ॥

જેને વાયુ અને કફના સંયોગકોપથી તાવ આવેલો હોય તેને શરીરે ભીનું કપડું લપેટવું હોય તેવી પ્રતીતિ થવી, ઉધરસ, અરૂચિ, સાંધાઓમાં કળતર, માથામાં પીડા,

૧ બે દોષનાં લક્ષણો નજરે જણાય તો બે દોષનો કોપ અને ત્રણેનાં સાથે જણાય તો ત્રણે દોષનો કોપ જાણવો. રોગ પરીક્ષામાં જ વેદનું હડાપણ અને જ્ઞાન તથા અનુભવ જણાઈ આવે છે માટે પરીક્ષા વખતે શાંત થઈ રોગને સંપૂર્ણ રીતે ઓળખવો. ભા. ૬.

નાકમાંથી પાણીનું પડવું, તાવનો મધ્યમ વેગ, સંતાપ, કંપારો, શરીર ભારી થવું અને ઉંઘ વિશેષ એટલાં લક્ષણો થાય છે. ૬૨

વાત કફજ્વરનો ઉપાય.

શુદ્રાગુહ્વીજગદૌષધાનાં સપૌષ્કરાણાં વિહિતઃ કષાયઃ॥

કાસાઽરુચિશ્વાસવિબન્ધશૂલેહિતોજ્વરે વામકફાત્મજેસ્યાત્ ૬૩

ભોંયરીંગણી, લીંબડાની ગળો, સુંઠ, અને પુષ્કર મૂળ એઓનો ક્વાથ પીવાથી ઉધરસ, અરૂચિ, દમ, આક્રોશ, શૂળ અને વાત કફજનિત તાવ એ સર્વનો નાશ થાય છે.

અથવા—૬૩

(વસંતતિલકા-છંદ)

રાજદ્રુમાન્દવિજયાકટુરોહિણીભિઃ સગ્રંથિકાભિરપરોવિહિતઃ
કષાયઃ ॥ સામે સશૂલકફવાતભવજ્વરે સ્યાત્સંપાચનો જ્વલન
દીપ્તિ કરઃ સરશ્ચ ॥ ૬૪ ॥

ગરમાળાનો ગોળ, મોથ, હરડે, કડુ, અને પીંપરી-મૂળના ગઠોડા એઓનો ક્વાથ પીવાથી આમ તથા શૂળ સહિત વાત કફજ્વરનો નાશ થાય છે અને પાચન કરવા ઉપરાંત જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે. ૬૪

કફ પિત્તજ્વરનાં શું ચિન્હો હોય છે ?

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

કાસોઽરુચિર્મોહવમિપ્રસેકાઃ સંલિપ્તતિક્તં વદનં વિગંધિ ।

મુહુર્મુહુર્હર્ષણશીતદાહા લિંગજ્વરે તત્કફપિત્તજેસ્યાત્ ॥ ૬૫ ॥

જેને કફ અને પિત્ત એ બેઉનો સાથે કોપ થવાથી

તાવ આન્થો હોય તેને ઉધરસ, અરૂચિ, બેશુદ્ધિ ઉલટી, પરશેવો, મ્હોં કડવા સ્વાદવાળું તથા કફથી લિંપાયલું તથા ખરાબ વાસવાળું રહે છે અને વારંવાર ફવાડાં ઉભાં થવાં, તેમજ બળતરા તથા ટાઢ વાયા કરવી એટલાં લક્ષણો થાય છે. ૬૫

કફ પિત્તજ્વરના ઉપાય.

પટોલમુસ્તાજલરક્તચંદનંતિક્તારજોવિશ્વમ્મુશીરવાસકમ્ ॥

સંકાધ્યતોયંકફજ્વરંચનિહંતિપાનાત્પરિતસ્તૃષાયુતં ॥૬૬॥

કડવાં પરવળ, મોથ, સુગંધી વાળો, રતાંજલી, કડૂ, સુંઠ, વીરણુવાળો અને અરડૂસો એઓનો ક્વાથ પીવાથી પાણીની ધબના સહિત કફ પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે. ૬૬

કર્ણુ શોથની સાધ્યાસાધ્યતા શું છે ?

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

આદિમધ્યાવસાનેષુ જ્વરસ્ય શ્રુતિમૂલજઃ ॥

શોથોઽસાધ્યઃ કૃચ્છ્રસાધ્યઃ સુસાધ્યઃ સ્યાત્ક્રમેણતુ ॥૬૭॥

તાવવાળા કેટલાક રોગીને કાનના મૂળમાં સોજો થઈ આવે છે જેને સાદી ભાષામાં કાનમૂળિયું કિંવા લાપોટિયું કહે છે. તે જો તાવ આવતાંની સાથે જ થઈ આવે તો અસાધ્ય (ન મટે તેવો), તાવના મધ્ય ભાગમાં થઈ આવે તો કષ્ટસાધ્ય (મહા મહેનતે મટે તેવો) અને તાવના અંતમાં થઈ આવે તો સુખસાધ્ય (તુરત મટે તેવો) હોય છે. ૬૭

સન્નિપાતમાં શું શું લક્ષણો થાય છે ?

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

ક્ષણેક્ષણે શીતમથોવિદાહઃશ્વાસશ્ચસંધ્યસ્થિશિરસ્સુ પીડા ।
સંસ્રાવયુક્તેકલુષેવિભુગ્ને નેત્રે ચ રક્તં ભ્રમમોહકાસાઃ ॥૬૮॥
તન્દ્રાપલાપો વમથુર્વિનિદ્રા કર્ણૌ સશબ્દૌ સરુજૌપ્રકંપઃ
કંઠસ્તુશૂકૈરિવ સંવૃતોહિસ્યાત્સન્નિપાતેકઠિનાચજિહ્વા ।૬૯।

જેને ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી તાવ આવ્યે હોય તેને ક્ષણે ક્ષણે એટલે ક્યારેક તો ટાઢ અને ક્યારેક બળ-તરા થયા કરે તથા શ્વાસ, સાંધાઓમાં પીડા, હાડકાંઓમાં કળતર, માથામાં પીડા, આંસુ સહિત ધૂમાડિયા રંગનાં ફાટેલાં રાતાં નેત્ર, ફેર, બેશુદ્ધિ, ઉધરસ, ઘેન, બકવા, ગળામાં કાંટાઓનું પડવું, અને જીભ કઠણ તથા ખરસટ ફાટેલી જણાય, એઓ લક્ષણો સન્નિપાતનાં છે. ૬૮-૬૯

સન્નિપાતના ઉપાય.

(અનુક્રુપ-છંદ)

કેસરં માતુલુંગસ્ય સૈંધવં મરિચાન્વિતમ્ ॥

મુખે ઘૃતં નિહંત્યાથુ જિવ્હાશોષમરોચકમ્ ॥ ૭૦ ॥

બીજોરાના કેસરા, સાંધાલૂણ અને મરી, એઓના ચૂર્ણ મેહોમાં રાખવાથી જીભની કઠિનતા, જડતા, વિરસતા શોષ અને અરૂચિ એઓનો તુરત જ નાશ થાય છે. ૭૦

(સ્વાગતા-છંદ)

કટ્ફલાદિભવચૂર્ણવિમિશ્રઃ કાથ ઇષ દશમૂલજોજ્વરં ॥

આર્દ્રકસ્વરસતુલ્યવિભાગોમૃત્યુકલ્પમપિહંતિત્રિદોષં ॥૭૧॥

કટકલાદિ ચૂર્ણ એટલે કે-કાયફલ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગ અને કાકડાશીંગ એઓના વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણને (મધ સાથે કાલવીને ચાટી જાય તો હમ ઉધરસ સુકત તાવનો નાશ કરે છે; પણ જો) ૧૬શમૂળના ક્વાથમાં મેળવી તથા તેના બરોબર આદાનો રસ નાખી પીવામાં આવે તો મરણુની નજીક પહોંચેલ સન્નિપાતનો રોગી પણ અવશ્ય આજે થાય છે. અથવા ૭૧

(ઇંદ્રજન્ન-છંદ)

કિરાતતિક્તદ્રવ્યવાહદારુ સુંઠીગજાદશમૂલધાન્યૈઃ

કૂતઃકષાયઃકસનપ્રલાપશ્વાસાદિયુક્તજ્વરમાસુહન્યાત્ ૭૨।

કરીઆતું, કડુ, ઇંદ્રજવ, મોથ, દેવદાર, શુંઠ, રંગ-પીંપર, દશમૂળ અને ધાણા એટલાં ઓષડોનો ક્વાથ કરી પીવાથી ઉધરસ, બકવા, અને શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો સહિત (ત્રિદોષનો) તાવ હોય તથાપિ તે તુરત નાશ થાય છે. અથવા

(વસંતતિલકા-છંદ)

ગ્રંથીંદ્રવીજસુરદારુવિહંગભાર્ગ્વી શૃંગીનલાત્રિકટુકટફલપૌષ્ક-
રાણામ્ ॥ પથ્યાકિરાતવૃહતીદ્વયભૂતકે શીરાસ્તા વચાચવિકદી-
પ્યવૃકીપુરાણાં ॥ કાથોનિહંતિ સકલાનપિ સન્નિપાતાન્ધીવિષ્મ-

૧ સમેરવો, ગધિસમેરવો, ભોરીંગણી, જીભીરીંગણી, ગોખર, અરણી, અરલૂ, શીવત અને પાડળ એ દશનાં મૂળનો.

૨ ગજપીંપર મક્કાઇબૂદા જેવી પણ પાતળી તથા તપખીરીઆ રંગની હલકી અને પીંપર જેવા દેખાવની હોય છે. નહિ કે ગાંધીસોડો મોટી પીપરો આપે છે તેને ગજપીંપર માનવી. ગજપીંપર જોધપુર જોધપુર પીકાનેરમાં જ મળે છે ત્યાંથી મંગાવવી. લાપાન્તરકાર.

શ્વસનશૈત્યમહાપ્રલાપાન્ ॥ આધ્માન્શૂલકફવાતભવાન્પ્રસૂતિરો-
ગાનનેકવિધવિદ્રધિગુલ્મશોફાન્ ॥ ૭૩-૭૪ ॥

પીંપરીમૂળના ગંઠોડા, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, વાવડીંગ,
ભારંગ, ભાંગરો, ચિત્રામૂળ, શુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પુષ્કર
મૂળ, શુંઠ, હરડે, કરિયાતું, ભાંયરીંગણી, ઉભીરીંગણી,
બાળછડ, રાસ્ના, વજ, ચળક, અજમોઅને વૃક્ષી-પુવાડનું
મૂળ-એઓનો કાઢો કરી પીવાથી આગણુચાલીશ પ્રકારના
સન્નિપાત, બુદ્ધિની વિભ્રમતા, શ્વાસ, ટાઢનું વિશેષ વાધું,
અત્યંત બકવા, આક્રોશ, શૂળ, કફ વાયુજનિત રોગો,
વિધવિધ પ્રકારની વિદ્રધિ, ગોળો, સોજા અને સુવારોગ
એઓ સર્વનો નાશ થાય છે. તથા—૭૩-૭૪

(અનુબંધ ૫-૭૬)

વચા મધૂકસારશ્ચ મરિચં સૈધવં કળા ॥

સૂક્ષ્મં પિષ્ટામ્બસામ્નસ્ય કુર્યાત્સંજ્ઞાપ્રવોધનં ॥ ૭૫ ॥

કિરાતકારવી તિક્તા પિપ્પલી કટ્ફલા વચા ॥

ઉદ્દલનં સન્નિપાતે સ્વેદાઽભિષ્યંદિનિ જ્વરે ॥ ૭૬ ॥

રસોનરાજીકાચૂર્ણં તથા સૌભાંજનોદ્ધવમ્ ॥

ગોમૂત્રેણ તુ સંપિષ્ય કુર્યાત્તદ્રોટિકાં તતઃ ॥ ૭૭ ॥

પ્રચ્છયિત્વા બ્રહ્મરન્ત્રં વિષચૂર્ણં વિઘર્ષયેત્ ॥

પૂર્વજાં રોટિકાં પશ્ચાન્મસ્તકોપરિ દાપયેત્ ॥ ૭૮ ॥

તાવત્તાં સ્થાયયેન્મૂર્ઘિયાવચ્ચૈતન્યવાન્ભવેત્ ॥

અચેતોવાંસ્તુ નો જીવેત્કાલપાશાઘૃતઃ પુમાન્ ॥ ૭૯ ॥

દંશનં વૃશ્ચિકૈસ્સર્પેઃ સન્નિપાતે સુદારુણે ॥

તદવ્યાકુલતાં યાંતિ ક્રિયાઃ કાર્યાં ભિષગ્વરૈઃ ॥ ૮૦ ॥

વજ્ર, જેઠીમધ, ^૧લોહસાર(ગજવેલ ભસ્મ) સિંધાલૂણ, મરી, અને લીંડીપીપર એઓનું પાણી સાથે ઘસી સુંઘવામાં આવે તો સંજ્ઞાનો નાશ થયો હોય તે મટી જાય છે. અથવા—

કરીઆતું, કલૌજ જીરું, કડું, લીંડીપીપર, કાયફલ, અને વજ્ર એઓનું ચૂર્ણ શરીરે મશળવામાં આવવાથી જે સન્નિપાત રોગીને પરશેવો બહુજ થતો હોય તે બંધ પડે છે. અથવા—

લસણ અને રાઈનું ચૂર્ણ, સરગવાનાં રસ તેમજ ગોમૂત્ર સાથે ઘુટી તેનો રોટલો બનાવવો. તે પછી અચેતના-વાળા રોગીની હલ્લમત કરાવી તાળવાની જગાએ (મૂર્ધ-સ્થાને) વચ્છનાગનું ચૂર્ણ ઘસી તે રોટલો માથે મૂકવો અને જ્યાં લગી ચૈતન્યતા-શુદ્ધિ આવે ત્યાં લગી માથા પર મૂકી રાખવો. જો આ પ્રયોગ કર્યા છતાં પણ શુદ્ધિમાં ન આવે તો તે રોગી કાળપાશમાં બંધાયેલો હોવાથી મરીજ જાય છે. (કેઈ વૈદ્યાચાર્યનો મત આ રોટલો ગરમ કરી બાંધવાનો તથા તે ગરમ રહે ત્યાં લગી રાખવાનો છે. માટે વૈદ્ય દેશકાળાદિ જોઈ ઘટતો ઉપયોગ કરવો.) અથવા—

ભયંકર સન્નિપાત રોગીને વિંછી તથા સાપનો ડંખ દેવરાવવો જેથી શુદ્ધિ ઠેકાણે આવે છે; પરંતુ આ ઉપાય દેશકાળ વિરૂદ્ધ હોવાથી ન કરવો એજ ઉત્તમ છે. અથવા—
૭૫-૮૦.

૧ ‘ મધુકસાર ’ એવો શબ્દ બીજી પ્રતમાં એકઠો કરેલો હોવાથી જેઠીમધનું સત્વ (શીરો) એવો અર્થ કરેલો છે. માટે જે વૈદ્યોને યોગ્ય લાગે તે ઉપયોગમાં લેવો.
ભા. કર્તા.

(રથોદ્ધતા-છંદ)

શુદ્ધપાતલિ ગંધટંકણં પિપ્પલીમરિચચૂર્ણસંયુતમ્ ॥
મર્દયેક્તનકવીજજૈર્દ્રવૈરૈકમેવ દિવસં ચ શોષયેત્ ॥૮૧॥
પંચવક્રરસ ણયોજિતો ગુંજિકાદ્વયમિતઃ સમાશ્લિકઃ ॥
સન્નિપાતમતિદારુણં હરેદ્દેયમત્ર દધિભક્તકંઠનૃણાં ॥ ૮૨ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો, શુદ્ધ કરેલો વછનાગ, શોધેલો
આમલસારો ગંધક, કુલાવેલો ટંકણુખાર, લીંડીપીપર
અને મરી, એઓ સમાન લઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી
ધંતુરાના બીબેના રસ સાથે ૧ દિવસ ખરણમાં ઘુંટી સુક-
વીને પછી તેમાંથી (દેશ કાળ વચ બળ રોગબળ વિચા-
રીને) બે ચણોડીભાર મધમાં કાલવીને ચાટવાથી તથા
તેની ઉપર મોળું દહી અને ભાતનો ખોરાક લેવાથી ઘણા
આકરા સન્નિપાતનો પણ આ પંચવટક રસ નાશ કરે
છે. અથવા—૮૧-૮૨

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

રસ ગંધ સમં કૃત્વા ધતૂરફલજૈ રસૈઃ ॥
મર્દયેદિનમેકં તુ તત્સમં વ્યૂષણં શિપેત્ ॥ ૮૩ ॥
ઉન્મત્તોઽયં રસો નામ્ના નસ્યે દત્તસ્ત્રિદોષજિત્ ॥
નિસ્તુષં દન્તિકાવીજં દશટંકં વિચૂર્ણયેત્ ॥ ૮૪ ॥
મરિચં પિપ્પલીમૂલં ટંકં ટંકં વિમિશ્રયેત્ ॥
ભાવ્યં જમ્બીરનીરેણ સપ્તાહં ચ પ્રયન્નતઃ ॥ ૮૫ ॥

શોધેલો પારો તથા શોધેલો ગંધક સમાન ભાગે

લઈ ધંતુરાના ડોડાના રસ સાથે ૮ પહોર લગી^૧ નિરંતર (જરા પણ અત્તો અંધ રાખ્યા વગર) ઘુટી સુકવીને તેમાં તેના બરોબર શુંઠ, મરી તથા પીંપરના વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણને મેળવી તે સન્નિપાતવાળાને સુંઘાડવામાં આવે તો આ ઉન્મત્ત રસ ત્રિદોષના કોપને જીતી લે છે. અથવા—

નેપાળાનાં છોતરા વગરનાં બીજનું દશ ટાંક (અઢી તોલા) ચૂર્ણ લઈ પછી તેમાં મરી ટાંક ૧ અને લીંડીપીં-પર ટાંક ૧ એ બેઉનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ મેળવીને જંબીરી જાતના ખાટા લીંબુના રસનો પટ લઈ યત્ન સહિત સાત દિવસ લગી ઘુટી તૈયાર કરી તેનું સન્નિપાતવાળાની આંખોમાં અંજન કરવામાં આવે તો આ રસાંજન સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. ૮૩-૮૫

સન્નિપાતની મુખ્ય જાતિ કેટલી છે ?

રસોઽગમંજનેદત્તઃ સન્નિપાતં વિનાશયેત ॥

સન્ધિગશ્વાતકશ્ચૈવ રુદાહશ્ચિત્તવિભ્રમઃ ॥ ૮૬ ॥

સીતાંગસ્તાંદ્રેકશ્ચૈવ કંઠ કુબ્જશ્ચ કર્ણકઃ ॥

લેપ્યાન્તો મુગ્ધનેત્રશ્ચ રક્તષ્ઠીવી પ્રલાપકઃ ॥ ૮૭ ॥

સંધિગ ૧, અંતિકર ૨, રૂદાહ ૩, ચિત્તભ્રમ ૪, સીતાંગ ૫, તાંદ્રિક ૬, કંઠકુબ્જ ૭, કર્ણક ૮, ભુગ્ધનેત્ર ૯, રક્તષ્ઠીવી ૧૦, પ્રલાપક ૧૧, જિહ્વક ૧૨ અને અભિ-

૧ જરા પણ અત્તો અંધ રાખ્યા વગર ઘુટવાથી ધસારાના ચેત્તથી વીજળીના ગુણો દાખલ થાય છે. સૂક્ષ્મ રજકણો થવાથી થોડા પ્રમાણમાં દવા આપતાં પણ ઘણો ફાયદો ખતાવે છે. માટે આતર રહિત ઘુટવું.

ન્યાસ ૧૩; એ તેર પ્રકારના મુખ્ય સન્નિપાતો છે. (આ શિવાયના ૨૫ પ્રકાર ખીજા લાવપ્રકાશમાં બતાવેલ છે તે ધ્યાનમાં લેવા. એ બધા મળી ૩૬ થાય છે.) ૮૬-૮૭

એ તેર પ્રકારના સન્નિપાતોનો અવાધ કેટલો છે ?

જિહ્વકશ્વેત્યભિન્યાસઃ સન્નિપાતાસ્ત્રયોદશ ॥

સંધિગે સપ્તરાત્રાણિ ચાંતકે દશ વાસરાઃ ॥ ૮૮ ॥

રુગ્દાહો વિંશતિર્જ્ઞેયા ત્રયોષ્ઠૌ ચિત્તવિભ્રમે ॥

શીતાંગે પક્ષમેકંતુ તંદ્રિકે પંચવિંશતિઃ ॥ ૮૯ ॥

વિજ્ઞેયા વાસરાશ્ચત્ર કણ્ઠકુબ્જે ત્રયોદશ ॥

જિહ્વકેષોઽશ્વાહાનિ પક્ષોભિન્યાસકે તથા ॥

કર્ણકે ચત્રયોમાસા ભુગ્નેત્રેદિનાઽષ્ટકમ્ ॥ ૯૦ ॥

રક્તઘ્રીવે દશા હાનિ પ્રલાપેચ ચતુર્દશ ॥

પરમાયુરિદં પ્રોક્તં મ્રિયતે તત્ક્ષણાદપિ ॥ ૯૧ ॥

સંધિગ ૭ રાત્રિ સુધી, અંતક ૧૦ દિવસ સુધી, રુગ્દાહ ૨૦ દિવસ લગી, ચિત્તભ્રમ ૩ વર્ષ લગી, શીતાંગ ૧૫ દિવસ સુધી, તંદ્રિક ૨૫ દિવસ લગી, કંઠકુબ્જ ૧૩ દિવસ લગી, જીભક ૧૫ દિવસ સુધી, અભિન્યાસ ૧૫ દિવસ લગી, કર્ણક ૩ મહિના સુધી, ભુગ્નેત્ર ૮ દિવસ લગી, રક્તઘ્રીવી ૧૦ દિવસ લગી અને પ્રલાપક ૧૪ દિવસ લગી રહી શકે છે. સન્નિપાત થતાં જ રોગી મરણ પામે છે. પરંતુ જો તેનું આયુષ્ય હોય તો ભિપર બતાવેલી મુદત લગી જીવી શકે છે. (જો એ મુદતની અંદર સાધ્ય

સન્નિપાતો માટે યોગ્ય ઉપાય કરવામાં આવે તો સન્નિ-
પાતનો નાશ થાય છે, નહિં તો રોગીનો નાશ થાય છે.) ૮૮-૯૧

ઉપર કહેલા તેર સન્નિપાતો પૈકી સંધિગતાં લક્ષણ.

(ઉપબતિ-છંદ)

વિજ્ઞેયઃ સંધિગંઃ સન્ધિશિરઃ શૂલાત્સુદારુણાત્ ॥

શૂલં ચ શોફો જઠરે ગુરુત્વં સ્વસ્તાંગતા સંધિષુ વેદના ચ ।

બલક્ષયોતાતકફ પ્રકોપો નિદ્રાત્યયઃ સંધિગસન્નિપાતે ॥૯૨॥

શરીરના પ્રત્યેક સાંધાઓમાં અને માથામાં બહુ
આકરા સળુકા આવે તેને સંધિગ સન્નિપાત બાળવો.

તેમજ તે સંધિગમાં શૂળ, સોબ, પેટમાં ભારીપાણું,
શરીર શીતળ, સર્વ સાંધાઓમાં વેદના, બળનો નાશ,
વાતકફનો પ્રકોપ અને નિદ્રાનો નાશ એ લક્ષણો
પણ હોય છે. ૯૨

સંધિગ સન્નિપાતના ઉપાય.

(સ્વધરા-છંદ)

રાસ્ત્રાપથ્યાગુદ્ધ્વી સદ્વચર જલદામીરુ શુંઠીમુરાહ્વૈ ।

સ્તિક્તાકર્ચૂરવાસાનિલરિપુસહિતૈઃ પંચમૂલીદ્વયેન ॥

દ્રવ્યૈરેભિઃ કષાયસ્ત્વરિતમપહરેત્સંધિગં સન્નિપાતં ।

મન્યાસ્તમાંઽત્રઘૃદ્ધિ જ્વરમ્પ્રચિમસૌ સંધિગાં સર્વપીઢાં ॥૯૩॥

રાસ્ત્રા, હરડે, લીંબડાની ગળો, કાંટાશળિયો, ચિત્રા-

૧ જે દેશ કાળ વય રોગ બળ વગેરેના નિયમાનુકૂળ ઉપાય હોય
તે વ્યાજ્ઞમી ઉપાય અને એનાથી વિરોધ કરનાર હોય તે અયોગ્ય-
॥લાયક ઉપાય ગણાય છે.

ભા. કં.

મૂળ, કાંગ, (કે રીસામણી ?), શુંઠ, દેવદાર, કડૂ, કચૂરો, અરડૂસો, ઐરંડાનું મૂળ અને દશમૂળ એ સર્વ સમાન લઈ ક્વાથ બનાવી પીવામાં આવે તો સંધિગ સન્નિપાતનો તુરત નાશ કરે છે. તથા મન્યાસ્તંભ વાયુ, અંત્રવૃદ્ધિ, તાવ, અરૂચિ અને સાંધા માત્રની પીડા પણ મટાડે છે. અથવા—૯૩

(ઉપજાતિ છંદ)

રાસ્નાસુરાદ્વાશુઠિવૃદ્ધદારુશ્વાગુહ્વીત્રિફલાવરીભિઃ ॥

કાથઃકૃતો ગુગુલસંપ્રયુક્તો નિદંતિસેધિગ્રહસન્નિપાતં ૧૪

રાસ્ના, દેવદાર, શુંઠ, વરધારો, કચૂરો, લીંબડાની ગળો, ત્રિફળા, અને શતાવર એ સર્વ સમાન લઈ ક્વાથ કરી તેમાં લેંસા ગુગળનો (શોધેલા પાડાની આંખ જેવા ચળકતા ગુગળનો) પ્રતિવાસ હઈ પીવામાં આવે તો સંધિગ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. ૯૪

અંતક સન્નિપાતનાં શું લક્ષણ હોય છે ?

દાહપ્રકંપો મૃશમુષ્ણમંગં મૂર્દ્ધઃ પ્રકંપઃ કસનં ચહિક્કા ।

શ્વાસ પ્રમોદ્ધૌ સતતંચયસ્મિસ્તમંતકારુચં વિબુધાસ્ત્યજેયુઃ ॥

શરીરમાં બળતરા, બકવા, શરીર બહુજ ગરમ રહેવું, માથામાં કંપારો, ઉધરસ, હીક, શ્વાસ અને હમેશાં બેશુદ્ધિ જણાય તો તેને અંતક (જિંદગીનો અંત કરનારો) સન્નિપાત કહે છે. માટે ડાહ્યા ચિકિત્સકે (વૈદ્ય) તે રોગીનો ઉપાય ન કરવો; કેમકે તેમાં યશ મળતો જ નથી. ૯૫

રૂગદાહ સન્નિપાતનાં શું ચિન્હો છે ?

(માલિની-છંદ)

પ્રલપનપરિપાતં આંતિમોહપ્રકંપા અમળદાહનમાંચંકંઠ

મન્યાગ્રહશ્ચ ॥ શ્વસનકસનશૂલં વ્યાકુલત્વં તૃત્તિર્ભવતિ મૃતિરહો
રુદાહકે સન્નિપાતે ॥ ૯૬ ॥

વિચાર અને સંબંધ વિનાનો લવારો, પરિતાપ, બ્રાંતિ-ભ્રમણા, બેશુદ્ધિ, કંપારો, ફેર, બળતરા અભિમંદતા, ગળામાં પીડા, જડબાનું પકડાવું, દમ, ઉધરસ, શૂળ, વ્યાકુળતા, તરશ-શોષ, અને વેદના એઓ જેમાં હોય તે રૂઝ્દાહ સન્નિપાત કહેવાય છે. ૯૬

રૂઝ્દાહનો ઉપાય.

(વંશસ્થ-છંદ)

હરીતકીપર્પટતિત્તરોહિણી સુરદ્રુમારગ્વધગોસ્તનીઘનૈઃ ।

કૃતઃકષાયસ્ત્વરિતં મહાજ્વરં નિહંતિ રુદાહકસન્નિપાતમ્ ૯૭

હરડે, ખડશલિયો પિત્તપાપડો, કડૂ, ભોંરીંગણી, દેવદાર, ગરમાળાનો ગોળ, મણુકા દ્રાક્ષ અને મોથ એઓનો ક્વાથ કરી પીવાથી રૂઝ્દાહ સન્નિપાતનો ભયંકર તાવ તુરત નાશ થાય છે. અથવા બળવાન તાવ અને રૂઝ્દાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. ૯૭

કેવાં લક્ષણો હોય તો ચિત્તભ્રમ કહેવાય ?

(માલિની-છંદ)

ભ્રમમદપરિતાપા મોહવૈકલ્યભાવા વિકલનયનહાસ્યં ગીત-
નૃત્યલાપાઃ શ્વસિતમધિકમેતલ્લક્ષણં યત્ર સર્વં ભવતિ ચ તમ-
સાધ્યં કોપિ ચિત્તભ્રમાખ્યમ્ ॥૯૮॥

ફેર આવવા અગર તર્કવિતર્કને વશ્ય થવું, તોફાન કરવાં (ધંતુરો ખાધાથી જે ઉન્માદ થાય તેવી દશા ગ્રહણ કરવી), પરિતાપ, બેશુદ્ધિ, ગાંડાપણું, ઢંગ ધડા વિનાનાં

નેત્રો ફેરવવાં, પ્રસંગ વિના હસવું ગાવું નાચવું તથા સંબંધ વિનાનું બોલવું, અને શ્વાસ વિશેષ હોય તો આ સર્વ લક્ષણો ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત કહેવાય છે. અને આને કેટલાક વૈદ્યાચાર્યો અસાધ્ય ગણે છે. ૯૮

ચિત્તભ્રમ માટે શું ઉપાય કરવો ?

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

બ્રાહ્મીવચામીરુ ફલત્રિકેણ તિક્તાબલારગ્વધતિત્તકેન ।

નિમ્બાઽબ્દકોશાતકિહાહૂરાદ્વિપંચ મૂલીભિરસૌકષાયઃ ॥

પિતો હિ ચિત્તભ્રમસન્નિપાતં નિહંતિ રુદાહમપિ પ્રભૂતમ્ ૧૯

બ્રાહ્મી, વજ, રીસામણી, ત્રિક્તલા, કડૂ, કાંસકી, ગર-માળાનો ગોળ, કડૂ, લીંબડાની અંતરછાલ, મોથ, કુકડ-વેલનાં ફળ, મણકા દ્રાક્ષ અને દશમૂળ એઓનો કષાય કરી પીવામાં આવે તો ચિત્તભ્રમ અને રૂદાહ એ બેઉ સન્નિપાતનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૯૯

શીતાંગ સન્નિપાત કોને કહેવાય ?

(ઉપનતિ-છંદ)

પ્રષારશીતં સકલં શરીરં પ્રકંપહિકે શિથિલાંગતા ચ સ્વિન્નઃ

સ્વરઃ કાસવમિ પ્રસેકાઃ સશીતગાત્રઃ શરણાર્થમુક્તઃ ॥૧૦૦॥

સર્વ અંગોપાંગ ખરફના જેવું શીતળ રહ્યા કરે, હેડકી આવે, અંગો શિથિલ થાય, સ્વર-અવાજ મંદ થાય, ખાંસી આવે, ઉલટી થાય અને મોતિયા કુટયા કરે, શીત ઢળે, એ ચિન્હો સન્નિપાત રોગીને ફક્ત મરણને માટે જ મોકલેલ હોય છે; કેમકે તે અવશ્ય મરીજ બાય છે. ૧૦૦

તંદ્રિક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

પ્રભૂતતન્દ્રા જ્વરવેગતૃષ્ણા ક્યામા સ્વર સ્પર્શવતી ચ જિહ્વા ।
શ્વાસાતિસારૌ વમથુઃ પ્રદાહઃ કર્ણેરુજસ્તન્દ્રિક સન્નિપાતે ?

અત્યંત ઘેન રહે, તાવનો વિશેષ વેગ જણાય, તરશ લાગ્યા કરે, જીભ કઠણ અને કાળી થઈ જાય, શ્વાસ, અતિસાર, ઉબકા, બળતરા અને કાનોમાં પીડા થાય. એ લક્ષણોવાળાને તંદ્રિક સન્નિપાત કહે છે. ૧૦૧

તંદ્રિકનો ઉપાય.

ભાંગીગુહ્ચીઘનકંટકારીહરીતકીપૌષ્કરનાગરાણામ્ ॥

કૃતઃ કષાયસ્ત્રીદિનં નિપીતોઘોરં જયેત્તંદ્રિકસન્નિપાતં ॥૨॥

ભારંગ, લીંબડાની ગળો, મોથ, ભોંરીંગણી, હરડે, એરંડાનું મૂળ, અને શુંઠ એઓનો કાઢો કરી પીવાથી ત્રણ દિવસની અંદરજ ભયંકર સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. ૧૦૨

કંઠકુબ્જ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

શિરોવ્યથાદાહહનુગ્રહાશ્ચ સંતાપમૂર્ચ્છાગલરોધપાકાઃ ।

પ્રવેદનાવાતભવાઃ પ્રલાપાઃ સકષ્ટસાધ્યઃ કિલ્લ કંઠકુબ્જઃ ।૩।

માથામાં પીડા, તથા શરીરમાં બળતરા થાય, હડ-પચી-જડામાં પકડાઈ જાય, સંતાપથી મન મુંઝાય, મુર્છા આવે, ગળું પકડાઈ જાય, ગળું પાકી આવે, અને તેમાં વેદના થાય, તથા વાયુ સંલવ પીડા થાય (રક્તપાતની પીડા થાય) અને લવારો કર્યા કરે તે કંઠકુબ્જ કષ્ટ સાધ્ય-કષ્ટે કરીને મરનારો સન્નિપાત કહેવાય છે. ૧૦૩

કંઠકુબ્જનો ઉપાય.

(શાદ્દલવિકીરિત છંદ)

શૃંગીચિત્રકચેતકીટૃપસઠીભૂનિંબ માંગીનિશા-
વ્યાગ્રીપૌષ્કરમુસ્તવત્સકયવૈસ્તિક્તામરિચાન્વિતૈઃ ॥

કાથઃ કૃન્તતિ કંઠકુબ્જમચિરાદાહપ્રમોહારુચિ ।

શ્વાસાઽધ્માનગલગ્રહાઽગ્રિસદનાઽભિન્યાસકાસાન્વિતં ॥ ૪ ॥

કાકડારીંગ, ચિત્રામૂળ, ચેતકી જાતિની હરડે, અર-
દૂસો, કચૂરો, કરિયાનું, ભારંગ, હળદર, ભોરીંગણી, એરં-
ડાનું મૂળ, મોથ, કડાછાલ, ઇંદ્રજવ, કટૂ અને મરીઆ-
એએનો કાઢો કરી પીવાથી કંઠકુબ્જ સન્નિપાતનો તથા
લાંબા સમયની બળતરાનો, બેશુદ્ધિનો, અરૂચિનો, દમના
રોગનો, આફરાનો, ગળથાડનો-ગળું પકડાઈ જવાની પીડા
નડે, અશ્મિમંદતાનો અને ઉધરસ સહિત અભિન્યાસ
સન્નિપાતનો અથવા એટલા ઉપદ્રવો યુક્ત કંઠકુબ્જનો
નાશ થાય છે. ૧૦૪

કણ્ઠક સન્નિપાતનાં લક્ષણો.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

કંઠગ્રહાયાસશરીરપીડા સંતાપકાસશ્વસનપ્રસેકાઃ શોફથ
શૂલં વહુ કર્ણમૂલે સકષ્ટસાધ્યઃ કિલકર્ણકારુયઃ ॥ ૫ ॥

કંઠનું પકડાઈ જવું, કામ વગર થાક લાગવો,
શરીરમાં પીડા થવી, સંતાપ થવો, ખાંસી આવવી, દમનું
વધવું, ખાલી ઉબકા આવવા, સોજા ચડવા અને કાનના
મૂળમાં શણકા આવવા અથવા કાનના મૂળમાં ઘણેજ

સોળે ચડી શણકા આવવા-એ લક્ષણો યુક્ત સન્નિપાતને
કર્ણુક સન્નિપાત કહે છે, અને તે કદ સાધ્ય છે. ૧૦૫
કર્ણુક સન્નિપાતના ઉપાય.

રાસ્નાઽશ્વગંધા ધનકણ્ટકારી ભાર્ગીવચા પૌષ્કરરોહિનીનામ્ ।
કાથઃ કૃતઃ શંગભયાયુતાનાં પીતોજયેત્કર્ણકસન્નિપાતમ્ ॥ ૬ ॥

રાસ્ના, આસગંધ (આસન), મોથ, રીંગણી, ભારંગ,
વજ, પુષ્કરમૂળ, કડૂ, કાકડાશીંગ અને હરડે એઓના
કવાથ કરી પીવાથી કર્ણુક સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.
અથવા—૧૦૬

(ઉપજાતિ છંદ)

નિર્જેગુદીસૈંધવદારુકૃષ્ટદાર્વીવિશાલારવિદુગ્ધલેપઃ ॥

તંકર્ણિકગ્રંથિમપાહરેદ્વાજલૌકસાંપતનમત્રશસ્તમ્ ॥ ૭ ॥

હળદર, ઈંગોરાનો ગોળ, સિંધાલૂણુ, દેવદાર, ઉપલેટ,
દારૂ હળદર અને ઈંદ્રિવરણાનું મૂળ એઓના વસ્ત્રગાળ-
ચૂણને આકડાના દુધમાં ઘુંટી કાનના મૂળમાં આવેલા સોળ
ઊપર લેપ કરવામાં આવે તો કાનના મૂળની ગાંઠ મટી
જાય છે. અથવા—

તે કર્ણમૂળના સોળ ઊપર લવિંગીઆં જળો વળ-
ગાડી ખરાબ લોહી ઓછું કરવામાં આવે તો વિશેષ
ફાયદો થાય છે. ૧૦૭

ભુગ્નેત્ર સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

સ્મૃતિશૂન્યતાજ્વરવિવૃદ્ધિરતિ શ્વસનં વિભુગ્નતરલે નયને ॥

અમકંપનમ્લપનાનિ મૃતિઃ કથિતોવિભુગ્નનયનો મુનિભિઃ ૮

યાદશક્તિનું કમી થવું, તાવમાં ઘણો વધારો થવો, હમનું વધવું, દષ્ટિમાં વાંકાપાણું-નજર થરડાવી, તર્ક વિતર્કની ભ્રમણા થવી, કંપારો થવો, અને બક્યા કરવું (તથા સોળે ચડવો,) એટલાં લક્ષણોવાળા સન્નિપાતને મુનિજનો ભુક્ષનેત્ર કહે છે અને તેથી તે રોગી તુરતજ મરી જાય છે. ૧૦૮

ભુક્ષનેત્રનો અંતિમ ઉપાય.

(ઉપજાતિ-છંદ)

દાર્વીપટોલીઘનકંટકારીતિક્તાનિશાનિવ્વફલત્રિકાણામ્ ॥

કાથો નિયોજ્યો ગુરુસન્નિપાતે વિશુગ્નેત્રે પ્રતિબોધનાય ૯

દારૂહળદર, કડવાં પરવળ, મોથ, ભોંરીંગણી, કડૂ, હળદર, લીંબડાની અંતરછાલ અને ત્રિક્ષ્ણા એ સર્વનો કાઢો કરી પીવાથી બળવાન ભુક્ષનેત્ર સન્નિપાતમાં પણ ચૈતન્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૯

રક્તઘીવી સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

(મંદાકાંતા છંદ)

રક્તઘીવી ભવતિ મનુજોયત્ર તૃષ્ણાપ્રમોહઃ શ્વાસઃ શૂલં
અમવમિમદાઽધ્માનસંજ્ઞાપ્રણાશઃ ॥ શ્યાવા રક્તાતનુરતિતરા દાહા-
હિક્કાઽતિસાર રક્તઘીવીસમુનિભિરુદિતઃ પ્રાણહાસન્નિપાતઃ ૧૦

લોહીની ઉલટી થાય, તરશ લાગવી, બેભાન દશા થવી, હમ ચડવો, શૂળ આવવું, ફેર આવવા, ઉલટી થવી, મદમાં ઉન્મત્ત થવું, પેટનું ચડવું, સંજ્ઞાનો નાશ થવો, જીભ કાળી કે રાતી થતી, બળતરા થવી, હેડકી આવવી, અને દસ્તો લાગવી વગેરે લક્ષણોવાળા સન્નિપાતને રક્ત-

છીવી કહે છે, અને એ પ્રાણુઘાતક છે એમ આર્ય મુનિઓ કહે છે. ૧૧૦

રક્તાષ્ટીવીના ઉપાય.

(દ્રુતવિલંબિત-છંદ)

જલદપન્નકર્પટચંદનૈર્મધુકવારિવરીમલયોદ્भवैः ॥

समधुमालतिषत्रसुभद्रकैः कथितमंबु सुखास्रनिवारणं ११

મોથ, પદ્મક, ખડસલીઓ પિત્તપાપડો, રતાંજલી, જેઠીમધ (કે મહુડાં ?), સુગંધીવાળો, શતાવરી (કે ખસ ?), મલયાગિરિ-ચંદન, અને માલતિનાં પાંદડાં એ-ઓનો કાઢો કરી પીવાથી લોહીની ઉલટી અથવા લોહીમાં થુંકનું આવવું એ બંધ થાય છે. અથવા—૧૧૧

(અનુબુધ-છંદ)

देयं दूर्वारसैर्नस्यं रसैर्दाडिमपुष्पजैः ॥

अथवा त्रिफलादूर्वाजलं रक्तहरं परम् ॥ १२ ॥

ધરોના રસનો નાશ આપવો (સુંઘાડવો), અથવા દાડિમના ફૂલોનો રસ, કિંવા ત્રિફળાનો કાઢો અને ધરોનો રસ સુંઘવો જેથી અવશ્ય લોહીનું પડવું બંધ થાય છે. ૧૧૨

प्रक्षालयेत् सन्निपातनां लक्षणम्.

(ઉપગતિ-છંદ)

कंपः प्रलापः परितप्तमंगदाहोज्वरस्याभ्यधिकोहि वेगः ।

संज्ञाविनाशो विकलांगता च प्रलापकोसाध्यतमो मतश्च १३

મિથ્યા-સંબંધ વજરનું બોલવું-બકવું, કંપારો થવો, શરીરનું અત્યંત તપવું, બળતરા થવી, તાવના વેગનું હેઠ

ઉપરાંત જોર થવું, સંજાનો નાશ થવો અને અંગમાં વિક-
લતા થવી, એ પ્રલાપકનાં લક્ષણ છે, અને તે અસાધ્ય
મનાય છે. ૧૧૩

પ્રલાપકનો ઉપાય.

(રથોદ્ધતા છંદ)

મુસ્તવારિ દશમૂલનાગરં પર્યટો મલયજં થવત્વ ચઃ ॥

વાસકઃ કૃતસમાનવિભાગઃ કાથણ્ણહરતિપ્રલાપકં ॥૧૪॥

મોથ, સુગંધિ વાળો, દશમૂળ, ખડસલિયો પિત્ત-
પાપડો, અંદન, ધાવડાની છાલ અને અરડૂસો એઓનો કાઠો
ખીવાથી પ્રલાપક સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. ૧૧૪

જિવ્હક સન્નિપાતના લક્ષણ.

શ્વાસકાસપરીતાપવિવ્હલઃ કંટકૈર્વિવૃત્તકંઠજિહ્વકઃ ॥

મૂક્તાવધિરતાવલક્ષયઃ કષ્ટણ્ણકિલજિહ્વકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૫ ॥

શ્વાસનું જોર વધી પડવું, ઉધરસ આવવી, સંતાપ
થવો, વિવળતા થવી, ગળામાં અને જીભ ઉપર કાંટાઓનું
છવાઈ જવું, ખોલવું બંધ થવું, ખડેરાપણું થવું અને બળનો
નાશ થવો. એટલાં લક્ષણો જિવ્હકમાં પ્રકટપણે વર્તાય
છે. આ પણ કષ્ટકારી ત્રિદોષ છે. ૧૧૫

જિવ્હકનો ઉપાય.

(શાલિની-છંદ)

ઝગ્રાસિંદ્રીયાસરાસ્નામૃતાન્દા શુંઠીતિક્તાગૃંગિકાપૌષ્કરા-
ણામ્ ॥ બ્રાહ્મીભાગીતિક્તવાસાશ્ઠીનાંકવાથોદ્દાગ્નિજ્વલકં-
સન્નિપાતમ્ ॥ ૧૬ ॥

વજ, રીંગણી, અરડૂસો, રાસ્ના, લીંબડાની ગજો, મોથ, શુંઠ, ઠડૂ, કાકડાશિંગ, પુષ્કરમૂળ, પ્રાદ્દી, ભારંગ, ઠડૂ, ધમાસો, અને કચ્ચરો એઓનો કાઢો પીવાથી જિંદગી સન્નિપાત નાશ થાય છે. ૧૧૬

અભિન્યાસ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.

(ઇંદ્રવજ્જા-છંદ)

નિદ્રાત્ય યઃ શ્વાસચલપ્રકોપૌનિશ્ચેતનોનષ્ટવર્ગતિશ્ચ
બ્રૂતેહિકષ્ટવિકલત્વમંગેઽભિન્યાસઉક્તઃ સતુમૃત્યુતુલ્યઃ ૧૭

ઉંઘનું ન આવવું, શ્વાસનું જોરથી ચાલવું, અચેતન દશામાં પડવું રહેવું, શરીરની ગતિનો નાશ થવો, પરાણે એકાદ બોલ બોલવો, અને ગાંડા જેવી દશા થવી-અશક્તાઈ થવી, એટલાં લક્ષણો અભિન્યાસમાં હોય છે અને તે મૃત્યુના સમાનજ ગણાય છે. કેમકે તે રોગી જીવતો જ નથી. ૧૧૭

તમામ પ્રકારના સન્નિપાતના ઉપાય.

(શાદ્દલ વિઠીડિત-છંદ)

ત્રિજ્વલપર્પટપૌષ્કરામૃતલતાત્રાયંતિકાસિંહિકા ।

રાસ્નાતિક્તશઠીમઘૌષધશિવાભાર્ગીયવાસઃ કૃતઃ ॥

કાથો નાશયતિ ત્રિદોષનિકરંતૃષ્ણાન્નમોશ્વાસહ ॥

દ્રોઘંદાહમરોચકંગલગદંકાસાનરેણાપે ॥ ૧૮ ॥

ઠડૂ, ખડસલિયો પિત્તપાપડો, પુષ્કરમૂળ, લીંબડાની ગજો, ત્રાયમાણ, કાકડાસીંગ (કે રીંગણી ?), રાસ્ના ઠરિયાતું, કચ્ચરો, શુંઠ, હરડે, ભારંગ અને જવાસો-ધમાસો, એઓના ક્વાથ પીવાથી તમામ જાતના સન્નિપાત તથા

શાષ, ભ્રમણા, દમ, છાતિનું રૂંધાવું, બળતરા, અરૂચિ,
ગળાના રોગ, અને ઉધરસ એઓ ઉપદ્રવો વગેરે સર્વનો
નાશ કરે છે. અથવા—૧૧૮

(સર્ગ-૨૧-૭૬)

भार्गीरास्नापटोलीसुरतरुजनीव्योषवासाविशाला

ब्राह्मीभूनिबनिबैर्जकटुकवचापाटलाटुंकिभिः ॥

दावीव्याघ्रीगुडूचीत्रिवृतिकहपुषापौष्करत्रायमाणै ।

मुस्तांताकलिंगैस्त्रिपल्लवैस्तुल्यभागः कषायः १९

पीतोद्वात्रिंशदाख्यः कसनगलगद श्वाससाध्यास्थिशूलम् ।

हिक्काध्मानादियुक्तान्जगत्त्रिपुस्तकान्सद्वेषातान्समस्तान् ॥२०॥

ભાડંગ રાસ્ના, ઠડવાં પરવળ, દેવદાર, હળદર, ત્રિકટુ (શુંઠ, મરી, પીંપરી, અરડૂસો, ઇંદ્રવરણાનાં મૂળ, બ્રાહ્મી, ઠરીઆતું, લીંબડાની અંતરછાલ, સાદડની છાલ, કડા છાલ, વજ, કાળીપાઠ, અરલૂમૂળ, દારૂહળદર, ભોંરી-ગણી, લીંબડાની ગળો, નસોતર, પલાંશી, પુષ્કરમૂળ, ત્રાય-માણ, મોથ, અનંતમૂળ-ધમાસો, ઇંદ્રજવ, ત્રિકૂળા (હરડાં, ખેડેડાં, આમળાં) અને કચૂરો એઓ સઘળાં સમાન ભાગે લઈ કાઢો ઠરી પીવાથી આ બત્રીસો ક્વાથ ઉધરસ, ગળાની પીડા, દમ, હાડકાના સાંધાઓની પીડા, શૂળ, હેડકી અને આફરો વગેરે વગેરે ઉપદ્રવો સહિત સન્નિપાત માત્રનો નાશ કરે છે. અથવા—૧૧૬—૨૦

(શાસિની-બંદ)

अर्कव्योषचित्रकंचव्यदारुशिग्रुस्तित्तो मार्कवः शुक्लकंदा ॥

રાસ્નાનંતાસિંદુવારોગ્રંધાતર્કારીભિઃ પીતમાત્રઃ કષાયઃ॥ સઘ્નો-
હન્યાત્સન્નિપાતાન્સમગ્રાન્શૈત્યશ્વાસં સૂતિકાવાતરોગાન્ ॥૨૧॥

રસોનકૃષ્ણામરિચોગ્રંધાશ્યોનાકવીજં લવણોત્તમં ચ ॥

ગોમૂત્રપિષ્ઠં નયનાંજનં સ્યાત્સમસ્તદુષ્ટગ્રહ સન્નિપાતે ॥ ૨૨ ॥

આકડાના (મૂળની) અંતરછાલ, ત્રિકટુ (શુઠ, મરી, પીંપર,), ચિત્રામૂળ, દેવદારા, સરગવાની છાલ, કડુ, (કે કરીઆતું ?), ભાંગરો, અતિવિષની કળી, રાસ્ના, ધમાસો, નગોડ ધોળી, વજ અને અરણી મૂળ-એઓનો ક્વાથ પીવાથી તુરત સન્નિપાત માત્રનો નાશ કરે છે, અને શીત દળ્યું હોય, દમ ચાલતો ચાલતો મર્યાદા મૂકી દેતો હોય, સુવારોગ થયો હોય અને વાયુ આંખથી રોગોની હરકત હોય એ બધાઓને પણ દૂર કરે છે. અથવા—૧૨૧ ૨૨

(ઉપજાતિ-છંદ)

મરિચં મધુકં સસૈધવં નલદં કટ્ફલ પિપ્પલીયુતમ્ ॥

નરિનાવનમુષ્ણવારિણા મૃદુ કૃત્વા હરતિ ત્રિદોષજમ્ ૨૩

લસણ, લીંડીપીપર, મરી, વજ, અરલૂનાં બીજ, સિંધાલૂણ. એઓને ગોમૂત્રની સાથે બારીક ઘુંટી આંજવા જેવું ઔષધ બને એટલે સન્નિપાતના રોગીની આંખોમાં આંજવું જેથી તમામ જાતના સન્નિપાત અને તમામ જાતના વળગાડ નાશ થાય છે. અથવા—

મરી, જેઠીમધ (અથવા મહુડાં), સિંધાલૂણ, વાળો, કાયફળ, અને લીંડીપીપર એઓને ઉન્હાપાણી સાથે આંખમાં આંજવા જેવું ઔષધ બનાવીને સન્નિપાતના દર્દીની

આંખોમાં આંજલું જેથી ત્રિદોષનો નાશ થાય છે.
અથવા— ૧૨૩

(ઉપભતિ-છંદ)

एवंविधेस्मिन्विहिते विधाने न यातिसंज्ञा यदिपश्य जंतुः ॥
तं पादमूले भृकुटीललाटे शलाकया लोहजया दहेत्तु ॥२४॥

એ સઘળા ઉપાયો કયાં છતાં પણ કદી સન્નિપાત રોગી શુદ્ધિમાં ન આવે તો પગનાં મૂળમાં (પગથળિયાં) બ્રુકુટીમાં અગર કપાળમાં તપાવેલી લોહાની સળીવતે ડામ દેઈ દેવો જેથી સન્નિપાત મટે છે. ૧૨૪

विषमज्वर કોને કહે ?

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

शीतोष्माभ्यामनियतात्કालाद्यश्चप्रवर्तते ॥

विषमातितीक्ष्णवेगात्तु स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥२५॥

ટાઢિયો કે ઉન્હો તાવ નિયમ વગર (ટાઢિમિ વગર— આછા વધતા વેગથી) ચડી આવે અને અકળાવી નાંખે એવો વેગ હોય અર્થાત્ ચડવાનો, તાવ ગરમી બદલાવાનો અને ઉતરવાનો વિષમ ચોક્કસ હોતો નથી, તેને વિષમ જ્વર કહે છે. ૧૨૫

ते विषमज्वर કેટલી ભતિનો છે ?

संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥

विषमाः पञ्च विज्ञेया ज्वरोत्सृष्टस्यवा पुनः ॥ २६ ॥

दोषोलपोहितसंभूतः करोति विषमज्वरान् ॥

सप्तरात्रं दशदिनं द्वादशाहमथोत्तरम् ॥ २७ ॥

સંતત ૧, સતત ૨, અન્યેદ્યુષ્ક ૩, તૃતીયક ૪ અને ચાતુર્થિક ૫ એમ પાંચ મુખ્ય લેહ છે. તે તાવના આવવા ઉપરથી તેઓનો સ્પષ્ટ લેહ જણાઈ આવે છે. ૧૨૭ તે તાવ શાથી આવે છે અને તેની મુદત શું છે?

સંતત્યા યોવિસર્ગીસ્યાત્સંતતઃ સદ્ધિ કથયતે ॥

કાલદ્વયં સતતકો દિવારાત્રૌ પ્રવર્તતે ॥ ૨૮ ॥

થોડા પ્રમાણમાં કોપેલો દોષ પણ ઋતુ પ્રકૃતિ દેશ આહારાદિ વિરુદ્ધ આચરણોને લીધે વિશેષ કોપવાથી વિષમ જ્વરને પેદા કરે છે, અને જો વાયુકોપથી થયેલો હોય તો સાત રાત્રિ સુધી, પિત્તકોપથી થનારો દશ રાત્રિ સુધી અને કફકોપથી થનારો બાર રાત્રિ સુધી તદન ઊતરતો જ નથી; પણ તે મુદત વીત્યા પછી પોતાની મેળે (દોષના પરિપક્વપણાથી) ઊતરી જાય છે. અથવા તો દોષનો ઝિગાડ વધી પડવાથી (યોગ્ય ઔષધોપચાર ન થવાથી) તે મુદત પછી કે પહેલાં રોગી મરણને શરણ થાય છે. ૧૨૮

નક્તં દિનાદેકકાલમન્યેદ્યુષ્કઃ પ્રવર્તતે ॥

તૃતીયકસ્તૃતીયેદ્વિચતુર્થેઽન્ધિચતુર્થકઃ ॥ ૨૯ ॥

ત્રાયંતી સારિવાઽનંતાકંદુકાભિઃકૃતં જલમ્ ॥

વાતદીનાં નિવૃત્ત્યર્થં સંતાતાશ્ચ જ્વરે દિતમ્ ॥૩૦॥

એ દરેકનું બુદ્ધ બુદ્ધ ઓળખાવું શા ઉપરથી થઈ શકે છે?

સંતત એટલે કે જે તાવ મુદત વગર ઊતરતો જ નથી તે, તથા સતત એટલે કે દિન રાતમાં મળી બે

વખત આવે તે, અન્યેષુષ્ક એટલે કે તાવ રાત કે દિવસમાં એક વખત જ આવે તે, તૃતીયક-તરિયો કે જે ત્રીજે દિવસે જ આવે છે તે, અને ચાતુર્થિક કે જે ચોથે દિવસે આવે છે તે ચોથિયો તાવ, એમ પાંચેનું આગળાણ થઈ શકે છે.^૧ ૧૨૯-૧૩૦

એ પાંચે પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન ઉપાય.

પટોલપથ્યાપિચુમંદશક્ર વીજામૃતાયાસકૃતઃ કષાયઃ ॥

નિપીતમાત્રઃ શમયત્યુદીર્ઘે કાસાદિયુક્તં સતતજ્વરં દિ ૩૧

ત્રાયમાણુ, ઉપલગ્ધરી, ધમાસો, અને કદૃ એઓનો કાઢો કરી પીવાથી ખાર આશ્રયનો વિકાર નાશ થઈ સતત-હરદમ રહેનારો તાવ મરી જાય છે. ૧૩૧

(ઉપજાતિ-છંદ)

દ્રાક્ષાપટોલીપિચુમદમુસ્તાકલિંગવીજત્રિફલાકષાયઃ ॥

પીતઃ પ્રભાતે જ્વરમુગ્રવેગમેકાહિકં નાશયતિ પ્રસન્ન ૩૨

ચન્દનમુસ્તગઢૂચીધાન્યોશીરનાગરૈઃ કૃતઃ કાથઃ ॥

મધુશર્કરયા યુક્તં હન્તિ તૃતીયકજ્વરં પુંસામ્ ॥ ૩૩ ॥

૧ ઈશાનદેવનું કથન આવું છે કે-જે દિવસમાં જે વખત કે રાતમાં જે વખત આવે કિંવા એક વખત દિવસમાં અને એક વખત રાત્રિમાં આવે તે સતતજ્વર કહેવાય છે. ચરકમુનિ કહે છે કે-વાયુના ૩, સપ્ત ધાતુઓના ૭, મૂત્રનો ૧ અને મળનો ૧ એમ ૧૨ વિકારોના આશ્રયથી સતત તાવને જન્મ મળે છે. અગ્નિવેશજી કહે છે કે, અન્યેષુષ્ક તાવ ૫૦ ધરી, તરિયો ૧ દિવસ અને ચોથિયો ૨ દિવસ લગી શરીરમાં રહે છે.

ભા. કર્તા.

આંખપુટામણાં, હરડે, લીંબડાની અંતર છાલ, ઇંદ્રજવ, લીંબડાની ગળો, અને ધમાસો એઓનો ક્વાથ પીવાથી ઉધરસ વગેરે ઉપદ્રવો સહિત સતત જ્વર નાશ થાય છે. અથવા—

કાળીદ્રાક્ષ, કડુપરવળ, લીંબડાની અંતર છાલ, મોથ ઇંદ્રજવ, અને ત્રિક્ષ્ણાં એઓનો ક્વાથ પ્રાતઃકાળમાં પીવાથી આકરા વેગવાળો એકાંતરિયો નાશ થાય છે. ૧૩૨-૧૩૩

(આર્યા-છંદ)

સ્થિરાશિવાનાગરદેવદારુધાત્રીરસૈઃ સંવિહિતઃ કષાયઃ॥
પીતઃસિતામાશ્નિકસંપ્રયુક્તો નિહંતિ ચાતુર્થકમુગ્રવેગં ૩૪

અંદન, મોથ, ગળો, ધાણા, સુગંધીવાળો અને શુંઠ એઓનો ક્વાથ કરી મધ અને સાકર સહિત પીવામાં આવે તો તરિયો તાવ નાશ પામે છે. ૧૩૪

(ઉપગતિ-છંદ)

રામઠપુરાણઘૃતયોર્નસ્યં ચાતુર્થિકં જ્વરં હન્યાત્ ॥

અગસ્ટ્યપત્રસ્વરસો તસ્મૈ દત્તોઽથવા જયેત્ ॥ ૩૫ ॥

મોઠો સમેરવો, હરડે, શુંઠ, દેવદાર, આમળાં અને અરડૂસો એઓનો કાઢો મધ તથા સાકર સહિત પીવાથી આકરા વેગવાળો એથિયો તાવ પણ નાશ પામે છે.

અથવા—૧૩૫

(આર્યા-છંદ)

વિષમંતુ નિહંત્યૂર્ધ્વમધો વા શોધનં પરમ્ ॥

પૈકૈક મધુના હન્તિ ત્રિષ્ટકૃષ્ણા હરીતકી ॥ ૩૬ ॥

હીંગ અને જૂનું ઘી એટલે જૂના ધીમાં હીંગ
(હીરાહીંગ) ઘસીને નાક માટે નસ્ય આપવાથી (મુંઘાડવાથી)
અથવા—અગથિયાના પાંદડાંનો રસ મુંઘાડવાથી થાથિયો
તાવ નાશ થાય છે. ૧૩૬

વિષમ જ્વરના અન્ય ઉપાય.

(અનુક્રુપ છંદ)

પથ્યાશક્ર સમ ચૂર્ણ કર્ષમાત્રં ગુઢેન તુ ॥

મક્ષિતં નાશયત્યાશુ શીતકં વિષમજ્વરમ્ ॥ ૩૭ ॥

ચેતોમુષાંપીનપયોધરાણાં કસ્તૂરીકાકુંકુમ્ભાસ્તેજનામ્ ॥

શીતજ્વરે શસ્ત્રમથાંગનાનામાલિગનં ચારુ દિમાવધિ સ્યાન્ ૩૮

વિષમજ્વર રોગીને યોગ્ય પ્રકારે ઉલટી અને રેચ
આપી શરીર શોધન કરવું, જેથી તાવ નાશ થાય છે.
અથવા—નસોતર, પીંપર અને હરડે એ દરેકનું એકરૂં
વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચાટવાથી વિષમજ્વર નાશ
થાય છે. અથવા હરડે, અને ઇંદ્રજવ એઓનું ચૂર્ણ ૧
તોલાભાર અથ જોટલા ગોળમાં મેળવી ખાવામાં આવે તો
તેથી ટાઢિયો તાવ અને વિષમજ્વર તરત અંધ પડે છે.
અથવા—૧૩૭—૧૩૮.

(ઇંદ્રજવ-છંદ)

વ્યાઘ્રીવિશ્વવિતુન્નપુષ્કરરજે ભૂનિમ્બવાસાઽમૃતા ।

માર્ગી નિવપટોલપન્નકચનૈસ્તિત્ત્વાકલિંગૈઃ કૃતઃ ॥ ૩૯ ॥

જે સ્ત્રીનું શરીર મનને આનંદ આપે તેવું હોય, તથા
જેના સ્તન પુષ્ટ ગોળ કઠીન અને માફકસર હોય અને જેનું

શરીર કસ્તૂરી કેસરથી વિલેપન કરેલું હોય, તે સુંદર સુંદરીનું ફક્ત આલિંગન જ્યાં લગી તાઢ ન મટે ત્યાં લગી ઘણું જ ઉત્તમ છે. અથવા—૧૩૬

(શાદ્દલવિકીરિત છંદ)

કાથો હંતિ સચંદનઃ કફમરુત્પિત્તં સદાહં તૃષામ્ ॥

કાસંપંચવિધં તથા કૃમિરુજં પાંડુ વર્મિ કામલામ્ ॥૪૦॥

ભોંયરીંગણી, શુંઢ, ઘાણા, અંરંડમૂળ, કરિયાતું, અર-
ડૂઆના મૂળની છાલ, ગળો, ભારંજ, લીંબડાની અંતર
છાલ, કડૂવાં પરવળ, પદ્મક, મોથ, કડુ, ઇંદ્રજવ અને
અંદન એએનો ક્વાથ પીવાથી વાત, કફ-પિત્ત-કોષ,
બળતરા, તરશ, પાંચે બતની ઉધરસ, પાંચે બતના
વિષમજ્વર, કરમિયાનો રોગ, પાંડુરોગ, ઉલટી અને કમળો
એ સર્વનો નાશ થાય છે. અથવા—૧૪૦

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

પટોપથ્યાયનરોહિણીભિર્ભૂનિવયટ્ટીમધુકાઽમૃતાભિઃ ॥

કૃતઃ કષાયોવિષમજ્વરેષુ સર્વેષુ શસ્તઃ કસનારુચિઘ્નઃ ૪૧

કડૂવાં પરવળ, હરડે, મોથ, ઉભીરિંગણી, કરિયાતું,
જંઢીમધ અને ગળો એએનો ક્વાથ કરી પીવાથી સર્વ
પ્રકારના વિષમજ્વરો, ઉધરસનો અને અરૂચિનો નાશ
થાય છે. અથવા—૧૪૧

(અનુપુપ-છંદ)

તિલતૈલેન સંમિશ્રં રસોનં ચ સુકલ્પિતમ્ ॥

ભક્ષિતં નાશયેદ્રાતં સુધોરં વિષમજ્વરમ્ ॥ ૪૨ ॥

સિતાજીરકસંયુક્તો દ્રોણપુષ્પોભવો રસઃ ॥

પલમાને હરેત્પીતો વિષમજ્વરમુદ્ધત ॥ ૪૩ ॥

લસણની હુગદીને મીઠા તેલની અંદર મેળવી ખાવામાં આવે તો વાત (વાયુ) સંબંધી નડતર અને વિષમજ્વરની સ્થંકર પીડાનો નાશ કરે છે. અથવા-ચાર તોલા કૃષ્ણનો રસ લઈ તેમાં સાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ મેળવી પીવાથી તોફાની વેગવાળા વિષમજ્વરનો નાશ થાય છે.

અથવા-૧૪૨-૧૪૩

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

ભૂનિવપથ્યાવનકંટકારી ત્રાયંતિકાનાગરયાસતિક્તાવા-
ચ્ચાલકર્ચૂરકળાપટોલક્ષુદ્રાજલગ્રંથિકર્પટાશ્ચ અસૌ મતઃ ષોડ-
શકાંગચૂર્ણો જ્વરાન્સમગ્રાનવિષમાન્નિહંતિ ॥ ૪૪ ॥

કરીઆતું, હરડે, મોથ, ઉભીરીંગણી, ત્રાયમાણ, શુંઠ, ધમાસો, કડૂ, બળબીજ, પડ્કચૂરો, લીંટીપીંપર, કડવાં પરવળ, ભોરીંગણી, વીરણુવાળો, પીંપરીમૂળના ગઠોડા અને ખરસલિયો પિત્તપાપટો આ સોળ પદાર્થોનો ક્વાથ કરી પીવાથી સર્વ જાતના વિષમ જ્વરનો નાશ થાય છે.

અથવા-૧૪૪

(પંશસ્થ-છંદ)

ફિરાતતિક્તંતૃવૃદંબુપિપ્પલી વિઙ્ગવિશ્વેકદુરોહિણીશિવે ॥

મપીતમુષ્ણંસકલજ્વરાપહંપ્રવર્દનંજાઠજ્ઞાતવેદ્ધં ॥ ૪૫ ॥

કરિયાતું, કડવાં પરવળ, નસોતર, વીરણુવાળો, લીંટીપીંપર, શુંઠ, કડૂ, અને હરડે એઓનો ક્વાથ કરી

નવશેકો પીવાથી સર્વ જાતના તાવ દૂર થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે. અથવા-૧૪૫

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

કર્ષાદ્દિ પિપ્પલીમૂલં ગુદેન વિલિહન્નિશિ ॥

ચિરાદપિ ચ સન્નષ્ટાં નિદ્રામાપ્નોતિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

અરધા તોલાભાર પીપરીમૂળના ચૂર્ણને ગોળમાં મેળવીને રાત્રિયે સુવાની અગાઉ ખાવામાં આવે તો તાવના કારણથી નાશ પામેલી લાંબા વખતની નિદ્રા પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ સારી પેટે ઉદ્ધ આવે છે. અથવા ૧૪૬

(ઉપજ્ઞાતિ છંદ)

દેયંદિનાન્તે લઘુભોજનં ચ ગતજ્વરાયાપ્યગતજ્વરાય ॥

તદા કફસ્યોપશમોપલબ્ધિરુષ્મા પ્રવૃદ્ધઃ પ્રવલો દિ વહ્નિઃ ૪૭

સંધ્યા વખતે-સાંજરે તાવવાળારોગીને એ કે તાવ આવતો હોય કે તાવ આવતો અટક્યો હોય તોપણ હલકો ખોરાક આપવો એ જ ઉત્તમ છે. કેમકે સાયંકાળમાં હલકો ખોરાક લેવાથી કફની શાંતિ થાય છે, ખરી ગરમી વધે છે અને જઠરાગ્નિ પ્રબળ થાય છે. ૧૪૭

જીર્ણજ્વરનાં લક્ષણો.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સપ્તત્રયદિનાદૂર્ધ્વં તનુતાં પ્રાપ્ય તિષ્ઠતિ ॥

પ્લીહાગ્નિમાંથં તનુતે સ જીર્ણ જ્વર ઇચ્ચતે ॥ ૪૮ ॥

તાવ આવ્યાથી ગણુતાં એકવીશ દિવસ થઈ ગયા હોય અને ઝીણું ઝીણું તાવ રોગીના શરીરમાં ભર્યો રહેતો

હોય, તથા બરલ અને અગ્નિની મંદતા વધવા લાગેલ હોય તેને અર્ણુ-બુનો તાવ કહે છે. ૧૪૮

અર્ણુબવરના ઉપાય.

હુદ્રામૃતાનામરાણાં કાથઃ કૃષ્ણા સમન્વિતઃ ॥

જીર્ણજ્વરકફશ્વાસકાસારોચકનાશનઃ ॥ ૪૯ ॥

ભોંરીંગણી, ગળો, અને શુંઠ એઓનો કવાથ કરી તેમાં લીંડીપીંપરનો સૂકો ભભરાવી પીવામાં આવે તો અર્ણુબવર, કફ, શ્વાસ અને અરૂચિ એઓનો નાશ થાય છે. અથવા-૧૪૯

(ઉપજ્ઞાતિ છંદ)

સઠીરજોનાગરદેવદારુરાસ્ત્રાબ્દતિક્તાઞ્ચુદ્ધતીકિરાતૈઃ ।

કાથઃ કણામાશિકસંપ્રયુક્તો જીર્ણજ્વરઃ ક્ષોભઃ ૫૦

કચૂરો, શુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના, મોથ, કડૂ, મોટી રીંગણી, અને કરીયાતું એઓનો કવાથ કરી લીંડીપીંપરના ચૂર્ણથી અને મધથી યુક્ત કરી પીવામાં આવે તો અર્ણુબવરનો અને વિષમબવરનો નાશ કરે છે. અથવા ૧૫૦

(અનુષ્ટુપ છંદ)

ધાત્રી હરીતકી કૃષ્ણા ચિત્રકઃ સૈંધવૈસ્તથા ॥ एषां चूर्णोष्णिमां-
घ्नः सर्वज्वरविनाशनः ॥ मेदीरुचिकरश्लेष्मजेतादीपनपाचकः

આંબળાં, હરડે, લીંડીપીંપર, ચિત્રામૂળ, અને સિંધા-
લુણ, એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાસહ નેવન
કરવામાં આવે તો અગ્નિની મંદતાનો અને સર્વ પ્રકારના
તાવનો નાશ કરે છે, તથા મળોને તોડનાર છે, રૂચિ-

કર્તા છે, કફને છતનાર છે, દીપન અને પાચન
ગુણયુક્ત છે. ૧૫૧

(ઉપબતિ-છંદ)

જ્વરાઃ કષાયૈર્વમનૈર્વિરેકૈઃ શામ્યંતિ નો તત્ર ઘૃતં પ્રદેયં ।

શુંઠીકણાગ્રંથિકચવ્યવહિક્ષારાઃ પૃથક્ત્વેકપલપ્રમાણાઃ ૫૨

તાવને હઠાવવા માટે કવાથ. વમનપ્રયોગ અને રેચક
ઓષ્ઠોનો ઉપયોગ કરવો. એમ કર્યા છતાં પણ જો રોગીને
તાવ છોડતો ન હોય તો તે રોગીને ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું
ધી પાવું. તેની રીત એ પ્રમાણે છે કે—૧૫૨

(ઉપેદ્રવજ્જ-છંદ)

પ્રસ્થં ઘૃતં નાગરવારિમસ્તુપ્રસ્થદ્વયં તદ્વિપચેત્કટાહે ॥

સંસિદ્ધમાજ્યં વિષમજ્વરેષુ જીર્ણજ્વરે વર્ષભવેઽપિ શસ્તં ૫૩

શુંદ, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળના ગંઠોડા, ચવ્ય,
ચિત્રામૂળ, અને સિંધિવાદિ ક્ષાર એઆ પ્રત્યેક પદાર્થો
ચાર ચાર તોલાભાર લેવા, ગાયનું ધી તોલા ૬૪ અને
આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા લઈ એ બન્ને એકત્ર કરી અગ્નિ
ઉપર ચઢાવી કઠાઈમાં આદાનો રસ બળી જાય ત્યાં લગી
પકાવી ધીને તૈયાર કરવું, પછી તે સિદ્ધ કરેલા ધીનું સેવન
કરવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના તાવ અને એક
વર્ષનો બુનો તાવ હોય તે સર્વ નાશ પામે છે. અથવા ૫૩

(ઇંદ્રવજ્જ અને ઉપબતિ છંદ)

લાક્ષારસસ્યાઢક મચ્છતૈલંપ્રસ્થં પચેન્મસ્તુ ચતુર્ગુણં ચ ॥

પિટ્ઠાશતાદ્વા રજનોઃ મધૂકં રાસ્નાશ્વગંધા કદુકા સમૂર્વા ૫૪

હરેણુકં ચન્દનમુસ્તદારુકુષ્ટં પૃથક્કર્ષમિતં ક્ષિપેત્તત્ લાક્ષા-
દિકં તૈલમિદં મુસિદ્ધં નિદંતિ સર્વાન્વિષમજ્વરાંસ્તુ ॥ ષષ્ટત્રિ-
કાંગસ્ફુટનં સશૂલં દૌર્ગધ્યકંદ્રુભ્રમવાતરોગાન્ ॥ ૫૫ ॥

લાખનો રસ તોલા ૨-૬, તેલનું તેલ તોલા ૬૪ અને
ગાયના દહીંનું ઘોળવું એ બન્નેથી ચારગણું મેળવી
તેને ઉત્તમ પાત્રમાં (કઢાઈમાં) ભરી અગ્નિદ્વારા
પકવવું, પછી તેમાં શુંઠ, સવા, હળદર, જેઠીમધ,
રાસ્ના, આસગંધ, કડુ, મોરમાંસી, હરેણુક, (ધાસિયો
પિત્તપાપડો કિંવા વટાણા ?) ઘોળી સુખડ, મોથ, દેવદાર
અને કઠ, એ સઘળાં એાપડો એક એક તોલાભાર લઈ એઓનું
વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઉપર કહી ગયા તે તેલમાં નાંખવું.
ત્યારે લાખનો રસ અને દહીંનું ઘોળવું એ બન્ને બળી
ગયા બાદ એકલું તેલજ માલમ પડે ત્યારે તેલ સિદ્ધ
થયેલું સમજ (નીચે ઉતારી, વસ્ત્રથી ગાળી લઈ સુંદર કાચની
બરણી બાટલી કે કઢાઈવાળા વાસણમાં ભરી) લેવું. પછી
આ લાક્ષાદિ તૈલનો માલેસ કરવામાં આવે તો સર્વ પ્ર-
કારના વિષમજ્વરનો, પીઠ તથા તૂકપીઠમાં આવતા શૂળનો,
શરીરનો તોડવાનો, શૂળનો, શરીરની દુર્ગંધતાનો, ખરજનો,
ભ્રમ-ફેરનો અને વાયુરોગનો એઓનો નાશ કરે છે,
અથવા—૧૫૪-૧૫૫

(ઉપબતિ-છંદ)

મનઃ શિલાતાલકતુત્યતામ્રરસેદ્રગંધં સમકર્ષભાગં ॥

મંદયેત્તત્રિફલારસેન ગોલં ન્યસેત્સંપુટકે પ્રદદ્યાત્ ॥૫૬॥

પુટંતતથોદ્ધૃત્ય ચ ભાનુવજ્રી દુગ્ધેન ભાવ્યં કિલસપ્તવારં ॥
 કાથેન દંતી ત્રિવૃતોઙ્ગવેન વિભાવનાઃ સપ્તપુનઃ પ્રદેયાઃ ૬૭
 તતોઽસ્યમાષં મરિચૈઃ શતર્દૈર્ગદ્યાણમાત્રેણગુઢેનયુક્તં ॥
 સંભક્ષયેન્નાતુલસીદલાભ્યાં દિનત્રયં પથ્ય મિહૌદનં ચ
 શીતારિનામારસપ્ષહંતિ શીતજ્વરં ઘોરતરં સવાતં ॥૫૮॥

શુદ્ધ મણુશિલ, શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ (શોષેલું) મોરચુશુ
 શુદ્ધ તામેશ્વર, અને શુદ્ધ આમલસારો ગંધક, એટલા
 પદાર્થો એક એક તોલાભાર લેવા પછી તેઓને વાટી ત્રિક્ષ-
 ણાના રસમાં (રસ ન મળે તો ત્રિક્ષણાના ક્વાથમાં)
 સારી પેઠે ઘુટી પછી તેનો ગોળો બનાવી, સંપુટમાં મૂકી
 (જે સરખા ઘસેલા કાનનાં એ પાત્રને જોડી તેમાં દવા
 મૂકવી તે) દેવો. પછી સંપૂટમાંથી તે ગોળાને બહાર કઢાડી
 તેને આકડાનાં દૂધના અને ચોરના દુધના સાત સાત
 પુટ દેવા ત્યાર પછી ફરી તેને નેપાળાના મૂળના ક્વાથના
 અને ત્રિક્ષણાના ક્વાથના પણ સાત સાત પુટ આપવા.
 પછી તેને ઘુટી ચાળીને સુંદર સીસીમાં ભરી રાખવો. આ
 રસની માત્રા એક માસો (આઠ ચણોઠીભાર) લઈ તેમાં
 ૫૦ કાળાં મરીયાં અને એક ગદીયાણાભાર ગોળ એ સર્વને
 તુલસીપાનમાં મૂકી જો ૩ દિવસ સેવન કરે અને પથ્ય
 ભોજનમાં માત્ર સાત જમે તો આ શીતારી રસ ટાઢીયા
 તાવનો અને ભયંકર વાયુનો નાશ કરે છે. ૧૫૬-૫૮

જ્વરમુક્તાનાં લક્ષણો.

(ઇંદ્રવજ્રા-છંદ)

ગાત્રેલપ્તુત્વંશિરસશ્ચક્રંદઃ પાકોમુલ્લેસૌઃશ્વમિન્દ્રિયાણામ્
 સ્વેદોઞ્જકાંક્ષાક્ષવથોઃ પ્રવૃત્તિઃ સ્વાપ્નપ્રવૃત્તિરિગત જ્વરસ્ય ૫૯

જે તાવવાળા રોગીનું શરીર હળવું કુલ જેવું જણાવા લાગે, માથામાં ખરજ આવ્યા કરે, મોઢોડામાં કે ઓળટ ઉપર પાક જણાય (ખરો મૂતરી બાય) વ્યથા વગરનું તન મન જણાય, પરસેવો આવ્યા કરે, અન્નાદિક ઉપર રૂચિ અલિલાષા ઉત્પન્ન થાય અને છીંકો આવે એટલાં લક્ષણો થાય તો તે રોગીને તાવે છોડી દીધો છે એમ જાણવું. ૧૫૬

મરણુ યોગ્ય જ્વરરોગીનાં લક્ષણો.

यो हृष्टरोमा हृदि शूलतापयुक्तः प्रताम्यंछसतीह चोर्द्ध्वम् ॥
स्वेदो ललाटे न तु याति वक्षः स शीतगात्रोमरणार्थमुक्तः ॥

જે તાવવાળા રોગીનાં રૂવાડાં ઉભાં થયાં કરે, હૈયા-માં શૂળ આવે, મન સંતાપયુક્ત હોય કિંવા બળતરા થયા કરતી હોય, સંબંધ અને પ્રયોજક વિનાનું ભાષણ-લવારો કર્યા કરતો હોય, શ્વાસ ઉંચો રહ્યો હોય, કપાળ ઉપર થતો પરસેવો છાતી ઉપર આવી શકતો ન હોય અને શરીર ટાઢું પાયણ જેવું રહેતું હોય તો તે રોગી મરવા માટે જ તાવથી મુક્ત થયો છે એમ સમજવું. ૧૬૦

તાવના દશ ઉપદ્રવો.

तृष्णाः चर्छारुचिः श्वासस्छर्द्यतीसारविड्वहाः ॥

कासो हिकांगमेदश्च जलशोथवा दश ॥ ६१ ॥

તરસ ૧, મૂર્છા ૨, અણુગમો ૩, શ્વાસનો વધારો ૪, ઉલટી ૫, અતિસાર ૬, ઝાડાનું રોકાણ ૭, ઉધરસ ૮, હેડકી ૯, અને શરીરમાં ત્રોડાવો-કળતર ૧૦; આ દશ તાવના ઉપદ્રવો છે. ૧૬૧

તાવથી મુક્ત થયા છતાં પણ ન કરવા યોગ્ય કાર્યો.

વ્યાયામં ચ વ્યવાયં ચ સ્નાનં ચંક્રમણં તથા ॥

જ્વરમુક્તો ન સેવેત યાવન્નો બલવાન્ ભવેત્ ॥ ૬૨ ॥

જ્વરથી મુક્ત થએલા મનુષ્યે જ્યાં લગી શરીરમાં બળ, (વર્ણ, અગ્નિ અને શરીર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં) ન આવે ત્યાં લગી થાક લાગે તેવાં કામો (કસરત પંથ વધારે કામનો બોલે વગેરે) કરવાં નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, નહાવું નહીં અને ઝાઝું ફરવું નહીં. (ઘણા પવનનું અને ટાઢા પાણીનું પણ સેવન કરવું નહીં.) ૧૬૨

इतिश्री गौडवंशोत्तंस श्रीमदनंतभट्टात्मजभट्टशंकरविरचिते

वैद्यविनोदे ज्वरलक्षणचिकित्सा प्रथमोल्लासः ॥ १ ॥

ઇતિશ્રી ગોડવંશી શ્રીમદ્ અનંત ભટ્ટના પુત્ર શંકર વિરચિત વૈદ્યવિનોદ વિષે જ્વરલક્ષણ-ચિકિત્સા નામના પેહેલા ઉદ્ઘાસનું પૂર્ણચંદ્રકૃત ભાષાંતર પૂર્ણ થયું.

ઉદ્ઘાસ ૨ જો.

(અતિસારનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા)

અતિસારનાં ફરનાં નિદાનો.

(વસંતતિલકા-છંદ)

स्निग्धोष्णशीतगुरुरूक्षविरुद्धमद्यपानातिशीलन विषाध्य-
शनाऽभिघातैः ॥ स्नेहातिपानभयसात्म्यविपर्ययैश्च नृणां भवे-
त्कृमिगदाप्रबलोऽतिसारः ॥ १ ॥

ઘણા ચીકણાં, ઘણાં ઉનાં, કિંવા ઘણા ગરમ અને ઘણાં ટાઢાં (ઠરી ગયેલાં કે વાસી)હઠથી ઉપરાંત ભોજન કરે તેથી, અથવા ગુરૂ-ભારે ભોજનથી, ઘણાં લુખાં ભોજનથી, વિરોધી ભોજનથી, ઘણા મધ-ઢાડના પીવાથી, સ્વભાવથી જ વિષ-કારી પદાર્થોના ખાવાથી વા, વિપોથી અજીર્ણ છતાં ભોજન કરવાથી, કોઈ પ્રકારનો પ્રહાર વાગવાથી, સ્નેહાદિ પાંચ ક્રમોથી વારંવાર કે વિધિરહિત પ્રયોગ કરવાથી, ભયથી, ઋતુઓના બદલવાથી અર્થાત ઋતુવિરુદ્ધ આહાર-વિહાર વગેરેથી, અને પદવાશય-ભોજનીના દુષ્ટ થયેલા કૃમિઓથી (જળકિડા કરવાથી તથા મળ-મૂત્ર વગેરેના વેગોને અટકાવવાથી અને અતિ પાતળા પદાર્થોના ભક્ષણથી કિવાં અતિ સ્થુળ ભોજનથી કે વિષમ-ભોજનથી) માણસોના અનિસાર-ઝાડાનો રોગ થાય છે. ૧

અનિસારની સંપ્રાપ્તિ સહિત સામાન્ય સ્વરૂપનાં લક્ષણો.

(ઇંદ્રવજ્જ-છંદ)

સંશમ્ય વૃદ્ધો જલધાતુરગ્નિં વર્ષૌવિમિશ્રો મરુતા ત્વડ્ય-
સ્તાત્ ॥ યઃ પૂર્યમાણઃ સરતિ પ્રકૃષ્ઠં પોઢાડતિસારં મુનયો
વદંતિ ॥ ૨ ॥

ઉપર કહેલાં કારણોથી અત્યંત દુષ્ટ થયેલાં શરીર-માંના રક્ત, જળ, મૂત્ર, સ્વેદ, મેદ, કફ, પિત્ત અને લોહી વગેરે દ્રવરૂપ ધાતુઓનો સમૂહ વૃદ્ધિ પામી પ્રકૃતિને છોડી દઈ અગ્નિને ખૂઝાવી નાંખી વિષ્ઠાથી મુક્ત થઈ વાયુના બળથી નદીની પેઠે પ્રવાહરૂપે ગુદાની વાટે વારંવાર બહાર

નીકળે છે તેને અતિસાર નામનો લયંકર વ્યાધિ કહે છે. તેમ અતિસારના છ પ્રકાર છે એમ મુનિયો કહે છે. ૨

અતિસારની સંખ્યા.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरामेन शोकतः ॥

दोषावस्था नैकरूपा भवत्यर्ति प्रतिक्षणम् ॥ ૩ ॥

વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો, આમથી થનારો અને શોકનો એમ છ પ્રકાર છે; તેોપણ દોષોના મિલાપથી અનેક રૂપવાળો થઈ આવે છે અર્થાત્ લયાતિસાર, જ્વરાતિસાર, ક્રોધાતિસાર, રક્તાતિસાર, આમાતિસાર વગેરે પૃથક્ પૃથક્ ભેદો છે. ૩

અતિસારનું પૂર્વરૂપ.

हृत्कुक्षिनाभ्यपाने रुग्मात्रे सादोऽनिलग्रहः ॥

अविपाकः शकृत्संग आध्मानं पूर्वलक्षणम् ॥ ૪ ॥

હૃદય, નાભિ, પડખાં, ગુદા, પેટ અને કુખ એઓમાં પીડા, શરીરમાં કળતર, ગુદાનો પવન રોકાય, આડાની અટકાયત, આધેતું પચે નહીં અને આફરો ચઢે એટલાં ચિન્હો જ્યારે અતિસાર થવાનો હોય ત્યારે પહેલેથી જ થાય છે. ૪

અતિસારના ઉપચાર કરવા પહેલાં શું કરવું જોઈએ ?

न स्तंभयेदतीसारमपक्वं वृद्धमागतम् ॥

विनाशनासास्य वृद्धस्य गर्भिण्या बालकस्य च ॥ ૫ ॥

જે રોગીને અતિસાર રોગ વિશેષ લાગુ પડ્યો હોય તો પાચન કયાં વિના અતિસારને રોકવો મહીં; પરંતુ ક્ષીણ થએલા મનુષ્યનો, વૃદ્ધ-ગરબા મનુષ્યનો, ગર્ભવંતીના અને બાળકનો, એટલાનો વૃદ્ધિ પામેલા અતિસાર રોગને તુરત રોકવો. ૫

યવાગ્વા લાજમંદેન તત્રાજાજીયુતેઽથવા ॥

મુદ્રયૂષ રસેનૈવમતીસારપાચરેત્ ॥ ૬ ॥

જવની તથા ચોખાની મંડના યોગથી અથવા ગાયની છાશ અને જીરાના સંયોગથી અથવા તો મગના યૂષ રક્ષના સંયોગથી અતિસારને શાંત કરવા ઉપચાર કરવા. ૬

વાતાતિસારનાં લક્ષણો.

(શાદ્દલવિકીરિત છંદ)

રુક્ષં ફેનિલમલ્પમલ્પમરુણં સામં સશબ્દંસરુક્ ॥

વિટ્કયાવં કઠિનંવિવદ્ધમસકૃદ્વાતાતિસારે ભવેત્ ॥ ૭ ॥

વાયુથી અતિસાર થયો હોય તો રોગીનો આડો લુખો, શીણવાળો, રાતો, આજ સહિત શબ્દ કરતો થોડો થોડો વારંવાર ગુદામાં પીડા કરતો, કાળો અને કઠણ નીકળ્યા કરે છે, અર્થાત્ આટલાં લક્ષણો વાયુના અતિસારમાં થાય છે. ૭

વાતાતિસારના ઉપાય.

(ઉપભતિ-છંદ)

કર્લિંગવી જાબ્દકલોધ્રવિલ્વમાન્નાસ્થિધાત્રીકુસુમાનિચૂર્ણમ્
પ્રાતઃ પિબેન્માહિષતક્રમિશ્રં વાતાતિસારમ્પ્રવલં નિહન્તિ ॥૮॥

ઇંદ્રજવ, મોથ, લોહર, ખીલીઓ, ડેરીની ગોટલી અને ધાવડીનાં પુલ એઓનું ચૂર્ણ કરી પ્રાતઃકાળે લેંશની છાશ સાથે પીવામાં આવે તો પ્રળળ થયેલા વાતાતિસારનો નાશ કરે છે. ૮

પિત્તાતિસારનું લક્ષણ.

(શાર્દૂલવિકિરિત-છંદ)

પિત્તાત્પીતમથોષ્ણનીલમરુણંદુર્ગન્ધીક્ષ્ણંશકૃત્

સ્થિન્નાંગેવિસૃજેત્સદાહમસકૃત્તદાહપાકાન્વિતઃ ॥ ૯ ॥

પિત્તથી અતિસાર થયો હોય તો રોગીનો ઝાડો પીળો, ગરમ, લીલો, રાતો, દુર્ગંધયુક્ત, વ્યાકુળતા-મૂર્ચ્છા, દાહ, ગુદાના પાકયુક્ત અને પાણી જેવો હોય છે. ૯

પિત્તાતિસારનો ઉપાય.

(અનુબુધ-છંદ)

વિલ્વચાલુક જીમૂત કલિંગાતિવિષાકૃતઃ ॥

કાથોજયેદતીસારં સામં પિત્તસમુદ્ભવં ॥ ૧૦ ॥

ખીલાંનો ગર્ભ, વાળો, મોથ, ઇંદ્રજવ અને અતવ-અની કળી એઓનો ક્વાથ કરીને પીવામાં આવે તો આમ અહિત પિત્તના અતિસારનો નાશ પામે છે. ૧૦

શ્લેષ્મા-કક્ષાતિસારનું લક્ષણ.

(ઉપેંદ્રવજ્ર-છંદ)

સાંદ્રં સિતં શ્લેષ્મવિમિશ્રિતં સ્યાત્

શ્લેષ્માતિસારે મૃશગન્ધિ શિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

જો કક્ષાતિસાર થયો હોય તો રોગીનો ઝાડો ઘોળો,

ટાઢો, કફયુક્ત, અતિ ગંધાતો અને ચીકણો (ઘટ તથા થોડી વેદનાવાળો) હોય છે. ૧૧

કફાતિસારની ચિકિત્સા.

(શાલિની-છંદ)

चव्यं कुष्ठं तालविलवं कलिंगबीजं शुंठीवत्सकत्वक्प्रपथ्या ॥

एषां काथः शुक्लकंदायुतानां श्लेष्मोद्भूतंहंत्यतीसारमुग्रम् १२

અવક, ઉપલેટ, નાની બીલીઓ, ઇંદ્રજવ, સુંઠ, કડા-
છાલ, હરડે અને અતિવિષ એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં
આવે તો કફાતિસાર-કફથી ઉત્પન્ન થએલા આકરા આડાના
રોગનો નાશ કરે છે. ૧૨

ત્રિદોષાતિસારનું લક્ષણ.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

वाराहमांसबुसमंत्रिदोषाद्विद्यादतीसारमनेकरूपम् ॥

तंद्रातृषादाहमदास्यशोष भ्रमान्वितोमोहसमन्वितानां १३

જો વાત પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોથી અતિસાર
થયો હોય તો રોગીનો આડો સૂવરના માંસના ધોવણ
સમાન અને અનેક રૂપવાળો અર્થાત્ ત્રણે દોષોના ચિન્હોથી
યુક્ત તથા તરસની પીડા, ઘેન, મોહ, વ્હાનિ, મોહોડાનું
સુકાવું ભ્રમ અને બળતરા વગેરે ચિન્હો સહિત હોય છે.

ત્રિદોષાતિસારનો ઉપાય.

(સ્વાગતા-છંદ)

पंचमूलमन्ताजलपाठाबिल्वतित्त घनविश्वबलाभिः ॥

त्वक्फलैः कुटजजैरतिसारं काथ एषहरति त्रिमलोत्थम् १४

પંચમૂળ, ગળો, વાળો, કાળીપાટ, બીલું, કડૂ, મોથ,

શુંઠ, કાંસકી-ખપાટ અને કડાછાલ તથા ઇંદ્રિજવ એએનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો ત્રિદોષના અતિસારનો નાશ કરે છે. ૧૪

રક્તાતિસાર-લોહીખંડવાડાનું સંપ્રાપ્તિ સહ લક્ષણ.
(અનુક્રુપ છંદ)

શોચિતોવિવિધૈર્ભાવૈઃ પિત્તલૈરતિસેવિતૈઃ । વાળ્પોષ્માકોષ્ટ-
માવિશ્યરુધિરં ક્ષોભયેત્તત્ ગચ્છેદધસ્તાદ્ગુંજામં રક્તાતીસાર
મુચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

જે માણસ પિત્તાતિસારમાં અત્યંત પિત્તકારક પદાર્થો સેવન કરે છે ત્યારે તથા અનેક પ્રકારના શોખ કરવાથી બાકની ગરમી કોઠામાં પ્રવેશ કરીને લોહીને બગાડે છે તેથી લોહીનો આડો થાય છે. (આ રક્તાતિસાર, પિત્તાતિસારનો જ લેહ છે.) અર્થાત્ લાલ ચણાહીના રંગ જેવો આડો થાય છે તેને લોહીખંડવાડો કહે છે. ૧૫

રક્તાતિસારનો ઉપાય.

વત્સકાતિવિષાવિલ્વૈઃ સમુસ્તૈઃ સજલૈઃ કૃતઃ ॥

કષાયોદંત્યતીસારં શૂલશોણિતસંયુત્ ॥ ૧૬ ॥

કડાછાલ, અતિવિષ, બિલાનો ગર્ભ, મોથ અને વાળો એએનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો શૂળ સહિત લોહીખંડવાડાનો નાશ કરે છે. (ઘણા વખતથી થયેલા અતિસાર માટે પણ આ ઉપાય ઉત્તમ છે.) ૧૬ અથવા

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

રસાજનંસાતિવિષંસવસ્તકં સાધાતકી નાગરશક્ર બીજકમ્
ત્વૂર્ણહરેત્તન્દુલધાવનેનરક્તાતિસારં મદ્યુક્તમાશુ ॥ ૧૭ ॥

રસવાંતી, અતિવસ, મોથ, ધાવડીનાં પુલ, મુંઠ અને ઈંદ્રજવ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચોખાના ધોવણ સાથે મધ મેળવીને પીવામાં આવે તો તુરત લોહીના આડાનો નાશ કરે છે. ૧૭ અથવા

(ઈંદ્રજવ-છંદ)

પથ્યાંવચાંચાતિવિષાં વિચૂર્ણસૌર્વર્વલંહિંગુકલિંગવીજમ્ ॥

ચૂર્ણપ્રદેયંરુધિરાતિસારેસામેસવંધે ગુદશૂલયુક્તે ॥૧૮॥

હરડે, વજ, અતિવિષ, સંચળ, શેકેલી હીંગ, અને ઈંદ્રજવ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી સેવન કરવામાં આવે તો આમ અને ગુદાના શૂળયુક્ત રકતાતિસારનો નાશ કરે છે. ૧૮

આમાતિસારનું સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક લક્ષણ.

(અનુષ્ટુપ છંદ)

અજીર્ણોપદ્રુતાઃ દોષા કોષ્ટં ધાતૂન્મલાન્સરુઃ ॥

ક્ષોભયંતઃ સારયન્તિ પષ્ટમામંવદંતિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

આધેલા અન્નનું વા અન્ય પદાર્થોનું અજીર્ણ થવાથી અલિપ થએલા અને કોઠામાં ધાતુઓના સમુદાયોને તથા મળોને અલિપ કરતા વાતાદિ દોષો વારંવાર શૂળ સહિત અનેક રંગવાળા આડાને ગુદાદ્વારાથી કાઢાડે છે. વેહેવ-રાવે છે તેને છટ્ટો અતિસાર કહે છે. ૧૯

આમાતિસારના ઉપાય.

(ઉપજ્ઞતિ છંદ)

વિતુષ્કનાગરગાલિલિલ્લીવેરમુસ્તંચક્રતઃ કષાયઃ ॥

આમાતિસારં શમયેત્સશૂલઃ જ્વરેહિતોદીપનપાચનશ્ચ ॥ ૨૦ ॥

ધાણા, મુંઠ, નાની ખીલીઓ, વાળો અને મોથ એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો આમથી થયેલા અતિસારને શમાવે છે તેમજ શૂળ અને તાવ ઉપર પણ આ ક્વાથ હિતકારી છે અને દીપન તથા પાચન કરનાર છે. ૨૦ અથવા

હરીતકીશૌદ્રયુતાનિહન્યાદામાતિસારંગુદશૂલ યુક્તમ્ ॥

અથાભયાનાગરમુસ્તર્ચૂર્ણગુઢેન યુક્તં ગુરુમામબંધમ્ ॥૨૧॥

હરટેનું ચૂર્ણ અને મધનું અથવા મધુપકવ હરીતકી નામનો અવલોહનું સેવન કરવામાં આવે તો ગુદામાં થતી પીડ સહિત આમાતિસારનો નાશ કરે છે. અથવા

હરટે, મુંઠ અને મોથ એઓનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ખાવામાં આવે તો ભયંકર—ભારે આમના બંધનો નાશ કરે છે. ૨૧

(અનુષ્ઠુપ-છંદ)

આમાતિસારે વમનં લંબનં ચ યથોચિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

આમાતિસાર માટે દોષના બળ પ્રમાણે ઉલટી અને લંબન કરાવવામાં આવે તો તુરત કાયદો થાય છે. ૨૨

સમગ્ર પ્રકારના અતિસારોની ચિકિત્સા.

માર્કવસ્વરસોદધ્ના સર્વાતીસારનાશનઃ ॥

બંબૂલપત્રસ્વરસોદતૂરફલજોપિવા ॥ ૨૩ ॥

પીતઃ પ્રશમયેત્સર્વાનતીસારાન્સુદુસ્તરાન્ ॥

કાસમર્દસ્યમૂલંતુલુપ્તંતુલુપ્તંતુલુપ્તં ॥ ૨૪ ॥

વૃદ્ધબાલ્લાતિસારેષુ પેયં પરમમૌષધમ્ ॥

ચિરોત્થિતમતીસારં રાલો હન્યાત્સિદ્ધાયુતઃ ॥

ગુઢેન ભક્ષયેદ્વિલ્વંરક્તાતીસાર નાશનમ્ ॥ ૨૫ ॥

જલભાંગરોનો રસ દહિ સાથે પીવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના અતિસારનો નાશ કરે છે. અથવા

આવળનાં પાનડાંનો રસ, અથવા ઘંતુરાના ડોડવાનો રસ પ્રમાણયુક્ત પીવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના કષ્ટકારી-હુસ્તર અતિસારને પણ શાંત કરે છે. અથવા-

કાસંદરાના મૂળને ચોખાના ધોવણુ સાથે ઘસીને પીવામાં આવે તો ઘરઢા માણસને અને બાળકોને થએલા અતિસાર માટે આ ઉપાય ઉત્કૃષ્ટ છે. અથવા-

લાંબા વખતથી થયેલા અતિસાર માટે રાજના ભુકા-ચૂર્ણને સાકર સહિત ખાવામાં આવે તો અતિસાર માત્રનો નાશ કરે છે. ૨૩-૨૪

(શાલિની-છંદ)

છિન્નાપાઠોશીર બિલ્વાબ્દવારિ શુંઠી પદ્મં ચન્દનંવત્સકશ્ચ ॥

ધાન્યંતિક્તં શુક્લકંદાકષાયઃ શીતઃ પીતઃ સજ્વરં ચાતિસારમ્ ॥

હન્યા-તૃષ્ણારોચકં ગ્લાનિદાહં હૃલાસ્યં વૈશૂલશોફાદયુક્તઃ ૨૬

બીલાનો ગર્ભ ગોળ સહિત ખાવામાં આવે તો રક્તા-તિસારનો નાશ થાય છે.

ગજો, કાળીપાટ, કાળાવાળાનાં મૂળ, બિલી, મોથ, વંજો, સુંઠ, પદ્મક, રતાંજળી, કડાછાલ, ધાણા, કડૂ, અને અતિવિષ એઓનો શીત કષાય કરી પીવામાં આવે તો તાવસહિત અતિસારનો તથા તરસ, અરૂચિ, ગ્લાનિ, બળતરા, અને ઉબકા તેમજ શૂળ અને સાજી વગેરેનો અથવા એ સઘળા ઉપદ્રવોએ કરીને સહિત હોય તેવા અતિસારનો આ શીતકષાય નાશ કરે છે. ૨૬ અથવા-

મધુનાવિજયાભવંરજોનિશિલીઢં વિધિનાસુભર્જિતં ॥

અતિસારમનિદ્રતાંહરેદ્ગ્રહણીવાદહનસ્યમંદતામ્ ॥ ૨૭ ॥

શુદ્ધ ભાંગનો રસ મધ સહિત વિધિયુક્ત શેકીને તેનું સેવન કરવામાં આવે તો અતિસાર, નિંદ્રાનું આવડું, સંગ્રહણી અને અગ્નિ મંદતા એઓનો નાશ કરે છે. ૨૭

(શાદ્દલવિકીડિત-છંદ)

કાથો વત્સકજોનિતાંતવિમિલઃ પાદાવશેષઃસ્થિતો

મુસ્તાક્ષારવિઢેદ્રવીજરુચકં સિંધૂદ્ધવં ધાતકી ॥

કૃષ્ણા ચેતિ વિચૂર્ણિતં સમમિદં સમ્પાચયેત્પાવકે

યાવત્તગ્નનતાં પ્રયાત્મતિતરાં શીતે મધુ પ્રક્ષિપેત્ ॥

સિદ્ધો વત્સકલેહ एष શમયેત્કૃચ્છાતિસારાનૃજં ॥

દુર્નામગ્રહણીભગંદરગદશ્વાસપ્રમેહાન્વમિમ્ ॥ ૨૮ ॥

કડાછાલનો ચતુર્થાશ ક્વાથ કરી તેને નીતારી-સ્વચ્છ ભાગ ગ્રહણ કરી પછી મોથ, જવખાર, ખિડલુણ, ઇંદ્રજવ, સિંધાલુણ, દરીયાઇ મીઠું, ધાવડીનાં ફુલ અને લીંટીપીપર એટલાં સમાન ભાગે લઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઉપર કહેલા ચતુર્થાશ ક્વાથમાં નાખી અગ્નિદ્વારા જ્યાં લગી અવલેહ સિદ્ધ થાય ત્યાં લગી પકવી તૈયાર કરવો. તદનંતર આ વત્સકાવલેહને નીચે ઉતારી ટાઢો થયા પછી તેમાં મધ નાખી તેનો યોગ્ય માત્રાપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો મૂત્રકૃચ્છ, અતિસાર, ગુદાના મસા, સંગ્રહણી, ભગંદર, ફેફસા, શ્વાસ, પ્રમેહ અને ઉલટી એઓને શાંત કરે છે.

૨૮ અથવા—

બીલાંના ગર્ભને બકરીના દુધમાં પકાવી પીવામાં આવે તો રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે.

અતિસાર રોગી માટે સૂચના.

(ઉપજાતિ છંદ)

बिल्वंछागीपयः सिद्धं रक्तातीसारनाशनम् ॥

गुरुवृष्यान्नपानानि लवणं न प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥

ભારે પદાર્થો, પૌષ્ટિક પદાર્થો અને લવણ એટલા પદાર્થોનો અતિસાર રોગીએ ત્યાગ કરવો. ૨૯

અસાધ્ય અતિસારનું લક્ષણ.

(ઉપજાતિ-છંદ)

हिकाग्निसादारुचिवांतिकासाः सुशीतदेहान्तर तीव्रदाहः ॥

मूत्रग्रहोयस्यभवेद्विचिन्हं नूनं यमस्यैव गृहं स याति ॥ ૩૦ ॥

જે અતિસાર રોગીને હેઠકી આવ્યા કરતી હોય, અગ્નિ મંદ થઈ ગયો હોય, અરૂચિ હોય, ઉલટી થયા કરતી હોય, ઉધરસ હોય, શરીર ટાકું રહેતું હોય, શરીરની અંદર બળતરા થતી હોય અને મૂત્રનું રોકાણ હોય, આટલાં ચિન્હો હોય તો તે અતિસાર રોગી અવશ્ય મરણ પામીને યમસદનમાં જાય છે. ૩૦

અતિસાર મટી ગયાનું લક્ષણ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

विषात्तर्पणं भवेन्मूत्रं तथा वायुप्रवर्तते ॥

कोष्ठे लघुत्वं दीप्तोर्धર્પणस्तस्योदरामयः ॥ ૩૧ ॥

જે અતિસાર રોગીને ઝાડો થયા વગર ફક્ત મૂત્ર

બરોબર રીતે તથા અધોવાયુ સારી રીતે સંચાર કર્યો કરે અને કેઠો હલકો જણાય તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય તે અતિસારરોગીનો અતિસારરોગ તથા ઉદરરોગ નાશ થયો છે એમ સમજવું. ૩૧

સંગ્રહણી સંબંધો નિદાન તથા ચિકિત્સા.

સંગ્રહણીનું સંપ્રાપ્તિ, રૂપ સહિત સામાન્ય લક્ષણ.

(ઉપજાતિ-હંદ)

ગતેતિસારે ગતપાવકસ્ય વિરુદ્ધદુષ્ટાદિતભોજનસ્ય ॥

વહ્નિઃપ્રદુષ્ટોગ્રહણીં ચ ભૂયઃ સંદૂષયેત્તાંવિધિવચ્ચિકિત્સેત્ ?

અતિસાર થઈને મટી ગયા પછી (અથવા અતિસાર થયા વિના) પણ મંદ અગ્નિવાળા અને અહિત-નુકશાન કરનારા પદાર્થો ખાનારા મનુષ્યોનો ફરીવાર દૂષિત થએલો અગ્નિ ગ્રહણીને પણ દૂષિત કરી દે છે માટે વૈદ્યોએ વિધિપૂર્વક ચિકિત્સા (રોગ મટાડવાના ઉપાય) કરવી. ૧

ષષ્ઠીકલાપિત્તધરામતાયાપકાશયામાશયમધ્યગાંતામ્ ॥

વદંતિવૈદ્યાગ્રહણીંપ્રદુષ્ટાંમુશ્વેદપક્કં बहुशोहिभुक्तम् ॥૨॥

આમાશય અને પક્વાશયના વચ્ચેમાં રહેલી પિત્તધરા નામની છઠ્ઠી કળા છે કે જેને ગ્રહણી કળા પણ કહે છે. (તે કળા અગ્નિને રહેવાનું સ્થાન છે અને અન્નને ગ્રહણ કરનાર છે તે પક્વ અન્નને નીચે છોડે છે અને અપક્વ અન્નને ધારણ કરે છે છતાં ઉપરનાં કારણોથી ગ્રહણી દૂષિત થવાથી) તે ગ્રહણી અપક્વ-વગર પાકેલાં અન્નને

અર્થાત્ ખાધેલા અન્નાદિકને ઘણી વાર કાચું જ (અથવા પાકું પણ) (ગુદાદ્વારા વેદનાસહિત, દુર્ગંધવાળું વારંવાર ભંધાતું અને વારંવાર દ્રવરૂપે) પાડે છે તે રોગને વૈદ્યો સંગ્રહણી-ગ્રહણી રોગ કહે છે. ૨

પૃથક્ દોષોથી થએલી સંગ્રહણીનાં લક્ષણો.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

વાતાદયસ્તાદ્રિસજેદ્ધિવર્ચશ્ચિરેણદુઃસ્વદ્રવશુષ્ક ॥

પીતંભૃશોષ્ણંબહુગન્ધિપિતાત્સ્નિગ્ધં સિતંશ્લેષ્મયુતંકફાચ રે

વાયુથી થએલી સંગ્રહણી હોય તો, ઘણી વારે માંડ માંડ પીડા સહિત દ્રવરૂપ અથવા સુકાયેલો અને આમ-વાળો આડો થાય છે.

પિત્તથી થએલી સંગ્રહણી હોય તો ઉનો, પીળો અને ઘણોજ ગંધાતો આડો થાય છે.

અને કફથી થએલી સંગ્રહી હોય તો ચીકણો, ઘોળો તથા કફથી મળેલો આડો થાય છે. ૩

(તેમજ ત્રિદોષની સંગ્રહણી હોય તો ઉપર કહેલાં સર્વ ચિન્હોયુક્ત આડો થાય છે. વિશેષ ખુલાસા માટે ભાવ પ્રકાશ-મધ્યખંડનો પેહેલો ભાગ જુઓ.)

સંગ્રહણીની ચિકિત્સા.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

દીપનાન્યન્નપાનાનિ પંચકોલયુતાનિ ચ ॥

તત્કં પેયાદિલઘ્વન્નંગ્રહણ્યાં સર્વદા હિતમ્ ॥ ૪ ॥

સંગ્રહણીનાં રોગમાં (ગ્રહણીમાં રહેલા દોષોને પક-વવા લાંઘન અને) દીપન અર્થાત્ અગ્નિને વધારનારા

ઔષધ પ્રયોગો અને અન્નપાનો ઉપયોગમાં લેવાં અથવા
 પંચકોષ (લીંડીપીપર, પીપરીમૂળના ગંઠોડા, ચવક,
 ચિત્રામૂળ અને સુંઠ)ના ચૂર્ણસહિત (ચોથા ભાગના પાણી
 વાળા) ગાયત્રી સુંદર છાશ અને પેચા વગેરે હલકાં લેવાં
 ઉપયોગમાં લેવાં એજ ગ્રહણીના રોગીને હિતકારી છે.
 અથવા ૪

(ઉપજાતિ-છંદ)

શુંઠીગુહ્ચીધનશુક્લકંદાકાથંપિબેત્સંગ્રહણીગદેચ ચ

આમાનુબંધેસતતામદોષેવાતોદ્ભવેવહ્નિવિવર્દનાય ॥ ૫ ॥

સુંઠ, ગળો, મોથ અને અતિવિષ એઓનો ક્વાથ
 કરી પીવામાં આવે તો આમના જથ્થા સહિત અને આમ
 દોષયુક્ત વાયુની સંગ્રહણી હોય તો પણ તેનો નાશ કરી
 અગ્નિને વધારે છે. ૫ અથવા

રસાંજનંસાતિવિષં કર્લિંગં बीजस्त्वचोधातकिपुष्पकाणि ॥

चूर्णपिबेत्पित्तभवग्रहण्यांसमाक्षिकंतन्दुलधावनेन ॥ ૬ ॥

રસવંતી, અતિવિષ, ઇંદ્રજવ, તજ અને ધાવડીનાં
 કુલ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધસહિત ચોખાના
 ધોવણ સાથે પીવામાં આવે તો પિત્તથી થયેલી સંગ્રહ-
 ણીનો નાશ થાય છે. ૬ અથવા

(વસંતતિલકા-છંદ)

तिक्तारसांजनमहौषधरधातकीभिः पथ्येन्द्र ॥ घनकौटज-
 भंगुराभिः ॥ काथंहरेद्भहुविधंग्रहणीविकारं पित्तोद्भवंसगुदशूल
 मातेमृद्ध ॥ ७ ॥

કડુ, રસવતી, શુંઠ, ધાવડીનાં કુલ, હરડે, ઇંદ્રજવ, મોથ, કડાછાલ અને જલભાંગરો એઓનો કઢો પીવાથી ઘણી જાતની ઉપદ્રવ સહિત પિત્તની સંગ્રહણી અંદર ગુદામાં આવતી શણકા વગેરેથી વધી પડેલી છતાં એ સર્વનો નાશ થાય છે. ૭ અથવા

(ઇંદ્રવજા-છંદ)

પથ્યાકણાનામરવહ્નિચૂર્ણતક્રેણપીતંગ્રહણીગદગ્નં તક્રેણ

હન્યાત્કિલકેવલંવાશુંઠીકફોત્યાંગ્રહણીંસશૂલામ્ ॥ ૮ ॥

હરડે, લીંડીપીપર, શુંઠ અને ચિત્રામૂળ એઓનું ચૂર્ણ કરી ચોથા ભાગના પાણીવાળી ગાયત્રી છાશ સાથે પીવામાં આવે તો તેથી અથવા એકલી શુંઠ જ ખાવામાં આવે તો તેથી કફથી થયેલી સંગ્રહણી શુભસહિત હોય તો પણ નાશ કરે છે. ૮ અથવા

(સ્વાગતા-છંદ)

વિલ્વમોચરસવાલુકમુસ્તાશક્રવીજકુટજૈરિતિ સિદ્ધમ્ ॥

દુગ્ધમાજમપહન્તિચિરોત્થં વાતપિત્ત કફજાં ગ્રહણીંચ ॥૧॥

બીલાંનો ગર્ભ, મોચરસ (શીમળાનો ગુંદ) વાળો, મોથ, ઇંદ્રજવ અને કડાછાલ એઓના કલ્કથી મિદ્ધ કરેલું બકરીનું દુધ પીવામાં આવે તો લાંબા વખતથી થયેલી વાત, પિત્ત, કફ એ ત્રણે દોષથી થયેલી સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. ૯ અથવા

(ઉપજાતિ-છંદ)

કર્ષેર્બલિપારદમર્દ્ધકર્ષમુઘૌશુભાંકજ્જલિકાંવિધાય ॥

કર્ષત્રયંત્ર્યૂષણતોહિસાર્દેકર્ષેપૃથગ્વૈલવણાનિપંચ ॥ ૧૦ ॥

દીપ્યાસુમૃષ્ટંજરણંસર્હિગુસટંકણંકર્ષયુતંપૃથક્ચ ॥

પલદ્વયંસ્યાદ્વિજયાસુમૃષ્ટાપ્રત્યેકમેતન્મસૃણંવિચૂર્ણ્ય ॥ ૧૧ ॥

શાળાંપેષેદત્પટ્તિકાંજિકેનતક્રેણજંબીરસેનવાઽપિ ॥

મંદાગ્નિસંદીપનમાથુસર્વગ્રહણ્યતીસારવિનાશકારિ ॥ ૧૨ ॥

દુર્નામિશૂલં કૃમિજાંશ્વરોગાન્યક્ષ્માણમુગ્રંજયતિપ્રસહ્ય ॥

રસાયનંતુદ્ધિવિકાસકારિચૂર્ણંપ્રદિષ્ટંસકલામયત્રં ॥ ૧૩ ॥

શુદ્ધગંધક ૧ તોલાભાર અને શુદ્ધ પારો ૦૧૧ તોલા-
ભાર લઈ એ બન્નેની ખરણમાં વિધિપૂર્વક ઉત્તમ કાજલ
કરી પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર એ ત્રણે મળી ૩ તોલા-
ભાર તથા સંચળ, સેંધવ, વડાગરૂં બિડલુણુ અને દરી-
યાઈ મીઠું એ પાંચ લુણુ મળી ૨૧૧ તોલાભાર તેમજ અજમા,
શેકેલું સફેદ ભૂંડ, શેકેલી હીંગ, અને પુલાવેલો ટંકણુ-
ખાર એ ચાર ઓષ્ઠો પ્રત્યેક એ એ તોલાભાર અને
શેકેલી શુદ્ધ ભંગ ૮ તોલાભાર લઈ એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ
ચૂર્ણ કરી કાંજ કે છાશ અથવા જંબીરીના સાથે ૧ ટાંક
(૩૨ ચણોઠી ભાર) પીવામાં આવે તો તુરત અવશ્ય પ્રકારે
મંદાગ્નિનો નાશ કરી જઠરાને પ્રદીપ્ત કરે છે અને સંગ્ર-
હણી તથા અતિસાર માત્રનો નાશ કરે છે; એટલું જ નહીં
પણુ ગુદાના મસા, શૂળ, કૃમિયા, અને આકરો ક્ષય રોગ
એઓનો પણુ તુરત નાશ કરે છે. આ ચૂર્ણ રસાયનરૂપ,
બુદ્ધિને પ્રકાશ કરનાર અને સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે
જેમ પૂર્વાચાર્યોએ કહેલું છે. ૧૦-૧૩ અથવા

દરદમરિચગન્ધંટંકણંપિપ્પલીચઃ ગરલકનકવીજં મર્દયેત્ત
જ્જયામિઃ ॥ પ્રહરમિદમશેષં મક્ષિતો મુગ્ધાદાદેહતિકનકરસો
ડ્યં હંતિ કોપં ગ્રહણ્યાઃ ॥ ૧૪ ॥

શુદ્ધ હિંગળોક, કાળાં મરી, શુદ્ધ ગંધક, કુલાવેલો
ટંકણ, લીંડીપીપર, શુદ્ધ વછનાગ અને ધંતુરાનાં બીજ
એએનું ચૂર્ણ કરી પછી તેને ભાંગના રસ સાથે ૧ પોહોર
લગી સારી પેઠે ઘુંટીને પછી ગોળી રૂપે અથવા તો ચૂર્ણ
રૂપે તૈયારી કરી એક ચણોઠીભાર આ કનકમુંદર નામના
રસનું સેવન કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારની ગ્રહણી
રોગનો નાશ કરે છે. ૧૪

કયા રોગીને ગ્રહણી રોગ અસાધ્ય છે ?

(અનુબુધ્-છંદ)

વૃદ્ધસ્ય શોફયુક્તસ્ય ગતવન્હિવલસ્ય ચ ॥

ગ્રહણ્યાંત્તસ્યમિષજા ક્રિયાત્યાજ્યા યશોર્થિના ॥ ૧૫ ॥

અવસ્થામાં વૃદ્ધ-કેવળ ધરદો હોય, શરીરે સોજા
આવી ગયા હોય, અને જેનાં જઠરાગ્નિ તથા બળ નાશ
પામી ગયાં હોય તેવા ગ્રહણીવાળા રોગીની યશની ઈચ્છા
રાખનારા વૈદ્ય ઔષધ ક્રિયા કરવી નહીં અર્થાત્ તે રોગી
જીવતો જ નથી. ૧૫

ગુદાના મસા-અર્શનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

અર્શની સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સંખ્યા.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

ત્વદ્દ્યાંસમેદાંસિ વિદૂષ્ય દોષા માંસાંકુરાન્યાંશ્વગુદે પ્રકુર્યુઃ ॥
ત્પનાહુર્શાસિ પૃથક્ સમસ્તૈર્દોષૈસ્તુરક્તાત્સહજાનિ ષોઢાઃ ॥

ગુદાની કુંડળીના આસરાથી રહેનારા વાતપિત્તાદિ દોષો, ત્વચા, માંસ તથા મેદ કિંવા લોહી એઓને દૂષિત કરીને ગુદામાં માંસના ફણુગાઓને ઉત્પન્ન કરે છે તે અંકૂરોને અર્શ કહે છે. તે અર્શ રોગ છ પ્રકારનો છે—એટલે વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો, લોહીનો અને સહેજનો એમ છ પ્રકારનો છે. ૧

અર્શનું પૂર્વરૂપ.

વિષ્ઠ્ઠતાન્નસ્યસકૃદ્વિબંધોમંદાગ્નિતોદ્ધારબહુત્વ કાર્શ્યમ્ ॥
કુક્ષેસ્તથાટોપનમંગસાદૌદુર્નામૃદ્ધૌ પ્રથમં ભવંતિ ॥૨॥

જે માણસને અર્શ રોગ થવાનો હોય તેને તે રોગ થવા અગાઉ, પેટમાંથી અન્નનું વિષ્ટારૂપ થઈને ન નીકળવું, ઝાડાનું રોકાણ, અગ્નિની મંદતા, આડકારનું આજાપાણું, દુર્બળપાણું, આક્રાનું ચઢવું, અને અંગમાં પીડા એટલાં લક્ષણો થાય છે. (વિષ્ટાનું આજાપાણું, સાથળોમાં પીડા ગ્રહણીનો વિકાર, પડખાંઓમાં વ્યથા અને ઉદર રોગ-શંકા આ પણ વવાસીરનું પૂર્વ રૂપ છે.) ૨

અર્શનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણો.

(શાલીની-છંદ)

વાતાદ્રોધઃ શ્લેષ્મણઃ શોફ કંઙ્ક પિત્તોદ્રેકાત્શોણિતસ્તપ્રસેકઃ
સર્વચિન્દંસન્નિપાતોઽઘ્રવેસ્યાદર્શોરોગે જન્મતો વા પ્રભૂતે ॥૩॥

વાયુથી થયેલા અર્શમાં ઝાડો બરોળર ખુલાસાથી ઉતરતો નથી, કફથી થયેલા અર્શમાં ગુદા ઉપર સોજો અને ચળ આવે છે, પિત્તથી થયેલા તથા લોહી બિગામ

ડથી થયેલા અર્શમાં (આડામાં અથવા તે વિના પણ) લોહી પડે છે અને સન્નિપાતથી થયેલા અર્શમાં ઉપર કહેલાં સર્વ લક્ષણો હોય છે તથા સહજ એટલે સ્વાભાવિક-શરીરની સાથે જ થયેલા અર્શમાં પણ ત્રિદોષનાં ચિન્હો હોય છે. ૩

અર્શ રોગના ઉપાય.

તરુણાન્યર્કપત્રાણિ પશ્ચૈવ લવણાણિ ચ ॥

યુક્તાનિતૈલેનામ્લેન દહેત્ક્ષારશ્ચ યુક્તિતઃ ॥

ઉષ્ણોદકેનમઘૈર્વા પીતો વાતાર્શસાં હિતઃ ॥ ૪ ॥

આકડાનાં કુણાં પાંદડાં અને પાંચલુણ એઓને તેલ અને ખટાશના સંગાથે યુક્તિપૂર્વક ઘુંટી બાળીને તેના દ્વાર કહાડવો. એ દ્વાર ઉના પાણી કે મઘ-દાર સાથે પીવામાં આવે તો વાયુના અર્શ મટે છે. ૪

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

ચૂર્ણતિલાનાંસિતયાસમેતૈયંગવાનંગજકેસરંચ ।

લિસાન્નરોયોનહિતસ્યદુષ્ટાન્યર્શાસિપિત્તપ્રભવાણિ જાતુ ॥ ૫ ॥

તલનુ ચૂર્ણ સાકર સંગાથે અથવા-નાગકેશરનું ચૂર્ણ ગાયના માખણ સંગાથે કાલવી આટવામાં આવે તો પિત્તના અર્શ મટે છે. ૫

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

કફજે શ્રંગવેરસ્ય કાથો નિત્યોપયોગિકઃ ॥

અર્શોતિસારગ્રહણી વિકારા યે પરસ્પરમ્ ॥

નિદાનભૂતાઃપ્રાયેણ તેષામાગ્રિકરંહિતઃ ॥ ૬ ॥

શુંઠ અથવા ક્વાથ પીવામાં આવે તો કફના અરશ મટે છે તથા અતિસાર, સંગ્રહણી અને એઓના નિદાન-જૂત પરસ્પર મિલાપથી થનારા રોગો પણ ઘણું કરીને નાશ કરે છે અને અગ્નિને સતેજ કરવામાં હિતકારી છે.
૬ અથવા—

(રથોદ્ધતા-છંદ.)

ચિત્રકંસહપુષં સરામઠં યઃ પિવેલ્લવણતકસંયુતં

પંચકોલસલિલંચવાપિવેત્તસ્યયાંતિગુદજાનિસત્વરં ॥૭॥

ચિત્રામૂળ, છીણીના મૂળ, હિંગ અને સિંધાલુણ એઓના ચૂર્ણને ગાયત્રી ચોથા ભાગના પાણીવાળી છાશ સાથે પીવામાં આવે તો અથવા પંચકોળનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો ગુદાના મસાઓ તુરત નાશ પામે છે. ૭ અથવા

(ઉપભતિ-છંદ)

કરંજશ્રુંઠીંદ્રયવારત્નનાં સિંધૂત્થવદ્દિમતિમિશ્રિતાનાં ।

તક્રેણચૂર્ણપિબતોસ્યનિત્યમશોસિરક્તેનપતંતિસાર્દ્દમ્ ॥ ૮ ॥

મનુષ્યકેશર્કજમૂલસર્પનિર્મોકદંતા વૃષભસ્ય ચર્મ ॥

ધૂપઃ શમીપત્રસમંનરાણામર્શાસિદુષ્ટાન્યપિસન્નિહન્તિ ॥૯॥

કરંજ, શુંઠ, ઇંદ્રજવ, અરલૂ (ન મળે તો અરડૂસો), સિંધાલુણ અને ચિત્રામૂળ એઓનું ચૂર્ણ કરી હમેશાં ઘાટી છાશ સાથે પીવામાં આવે તો લોહીની સાથે અરશો ખરી પડે છે, (આ કરંજદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે) અથવા

માણસના માથાના વાળ, આકડાનું મૂળ, સાપની કાંચળી, દાંત, બળદનું આંમડું અને બેજડીનાં પાન એઓનો

ધૂપ બનાવી તેની ગુદામસાને ધૂમાડી દેવામાં આવે તો મનુષ્યના હૃદય મસાનો પણ નાશ કરે છે. ૮-૯ અથવા—

હળદરના ચૂર્ણને થોરના દૂધમાં (અથવા હળદર અને કડવાં તુરીયાંને સરસીઆ તલમાં) કાલવી તેનો ગુદાના મસાને લેપ કરવામાં આવે તો સર્વ જાતિના મસા નાશ થાય છે. અથવા—

(અનુક્રુપ-છંદ)

નિશાકો શાતકીલેપઃ સર્વદુર્નામનાશનઃ ॥

અર્કપત્રંશિશુમૂલંલેપનંદિતમર્શસામ્ ॥ ૧૦ ॥

આકડાનાં પાંદડાં અને સરગવાના મૂળનો ગુદાના મસા ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો હિતકારક છે. ૧૦ અથવા

નિવાશ્વસારપત્રાણાં લેપો દુર્નામનાશનઃ ॥

આરનાલેન વા હન્યાત્સગુડાકટુતુમ્બિકામ્ ॥ ૧૧ ॥

લીંબડો અને કણેરનાં પાંદડાંનો લેપ કરવાથી ગુદાના મસાનો નાશ થાય છે. અથવા—

આરનાલના સંગાથે ગોળ અને કડવી તુંબડીને ઘુંટી તેનો લેપ કરવામાં આવે તો ગુદાના મસાનો નાશ થાય છે. ૧૧ અથવા—

પ્રંદમૂલંસુરદારુરાસ્ત્રાયષ્ઠીમધુકંમસૃણંવિચૂર્ણ્ય ॥

પિષ્ટ્યવાનાંચ ચતુર્ગુણંસ્યાત્સંસાધ્યવઘ્નૌપયસા સમસ્તન્ ॥

સ્વેદોપનાહૌચ્છ્રુ તેનકુર્યાદર્શાંસિશૂલાનિલયંપ્રયાંતિ ॥ ૧૨ ॥

એરંડાનું મૂળ, દેવદાર, રાસ્ના, જેઠીમદ એઓનું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ એ સર્વથી આરગણું દુધ તેમાં

નાંખી પછી અગ્નિપર તેને સિદ્ધ કરી અથોત્ એ સર્વને દુધમાં રાંધીને તેનો ગુદાના મસાને શેક અને બકારો વિશેષ આપવામાં આવે તો મસા અને ગુદામાં શૂળ નાશ થાય છે. ૧૨ અથવા

હરદેનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ખાવામાં આવે તો તુરત મસાનો નાશ કરે છે. અથવા—

અર્શોસિનાશયત્યાશુ ગુડયુક્તા હરીતકી ॥

તિલારુષ્કરસંયોગોદુર્નામ્નામંતકારકઃ ॥ ૧૩ ॥

તલ અને પુષ્કરમૂળ એઓના સંયોગી ચૂર્ણના સેવવાથી મસાનો નાશ થાય છે. ૧૩ અથવા—

(ઉપબતિ છંદ)

રસેદ્ર ગન્ધંસુદૃઢંવિમર્ચસપ્પિઃ પ્લુતંતદ્વિગુણંચવોલમ્ ॥

તદ્વત્પચેલ્લોહમયેદ્રવં સ્યાત્ક્ષિપેચ્ચરંભા દલયુગ્મમધ્યે ॥૧૪॥

તતોરસઃ પર્પટિકાભિધાનઃ સમસ્તદુર્નામનિકૃતનઃ સ્યાત્ ॥

સંસેવિતોવલ્લ ચતુષ્ટકમાત્રમર્શોદ્રવંશૂલમપાકરોતિ ॥૧૫॥

શોફાતિસારોવમિરંગસાદસ્તૃષ્ણાજ્વરારોચકવહ્નિમાંચમ્ ॥

ગુદસ્યપાકો હૃદયેપિશૂલમર્શોવિકારીવિજહાતિજીવમ્ ॥૧૬॥

શુદ્ધ પારો તથા શુદ્ધ ગંધક એ એ સમાન લઈ અને બિન્નબોળ એ બન્નેથી બમણો લઈ તે સર્વને ગાયના ઘી સાથે સારી પેઠે ઘુંટી પછી લોઢાના વાસણમાં ન્યાં લગી તેઓ દ્રવરૂપ થાય ત્યાં લગી અગ્નિદ્વારા અગ્નિ આપવો. પછી તે પીગળેલા રસને કેળનાં સાફ બે પાંદરાં લઈ તે ઉપર યુક્તિથી ઢાળી દેવો. ઠરી ગયા-પછી તે પાપડ જેવી

પોપડીયોને ઉખેડી લેવી. આ પર્પટીરસ ચાર વાલ પ્રમાણે સેવવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના ગુદાના મસા સંબંધી આવતું શળ નાશ કરે છે.

અસાધ્ય અર્શ રોગીનાં લક્ષણો.

જે અર્શ રોગીને સોજા ચઢી આવ્યા હોય, ઉલટી થતી હોય, પરમેયો આવ્યા કરતો હોય, તરશ, તાવ, અરૂચિ, અગ્નિમંદતા, ગુદાનું પાકી જવું અને છાતીમાં શળ એટલા ઉપદ્રવો પ્રગટપણે જણાતા હોય તો તે અર્શ રોગી મરણને શરણુ થાય છે. ૧૪-૧૬

इतिश्रीगौडवंशोत्तंस श्रीमदनंतभट्टात्मजशंकरविरचित वैद्य विनोदे शोफलक्षणचिकित्सा द्वितीयोऽध्यासः २

ઈતિશ્રી ગોડવંશી શ્રીમદ્ અનંતભટ્ટના પુત્ર શંકરભટ્ટ વિરચિત સ્વાર્થ વૈદ્યવિનોદ વિષે અતિસાર સંગ્રહણી અને અર્શ રોગના નિદાન લક્ષણ ચિકિત્સા નામના બીજા ઉદ્ધાસનું પૂર્ણચંદ્રશર્માકૃત ગુર્જર ભાષાંતર સંપૂર્ણ થયું.

ઉદ્ધાસ ત્રીજો.

અલ્પાનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

ચાર પ્રકારનાં અગ્નિનો વિચાર.

(ઉપબતિ છંદ)

મંદોઽથ તીક્ષ્ણોવિષમઃ સમશ્ચ ચતુર્વિધો જાટર વહ્નિરક્તઃ ॥

स्याच्छलेष्मपित्ताऽनिल वृद्धि साम्या त्वल्पापिमात्रानपचे-
द्वितमन्दा ॥ ૧ ॥

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

પાકાવિપાકૌવિષમાદ્ભવેતાં માત્રાઽતિમાત્રાવિષવેચ્ચતીક્ષ્ણાત્ ॥
 શ્રેષ્ઠઃ સમસ્તેષુ સમાગ્નિરેકે મન્દાદજીર્ણાદિગદા ભવન્તિ ॥૨॥

(ઉપજાતિ-છંદ)

તસ્માદજીર્ણાદલસઃ સુધોરો વિલંબિકા કષ્ટતરાવિષ્ઠ્વી ॥
 અત્યર્થવિડ્વાતનિરોધકોથસ્તુષ્ણાન્વિતઃ સોઽલસકઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥૩॥
 ઊર્ધ્વત્વધોયાતિ નદુષ્ટમન્નંવિલંબિકાસામૃશદુશ્ચિકિત્સા ॥
 સૂચીભિરંગાનિચવિધ્યતીચ વાયુસ્તુયસ્પાંહિવિષ્ઠ્વીચિકાસા ॥૪॥

મંદાગ્નિ ૧, તીક્ષ્ણાગ્નિ ૨, વિષમાગ્નિ ૩, અને સમાગ્નિ ૪; આમ ચાર પ્રકારના અગ્નિનો જઠરામાં સમાવેશ કરેલો છે. કફની આધિક્યતાથી મંદ, પિત્તની આધિક્યતાથી અતી તીક્ષ્ણ, વાયુની આધિક્યતાથી વિષમ અને એ ત્રણે દોષોની સમતાથી સમરૂપ અગ્નિ થાય છે. તે પૈકી જેનો મંદાગ્નિ થયો હોય તે જરા માત્ર પણ આધેતું પચે નહિ, વિષમ અગ્નિવાળા માણસને આધેલ પદાર્થો કોઈ વેળાએ તો ઠીક પચે છે અને કોઈ વેળાએ બરાબર પચતા નથી, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળા માણસને વિશેષ આધેતું પણ સહજમાં પચે છે અને સમઅગ્નિવાળા માણસને આધેલી સમ માત્રા બરાબર પચે છે. આ ચાર અગ્નિ પૈકી સમઅગ્નિ શ્રેષ્ઠ છે. મંદાગ્નિથી અજીર્ણાદિ રોગો થાય છે અને અજીર્ણથી ભયંકર અલસ, કષ્ટકારી વિલંબિકા અને વિસૂચિકા રોગ થાય છે.

એકદમ ઝાડો અને અધોવાયુ (વા સંચાર) નું રોકાણ થઈ જાય, ક્રોધ, તરસ, (ચીસો પાડવી, હાથ

પગોનું પછાડવું અને ઓડકાર આવ્યા કરતા) હોય તો તેને અલસ નામનો રોગ કહે છે.

દુષ્ઠ થયેલું ખાધેલું અન્ન કફને લીધે અને વાયુને લીધે ઉંચે કે નીચે અર્થાત્ મોહોરા વાટે કે ગુદા વાટે પણ નીકળે નહિ અને ચિકિત્સા (રોગ મટવાનો ઉપાય) કરવામાં અત્યંત અશક્ય છે તે રોગને વિલંબિકા કહે છે.

અજીર્ણના લીધે વાયુ જાણે અંગોને સોયોની પેઠે વિંધિ નાખતો હોય તેને વિસૂચિકા કોગળીયાનો રોગ કહે છે. ૧-૪

અજીર્ણ અને અજીર્ણસંબંધી રોગોના ઉપાય.

अथाऽलसेवांतरतिप्रशस्ताविषूचिकायांखलु कार्णिदाहः ॥

उपोषणं सैन्धवः क्षुण्णैश्चैस्त्रैलान्वितैर्मर्दनमत्र शस्तम् ॥ ५ ॥

અલસરોગમાં ઉલટી કરાવવી અતિ ઉત્તમ છે અને વિસૂચિકામાં પસવાડામાં શેક કરવો અતિ ઉત્તમ છે તથા ઉપવાસ કરવો, અથવા સિંધાલુણ અને ઉપલેટનો કલક નાખી ખાટા ચુકાથી પકાવેલા તેલનો માલેશ કરવો પણ અતિ ઉત્તમ છે. ૫ અથવા—

(અનુબંધ ૫-છંદ)

यवं पिष्टं यवक्षारं लेपस्तोत्रेण संयुतः ॥

उष्णीकुतोदरेत्सद्यो जठरार्तिं सुदुर्जयाम् ॥

अर्द्धशृतं लवंगांबुपिपासायाम્પ્રશस्यते ॥ ६ ॥

જવનો લોટ અને જવખાર એઓને છાશમાં ઘુંટી ઉનાં કરી તેનો પેટે લેપ કરવો, જેથી દુઃખે કરીને મટે

તેવો પણ જઠર-પેટનો રોગ પણ જરૂર મટી જાય છે. અથવા-અર્ધાવશેષ (બળતાં અરધ ભાગનું) પાણી બાકી રહે તે લવીંગનું પાણી પીવામાં આવે તો કોલેરામાં પડતો રોગ-વારંવાર પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય તે મટે છે. ૬ અથવા—

(ઇંદ્રવજ્રા-છંદ)

શાળદ્વયંચાઽથલવંગમેલાજાતીફલંકોલમુનાગફેનમ્ ॥

પ્રત્યેક માપંતસકલંવિચૂર્ણશાળં કવોળ્ણેન જલેનપીતમ્ ॥૭॥

લવીંગ, એલથી, બયફળ, પંચકોલ અને ચોખ્ખું અરીણુ એટલાં આપડો જે જે ટાંકભાર લઈ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ઉનાં પાણી સંગાથે ૧ ટાંકભાર ફાકવામાં આવે તો કોલેરાનો ભયંકર શૂળનો અતિસારનો અને દુબકા વા મોળ એઓનો નાશ કરે છે. ૭ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

વિષ્ણુચિકાંદંતિ મુદારૂણાંચશૂલાતિસારૌવમથુંપ્રસક્તામ્ ॥

કદુત્રિકંજીરકર્દિગુસિંધુરસોનગંધંચસમંવિચૂર્ણ ॥

નિમ્બુદ્રોણશૂનિદંતિચૂર્ણવિષ્ણુચિકાંદુષ્ટવિલંબિકાંચ ॥૮॥

સુંઠ, મરી, પીપર, ૭૬ શેકેલી હીંગ, સિંધાલુણુ, લસણુ

૧ પેલી પ્રતિમા કોલનો અર્ધ કંકાળ, બીજમાં બેર અને ત્રીજમાં પંચકોલ દતો જેથી ત્રીજનો પાઠ કાયમ રાખેલ છે. જે કે ચણીબેર ગ્રાહી પિત્તકર છે; તો પણ પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ એ પંચકોલ અબુર્ણ રોગમાં ઉત્તમ છે. જેથી મેં એ પાઠ રાખેલ તથાપિ સદૃવૈદ્યોને જે અનુકૂળ હોય તે ગ્રહણ કરવું.

ભા. કર્તા.

અને શુદ્ધ ગંધક એઓને લીંબુના રસથી સારી પેઠે ઘુટી ચૂર્ણ તૈયાર કરી સેવન કરવામાં આવે તો કોગળીયું તથા હુષ્ટ વિલંબકોનો નાશ કરે છે. ૮ અથવા—

(રથોદ્ધતા-છંદ.)

શુદ્ધમૂતવિષગન્ધકંસમંતુલ્યભાગમરિચંસુચૂર્ણિતમ્ ॥

મર્દ્યેતુઞ્જહતીફલદ્ભવૈરેકવિંશતિવિભાવિતમ્પુનઃ ॥ ૯ ॥

ગુંજિકાત્રયમિદંસુભક્ષિતંસઘ્નૈવ જઠરાગ્નિદીપનમ્

एषकंठकरसोविषूचिकाजीर्णमारुतगदान्निहंतिच ॥ ૧૦ ॥

શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ વછનાગ, શુદ્ધ ગંધક, એટલાં એપરો સમાન ભાગે લઈ એ સર્વના ખરોખર કાળાં મરી નાંખી એ સઘળાંઆનું યથાયોગ્ય ચૂર્ણ કરી મોટી રીંગણી અથવા નાની (ભોં) રીંગણીના ફળના રસની ૨૧ ભાવના આપી સારી પેઠે ખરલ કરી પછીથી એ તૈયાર થએલો અજીર્ણ કંઠક રસ એક વાલ ભાર ખાવામાં આવે તો તુરત જઠરાગ્નિને વધારે છે અને કોગળીયું, અજીર્ણ તથા વાયુરોગ એ સર્વનો નાશ કરે છે. ૯-૧૦ અથવા

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

आलिप्यजठरंस्वययात्द्धिगुत्र्यूषणसैधवैः ॥

दिवसेभोजनादवाक्सर्वाजीर्णविनाशनम् ॥ ૧૧ ॥

સુંઠ, મરી, પીપર, હીંગ અને સિંધાલુણ એઓનો દિવસે ભોજન કર્યા પહેલાં પેટ ઉપર ખરડ કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારનાં અજીર્ણ નાશ થાય છે. ૧૧

વિલંબિત્રા અને અલસમાં પણ આ ઉપર કહેલા ઉપાયો કરવા.

અજીર્ણનાં સામાન્ય લક્ષણ.

વિલંબિકાયામલસે ક્રિયેયંપરિ કીર્તિતા ॥

ગ્લાનિર્વિન્ધઃ પ્રવૃત્તિર્વા સામાન્યાઽજીર્ણલક્ષણમ્ ॥૧૨॥

ગ્લાનિ, (ભારેપણું, સજડપણું, ભ્રમ, વાયુનો રોધ)
જાડાની અટકાયત અથવા જાડાનું વારંવાર આવવું એટલાં
અજીર્ણનાં સામાન્ય લક્ષણ છે. ૧૨

અજીર્ણ મટ્યાનાં ચિન્હ.

પિપાસાક્ષુચ્ચ લઘુતાજીર્ણાહારસ્ય લક્ષણમ્ ॥

તરસ લાગે તથા ભુખ લાગે અને શરીર હલકું
જણાય એટલાં આહાર જીર્ણ થયાના-અજીર્ણ મટ્યાનાં
લક્ષણો છે. ॥

ભસ્મક રોગનું લક્ષણ.

ક્ષણાદ્વૃક્તં ભવેદ્ભસ્મ સ રોગો ભસ્મકઃ સ્મૃતઃ ॥૧૩॥

ખાદેલું અન્ન ક્ષણ વારમાં પચી જાય (અર્થાત્
ખાય ખાય અને ભુખ્યાના ભુખ્યાપણું જણાય) તેને ભસ્મક
રોગ કહે છે. ૧૩

ભસ્મક રોગનો ઉપાય.

અપામર્ગસ્ય વ્રીજાનિ પિષ્ટાક્ષીરેણસાધયેત્ ॥

તત્પાયસં મહાઘોરે ભસ્મકે સંપ્રશસ્યતે ॥ ૧૪ ॥

અઘાડાનાં બીજ (છડી નાખીને તે) ની ખીર બનાવી
ખાવામાં આવે તો અત્યંત આકરો ભસ્મક રોગ પણ નાશ
પામે છે. (જેઓને મંત્રપ્રયોગ કરવો હોય કે સિદ્ધપણું
બતાવવું હોય તેઓના માટે આ પ્રયોગ અતિ ઉત્તમ છે.
આ પ્રયોગથી ભુખ લાગતી જ નથી.) ૧૪

ક્રમિ રોગનું નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

ક્રમિઓના લેદ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

બાહ્યામ્યંતરભેદેન ક્રમયો દ્વિવિધા મતાઃ ॥

બાહ્યામલોદ્ભવા જ્ઞેયા યૂકાલિક્ષાશ્ચ નામતાઃ ॥

આખ્યંતરાઃ સ્મૃતાઃ શ્લેષ્મરક્તવિઙ્જન્યમ્ભેદતઃ ॥ ૧ ॥

બાહ્યક્રમિ અને અખ્યંતર ક્રમિ એમ બે પ્રકારના ક્રમિયો છે એટલે જે જૂ-લીખ-સવા વગેરે છે તે પરસેવા વગેરેથી શરીર ઉપર થનારા ક્રમિયો બાહ્યક્રમિ અને સગવળીયા તથા ગોળ-ચપટા-લાંબા પેટમાં કફ-લોહી મળથી થનારા અખ્યંતર-અંદરના ક્રમિ કહેવાય છે. ૧

ક્રમિરોગનાં દૂરનાં લેતુઓ.

અજીર્ણાન્મધુરામ્લાનાં સેવનાત્પિષ્ઠભોજનાત્ ॥

આવ્યાયામાદિવાસ્વાપાદિરુદ્ધાલ્ભતે ક્રમીન્ ॥ ૨ ॥

અજીર્ણથી કે અજીર્ણમાં લોગ્ન કરવાથી, મીઠા પદાર્થોના ખાવાથી, ખાટા પદાર્થોના ખાવાથી, લોટના (ગોળના સાથે મિશ્ર કરેલા) પદાર્થોના ખાવાથી, અંગ-કસરત ન કરવાથી, દિવસે સુવાથી અને વિરૂદ્ધ આહાર-વિહાર કરવાથી, ક્રમિયો (અખ્યંતર ક્રમિયો) ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

જેને ક્રમિ-કીડા ઉત્પન્ન થયા હોય તે મનુષ્યનાં લક્ષણ.

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

જ્વ શત્તિસારભ્રમશૂલમ્ભક્તદ્વેષાઃ પ્રસેકો હૃદયામયશ્ચ ॥

વૈવર્ણ્યમંગેવમિરગ્રિસાદોજાતંક્રમીણામિદમેવચિહ્નં ॥ ૩ ॥

તાવ, ઝાડો, કૃમિ શૂળ, ખાવા ઉપર દ્રેષ, લાળનું પડવું, ઝાતીમાં ખીડા, વર્ણનું બગડી જવું, ઉલટી અને અસિન્નું મંદ થવું એ લક્ષણો ઉપરથી મનુષ્યના શરીરમાં (પેટમાં) કૃમિ થયેલા સમજવા. ૩

કૃમિરોગનાં ઉપાય.

મુસ્તામ્બુપર્ણીત્રિફલાસુરદ્રુઃ શિશૂદ્રવઃકાથવરોનિપીતઃ

જયેત્સકૃષ્ણકૃમિશત્રુચૂર્ણઃ કૃમીન્સમગ્રાન્કૃમિજાંશ્વરોગાન્ ॥૪॥

મોથ, ઊંદરકની, ત્રિકુળા, દેવદાર, અને સુરગવો એટલાં એપડો સમાન લાગે લઈ એઓનો કવાથ કરી તેમાં લીંડીખીપર અને વાવડીંગ એ એનું ચૂર્ણ નાખી ખીવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના કૃમિયો અને કૃમિયાથી થનારા રોગો નાશ પામે છે. ૪ અથવા

વિંદંગસિંધૂદ્રવહિંગુપથ્યાકંપિલ્લસૌવર્ચ્ચલપિપ્પલીનાં

ચૂર્ણકવોળ્લોદકસંગૃહીતં કૃમીન્નિહન્યાદરુચિવર્મિચ ॥૫॥

વાવડીંગ, સિંધાલુણ, શેકેલી હીંગ, હરટે, કપીલો, સંચળ અને લીંડીખીપર એઓનું ચૂર્ણ ઉના પાણી સાથે ખીવામાં આવે તો કૃમિરોગ, અરૂચિ અને ઉલટી એઓનો નાશ થાય છે. ૫ અથવા—

(અનુષ્ટુપ છંદ)

વિંદંગાનાંતુચૂર્ણંચ કપાર્દ્ધં કર્પમેવ ચ ॥

મધુનાસહિતં લિહ્યાત્કૃમિકોટિનિવૃત્તયે ॥ ૬ ॥

વાવડીંગનું ચૂર્ણ અરધા તોલાભાર લઈ એક તોલાભાર મધમાં કાલવી ચાટવામાં આવે તો કૃમિઓના ગોળાજથ્થાનો નાશ થાય છે. ૬ અથવા—

પારસીકાંચવાનીં તુ પર્ણેન સહ ભક્ષયેત્ ॥

કૃમિજાલં નિહંત્યાશ્રુ પીતો નિમ્બરસોઽથ વા ॥ ૭ ॥

શુદ્ધ ખેરાસાની અજમાને પાનના સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી અથવા-લીંબડાનો (પાંદડાનો) રસ પીવામાં આવે તો તેથી તુરત કૃમિયાનો નાશ થાય છે. ૭ અથવા

પારદેન સમાયુક્તો રસઃ કનકપત્રજઃ ॥

તાંબૂલ પત્રજો વાપિલિપ્તો ગૃકાવિનાશનઃ ॥ ૮ ॥

પારાની સાથે ધાંતુરાના પાંદડાના રસના અથવા પારાની સાથે તાંબૂલના રસના ચોળવાથી બુ-લીંબ વગેરેનો નાશ થાય છે. ૮ અથવા

(દુતપિલંબિત-છંદ).

કકુભપુષ્પવિડંગકલાંગલીમદનચંદનસર્જરસાસ્તથા ॥

નલદકુષ્ઠમરુષ્કરમિત્યયંજયતિથૂપવરોમશકાન્ કૃમીન્ ॥૧॥

આસંદરાનાં દુલ, વાવડીંગ, દુધિયો વછનાગ, મીંઢળ, સુખડ, રાળ, વીરણવાળો, ઉપલેટ અને ભીલામાં એઓનો ઘૂપ તૈયાર કરી ઘૂપ આપવામાં આવે તો તેથી મચ્છર અને કૃમિયો-બુ-લીંબ વગેરેનો ઉત્તમ પ્રકારે નાશ થાય છે. ૯

(અનુષ્ટુપ છંદ)

પૃથક્સર્વેર્મદા દોષૈઃ પાણ્ડુરોગસ્તુ પશ્ચથા ॥

મૃદ્વમ્લામશ્વલવળાદિવાસ્વાપાદ્યવાયતઃ ॥ ૧ ॥

સંદૂષ્ય રુધિરં દોષાઃકુર્વતે પાંડુતા ત્વચઃ ॥

ત્વદ્મૂત્રનયનાદીનાં પીતતા પ્રથમં ભવેત્ ॥ ૨ ॥

પાન્ડુરોગનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

પાન્ડુરોગની સંખ્યા અને નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

વાયુથી થયેલો, પિત્તથી થયેલો, કફથી થયેલો, અને માટીના ખાવાથી થયેલો એમ પાન્ડુરોગ પાંચ પ્રકારથી થાય છે. તે પાન્ડુરોગ માટી, ખટાશ, મદિરા, લવણ, મૈથુન અને દિવસે સુંવું એટલા પદાર્થોના અતિ સેવનથી લોહીને બગાડીને વાયુઆદિ દોષો ચામડીને પાંડુ વર્ણવાળી કરી દે છે.

બ્યારે પાન્ડુરોગ થવાનો હોય છે ત્યારે પ્રથમથી શરીરની ચામડી, મૂત્ર, આંખો વગેરે પીળાશપાળું થાય છે.

વાતાત્કમ્પભ્રમાનાહઃ પિત્તાદાહભ્રમરુમાઃ ॥

કફાત્પસેકઃશ્વયથુસ્ત્રિભિર્દોષૈર્દત્તમમઃ ॥ ૩ ॥

પૃથક્ દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા પાન્ડુરોગની પીછાણ.

વાયુથી થયેલા પાન્ડુરોગમાં કંપારો, ભ્રમ અને આક્રેષ્ટ એટલાં લક્ષણ થાય છે. પિત્તથી થયેલા પાન્ડુરોગમાં બળતરા, ભ્રમ અને કલમ એટલાં લક્ષણો થાય છે. કફથી થયેલા પાન્ડુરોગમાં હુબકા અને સોજા એટલાં લક્ષણો થાય છે. ત્રણે દોષના સંયોગથી થએલા પાન્ડુરોગમાં કાંતિહીન થઈ જાય છે અને માટી ખાવાના કારણથી થએલા પાન્ડુરોગમાં આંખો ઉપર થોથર તથા બળ, વર્ણ અને અગ્નિ એઓનું નાશ થવું એટલાં લક્ષણો થાય છે. ૩

પાંડુ રોગના ઉપાય.

મૃદ્ધક્ષણાદક્ષિણોફલવર્ણાગ્નિસાદનમ્ ॥

સર્વેષુપાન્ડુરોગેષુ પથ્યાચૂર્ણ ઘૃતપ્લુતમ્ ॥ ૪ ॥

મોટી હરડેનું ચૂર્ણ ઘ્રીમાં મેળવીને ખાવાથી સર્વ પ્રકારના પાંડુરોગ મટી જાય છે. ૪

(ઉપજાતિ-છંદ)

સ્નિગ્ધોવિધિર્વાતભવેપ્રશસ્તસ્તિત્તઃ સુશીતઃ કિલપિત્તજાતે ॥
કફાત્મકેરુક્ષકટૂણ્ણતિત્તઃ પ્રોક્તોવિમિશ્રારેણ્યોદ્ધે સ્યાત્ ॥૫॥

વાયુથી થયેલા પાંડુરોગ ઉપર સ્નિગ્ધ બદારા આપવા ઉત્તમ છે, પિત્તથી થયેલા પાંડુરોગ માટે કેવળ ટાઢા, ઉપાયો ઉપયોગમાં લેવા, કફથી થયેલા પાંડુરોગ ઉપર લુખા, ગરમ, કડવા અને તીખા ઉપચારો ઉત્તમ છે અને ત્રિદોષજનિત પાંડુરોગ ઉપર મિશ્રયોગ અર્થાત્ સર્વદોષનાશક ઉપચારની યોજના યોજવી. ૫ અથવા

અયસ્તિલાસ્રિકટુકં કોલં સર્વં વિચૂર્ણયેત્ ॥

સર્વૈઃ સમંમાક્ષિકસ્ય ભાગંદત્વા વિમર્દયેત્ ॥ ૬ ॥

લોહભસ્મ વા મંદુર, તલ, મુંઠ, મરી, લીંટી-પીપર અને પંચકોલ એઓ સમાન લેવાં અને એ સર્વની બરોબર સાવનમાંખી (એક જાતની ઉપધાતુ) ની ભસ્મ એ સર્વનું યથાયોગ્ય ચૂર્ણ કરી મધ સાથે તેઓના મોદક-ગોળીઓ કરી ગાયની છાશના સંગાથે ખાવામાં આવે તો પાંડુરોગ મટી જાય છે. ૬ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

મોદકોમધુસંયુક્તઃ સતક્રઃ પાંડુતાંજયેત્ ॥

ક્ષણદાક્વાથકલ્કાભ્યાંઘૃતં સિદ્ધમિમં જયેત્ ॥ ૭ ॥

ક્ષણદા-કાળી દ્રાક્ષ-ધરાખના કડક (ચટણી) અને
કવાથથી તૈયાર કરેલા ઘીના સેવવાથી પાંડુ રોગ મટી
જાય છે. ૭

પિત્તક્રમણીની હેતુ સહિત સંપ્રાપ્તિ.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

યઃ પાણ્ડુરોગીભૂશપિત્તલાનિ સંસેવતેતસ્ય વિદૂષ્યપિત્તમ્ ।

માંસાસ્ટ્રજીસંદહતેનરસ્યસ્યાત્કામલા તેનચકુમ્ભકાહ્વા ॥ ૮ ॥

જે પાંડુ રોગી પિત્ત કરનારા પદાર્થોનું અતિ સેવન
કરે તો તેથી તેનું પિત્ત લોહીને તથા માંસને દૂષિત કરી
દગ્ધ કરી દે છે, તેથી કુંભક ક્રમણા-પિત્તક્રમણી નામનો
રોગ થાય છે. ૮

ક્રમણા-ક્રમણીના ઉપાય.

(ઉપજાત-છંદ)

પિવેત્કવોળ્ણેનજલેનતિક્તાંસશર્કરાંપાણિતલપ્રમાણામ્ ॥

નિહન્તિદુષ્ટામતિકામલાંસાહરીતકીવામધુનાપ્રયુક્તા ॥ ૯ ॥

કડૂના ચૂર્ણને સાકર સાથે એક તોલો ઉના પાણીના
અનુપાનથી સેવન કરવામાં આવે તો દુષ્ટ પિત્તક્રમણી અને
ક્રમણાનો નિશ્ચે નાશ કરે છે. અથવા—

મધુપકવ હરીતકીના સેવનથી પણ ક્રમણીનો નાશ
થાય છે. ૯ અથવા—

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

દાર્વીરસોવાત્રિફલારસોવાહિન્નોદ્ભવોનિમ્બભવોરસોવા ॥

પ્રાતર્નિપીતોમધુસંપ્રયુક્તોહન્યાત્પટ્ટદામપિકામલાંસ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

દાડ હળદરનો રસ અથવા ત્રિકુળાનો રસ કિંવા
ગળોનો રસ કે લીંબડાનો રસ એ પૈકી ગમે તે રસને મધ
સંગાથે પ્રાતઃકાળે સેવવામાં આવે તો વધી ગયેલા કમળીના
રોગનો પણ નિશ્ચે નાશ કરે છે. ૧૦ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

અયોરજોદારુનિઃહરીદ્રાફલાત્રેકાદયા કટુરોહિણીચ ॥
પ્રલિહ્વચૂર્ણૈત્તમાસેકાભ્યાંસકામલાર્તસ્ત્વરિતં સુખીસ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

દાડ હળદરનો રસ, હરદર, હરડે, ત્રિકુળા અને
કટુ (અથવા કડવી તુંબકીનો ગર્લ) એઓનું ચૂર્ણ મધ
અને ઘીની સાથે કાલવીને ચાટવામાં આવે તો કમળા રોગી
તુરત સુખી થાય છે. ૧૧ અથવા—

હળદર, સોનાગેડ અને આંબળાં એઓનું ચૂર્ણ કમળો
રોગનો તુરત નાશ થવા માટે શિઘ્રપણે ઉપયોગમાં
લેવું. ૧૧૥૥ અથવા—

(અનુક્રુપ-છંદ)

નિશાગૈરિક ધાત્રાણાં ચૂર્ણતૂર્ણપ્રયોજયેત્ ॥

કામલારોગનાઃપ્રદ્રોણપુષ્પીરસાંજનાત્ ॥ ૧૨ ॥

કુળાનો રસ આંબમાં આજવામાં આવે તો તેથી
કમળાનો રોગ નાશ થાય છે. ૧૨ અથવા—

વ્યોષંવિડંગંત્રિફલાં દાર્વીકૃષ્ણપ્રોક્ષઃ ॥

લિહ્વાત્સૌદ્રઘૃતાભ્યક્તં કામલારોગનાઃપ્રનમ્ ॥ ૧૩ ॥

મરી, લીંબીપીપર, સુંઠ, વાવડીંગ, હરડે, બેહેડાં,
આમળાં, દાડહળદર, લીંબીપીપર અને લોહકાટ કિંવા લોહ

ભરમ એઓને મધ અને ઘીમાં કાલવી ચાટવામાં આવે તો તેથી કમળાનો રોગ મટી જાય છે. ૧૩

પાંડુ રોગીનાં અસાધ્ય લક્ષણો.

(સ્વાગતા-છંદ.)

પાંડુદંતનચ્ચનેત્રમલો યઃ પાંડુસંહતિમતીવ તુપચ્ચેત્ ॥

આસુતસ્યમુનિર્મૃતેક્ષ્ણશૂલનાભિગુદશોફસઽવ ॥૧૪॥

જે પાંડુરોગીના દાંત, નખ, આંખો, વિષ્ટા, એઓ પાંડુરંગનાં થઈ ગયાં હોય, સમસ્ત પદાર્થો બહુ જ પાંડુ રંગના દેખાય તે પાંડુરોગીનું મુનિજનોએ તુરત મરણ થશે એમ કહેવું છે, અથવા જે પાંડુ રોગીની ડૂંટી અને ગુદા સોજા સહિત જણાય તેનું પણ તુરત મરણ થશે એમ કહેવું છે. ૧૪

પાંડુ રોગીને ખાવાયોગ્ય પદાર્થો.

શાલ્યન્નયવગોધૂમારસા જાંગલજા દિતાઃ ॥

મુદ્રાઢકીમસૂરાદિ ભોજને વા પ્રશસ્યતે ॥ ૧૫ ॥

સાઠી ચોખ્ખા, જવ, ઘઉં, અને જંગલી પશુઓના માંસના રસો તથા મગ, મઠ અને મસૂરાદિ ભોજન પાંડુ રોગીને હિતકારી છે. ૧૫

इति श्रीगौडवंशोत्तंसशंकरभट्टवि० वै० वि० अजीर्ण

कृमिपांडुरोगलक्षण चिकित्सा तृतीयोल्लासः ॥ १६ ॥

હતિ શ્રી ગોડવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શંકર ભટ્ટ વિરચિત સાથે વૈદ્યવિનોદ વિષે અજીર્ણ, કૃમિ, પાંડુ રોગ વગેરેનાં લક્ષણ ચિકિત્સા નામના ત્રીજા ઉલ્લાસનું પૂર્ણચંદ્ર શર્માકૃત ગુજરાતી ભાષાંતર સમાપ્ત થયું.

ઉદ્ધાસ ચોથો.

રક્તપિત્ત લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

રક્તપિત્તનો નિદાનપૂર્વક સંગ્રામિ તથા
સામાન્ય લક્ષણ.

(ઇંદ્રવંશા-છંદ)

વ્યાયામશોકાતપમાર્ગમૈથુનૈસ્તીક્ષ્ણોષ્ણકટુમ્લસુરાતિસેવનૈઃ ॥

પિત્તંવિદગ્ધંસ્વગુણૈર્દહત્યસૃક્તં દુષ્ટમૂર્દ્ધવ્રજતિત્વધોભૃશમ્ ॥ ૧ ॥

કસરત-હર કર, શોક, તડકો, પંથ, મૈથુન, અતિ
તીક્ષ્ણ, ગરમ, કડવા, ખાટા પદાર્થોના અત્યંત સેવનથી
મધપાનથી દૂષિત થયેલું પિત્ત પોતાના ગુણોથી લોહીને
દગ્ધ કરે છે. તે દગ્ધ થયેલું લોહી ઉપર અને નિચે
(કિંવા બન્ને) માર્ગે થઇ વાયું જ નિકળે છે. (તેને રક્ત-
પિત્ત-પત કહે છે.) ૧

રક્તપિત્તને વેહેવાના માર્ગો.

(ઉપજાતિ-છંદ)

ઝર્ધ્વતુનાસામુસ્વનેત્ર કર્ણૈરધોગતંસ્યાદ્રુદયોનિમેદૈઃ ॥

તથાસમસ્તૈરપિરોમકૂપૈસ્તદ્રક્તાપેત્તંમુદ્ગિમિઃ પ્રદિષ્ટમ્ ॥ ૨ ॥

તે કોપ પામેલું એ પિત્ત નાક, મુખ, આંખ તથા
કાન એ જગ્યા માર્ગોથી વહે છે (તે ઉર્દ્ધ્વગામી કહેવાય
છે.) અને ગુદા, યોનિ તથા પુરૂષેન્દ્રિ એ નીચા માર્ગોથી

વહે છે (તે અધોગામી કહેવાય છે.) તથા સમસ્ત રૂવાડાંનાં છિદ્રોથી પણ વહે છે તેને મુનિજનો રક્તપિત્ત કહે છે. ૨

રક્તપિત્તનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

શીતામિલાષઃ સદનંચકંઠેધૂમાયનંવાંતિરતીવ તસ્મિન્ ॥

જ્યારે રક્તપિત્ત થવાનું હોય ત્યારે ટાઢની અભિ-
લાષા થાય, પરસેવો થાય, ગળામાં ધુમાડો લાગ્યા જેવું
થાય છે, ઉલટી ઘણી થાય છે, અથવા વિશેષ કરીને
રક્તપિત્તના પૂર્વ રૂપમાં ઉલટી થાય છે.

વાયુપિત્ત અને કફ સંબંધી રક્તપિત્તનાં રૂપ.

(ઇંદ્રવજ્ઞા-છંદ)

શ્યાવાઋણંફેનિલરૂક્ષમસંવાતાત્કફાત્પિજ્જલપાણ્ડુસાંદ્રમ્ ॥

પિત્તેનપીતંતનુનીલમસંસર્વાત્મકંસર્વગુણોપપન્નમ્ ॥ ૩ ॥

રક્તપિત્ત જો વાયુ સંબંધી હોય તો કાળું રાતું,
શીથિલાળું, અને લુપ્ત લોહી વહે છે, કફના સંબંધવાળું
હોય તો તાતણાવાળું, ઘોળું તથા ઘાટું લોહી વહે છે
અને પિત્તના સંબંધવાળું હોય તો પીળું, પાતળું તથા
નીલવર્ણનું લોહી વહે તથા ત્રિદોષના સંબંધવાળું હોય
તો ઉપર કહેલા સર્વ ગુણોયુક્ત લોહી વહે છે. ૩

રક્તપિત્તના ઉપાય.

(સ્વાગીતા-છંદ.)

ऊर्ध्वगेप्रथमतोहिविरेको ऽधोगतेतुबलि नांवमिरेव ॥

पथ्यायात्रेफलयान्निवृत्तावारग्वधेनद्विहितोहिविरेकः ॥ ૪ ॥

ઉંચે માર્ગેથી વહેનારાં રક્તપિત્ત ઉપર પ્રથમ બુલ્બ

આપવો અને નીચે માર્ગેથી વહેનારા રક્તપિત્ત ઉપર ઉલટી કરાવવી. એટલે હરડેનો, ત્રિકુળાનો, નસોતરનો કે ગરમા-
ળાનોજ જુલાબ આપવો. ૪ અથવા—

દાદિમામલકનિમ્બુપટોલંતંદુલીયકલલાવસશોણાઃ ॥

શાલિષ્ઠિકમકુષ્ઠમમૂરામુદ્રકોદ્રવરસાદ્દશસ્તાઃ ॥ ૫ ॥

રક્તપિત્તવાળાને દાડીમના દાણા, આંબળાં, લીંબડો, પરવળ, ચોળા તથા લાવાં, સસલાં, હરિણુ એએનાં માંસના રસો અને સાદી ચોળા, મઠ, મસૂર, મગ, કોદરા વગેરે ખાવા માટે ચોળના કરવી. ૫ અથવા—

(વસંતતિલકા-છંદ.)

હીવેરમુત્પલમુસીરવૃષૌગુહ્ચીષ્ઠીમધૂક ઘનચન્દન ધાન્યકાનિ ॥

કાથઃ સિતામધુયુતોજયતિપ્રસહ્ય ચોધ્વત્વધઃ પ્રકુપિતંસ્વલુરક્તપિત્તં

વાળો, કમળ, કાવાવાળાનાં મૂળ, અરડૂસો, ગળો, જેડી-મધ, માંથ, સુખડ, અને ધાણુ એએનાં ક્વાથ કરી સાકર અને મધ સહિત પિવામાં આવે તો કોપેલું પિત્ત નીચે અને ઉપર એ બન્ને માર્ગેએ વહેવારે અસહ્ય જળરે રક્ત-પિત્ત પણુ અવશ્ય જીતી લે છે. ૬ અથવા—

(ઉપબતિ-છંદ)

પ્રિયંગુલોઘ્રાઙ્ગનમૃત્તિકાનાં ચૂર્ણનિયુક્તોવૃષજઃ કષાયઃ ॥

પીતઃ સિતાક્ષૌદ્રયુતોરસોવા નિહંતિપિત્તાસ્રમુદીર્ણવેગમ્ ॥ ૭ ॥

ઘઉંલા અથવા કાંગ, લોદર, સરમો, અને કાળીઘ્રાળ એએના ચૂર્ણ સહિત અરડૂસાનો ક્વાથ સાકર અને મધ મેળવી પીવામાં આવે તો અત્યંત વેગવાળા રક્તપિત્તનો પણુ નાશ કરે છે. ૭ અથવા—

જે નાકેથી લોહી વહેતું હોય—નસકેરી કુટી હોય
તો ધરોનો રસ અથવા દાડિમના ફુલનો રસ અથવા
પોથીનો રસ લઈને સુંઘવો અથવા હરડેનો રસ ટાઢા
પાણી સાથે સુંઘવામાં આવે તો તેથી નાકેથી પડતું લોહી
બંધ થાય છે. ૭ અથવા—

घ्राणाप्रवृत्तेऽजिनस्यमुक्तं द्वारसोदाडिमपुष्पजोवा ॥

अलक्तकस्यापि रसः प्रयोज्यः पथ्यारसः शीतजलेवनस्ये । ८ ।

માટી, ધરો અને આમળાં એએને ઝીણાં ઘુટીને
માથા ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો તેથી નાકેથી વહેતું
લોહી તુરત બંધ થાય છે. ૮ અથવા—

(અનુક્રુપ-છંદ)

मृद्वर्बामलकं पिष्ट्वाश्लक्ष्णमूर्द्धि प्रलेपयेत् ॥

नासाप्रवृत्ते रुधिरं तेन शाम्यति तत्क्षणात् ॥ ९ ॥

નાળીયરનું પાણી પીવું, અથવા બકરીનું સાકર
સાથે પીવું, અથવા અરડૂસાનો રસ પીવો એ રક્તપિત્ત
ઉપર અવશ્ય શ્રેષ્ઠ છે. ૯

असाध्य रक्तपित्त रोगीनां लक्षणेषु.

नारिकेलपयः पानं दुग्धमाजं सितायुतम् ॥

वासकः स्वरसः पीतः रक्तपित्ते प्रशस्यते ॥ १० ॥

यश्छर्दयेदस्रमजस्रवांतिः श्रोणेक्षणः शोणित सर्वदर्शी ॥

पश्येन्नभः शोणितमेव सर्वसरक्तपित्तीभ्रियतेध्रुवंतु ॥ ११ ॥

હુમેશાં વારંવાર જે રક્તપિત્ત રોગી લોહીની ઉલટી
કર્યા કરે, જે રક્તપિત્ત રોગીની આંખોમાં રાતી રહે, સર્વ

પદાર્થ લોહી સમાન દેખાય અને આકાશ પણ લોહી સમાન દેખે તો તે રક્તપિત્ત રોગી નિશ્ચે મરી જાય છે. ૧૦

રાજ્યક્ષમાનાં લક્ષણ અને યત્ન.

ક્ષયરોગ થવાનાં મુખ્ય કારણો.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

વેગાવરોધાદ્વિષમાશનાચ્છયાત્તથાસાહસકર્મણશ્ચ ॥

યક્ષ્માગદોદેતુચતુષ્ટયાત્સ્યાત્કફપ્રધાનૈઃ સકલૈસ્તુદોષેઃ ॥૧॥

મળ, મૂત્ર કે વાયુ વગેરેના વેગો રોકવાથી, બહુ ખાંડ, બહુ થોડું અથવા સમય વગરનું ભોજન કરવાથી મૈથુન ઇંધ્યા અને ઉપવાસ એઓના વિશેષ કરવા વડે ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી, અને સાહસ કર્મ-બળવાનની સાથે મધ્યયુદ્ધ કરવા વગેરે શક્તિ ઉપરાંત કામ કરવાથી ક્ષયરોગ થાય છે. એટલે આ ચાર કારણોથી ક્ષયરોગ થાય છે. ક્ષયરોગ વાત પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષોનો થાય છે તોપણ તે સર્વમાં મુખ્યત્વે કરીને કફ પ્રધાનતા-પણું ધરાવે છે. ૧

ક્ષયરોગનું સંપ્રાપ્તિ.

(ઉપજાતિ છંદ)

માર્ગેષુરુદ્દેષુરસસ્ય વીર્યેક્ષીણેમિમાંઘાદતિમૈથુનાચ્ચ ॥

યાન્તિક્ષયંધાતવણ્વસર્વેદિનેદિને શબ્યત્રિણાદ્વોઽન્ત્ર ॥ ૨ ॥

જેઓમાં કફ મુખ્ય છે એવા ત્રણે દોષોથી રસને વહેનારા માર્ગો રોકાઈ જતાં રસ પછીના સર્વે ધાતુઓ ક્ષીણ થાય છે. અગ્નિ મંદ થાય છે તેમ જ અતિ મૈથુન કરનાર પુરૂષનું વીર્ય ક્ષીણ થતાં વીર્યથી ઉપરના મજબૂત.

વગેરે ધાતુઓ ઉલટા ક્રમથી ક્ષીણ થાય છે તેથી દિવસે દિવસે ક્ષયરોગી સુકાતો જાય છે. ૨

ક્ષયરોગનું પૂર્વરૂપ.

(સ્વાગીતા-છંદ)

શ્વાસકાસમદપીનસનિદ્રાતાલુશોષકફસંસ્રવસાદાઃ ॥

સમ્ભવન્તિ ભવિષ્યતિશોષેમાનવોરતરતિઃ સિતનેત્રઃ ॥૩॥

જે માણસને ક્ષયરોગ થવાનો હોય તેને (ક્ષયરોગ થયા) પહેલાં શ્વાસ, ઉધરસ, મદ, શળીખમ, નિદ્રા, તાલવાનું શોષણ, કફનું સ્રવણ અને પરસેવો થવો એટલાં ચિન્હો થાય છે. ક્ષયરોગીની આંખો ઘોળી થઈ જાય છે અને સ્ત્રી સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. ૩

ક્ષયરોગનું લક્ષણ.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

પાર્શ્વાસતાપઃ કરપાદયોશ્વતાપોજ્વરઃ સર્વશરીરગઃ સ્યાત્ ॥

મંદાગ્નિતાઉર્દનમત્રલિંગંતદ્રોગ રાજસ્યભિષગ્ભિરુક્તમ્ ॥

જે રોગમાં પડખાંચામાં કિંવા કાંધમાં સંતાપ (પીડા કે તપ્યા કરે), હાથ પગમાં તાપ અને સર્વ શરીરમાં તાવ રહ્યા કરે છે. (એ ત્રણ લક્ષણો ક્ષયમાં મુખ્યત્વે હોય છે) તથા અગ્નિની મંદતા અને ઉલટી થયા કરે તે રોગને વૈદ્યો ક્ષય-રાજરોગ કહે છે. (એમ ચરક મુનિનો મત છે.) ૪

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સ્વરમેદોજ્વરઃ શ્વાસંકાસોરુધિરદર્શનમ્ ॥

ભક્તદ્રેષશ્ચજાયેત ષઢૈતે રાજયક્ષ્મણિ ॥ ૫ ॥

સ્વરનો ભેદ, તાવ, શ્વાસ, ઉધરસ, લોહીનું દેખાણું

અને ભોજન ઉપર દ્રવ્ય એટલાં લક્ષણો જેને થાય તેને રાજ્યક્ષમા રોગ થયો છે એમ જાણવું. ૫ (આ છ લક્ષણો ક્ષયમાં મુખ્ય હોય છે એમ સુશ્રુતનું માનવું છે.) ૫
ક્ષયરોગ સન્નિપાતિક છે તો પણ દોષોના ત્રાસથી
થતાં ભિન્ન લક્ષણો.

સ્વરભેદોનિલાચ્છૂલં પિત્તાદુધિરનિર્ગમઃ ॥

અતીસારો જ્વરો દાહઃ કફાત્કાસોતિગૌરવમ્ ॥ ૬ ॥

(ઉપજાતિ-છંદ)

શિરોવ્યથાશોણિતવાંતિ પૃષ્ઠકટિગ્રહાઃ કાસગદાઃક્ષતક્ષયે ॥૭॥

જે ક્ષયરોગમાં વાયુ સંબંધ ધરાવતો હોય તો સ્વરનો ભેદ, અને શૂળ (તથા પડખાઓનો સંક્રાંત) થાય છે, જે પિત્ત સંબંધ ધરાવતો હોય તો, લોહીનું પડવું, ઝાડા તાવ અને બળતરા થાય છે, જે કફ સંબંધ ધરાવતો હોય તો ઉધરસ અને શરીર ભારે થાય છે, અને ક્ષત સંબંધ ધરાવતો હોય તો માથામાં પીડા, લોહીની ઉલટી, શરીરમાં લુખશ અને ઠમરનું પકડાવું તથા ઉધરસ હોય છે. ૬-૭

ક્ષયરોગીને સેવના યોગ્ય પદાર્થો.

(વસંતતિલકા-છંદ.)

ગોધૂમમુદ્ગય વશાલિકષઠ્ઠિકાચામચંરસાહરિણજાંગલપક્ષિમાંસમ્
શુંઠીકુલંથયવપિપ્પલિદાડિમૈશ્વધાત્રીઘૃતૈર્વિહિતમાજરસમ્પિબેત્ત ૮

ઘઉં, મગ, જવ, સાઠીચોખા, તથા મધ, હિરણના માંસનો રસો અને જંગલી પશુઓનાં માંસો, એઓનું સેવન કરવું હિતકારક છે.

ક્ષયરોગીના ઉપાય.

મુંઠ, કળથી, જવ, લીંડીપીપર, દાડિમદાણા, આમળાં અને ઘી એઓનાથી સિદ્ધ કરેલું બકરીનું દુધ પીવામાં આવે તો ક્ષયરોગ મટે છે. ૮ અથવા—

(સ્વાગતા-છંદ.)

ધાન્યવિશ્વદશમૂલકળાભિઃ કાવથર્ણકિલયક્ષ્મગદગ્નઃ ॥

પાર્શ્વશૂલકસનજ્વરદાહ શ્વાસપીનસનિવર્તનયોગ્યઃ ॥ ૯ ॥

ધાણા, મુંઠ, દશમૂળ અને લીંડીપીપર એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો, સર્વ પ્રકારના ક્ષય, પડખાં-ઓમાં નોકળતું શૂળ, ઉધરસ, તાવ, બળતરા, શ્વાસ, અને સળીખમ એઓનો નાશ કરે છે. ૯ અથવા—

(અનુક્રુપ-છંદ)

શ્લક્ષ્ણચૂર્ણીકૃતં છાગમૃગમાંસં હિતં સદા ॥

અજાક્ષીરેણપીતંસ્યાત્ક્ષયરોગનિવારણમ્ ॥ ૧૦ ॥

હરિણના માંસનું તથા બકરાના માંસનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી બકરીના દુધ સાથે પીવામાં આવે તો સદા ક્ષયરોગીને હિતકારી છે અથવા હરિણનું અને બકરાનું સચિદ્ધિ શૂણિત કરેલું માંસ અને બકરીનું દુધ ક્ષયરોગીને નિરંતર હિતકારક છે. ૧૦ અથવા—

કપિ માંસં તથા પીતં ક્ષયરોગહરં પરમ્ ॥

દશમૂલબલારાસ્ત્રાકષાયઃ ક્ષયનાશનઃ ॥ ૧૧ ॥

વાંદરાનું માંસ અથવા વાંદરાનો પિત્તો ખાવામાં આવે તો ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે. અથવા—

દશમૂળા, કાંસકી અને રાસ્ના એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો ક્ષયનો નાશ થાય છે. ૧૧ અથવા—

(શાલિની-છંદ.)

છાગંમાંસં છાગસર્પિઃ સચિશ્વં છાગંદુગ્ધંછાગસેવાસુષુપ્તિઃ ॥

एवंनाशोजायतेयक्ष्मणस्तु कासश्वासच्छर्दनैःसंयुतस्य ॥१२॥

બકરાના માંસનું ભક્ષણ કરવું, સુંઠ સહિત બકરીનું ઘી ખાવું, બકરાઓનું સેવન કરવું અને બકરાંઓના ટોળામાં સુવું એઓથી ઉધરસ, શ્વાસ અને ઉલટી સહિત ક્ષયનો પણ નાશ થાય છે. (આ ઉપાય સર્વોત્તમ અને અનુભવેલ છે.) ૧૨ અથવા—

(વંશસ્થ-છંદ.)

फलत्रिकं व्योषयुतंशतावरीपृथक्पलंलोहरजोविचूर्णितम् ॥

तत्कर्षमात्रंમધુनावલેहितं वक्षः क्षतंहन्तिचकण्ठवेदनाम् ।१३।

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, પીપર અને શતાવરી એઓ ચાર ચાર તોલા ભાર લેવાં અને ગજવેલ ૧ તોલાભાર લેઈ ઉપરના ઓષડોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો છાતીની તથા ગળાની વેદનાનો અર્થાત્ ક્ષય-ખાંસીનો નાશ કરે છે. ૧૩ અથવા

(ઉપગ્રાતિ-છંદ)

विडंगलोहाश्मजतुप्रपथ्या चूर्णघृतक्षौद्रयुतंनिहन्यात् ॥

यक्ष्माणमुग्रंकसनादियुक्तंसितामधुभ्याંनबनीतलेहः ॥१४॥

વાવડીંગ, લોહલસ્મ, શુદ્ધ શિલાજીત અને હરડે કિંવા હીમજ એઓનો વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને ઘી અને

મધ સાથે કાલવી ચાટવામાં આવે તો અત્યંત ઉચ્ચ ક્ષયનો નાશ કરે છે. અથવા—

સાકર, મધથી યુક્ત માખણ ચાટે તો ક્ષયરોગ ઉધરસ સહિત ક્ષય પણ નાશ થાય છે. ૧૪ અથવા—

સંશોષિતં સૂર્યકરૈર્હિ માંસપારાવતં યઃ પ્રતિઘસ્રમસ્તિ ॥

સર્પિર્મધુભ્યાંવિલિહન્નરો વા નિર્હતિયક્ષ્માણમતિ પ્રગલ્ભમ્ ॥૧૫॥

સૂર્યનાં અને ચંદ્રનાં કિરણોથી શોષાઈ (સુકાઈ) ગયેલું—મરેલું કબૂતર લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી મધ અને ઘી સાથે કાલવી જે મનુષ્ય તેનું હિમેશાં સેવન કરે તો તેના અતિ બળવાન ક્ષયરોગનો પણ નાશ કરે છે. ૧૫ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

છાગક્ષીરેણ સંસિદ્ધં પિપ્પલીગુડસંયુતમ્ ॥

પ્લવંકિકરં સર્પિક્ષયકાસેષુ શસ્યતે ॥ ૧૬ ॥

બકરીના દુધથી સિદ્ધ કરેલું ઘી લીંડીપીપર અને ગોળ સહિત પીવામાં આવે તો જઠરાગ્નિને દીપ્ત કરવા તથા ક્ષય અને ઉધરસ માટે શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. ૧૬ અથવા—

દૌર્બલ્યજ્વરસંતાપે સ્તૈલં લાક્ષાદિકં હિતમ્ ॥

સઘૃતાનુરાજમાંસાન્યો નિત્યમશ્નાતિ માનવઃ ॥ ૧૭ ॥

દુર્બળતામાં અને તાવના સંતાપમાં લાક્ષાધિ તૈલ (જે તાવના અધિકારમાં કહેવામાં આવે છે તે) હિતકારી છે. અથવા—ઘી સહિત બકરીના માંસ વગેરેને જે મનુષ્ય સેવન કરે તેનો ક્ષય રોગ નાશ થાય છે અને દાડણુ મૂત્ર પ્રમેહનો પણ નાશ થાય છે. ૧૭ ॥ અથવા—

તસ્ય ક્ષયઃ ક્ષયં યાંતિ મૂત્રમેહોતિ દારુણઃ ॥

ત્વગેલાપિપ્પલીવંશોરોચનાચસિતોપલા ॥ ૧૮ ॥

યથોત્તરંદ્વિગુણિતં લેહ્યેન્મધુસર્પિષા ॥

એતચ્છર્ણં નિહત્યાશુ ક્ષયરોગં સુદારુણમ્ ॥ ૧૯ ॥

તજ, એલચી, લીંડીપીપર, વંશલોચન અને સાકર એ પાંચ પદાર્થો એક એકથી બમણા એટલે તજ ૦૧ તોલો, એલચી ૧ તોલો, લીંડીપીપર ૨ તોલા, વંશલોચન ૪ તોલા અને સાકર ૮ તોલા આ પ્રમાણે ગ્રહણ કરી તેઓનું વિધિપૂર્વક ચૂર્ણ કરી તેને મધ અને ઘી સાથે એક તોલા ભાર ચૂર્ણને કાલવી ચાટવામાં આવે તો આ ચૂર્ણ લયંકર ક્ષયરોગનો પણ નાશ કરે છે, (આ સિતોપલાદિ ચૂર્ણ કહેવાય છે) ૧૮-૧૯ અથવા—

(શાર્દૂલવિક્રીડીત-છંદ).

મૃદ્વીકાગુરુચંદ્રનોત્પલત્રુટીપથ્યાષ્ટવર્ગામૃતા,

શ્રંગીઆમલકીસપૌષ્કરસઠીવાસાવિદારીચલા

જીવંતીદશમૂલમુસ્તમચિલંબ્રાહ્મપલૈકંપૃથક્ ॥

ધાત્રીણંચશતાનેપંચવિપચેદ્રોણે ભસાસ્તાન્યતઃ ॥૨૦॥

કાળી ધ્રાણ, અગરૂ, ચંદન, કમળ, નાની એલચી, હરદે, અષ્ટ વર્ગ (જીવક, ઋષભક, મેદા, પ્રહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ એ અષ્ટક વર્ગ છે.) ગજો, કાકડાશિંગી, આંબળાં અથવા ભોંય આમલી, પોકળ મૂળ, કચ્છરો, અરડૂસો, ભોંયકોળું, કાંસડી, મીઠી ડાહી, દશમૂળ

અને મોથ આ ચોત્રીસ ઓષડોને સમાન ભાગે લઈ અર્થાત્ ચાર ચાર તોલા ભાર એક એક પદાર્થ લેવો, તથા રસ-હાર મોટાં અને પાકાં આમળાં નંગ ૫૦૦ લઈ એ સર્વને એક દ્રોણ ૧૦૨૪ કંપનીસાઈ રૂપીયાભાર પાણીમાં ઉકાળવાં (ચતુર્થાશ પાણી બાકી રહે એટલે) પછી નીચે ઉતારી તે કવાથમાંથી આમળાંને કાઢાડી લઈ ૨૪ તોલા ઘી અને ચોવીશ તોલા ભાર ઘીમાં આમળાંને શેકી-તળી નાખવાં પછી તે કવાથમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી તેમાં તે આમળાં પણ નાખી પુનઃ અગ્નિદ્વારા પાક કરવો. જ્યારે અવલેહ તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉતારી ટાંઢા થયા પછી તેમાં ૨૪ તોલા ચોખું મધ, લીંછીપીપર ૪ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર) ૮ તોલા અને વંશલોચન ૧૬ તોલા ભાર લઈ મધ સિવાયનાં ઓષડોનું ચૂર્ણ કરી તે અવલેહમાં મેળવી સુંદર પાત્રમાં ભરી લેવો. આ ન્યવન પ્રાશાવલેહ કહેવાય છે. આ અવલેહનું યોગ્ય પ્રકારે સેવન કરવામાં આવે તો રાજ્યક્ષમા, શોષ અથવા શોષાદિ અગ્યારે પ્રકારનો ક્ષયરોગ આકરો શ્વાસ રોગ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ રોગ, મૂરછા, તરસ, ઉલટી, બુદ્ધિનું ભ્રમપાણું, અરૂચિ, મદ, અને વાત રક્ત, એટલા રોગોનો નાશ કરે છે તેમજ વૃધ્ધ કર્તા, બળ આપનાર, અત્યંત બુદ્ધિને આપનાર, વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શરીર ઉપર પડેલી કરચલીયો તથા પળીયાંનો નાશ કરનાર છે, ક્રાંતિ અને કામદાતા છે, આ અવલેહના સેવનથી ન્યવન મુનિરાજ યૌવન મદમગ્ન થયા, એથીજ

આ વ્યવનમુનિભાષિત વ્યવન પ્રાશાવલેહ કહેવાય
છે. ૨૦-૨૨ અથવા—

(સ્નગ્ધરા-છંદ.)

ઉઘૃત્યાત્રપલેષુતૈલઘૃતયોઃષટ્ષટ્સુમૃષ્ટાન્યતઃ
પંચાશત્પલકંનિધાયવિપચેન્મત્સ્યંડિકાયાંપુનઃ ॥
શીતેક્ષૌદ્રપલાનિષદ્ચમગધામુષ્ટિશ્ચતુર્જાતકં
યોજ્યંયુગ્મપલંતુગાહિકુઢવપ્રાશ્યન્વયંચ્યાવનઃ ॥૨૧॥
યક્ષ્માણંશોષમુગ્રંશ્વસનકસનકરંરક્તપિત્તપ્રમે-
હોમ્ચ્છૈર્તૃદ્છર્દિંબુદ્ધિભ્રમમરુચિમદંવાતરક્તં
નિહન્તિ ॥ વૃષ્યોવલ્યોતિભેદ્યઃ પલિતવલિહરઃ
કાંતિદઃ કામદઃ સ્યાદૃષ્યોઽયંપ્રાશ્યજાવશ્ચયવ-
નમુનિનિવરોયૌવનોન્માદમત્તઃ ॥ ૨૨ ॥

(ઇંદ્રવંશ-છંદ)

મુસ્તાશ્વગંધાઽવિપાપુનર્નવા શ્રીપર્ણિપાઠાવહુપાત્રેકાન્થાઃ ॥
સવત્સકાચૂર્ણમિદંસુસેવિતંદુગ્ધેનહન્તિશ્વસનક્ષતક્ષયમ્ ॥૨૩॥

ત્રોથ, આસન, અતિવિષ, સાટોડી, શ્રીપર્ણી (ખરણી
વા. શીવણ), કાળીપાડ, બહુપત્રી (ત્રોથી વા લોંચઆબલી),
કાંસકી અને કડાછાલ એઓનું ચૂર્ણ દુધ સાથે સેવન
કરવામાં આવે તો શ્વાસ, ક્ષત અને ક્ષીણતાનો નાશ કરે
છે. ૨૩ અથવા—

(અનુક્રુપ છંદ)

સુસ્વિન્નવાસકંઘ્યાધીરસોમધુકણાન્વિતઃ ॥

રોગરાજંનિહન્ત્યાશ્ન શ્વાસંકાસંચદારુણઃ ॥ ૨૪ ॥

સારી પેઠે વાટેલો અરડૂસો, રીંગણીનો રસ, મધ અને લીંડીપીપર એઓનું સેવન કરવામાં આવે તો તુરત શ્વાસનો અને લયંકર ઉધરસનો નાશ કરે છે. ૨૪ અથવા

સોનાની શુદ્ધ ભસ્મ તથા શુદ્ધ પારો એ બન્ને સરખે ભાગે લેવા, એ બેની બરોબર સાચા મોતી અને તે સર્વની બરોબર કુલાવેલો ટંકણ અને ટંકણના સમાન શુદ્ધ ગંધક લઈ એઓને કાંજમાં સારી પેઠે ઘુંટી ગોળો બનાવી માટી ચોપડીને, એક કાળી હાંડલીમાં મીઠું ભરી તે ગોળાને ઉપર-નીચે સમાન મીઠું રહે તેવી રીતે મધ્યમાં મુકીને ઢાંકણી ઢાંકી હાંડલીનું મોઢોડું કપડા માટીથી બંધ કરી મુકવી તે પછી ૧ દિવસ લગી અગ્નિની આંચ આપવી તેથી આ કુમુદેશ્વર નામનો રસ સિદ્ધ-તૈયાર થાય છે. એ રસની યોગ્ય માત્રા એક વાલ ભાર માત્ર ઘી અને કાળાંમરી સંગાથે સેવન કરવામાં આવે તો ઉધરસયુક્ત ક્ષયરોગ પણ શાંત થાય છે.

ક્ષયરોગીને કેવાં ચિન્હો થાય તો ન જાણે ?

(સ્વાગતા-છઠ્ઠ)

હેમભસ્મરસ ભાગસમાનંમૌક્તિકંકિલતયોઃસમભાગં ॥
 ટંકણરસસમંવલિભાગંકાંજિકેનસકલંપરિમર્ચ ॥ ૨૫ ॥
 ગોલંવિધાયાયમૃદાવિલિપ્યસં શોષ્યમાંઢે લવણામિષ્ણૈ
 દિનંપચેતેનભવેત્તિસિદ્ધોદાઘ્નાસિદ્ધઃકુમુદેશ્વરોયં ॥ ૨૬ ॥
 પ્રયોજયેદસ્યઘૃતોષણાભ્યાંવલંસકાસક્ષયરોગશાંત્યૈ ॥
 મહાશ્વનોમેહયુતોઽતિસારીસંક્ષીયમાણોમૃત્તશુક્રનેત્ર ॥ ૨૭ ॥

જે ક્ષયરોગી નિત્યના નિયમ કરતાં બહુ જ ખાતો હોય. અતિસારથી પીડાતો હોય, ઘણું ખાતાં છતાં પણ અતિ ક્ષીણ થતો જતો હોય, આંખો ઘણી જ ધોળી થઈ ગઈ હોય, કોથળીએ, પેટે, પગે, તથા હાથે સોજા ચઢી આવ્યા હોય, અને ઉંચા શ્વાસની પીડાથી કષ્ટાતો હોય તો તેવો ક્ષયરોગી જીવતો જ નથી. ૨૫-૨૭

ક્ષયરોગીએ આટલાં વાનાં અવશ્ય ત્યજવાં !

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

યઃમૂનમુષ્ફોદરપાણેપાદંસૂંદ્રાક્ષિણંશ્વાસયુતંપ્રજહાત્ ॥

ક્રોધસ્ત્રિયંશોકમસત્પલાપંત્રજેહુનાન્નિવિષયાન્મમેચ્છ ॥૨૮॥

ક્ષયરોગીએ ક્રોધનો, સ્ત્રીસંગનો, શોક કરવાનો, અને વિનાશારણે લવારો કરવાનો અભ્યાસ બિલકુલ ત્યજ દેવો. ૨૮

ક્ષયરોગમાં જીવવાની અવધ.

(શાંભુ-છંદ)

जीवेन्मर्त्योयैक्ष्मरोष्णीर्लक्ष्मेर्नर्यादेयंवासराणांसहस्रं

सर्द्धिर्वचैःसर्वदासेव्यमानापथ्यानाश्चन्यौवनालिंगितश्च ॥

(ઉપનતિ-છંદ)

तथाद्विजल्लिप्तादिथीनगुरुंश्चपुण्यांकथांवाश्रुणुयाद्विजेभ्यः ३०

ક્ષયરોગથી પીડાતો માણસ જે સદ્વૈધના હાથથી સદા ચિકિત્સા પામતો હોય, પથ્યમાં રહેતો હોય, યુવાન હોય, અને યુવાન સ્ત્રીઓથી સેવિત હોય તથા બ્રાહ્મણ, અતિથી, ગુરૂ વગેરેનું અન્ન-વસ્ત્ર-પાત્રાદિથી સન્માન કરનારો હોય અને ઉત્તમ કથા બ્રાહ્મણોના મુખથી શ્રવણ

કરતો હોય તો તે ક્ષયરોગી એવા સુકૃત્યથી અને શુભ
સાહિત્યોના લીધે એક હજાર દિવસની મર્યાદા લગે જીવે
છે; અર્થાત્ જો એ ઉપર કહેલાં કારણોનો અભાવ હોય
તો ક્ષયરોગી અવધિ પેહેલાં જ થોડા વખતમાં રોગના
ભોગરૂપે થઈ પડે છે. ૨૯-૩૦

ઉધરસનાં લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

ઉધરસનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ધૂમાપિઘાતાદ્રજસો વ્યાયામાદ્રુક્ષભોજનાત્ ॥

વિમાર્ગત્વાદન્નસ્ય ક્ષવથોશ્ચવિધારણાત્ ॥ ૧ ॥

ઉદાનાનુગતઃ પ્રાણોમઃ ક્ષાંત્ય સમસ્વરઃ ॥

નિરેતિવક્રાદુષ્ટાઃ સન્સકાસોમુનિર્મિતઃ ॥ ૨ ॥

ધુવાડાવતે ઉપઘાત કરવાથી, રજ-ધૂળવતે ઉપઘાત
થવાથી, કસરતના અતિ સેવનથી, હુખાં અન્નોના અતિ
સેવનથી, ભોજન અવળે માર્ગે જવાથી-અહોતર આવવાથી
અને છિંક (વગેરે વેગોના) રોકવાથી પ્રાણ વાયુ ઉદાન
વાયુ સાથે મળી કુટેલા કાંસાના વાસણના અવાજ સરખા
શબ્દને કરતો સહસ્રા મોહોડામાંથી નિકળે છે તે રોગને
મુનિયો કાસ રોગ-ઉધરસ કહે છે. ૧-૨

ઉધરસના કેટલા પ્રકાર છે?

કાસાઃ પञ्ચવિધાવાતપિત્તશ્લેષ્મક્ષતક્ષયૈઃ ॥ ૩ ॥

ઉધરસના પાંચ પ્રકાર છે એટલે વાયુથી થનાર,

પિત્તથી થનાર, કફથી થનાર, ક્ષત-છાતિમાં ચાંદુ પડ-
વાથી થનાર અને ક્ષયથી થનાર એમ પાંચ પ્રકાર છે.
(આ ઉધરસના પાંચ પ્રકારમાં ઉત્તરોત્તર ઉધરસ બળ-
વાન ગણાય છે.) ૩

ઉધરસ થયા પહેલાં શું શું લક્ષણો થાય છે ?

ત્યારે ઉધરસ થનાર હોય ત્યારે પહેલેથી જ ગળામાં
ચળ આવે (ગળું તથા મ્હોં કાંટાઓથી ભરાયલા જેવું
થઈ જાય) અને કોળીયો ઉતારતી વખતે ગળામાં ખીડા
થાય છે.

પાંચે પ્રકારની ઉધરસનાં પૃથક્ લક્ષણો.

(શાલિની-છંદ.)

કંઠે કંઠ્ઠર્મોજ્યરોધસ્તુ પૂર્વે વાતાઃચ્છુષ્કંકાસતેભિન્નઘોષઃ ॥
પિત્તાદાહોવક્રશોષોજ્વરઃ સ્યાત્કાસેત્પીતંનીલતિત્તંવમેદૈ ॥૪॥

(ઉપજાતિ છંદ)

કફેનવક્રંપરિલિપ્યમાનંકાસેશ્વશંસાંદ્રકફઃ શિરોત્તિઃ ॥
ક્ષતોદ્ભવાત્કાસતિશુષ્કમાદૌષ્ટીવેત્તતોમૃગ્જ્વરશૂલયુક્તઃ ॥૫॥

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

શૂલદાહજ્વરાનાહ મૂર્ચ્છાઃસ્યુઃ ક્ષયજાતતઃ ॥

શુષ્કંઘ્રીવતિ રક્તં વા દુશ્ચિકિત્સ્યો મૃશં નરઃ ॥ ૬ ॥

જે વાયુથી ઉધરસ થયેલ હોય તો, સ્વરભેદ થઈને
કફ વગેરે નીકળ્યા વિના જ ખોંખોં કરે છે એટલે સુકી
ખાંસી હોય છે. (છાતીમાં, લમણામાં, પડખાઓમાં, પેટમાં
તથા માથામાં શળ નિકળે છે.) જે પિત્તથી ઉધરસ થયેલી

હોય તો છાતીમાં બળતરા થાય છે, મોઢોડામાં શોષ પડે છે, તાવની પીડા થાય છે અને લીલી પીળી તથા તીખી ઉલટીયો થાય છે. (પાંડુ રોગ થાય છે અને બળતરા થઈને ઉધરસ આવે છે.) જે કક્ષી ઉધરસ થયેલ હોય તો કક્ષી મોઢોડું લેપાયલું રહે છે, સીદાય છે, ઘાટા કંઠના બળડાટવાળી તથા જડા કંઠના બડખાવાળી અત્યંત ઉધરસ આવે છે અને માથામાં પીડા થાય છે. (શરીર કક્ષી પૂર્ણ-અરુચિ-ગળામાં ચળ ઘણી હોય છે.) જે ક્ષતથી ઉધરસ થયેલ હોય તો પેટેલાં સુકી ખાંસી આવે છે, અને પછી તેને બડખામાં લોહી પડે છે, તાવ અને શૂળયુક્ત હોય છે. (છાતીમાં અતિવ્યથા તથા છાતીમાં શૂળ, શૂળની જગ્યાએ સ્પર્શ કરતાં અતિ દુખાવો, સાંધાઓ તૂટે, શ્વાસ, તરસ, ઘાંટાનું બેસી જવું અને કબૂતરની પેઠે ગળામાં ઘુઘવાટ થાય છે.) અને ક્ષયથી ઉધરસ થયેલ હોય તો શૂળ, બળતરા, તાવ આક્રોશ અને મૂરછા એટલાં લક્ષણો થાય છે. (ઇંદ્રિયોની ક્ષીણતા) સુકું થુકવું કે બળ તથા માંસની ક્ષીણતા થતાં અત્યંત પડવાળા લોહીનું થુકવું થાય છે: પરંતુ સર્વ લક્ષણો યુક્તક્ષયની ઉધરસ હોય તો તેથી ચિકિત્સા કરવાને અત્યંત અશક્ય છે. ૪-૬

ઉધરસની ચિકિત્સા.

(ઉપબ્રતિ-છંદ)

ગ્રામ્યોદકાનૂપરસૈઃ સમાસૈઃ સ્નેહૈસ્તથાવસ્તિભિરન્નપાનૈઃ ॥

ઉપાચરેન્ગસ્તકાસમાદૌગોધૂમશાલ્યન્નયવાહિતાઞ્ચ ॥૭॥

વૈદ્યે વાયુ સંબંધી ઉધરસવાળાને ગામના પાણીના

અને અનુપ્રદેશના પ્રાણીઓનાં માંસોના રસાઓની સાથે ઘડું, સાડી ચોખા અને જવ ખવડાવવા. કનેડ ક્રિયા તથા બસ્તિકર્મ (પિચકારી) યુક્ત અન્ન પાકાપચાર કરવા દિતકારી છે. ૭ અથવા—

મઠીકળાવારિદયાસમાર્જીશ્રંગીગુદૈઃ સંવિહિતોઽવલેહઃ ॥

સતૈલયુક્તોનિલકાસહંતા વા પંચમૂલીશ્રુતમંબુ દન્તિ ॥ ૮ ॥

કચૂરો, લીંડીપીપર, મોથ, ધમાસો, ભારંગી, કાકડા-શીંગી, અને ગોળ એઓનો અવલેહ કરી તેમાં તેલ મેળવી એવન કરવામાં આવે તો અથવા—પાંચ મૂળનો કવાથ કરી પીવામાં આવે તો વાયુની ખાંસનો નાશ કરે છે. ૮

વલાસવાસાન્નૃહતીદ્વયંચદ્રાક્ષાચસર્વેર્વિહિતઃ કષાયઃ ॥

સિતોપલામાશ્લિકસંપ્રયુક્તપિત્તોદ્ધવંકાસમપાકરોતિ ॥૯॥

પિત્ત સંબંધી ઉધરસ વાળાને મોટી કાંસડી, અરડૂસો, અને બતની રીંગણી, અને કાળી ઘ્રાણ એઓનો કવાથ કરી તેમાં સાકર તથા મધ નિયમ પ્રમાણે મેળવી પીવામાં આવે તો પિત્તથી થએલી ઉધરસનો નાશ કરે છે. ૯

(સ્વાગતા-છંદ)

કર્ફલામરસુગંતિણાદઃશ્રૃઙ્ગિપર્પટવિશ્વવચાંશ્વ ॥

ફાન્યકંભૃગુભવાવિજયાચક્રાથર્ષકફકાસગદધનઃ ॥૧૦॥

કફ સંબંધી ઉધરસવાળાને, કાયફળ, સુખડ, ખસ, મોથ, કાકડાશિંગી, ખડસલીથો પિત્તપાપડો, મુંઠ, વજ, ધાણા, ભારંગી અને વિજય નામની હરડે એઓનો કવાથ કરી પીવામાં આવે તો કફની ઉધરસનો નાશ કરે છે. ૧૦,

(ઇંદ્રવજ્જા-છંદ)

મૂર્વાંજનેવન્હિકણાહરિદ્રાપાઠાસમંગાઃ સકલંવિચૂર્ણ્ય ॥

કાસેક્ષતોત્યેમધુનાવિલિહ્યાદ્ઘૃતંષિવેચ્છુરસેવિપક્વં ॥૧૧॥

છાતીમાં પડેલી ચાંદી સંખંધી ઉધરસવાળાને મૂર્વા
(મોરવેલ) સરમો, ચિત્રામૂળ, લીંડીપીપર, હળદર, કાળી-
પાઠ અને સમંગા (રીસામણી-લગ્નગુ-શર્માળી.) એ
સઘળાં સમાન લઈ તેઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને મધમાં
કાલવીને ચાટવામાં આવે તો ક્ષતથી થયેલી ખાંસી મટે
છે. અથવા—

શેલડીના રસમાં ઘીને પકાવીને ખીવું તો તેથી પણ
ક્ષત ઠાસ મટે છે. ૧૧ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

કળાલક્ષાવૃહતિકા ફલં પક્કં ચ પત્રકમ્ ॥

ક્ષૌદ્રસર્પિર્યુતોલેહઃ ક્ષયકાસહરઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

ક્ષય સંખંધી ઉધરસવાળાને લીંડીપીપર, લાખ, રીંગ-
ણીનાં પાકાં ફળ, અને પદ્મક એઓના ચૂર્ણને મધ અને
ઘી સાથે કાલવી ચાટવામાં આવે તો ક્ષયની ઉધરસને
ઉત્તમ પ્રકારે નાશ કરે છે. ૧૨ અથવા—

(ઉપજ્ઞતિ છંદ)

કળાસઠીપુષ્કરમૂલપથ્યાશુંઠીઘનાઃ સૂક્ષ્મવિચૂર્ણિતાશ્ચ ॥

ગુદેનસાકંગુટિકાં પ્રયુજ્યાચ્છૈંસેષુકાસેષુચદારુણેષુ ૧૩

લીંડીપીપર, કચ્છરો, પાકરમૂળ, હરડે, સુંઠ અને
નાગરમોથ એઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેને ગોળમાં મેળવી

ગોળીયો કરી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો ભયંકર શ્વાસ અને ઉધરસ એ બન્ને મટી જાય છે. ૧૩ અથવા—

મનઃશિલાલેખરિચંચમાંસીમુસ્તેગુરીચેતિસમંવિચૂર્ણ્ય ॥

ધૂમંપિવેચ્છાનુપયઃ સુખોષ્ણંગુડેનયુક્તંજયતીહ કાસાન્ ૧૪

શુદ્ધ કરેલો મણુશિલ, મરી, જટામાંસી, મોથ, શુદ્ધ હરતાલ અને ઈંગોરી એ સઘળાં સમાન ભાગે લઈતેઓનું ચૂર્ણ કરી તેની બીડી પીવી અને તેની ઉપર ગોળ મેળવેલું દુધ પીવું જેથી ઉધરસને (એક એક દોષથી થયેલી અથવા બે બે દોષથી કે ત્રિદોષથી થયેલી ઉધરસ સેંકડો ઉપાયથી પણ ન મટે તેવી ઉધરસોને આ ધુવાડો) અવશ્ય મટાડે છે. ૧૪ અથવા—

(અનુક્રુપ-છંદ)

સકૃષ્ણોવૃહતીકાથઃ સર્વકાસહરઃ પરમ્ ॥

વિભીતકકળાચૂર્ણં મધુના સર્વકાસજિત્ ॥ ૧૫ ॥

ભોંરીગણીનો કવાથ કરી તેમાં લીંડીપીરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી સઘળા પ્રકારની ઉધરસ મટી જાય છે. અથવા—

બેહેડાં અને લીંડીપીરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવામાં આવે તો તેથી સર્વ જાતની ઉધરસ મટી જાય છે. ૧૫

(શાલિની-છંદ)

શ્રંગોવ્યોષંપૌષ્કરંચવ્યાગ્રીભાંગીપંચભાગાઃપટ્ટનામ્ ॥

ચૂર્ણપીતંકોષ્ણનીરેણંતિકાસશ્વાસારોચકાન્પીનસાંશ્વચ ॥ ૧૬ ॥

કાકડાશીંગી, સુંઠ, મરી, પીપર, પોકર મૂળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, ભોંરીગણી, ભારંગી અને પાંચે જાતનાં

લુણ એ સઘળાનું ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી સાથે પીવામાં આવે તો તેથી, ઉધરસ, શ્વાસ, અરુચિ અને પીનસ-શ્લેષ્મના નાશ કરે છે. ૧૬ અથવા—

(રથોદ્ગતા-છંદ)

પંચકોલકસુસાધિતંપયઃ શ્વાસકાસકફતુઙ્ગજ્વરાપહં ॥

સૈંધવેનપરિપાચિતા કળા પાનતઃ શ્વસનકાસરોગહત્ ॥૧૭॥

પંચકોલ (ચવક, લીંડીપીપર, મુંઠ, ચિત્રામૂળ અને મીપરીમૂળ) ના કલકથી સિદ્ધ કરેલું ગાયનું દુધ પીવામાં આવે તો તેના પ્રભાવથી શ્વાસ, ઉધરસ, તરસ, તાવ એએના નાશ પામે છે. અથવા—

સિંધાલુણની ચાસણીમાં લીંડીપીપરના ચૂર્ણને પકવી પીવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશ કરે છે, ૧૭ અથવા—

(સ્વાગતા-છંદ)

પિપ્પલીમરિચદાદિમર્ચૂર્ણયાવશૂકગુડયુક્તમિદેષ્ટમ્ ॥

દારુણેક્ષયભવેહ્યપિકાસેશ્વાસપીનસવમિજ્વરમાંત્રે ॥૧૮॥

પીપર, મરી, દાદિમ અને જવખાર એઓનું ચૂર્ણ ઝાળ સાથે મેળવી ખાવામાં આવે તો તેથી આકરો ક્ષય-જન્ય કાસ તથા શ્વાસ, પીનસ, કમિ, તાવ અને અગ્નિ-મંદતા એઓનો નાશ કરવામાં આ પ્રયોગ હિતાવહ છે.

કયા પ્રકારની ઉધરસ હાનિકારક છે ?

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ક્ષીણાનાં ક્ષયજઃ કાસઃ શીઘ્રં દેહવિનાશનઃ ॥

વૃદ્ધાનાં ક્ષયજઃ કાસઃ સર્વોયાપ્યઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૯ ॥

ક્રીણુ પુરૂષને થયેલી અને ક્ષયથી થયેલી ઉધરસ તત્કાળ દેહનો વિનાશજ કરી દે છે; તેમજ ગરઢા માણસને થયેલી સર્વ પ્રકારની ઉધરસ વા, ક્ષયની ઉધરસ જે ગરઢા માણસને થઈ હોય તો તે સર્વ ચાપ્ય-દુઃખે કરીને મટે છે એમ પૂર્વોચ્ચાર્યોએ કહેલ છે. ૧૯

હેડકી-હીકૂનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા.

હેડકીનાં ફરનાં નિદાનો.

(સ્વાગતા-છંદ.)

રુક્ષશીતગુરુભોજનપાનસ્નાનભારગતિવેગવિઘાતૈઃ ॥

જાયતેત્વહિતચારિણિહિકામાનવેશ્વસનકાસગદશ્ચ ॥૧॥

કુખાં, ટાઢાં અને ભારેપેડ તેવાં ભોજનોના અતિ સેવનથી, ટાઢાં પાન-પીવાના પદાર્થોના અતિસેવનથી, ટાઢાં પાણીમાં નાવાથી, ભાર ઉપાડવાથી, મલ-મૂત્રાદિના વેગને રોકવાથી, (રજથી, ધુમાડાથી, અતિ કસરતવાળાં કામે કરવાથી, પંથ કરવાથી અને ઉપવાસ વગેરે તૃપ્તિના વિઘાતોથી) માણસોને નુકસાન કરનાર હેડકી શ્વાસ અને ઉધરસ થાય છે અર્થાત્ જે કારણોથી હેડકી થાય છે તેજ કારણોથી શ્વાસ અને ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧

હેડકીની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય લક્ષણ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ઉદેતિસસ્વનોવાયુઃ પ્લીહાંત્રાણિષ્ણિપન્નિવ ॥

સ્વાન્મુહુર્હિનસ્ત્યાશુયત્રહિકામતાતુસા ॥ ૨ ॥

વારંવાર હિક્ક હિક્ક એવી ધ્વનિ કરતો અને જમાણા

પડખાની ગાંઠને બરલને તથા આંતરડાંઓને મોહોડામાં લાવીને કાઢાડતો હોય એવો ઉદ્ધાન સહિત જે પ્રાણવાયુ ઉંચે ચાલે છે અને કફે અનુસરાયલો થઈને પ્રાણીના જીવનને તુરત નાશ કરે છે તેને હેડકી-હીક્કા કહે છે. ૨

હેડકીના ઉપચાર.

(વસંતતિલકા-છંદ.)

પ્રાણાવરોધનવિસર્જનભર્સિકાભિર્વિસ્માયનૈર્બહુલ રૌદ્રકથા
પ્રયોગૈઃ ॥ નાશંત્રજેદ્બહુવિધૈરષિહેતુભિશ્ચહિકાગદોનિલવલાસ-
હરૈર્નરાણામ્ ॥ ૩ ॥

શ્વાસના રોકવાથી વા, એકદમ ભારે ભય બતાવ-
વાથી તરવાર બરછી વગેરે શસ્ત્રો વડે ડરાવવાથી, વિસ્મય-
કારી વાતોથી—વિસ્મય પમાડીને, અત્યંત ભયંકારી વાતોના
કહેવાથી અને મનોભંગ આદિ અનેક એવા જ હેતુઓથી
હેડકીની શાંતિ થાય છે. અથવા—વાયુ કફનો નાશ કરનાર
જે ઓષડો તે ઉપયોગમાં લેવાથી પણ હેડકી શાંત થાય
છે. ૩ અથવા—

(ઇંદ્રવંશા-છંદ)

છાગંપયોનાગરસાધિતંપિવેદમ્બલાવ્રસાન્સૈધવલાજસક્તુકાન્ ॥
હિકાગદેલેહ્યમથોમધુપ્લુતંશુળીકળાધાત્રિફલોદ્ભવંરજઃ ॥ ૪ ॥

બકરીના દુધમાં સુંઠનો કલક નાખી તે દુધને પકવી
તૈયાર કરી પીવામાં આવે તો તેથી તથા ખાટા રસ સહિત
સિંધાલુણ અને ચોખાનો સાથવો પીવામાં આવે તો તેથી
અને સુંઠ, લીંડીપીપર તથા આંગળાં એઓના ચૂર્ણને મધમાં

કાલવી ચાટવામાં આવે તો તેથી અર્થાત્-આ ત્રણે ઉપા-
યોથી હેડકી મટી જાય છે. ૪

(અનુષ્ટુપ છંદ)

મક્ષિકાશકૃતોનસ્યંસ્તનૌર્વાલક્તકામ્બુનામ્ ॥

ગુડનાગરયોર્નસ્યંહિકાગ્રં પરમૌષધમ્ ॥ ૫ ॥

માખીની હઘારનો, અથવા પોથીના રસનો કે ગોળ
અને સુંઠનો નાસ આપવામાં આવે તો તેથી હેડકી તુરત
નાશ પામે છે. આ હેડકી મટાડવા માટે ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય છે. ૫

કાસમૂલજરસોમધુમિશ્રોલેહિતંજયતિ દારુણહિકામ્ ॥

વર્દિપક્ષમવમસ્મહિતંવાવીજપૂરરસસૈંધવમિશ્રઃ ॥ ૬ ॥

કાસરાના મૂળનો રસ અને મધ મેળવી પીવામાં
આવે તો તેથી લયંકર હેડકી પણ નાશ પામે છે. અથવા

મોર પિછાના ચાંદલાની રાખ મધ સાથે ચાટવામાં
આવે તો હેડકી માટે હિતકારી છે. અથવા—

ખિજેરાના રસમાં સિંધાલુણ મેળવીને પીવામાં આવે
તો તેથી હેડકી મટી જાય છે. ૬ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

કુમારિકાપત્રરસઃ સવિશ્વઃ પીતોહરેત્તત્ક્ષણમેવહિકામ્ ।

સપૌષ્કરક્ષારમરીચૂર્ણમુષ્ણાંબુના પીતમતિપટ્ટદ્વાં ॥ ૭ ॥

કુવારપાઠનો રસ સુંઠ સહિત પીવામાં આવે તો
તેથી તુરત હેડકી નાશ કરે છે. અથવા—

પોકરમૂળ, જવખાર અને મરી એઓનું ચૂર્ણ ઉના
પાણી સાથે પીવામાં આવે તો તેથી વધુ પડેલી હેડકી
પણ નાશ પામે છે. ૭ અથવા—

(અનુક્રુપ-૭૬)

નિર્ધુમાંગારકંનિશ્વિવાનિશામાષારજોભવઃ ॥

ધૂમઃપીતોનિહન્ટ્યાશુ હિકા રોગં સુદારુણમ્ ॥ ૮ ॥

ધુવાડા વગરના અંગારા ઉપર હળદર અને અડદ એ બેનો ભૂંડા નાખી તેનો ધુવાડો અર્થાત્ એ ભૂંડાની બીડી બનાવી કે ચલમ ભરી પીવામાં આવે તો તુરત આકરી હેડકીના રોગનો પણ નાશ કરે છે. ૮

પૂર્વ શ્વાસં ચ હિકાયાં તૈલાક્ત સ્વેદઙ્ગયતે ॥

શ્વાસગ્રમૌષધંયચ્છહિકાયાંતત્પ્રશસ્યતે ॥ ૯ ॥

હેડકીના રોગમાં કે શ્વાસરોગમાં રોગીને પ્રથમ તૈલનો માલેશ કરી પછી શેક કરવા વગેરે સ્વેદન ક્રિયા કરવી અને જે વધેલા શ્વાસનો નાશ કરનાર પ્રયોગ હોય તે પ્રયોગ હેડકી મટાડવા માટે ઉત્તમ છે અર્થાત્ જે ઔષધથી શ્વાસ મટે તેથી જ હેડકી મટે છે. ૯

શ્વાસનાં નિદાન લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

શ્વાસ રોગની સંખ્યા.

મહોર્ધ્વાછિન્નંતમકંધુદ્રમેદૈસ્તુ મિથ્યતે ॥

પञ્ચધાશ્વાસ એકસ્તુ મહાશ્વાસોઽતિદારુણઃ ॥ ૧ ॥

વિશેષે કરીને એ શ્વાસ નામનો એકજ મોટો રોગ મહાશ્વાસ, ઉર્ધ્વશ્વાસ, ચિછનશ્વાસ, તમકશ્વાસ અને કુદ્ર શ્વાસ એ પાંચ પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે. તેમાં પણ મહાશ્વાસ ભયંકર છે. ૧

શ્વાસનું પૂર્વરૂપ તથા શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ.

(ઉપજાતિ-છંદ)

વૈરસ્યમાસ્યેહપિશંખયોઃ સ્યાત્પીડાતથાધ્માનમિદં હિપૂર્વમ્ ।

સ્ત્રોતાંસિસંરુદ્ધ્યકફેનયુક્તઃ શ્વાસાન્ પ્રકુર્યાદનિલોઽતિરુદ્ધઃ ૨

જ્યારે શ્વાસ થવાનો હોય ત્યારે મુખમાં વિરસપાણું, મૂઠ્ઠામાં તથા લમણાઓમાં પીડા, આક્રેશ (અને ચૂળ) એટલાં લક્ષણો પૂર્વરૂપમાં થાય છે. જ્યારે પવન કફ આદિથી સ્ત્રોતો-નસોના છિદ્રોને રોકી ચારે કોર અવળા માર્ગોમાં વિહાર કરે છે અર્થાત્ કફથી મળેલો વાયુ અન્ન જળને વહેવાવાળી નસોના માર્ગને રોકી દે તેથી પવનની સ્પષ્ટ ગતિ બંધ થવાથી શ્વાસરોગને પ્રકટ કરે છે. ૨

પાંચ પ્રકારના શ્વાસનાં પૃથગ્ લક્ષણો.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

વિભ્રાંતનેત્રોવિકૃતાનનઃ સ્યાત્શ્વાસાન્નિહાન્તો મરણસયાતિ ॥

શ્વાસોયદોર્ધ્વઃકુપિતસ્તદાધઃ શ્વાસંનિરુદ્ધ્યપ્રતિહન્તિ જીવમ્ ।૩

જેને મહા શ્વાસ થયો હોય તેનાં નેત્રો લમ્યા કરતાં વિકૃતિવંત ફાટેલાં હોય છે, અને મોહોડું પણ વિકૃતિવંત વાંકુ કે ખુલ્લું રહે છે (શાસ્ત્રજ્ઞાન નષ્ટ થાય, મળ, મૂત્ર રોકાઈ જાય, જીભ તોતડાય, રાંક થઈ જાય અને શ્વાસનો શબ્દ દૂરથી સંભળાય છે.) આ શ્વાસ મરણ દેનારો જ છે અર્થાત્ આ શ્વાસ થયો કે તુરત તે માણસ મરી જાય છે.

જેને ઉર્ધ્વશ્વાસ થયો હોય તેનો શ્વાસ નીચે ચાલવા પામતોજ નથી અને તે ઉર્ધ્વશ્વાસ મુંઝાતા તથા ગ્લાનિ

પામતા તે માણસના જીવનો નાશ કરે છે, (મોઢ, વિશેષ પીડા, દષ્ટિ ઉંચી અને ચક્રવક્ર કરતી વિકતરીતે ભેટી હોય, તથા મોઢોડું સુકાય અને કશાપર રૂચિ હોય નહિ.) ૩
(અનુષ્ટુપ-છંદ)

હિત્તશ્વાસેનથુષ્કાઽસ્યો વિચ્છિન્નોવિલપન્નરઃ ॥

વિવેતાલિષ્ટતાક્ષો યઃ સ શીઘ્રં વિજહાત્યમૂન ॥ ૪ ॥

જેને ચિછન્નશ્વાસ થયો હોય તે દુખી મનુષ્ય રહી રહીને સઘળા જોરથી શ્વાસ લે છે, અથવા વળતે શ્વાસ લેતો પણ નથી, (મર્મ સ્થળોનું છેદન થવા જેવી) વેદના અકળાતો, અચેતન અને આંસુઆર્થી આંખેથી ઘેરાયેલી હોય (પેડું આફરવાથી, પરસેવાથી, મૂર્છાથી, મૂત્રાશયથી બળતરાથી દુઃખી થતો, હાંકતો, અત્યંત ક્ષીણ ઉદ્વેગવંત, બકતો, પીડતો હોય છે. તેમજ એક આંખનું લાલ થવું અને વર્ણ બગડી જવો) અને મોઢોડું સુકાઈ જવું વગેરે લક્ષણો થાય છે તે રોગી તુરત મરણ પામે છે. ૪

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

આરીનરુષ્ણંભતેતિસૌખ્યં સુપ્તસ્યપાર્શ્વ પરિગૃહ્યવાયુઃ ॥

આધ્માપયેત્તતમકં વદન્તિ મેઘામ્બુશીતૈઃ સહિ યાતિ વૃદ્ધિમ્ ૫

જેને તમકશ્વાસ થયો હોય તે માણસ બેસવાથી અને ઉભી પદાર્થથી સુખ પામે છે, પણ સુતેલો હોય તે વળતે પડખામાં વાયુથી પીડાય છે, (આ શ્વાસથી હાથી ઉપર બેઠેલા મનુષ્યના ડાલતા શરીરની પેઠે વારંવાર શ્વાસના લીધે શરીર ડાલ્યા કરે તેને તમકશ્વાસ કહે છે. શ્વાસ મેઘથી, પાણીથી, અને ટાઢથી વૃદ્ધિ પામે છે. ૫

(અનુક્રુપ-છંદ)

રુક્ષાન્નપાનૈરાયાસૈર્વાયુઃ ક્ષુદ્રસુદીરયેત્ ॥

ક્ષુદ્રશ્વાસો મતસ્તેન ન ચ દુઃસ્વકરો હિ સઃ ॥ ૬ ॥

હુખાં અન્નપાનોથી તથા પરિશ્રમથી ઉત્પન્ન થએલો એટલાં જેના હેતુઓ નહીં જેવા હોય એવો અને કોઠામાં ફરતો જે ક્ષુદ્ર વાયુ શ્વાસ રૂપે નિકળે છે તેને ક્ષુદ્ર શ્વાસ કહે છે. એ શ્વાસ ખીબા શ્વાસોની પેઠે વિશેષ દુઃખ દેતો નથી. ૬

શ્વાસ રોગના ઉપાય.

(ઉપભતિ-છંદ)

કુલિત્યસિંહીવૃષનાગરોત્થંજલંપિવેત્યૌષ્કરચૂર્ણમિશ્રં ॥

શ્વાસઃ શમં યાત્યચિરેણ તેન કોસઃ સહિકારુચિપીનસશ્ચ ૭

કળથી, કાકડાશીંગી, અરડુસૌ અને મુંઠ એઓને ક્વાથ કરી તેમાં પોકરમૂળનું ચૂર્ણ નાખી પીવામાં આવે તો લાંબા વખતનો શ્વાસરોગ શમી જાય છે તેથી ઉધરસ હેડકી, અરૂચિ અને શળીખમ એઓ પણ મટી જાય છે.

૭ અથવા—

(ઇન્દ્રવજ્ર-છંદ)

કાથોનિહન્યાદશમૂલજોવાશ્વાસંતથાપૌષ્કરચૂર્ણયુક્તં ॥

કૂષ્માંડકસ્યાપિશિફારજઃ સ્યાચ્છ્વાસગ્રમુષ્ણેનજલેનપીતં ૮

દશમૂળનો ક્વાથ કરી તેમાં પોકરમૂળ (ન મળે તો એરડાનાં મૂળ) નું ચૂર્ણ નાંખી પીવામાં આવે તો શ્વાસને મટાડે છે. અથવા—

કાળાના મૂળનું ચૂર્ણ થોડા થોડા ડિના પાણી સાથે પીવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ (અને ભયંકર ઉધરસ) નો નાશ થાય છે. ૮ અથવા—

(અનુકુપ-છંદ)

ત્રિસપ્તાહ પ્રયોગેણ ગુડસર્પપતૈલયોઃ ॥

લેહઃ શ્વાસાઙ્ગયેચ્છીઘ્રં કાસાન્પ્રાણહરાનપિ ॥ ૯ ॥

સરસીયા તેલમાં ગોળ મેળવી ૨૧ દિવસ લગી તે અવલેહ આટવામાં આવે તો તુરત શ્વાસ અને પ્રાણહર ઉધરસ પણ નિશ્ચે જાય છે. ૯ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

નિશોષણે પિપ્પલિહારહુરારાસ્તાસટીચૂર્ણમિદં ગુડશ્ચ ॥

તૈલેનસાર્દ્ધેષિલિહનિહન્યાચ્છાસાન્પ્રવૃદ્ધાન્કસનાદિયુક્તાન્ ૧૦

હળદર, મરી, લીંડીખીપર, કાળી ધ્રાણ, રાસ્તા અને કચૂરો એઆનું ચૂર્ણ કરી ગોળમાં મેળવી પછી સરસીયા તેલમાં કાલવીને આટવામાં આવે તો ઉધરસ સહિત વધી પડેલો શ્વાસોનો નાશ કરે છે. ૧૦ અથવા—

(માલની-છંદ)

અસિતકનકવીજાંન્યત્તિ યો માસમેકં શ્વસનમતિનિહન્યા-
ત્પંચભિર્વર્દિતાનિ ॥ મરિચરજનિ ચૂર્ણ શર્કરાસૌદ્રયુક્તં જયતિ
સકલકાસશ્વાસમાશ્માનમુગ્રમ્ ॥ ૧૧ ॥

શુદ્ધ કરેલાં કાળા ધંતુરાનાં બીજ જે મનુષ્ય એક મહિના લગી સેવન કરે તેના પાંચે પ્રકારના વૃદ્ધિ પામેલા શ્વાસોનો નાશ કરે છે. અથવા—

મરી અને હળદર એઓના ચૂર્ણને સાકર અને મધ સાથે કાલવી ચાટવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના શ્વાસ અને તમામ જાતિની ઉધરસ તથા ઉગ્ર આક્રોશ એઓ નાશ પામે છે. ૧૧ અથવા—

(અનુબુધ-૭૬)

શ્રુગ્ધેરરસો વાપિ મધુના સહ સેવિતઃ ॥

આર્દ્રકન્ધસો વાપિ શ્વાસાન્કાસાન્નિહંતિચ ॥ ૧૨ ॥

આદાનો રસ મધ મેળવી પીવામાં આવે તો તેથી અથવા—સુંઠના કવાથમાં મધ મેળવી પીવામાં આવે તો તેથી શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. ૧૨ અથવા

(ઉપજાતી-૭૬)

રસસ્ય ભાગો બલિરર્દ્ધભાગઃ સ્મારિકાપત્રરસેનમર્ચઃ ॥

તુલ્યંત્રોસ્તામ્રમયંચપત્રં તેનૈવકલ્કેનવિલિપ્યપથ્થાત્ ॥ ૧૩ ॥

મૃદ્ધાણ્ડયંત્રેદિન્મેદાન્મેતત્સંપાચયેત્પકામેદં વિચૂર્ણ્ય ॥

સમૂર્યવર્ત્તોરસણ્મુક્તોગુંજાદ્વયંશ્વાસગદંનિહંતિ ॥ ૧૪ ॥

શુદ્ધ કરેલો પારો ૧ લાગ તથા શુદ્ધ કરેલો ગંધક ૧૧ ભાગે લઈ કુમારપાઠાના રસમાં (૧ પોહોર લગી) સારી પેઠે ખરલ કરેલો કલ્ક ચોપડી (તાંબાની દાખ-ડીમાં મુકી વાલુકાયંત્ર) માટીના યંત્ર દ્વારા અગ્નિ ઉપર ૧ દિવસ લગી આંચ આપી પછી તે પરિપકવ થયેલા આ સૂર્યાવર્ત્ત રસને ઝીણો વાટી તેનું એ ચણોઢી ભાર સેવન કરે તો તેથી શ્વાસ રોગનો નાશ કરે છે. (પછુ જો શુદ્ધ ગંધક, મરી અને ઘી સાથે સેવન કરે તો કફ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે.) ૧૩-૧૪ અથવા

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

દ્રુતં શીતાંબુસેકૈશ્વ સાહસક્રૂરદર્શનૈઃ ॥

હર્ષણક્રોધ સંત્રાસૈર્હિકાશ્વાસં નિવારયેત્ ॥ ૧૫ ॥

અડપથી એકદમ બહુ જ ટાઢું પાણી હોય તે ઓચિંતું રેડી દેવાથી, સિંહ સર્પાદિક ક્રૂર પ્રાણીઓના સહસા દર્શન કરાવવાથી વા કરવાથી, બહુ હર્ષથી, બહુ ક્રોધથી, અને ત્રાસથી હેડકી અને શ્વાસ મટી જાય છે. ૧૫

इतिश्री गौड वं० वैद्यविनोदे रक्तपित्त राजयक्ष्माकास-
हिक्काश्वાસનિદાનચિકિત્સોલ્લાસશ્ચતુર્યઃ સમાપ્તઃ ॥ ૪ ॥

ઇતિશ્રી ગૌડવંશાવતંસ શ્રીમદ્ અનંત ભટના પુત્ર શંકર ભટ વિરચિત વૈદ્યવિનોદ નામના ગ્રંથ વિષે રક્ત-પિત્ત, રાજ્યક્ષ્મા, કાસ, હિક્કા અને શ્વાસ નિદાન લક્ષણ ચિકિત્સાલંકૃત એથા ઉદ્ધાસનું પૂર્ણચંદ્રશર્માકૃત ગુજરાતી ભાષાંતર સંપૂર્ણ થયું.

ઉદ્ધાસ પાંચમે.

स्वरभेदनां निदान, लक्षणु અને ઉપાય.

स्वरभेदनुं निदान तथा संप्राप्ति અને
સંખ્યાપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

(ઉપજાતિ-છંદ)

अत्युच्चभाष्याध्ययनाभिघातविपादिभिः कोपमुपेत्यदोषाः ॥

સ્વરાવહેસ્રોતસિસંસ્થિતાઃ સ્યુર્હન્યુઃ સ્વરં સોઽપિ ચષડ્વિધઃ સ્યાત્ ?

અત્યંત ઘાંટો કાઢાડીને-ઉંચે સ્વરે ખેલવાથી, ઉંચે સાહે વેદ પાઠ ભણવાથી, કંઠ આદિ પ્રદેશમાં લાકડી વગેરેનો માર વાગવાથી અને ઝેર ખાવામાં આવવાથી વાયુ આદિ દોષો સ્વરને વહન કરનારાં ઓતોમાં સ્થિતિ પામીને સ્વરને હણી નાખે છે તેને સ્વરભેદ-ઘાંટાનું ખેસી જવું કહે છે. તે સ્વરભંગ છ પ્રકારે થાય છે. ૧

કયા છ પ્રકાર છે ?

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

પૃથગ્વાતાદિभिः सर्वैर्भेदसा च क्षयेण च ॥

कृष्णनेत्राननो वाताद्भिन्नशब्दः शनैर्वदेत् ॥ ૨ ॥

વાયુથી થયેલ, કફથી થયેલ, પિત્તથી થયેલ ત્રિદોષથી થયેલ, મેદથી થયેલ અને ક્ષયથી થયેલ એ રીતે છ પ્રકારનો સ્વરભેદ થાય છે. ૦૥

સ્વરભેદનાં પૃથક્ લક્ષણો.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

पीतनेत्राननः पित्ताद्ब्रूयाद्गलविदाहवान् ॥

कफेनरुद्धकण्ठस्तु वदेत्स्वलपं शनैः शनैः ॥ ૩ ॥

सर्वात्मके सर्वलिङ्गः सोऽसाध्यः स्यात्स्वरामयः ॥

धूमायति क्षयाद्वाणी यस्य सः क्षयमाप्नुयात् ॥ ૪ ॥

ब्रूयाद्विग्धगलोव્યक्तं मेदसोर्तर्गतस्वरम् ॥

मेदस्विनां च वृद्धानां स्वरभेदो न सिद्ध्यति ॥ ૫ ॥

જેને વાયુથી સ્વરભેદ થયો હોય તે તે માણસ રહી રહીને-તૂટતાં વાક્યો ખેલે છે, અને તેનું મોહોડું તથા

આંખયો કાળા રંગનાં થઈ જાય છે. (મળ મૂત્ર પશુ કાળાં થઈ જાય છે.)

જેને પિત્તથી સ્વરભેદ થયો હોય તો તે માણસની આંખયો પીળી, મોઢોડું પીળું તથા બોલવાના વખતે બળતરાવાળા ગળાથી બોલે છે.

જેને કફથી સ્વરભેદ થયો હોય તો તે માણસનો કફથી કંઠ રૂધિર જાય છે તેથી ધીમે ધીમે થોડું બોલી શકાય છે. (રાત કરતાં દિવસે ઠીક બોલાય છે.)

જેને ત્રિદોષથી સ્વરભેદ થયો હોય તો તે માણસ ઉપર કહેલાં સર્વ લક્ષણો યુક્ત અર્થાત્ ત્રણે દોષોના વિકારવાળો થાય છે. આ સ્વરભેદ અસાધ્ય છે.

જેને ક્ષયથી સ્વરભેદ થયો હોય તો તે માણસની વાણી જાણે ધુવાડાવાળી હોય એવી નિકળે છે અથવા ક્ષય જ પામી જાય છે. આ સ્વરભેદવાળો મરી જાય છે.

જેને મેદથી સ્વરભેદ થયો હોય તો તે માણસ ઘણી વારે ગળાના વચમાં જ બીજાથી ન સમજાય એવા વાક્યોવાળો સ્વર કાઢાડે છે અને કફથી તથા મેદથી ખરડાએલા ગળાવાળો રહે છે. આ સ્વરભેદવાળાનો અને ઘરડા માણસને થયેલો સ્વરભેદ રોગ મટતો જ નથી. ૧૥-૫

સ્વરભેદના ઉપાય.

વાતેસતૈલલવણઃ પિત્તેસસિતમાક્ષિકઃ ॥

કફેસાક્ષરકટુકઃ ક્ષૌદ્રઃ કવલ ઇચ્ચતે ॥ ૬ ॥

વાયુના સ્વરભેદ ઉપર તૈલ અને મીઠા સહિત કવળ, પિત્તના સ્વરભેદ ઉપર સાકર અને મધ સહિત કવલ અને

કંઠના સ્વરભેદ ઉપર ખાર તથા તીખા પદાર્થો સહિત મધનો કવળ કરાવવો યોગ્ય છે. ૬

વાતે કોષ્ઠં જલંપેયં શુક્ત્વા સર્પિ ગુહોદનમ્ ॥

પિત્તે વિરેચનં ગ્રાહ્યં સર્પિશ્ચ મધુરૈઃ શૃતમ્ ॥ ૭ ॥

(ઉપભતિ-છંદ)

કળોષણગ્રંથિક નાગરાણાં ચૂર્ણપિબેન્નુત્રયુતંકફોત્યં ॥

ફલત્રિકંવિશ્વકળામરીચંચૂર્ણનિહન્યાત્સ્વરભેદમાશુ ॥૮॥

વાયુના સ્વરભેદ ઉપર ઘી તથા ગોળ સહિત ભાત જમીને નવશેકું પાણી પીવું, પિત્તના સ્વરભેદ ઉપર દુધ પાણી સાથે કે મધુર પદાર્થો સાથે ઘી પકાવીને તેનું વિરેચન ગ્રહણ કરવું અર્થાત્ પી જવું જેથી વિરેચન થાય છે.

કંઠના સ્વરભેદ ઉપર લીંડીપીપર, મરી, પીપરામૂળ અને સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ કરી ગાયના મૂત્ર સાથે પીવું. અથવા

હરડે, ખેડેડાં, આમળાં, સુંઠ લીંડીપીપર અને મરી એઓનું ચૂર્ણ કરી કાકવામાં આવે તો તેથી ઉગ્ર સ્વરભેદનો પણ નાશ થાય છે. ૭-૮

દીપ્યાનિશાચિત્રકયાવશૂકંધાત્રીફલાનાં વિહિતં સચૂર્ણમ્ ॥

સર્પિર્મધુભ્યાંવિલિહન્મનુષ્યો જયેદુદારંસ્વરભંગમાશુ ॥૯॥

અજમો, હળદર, ચિત્રામૂળ, જવખાર અને આમળાં એઓનું ચૂર્ણ કરી મધ અને ઘીમાં કાલવી જે મનુષ્ય સેવન કરે તો તેનો ઉગ્ર સ્વરભેદ પણ તુરત નાશ પામે છે.

૯ અથવા—

(અનુક્રુપ-છંદ)

અગરુદેવદારુશ્ચ દાર્વીકાયઃહતઃ સ્વરઃ ॥

તૈલાક્તં ધારયેદ્વક્રે સ્વાદિરં સ્વરસંશયે ॥ ૧૦ ॥

અગર, દેવદાર અને દારૂ હળદર એઓનો કવાથ પીવામાં આવે તો સ્વરભંગ માટે હિતકારી છે. અથવા—તેલમાં પલાળી ખેરસારને મોહોડામાં રાખે તો સ્વરભંગ મટે છે. ૧૦ અથવા—

પથ્યાશુંઠ્યા યુતા વાપિ પિપ્પલ્યાસ્વરભંગહૃત્ ॥

મેદોભવેસ્વરાધાતે કફવદ્ધિધિરિષ્યતે ॥ ૧૧ ॥

ક્ષયજઃ સન્નિપાતોત્થઃ સ્વરભેદઃ પ્રતિક્રિયઃ ॥

દુગ્ધમુષ્ણંપિબેદ્ધવ્યં સ્વરભેદે સિતાયુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

હરડે અને સુંઠ અથવા હરડે અને લીંડીપીપર એઓનું ચૂર્ણ સેવન કરવામાં આવે તો તેથી સ્વરભંગ મટે છે.

મેદથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વરભેદ માટે કફનાશક વિધિ ઉપયોગમાં લેવાથી વળતે આરામ થાય છે, પણ ક્ષયથી અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વરભેદ માટે ઉપાય જ નથી અર્થાત્ એ મટતા જ નથી.

સાકર સહિત કઢેલું ગાયનું દુધ પીવામાં આવે તો તેથી સ્વરભેદ મટે છે. ૧૧-૧૨ અથવા—

કાસે શ્વાસે ચ હિકાયાં ક્ષયે પ્રોક્તાનિ યાનિ તુ ॥

વૃતાનિ તાનિ યોજ્યાનિ મિષગ્મિઃ સ્વરસંક્ષયે ॥ ૧૩ ॥

જે જે વૃતાદિ પ્રયોગો ઉધરસ, શ્વાસ, હેડકી અને ક્ષય રોગોમાં કહેવામાં આવેલા છે તે તે પ્રયોગો વૈદ્ય-વરોએ સ્વરભેદ મટાડવા માટે યોજવા. ૧૩

અરોચક નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

અરૂચિનું નિદાન તથા સંખ્યા સહિત

સામાન્ય લક્ષણ.

(શાલિની-છંદ)

દોષૈઃ શોકક્રોધમોહાઽતિલોભત્રાસૈશ્વિત્તદ્વેષિરુપાન્નગંધૈઃ ॥

જ્ઞેયાઃપશ્ચારોચકામારુતાદ્યૈઃપ્રત્યેકંચાગન્તુકાઃસર્વશસ્તે૥૧૥

વાયુ આદિ દોષોથી, શોકથી, ક્રોધથી, મોહથી, અત્યંત લોભથી, ભયથી, મનભંગ કરનારા ઔષધો અત્રો, રૂપો, અને ગંધોથી, અન્નાદિ ઉપર અરૂચિ—અણુગમો થાય છે તે અરોચક કહેવાય છે. તે અરોચક વાયુથી થયેલ, પિત્તથી થયેલ, શોકાદિ આગંતુક કારણોથી થયેલ અને ત્રણે દોષોથી થયેલ એવી રીતે અરોચકના પાંચ ભેદ છે. ૧

પાંચે પ્રકારના અરોચકનાં પૃથગ્ લક્ષણો.

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

કષાયવક્રઃ પરિહૃષ્ટદન્તોવાતાતુપિત્તાલ્લવણશ્ચવક્રમ્ ॥

માધુર્યપૈચ્છિલ્પયુતંમુશ્વંસ્યાત્કફાદહઘ્વાશુચિગન્ધજાદ્યૈઃ ॥૨॥

જો વાયુથી અરૂચિ થયેલ હોય તો મોહોડું કષાયલું-તુંડ અને ઢાંતો અંખાઈ જાય છે. જો પિત્તથી અરૂચિ થઈ હોય તો મોહોડું (તીખું-ખાટું-દુર્ગંધવાળું) સ્વાદ વગરનું થાય છે. જો કફથી અરૂચિ થઈ હોય તો કફને લીધે મોહોડું મીઠું (તથા વિદાહ પામેલો કફ ખારો થઈ જવાને લીધે મોહોડું ખાઈ થઈ જાય છે.) અને અંદરથી

મોં તાંતણાવાળું (બાહાર સ્નિગ્ધ, ભારે અને દુર્ગંધયુક્ત) થાય છે. જે ખરાબ ગંધ વગેરેથી અરૂચિ થઈ હોય તો; અર્થાત્ અપ્રિય લોભનોથી, અપ્રિય રૂપથી કે અપ્રિય ગંધથી કિંવા શોકથી, લયથી, ક્રોધથી, અતિ લોભથી અને અપ્રિય વસ્તુઓથી અરૂચિ થઈ ગઈ હોય તો મોહોડું અવિકૃત રસવાળું—ગુણ સ્વભાવ રહિત, મોહ અને અતિ જડતા યુક્ત ગ્લાનિ થાય છે. અને જે ત્રિદોષથી અરૂચિ ઉત્પન્ન થએલ હોય તો અનેક રસના સ્વાદયુક્ત મોહોડું થઈ જાય છે. ૨॥

અરોચકના ઉપચાર.

વૈગુણ્યમોહાતિજડત્વયુક્તં ત્રિદોષજેનૈકરસમુખંસ્પાત્ ॥

અરોચકેવાતભવેતુવસ્તિઃ પિત્તેવિરેકોવમનંકફોત્યે ॥૩॥

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

મનોહરાણિં દ્રવ્યાણિ હર્ષણંચ મનોઘ્રજે ॥

ત્વગેલાગરિચૈર્યુક્ત મમ્લિકા ગુડયોર્જલમ્ ॥ ૪ ॥

અરોચકેષુ સર્વેષુ પ્રશસ્તઃ કવલગ્રહઃ ॥

શુંઠીરસઞ્ચ મધુના પીતોરોચકકા સહા ॥ ૫ ॥

પૂર્વદેયંસદાપથ્યં ભોજને લવણાર્દ્રકમ્ ॥

અગ્નિસંદીપનં હઘં હિકાકઠવિશોધનમ્ ॥ ૬ ॥

વાયુની અરૂચિ ઉપર ગુદામાં પિચકારી આપવી, પિત્તની અરૂચિ ઉપર જીલાબ, કફની અરૂચિ ઉપર ઉલટી અને આગંતુક કારણોથી થએલી અરૂચિ ઉપર મનને હર-નારા પ્રદાર્થો તથા મનમાં હર્ષ પેદા કરનાર પ્રકારો ઉપ-યોગમાં લેવા. અથવા—

તજ, એલચી અને મરી એઓના ચૂર્ણ સહિત સુંદર આમલી અને ગોળનું પાણી કરી તેના કોગળા બે મોહો-
ડામાં વારંવાર કરવામાં આવે તો તેથી અરૂચિ માત્રનો નાશ કરે છે. અથવા—

સુંઠનો—આદાનો રસ મધમાં મેળવીને પીવામાં આવે તો હમેશાં અરૂચિ નાશ કરે છે. (આ પ્રયોગ શ્વાસ, ઉધરસ, સળીખમ અને કફ એઓનો નાશ કરે છે.)

જમવા બેઠાં પેહેલા છોલેલા સુંદર આદાને સિંધા-
લુણ લગાડી નિરંતર ખાવામાં આવે તો સદા હિતકારક છે, જઠરાગ્નિને દીપન કરે છે, અને છાતિનું, જીભનું અને ગળાનું શોધન કરે છે. ૩-૬ અથવા—

(ઉપબતિ છંદ)

પલદ્વયંદાદિમવીજચૂર્ણમષ્ટૈસિતાવ્યોષપલત્રયશ્ચ ॥

ત્રિજાતકસ્યાપિપલંપ્રયોજ્યંચૂર્ણેપ્રકુર્યાત્સકલંભિમર્ચઃ ॥ ૭ ॥

અરોચકંદંતિસપીનસંચદ્વ્યંતથાવહ્નિવિવર્ધનન્તુ ॥

તાલીસચવ્યોષણવિશ્વસંધવૈસ્તુલ્યૈકભાગૈઃસકળાગ્નિજીરકૈઃ ૮

(ઈન્દ્રવજ્ર-છંદ)

ત્વક્તિંતડીગ્રન્થિક ધાન્યયુક્તરસૈસ્ત્રિભાગૈર્બદરામ્લવેતસૈઃ॥

एलाब्ददीप्यासहितैः सचूर्णितैरक्षतुर्थः शुभदादिमोद्भवः ९

सितार्द्धयुक्तोविहितोहिचूर्णो गन्नाष्टेष्टासारुचेरूलुब्धान्॥

दुर्नाમकण्ठोदरद्वિકारान्जयेदयं खाण्डवचूर्ण उक्तः ॥ ૧૦ ॥

દાડિમના દાણાનું ચૂર્ણ તોલા ૮, સાકર તોલા ૩૨, સુંઠ, મરી તથા લોંડીપીપર એ ત્રણ મળી તોલા ૧૨ અને

તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસર એ ચાર મળી
તોલા ૪ એ પ્રમાણે ઉપરનાં ઓષડો લઈ એઓનું વસ્ત્ર-
ગાળ ચૂર્ણ કરી ફાકવામાં આવે તો અરૂચિ માત્રનો નાશ
કરે છે, તથા સળીખમ, ગ્લાનિ વા, છાતિની મુંઝવણને
મટાડે છે અને જઠરાગ્નિને વધારે છે. અથવા—

તાલીસપત્ર, ચવક, મરી, સુંઠ, અને સિંધાલુણ એઓ
સઘળાં સમાન લેવાં, તથા લીંડીપીપર, ચિત્રામૂળ, તજ,
કેકમ, પીપરીમૂળ અને ધાણા એઓ પ્રથનાં ઓષડાં કરતાં
ખમણાં લેવાં, તથાં સુકાં ભેર, અમ્લવેતસ, એલચી,
મોથ અને અજમો એઓ ત્રણ ગણાં લેવાં અને દાડિમના
દાણા ચાર ગણા લેવા. એ સઘળાનું ચૂર્ણ કરી તેના અરધા
ભાગે સાકર મેળવી પછી તે ચૂર્ણનું સેવન કરવામાં આવે
તો મંદાગ્નિ, ઉધરસ, અરૂચિ, શૂળ, ગોળો, ગુદાના મસા,
ગળાના રોગ અને પેટના રોગ એઓ આ ખાંડવ નામા
ચૂર્ણના સેવનથી નાશ થાય છે. ૭-૧૦

ઉલટીનું નિદાન, લક્ષણ અને ઉપાય.

ઉલટીનું નિદાન.

અતિદ્રવૈઃ સ્નિગ્ધતરૈરદ્વૈરસાત્મ્યજાતૈરપિ ભોજનૈર્વા ॥

કૃમિશ્રમોદ્વેગપાત્ક્ષીર્ણદત્યામદોષાન્ન વમેતૃષાર્તઃ ॥૧॥

ઘણાજ પાતળા પદાર્થોના લોજનોથી, અત્યંત
સ્નિગ્ધ-ચિકણા લોજનોથી, ન ગમે તેવાં લોજનોથી, ન
પચી શકે તેવાં કિંવા સમય વગરનાં લોજનોથી વા

અહિત ભોજનોથી, કૃમીદોષથી, થાકથી, ઉદ્યોગથી, લયથી, અજીર્ણથી અને આમથી તથા વાતાદિ દોષોના કોપથી, કે તરસના વેગથી—એઓથી ઉલટીનો રોગ થાય છે. (સુગાંમણ પદાર્થોના દર્શન-શ્રમણ-લક્ષણ સ્પર્શથી, બહુ ઉતાવળું જમવાથી, ગર્ભ રહેવાથી, અત્યંત જમવાથી વા ખારાં ભોજનોથી પણ ઉલટી થાય છે.) ૧

ઉલટીની સંખ્યા તથા પૂર્વંકપ.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

વાતેન પિત્તેન કફેન સર્વૈર્વીભત્સદૌર્ગન્ધવિલોકનાદ્યૈઃ ॥

તાશ્ચર્દયઃ પશ્ચવિધાહિપૂર્વહૃલાસરોધોલવણપ્રશેકઃ ॥ ૨ ॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રિદોષથી અને ખરાબ કે દુર્ગન્ધવાળા પદાર્થોના દર્શન-સ્પર્શ-શ્રવણ-લક્ષણથી એમ પાંચ પ્રકારથી ઉલટીનો રોગ થાય છે.

ઉલટી થવા પહેલાં મોળ આવે, ઓડકાર રોકાઈ જાય તથા મ્હોંમાં ખાંડ પાણી છુટે. (અને અન્ન-પાન ઉપર અભાવો થાય છે.) ૨

પાંચ પ્રકારની ઉલટીના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો.

હૃત્પાર્શ્વતોદઃસ્વરમેદકાસૈર્વાતાદ્ભુતંચર્દયતીહદુઃખં ॥

પિત્તાત્પિપાસાશ્રમમોહશોષાઃપીતંવમેદુદ્વૃતરં સદાહં ॥ ૩ ॥

(ઉપનતિ-છંદ)

કફાત્પસેકારુચિગૌરવાર્તઃસ્નિગ્ધનંવાલ્પતરંવમેદઃ ॥

શ્વાસપ્રમોહારુચિદાહતૃષ્ણાસાંદ્રોષ્ણરક્તંવમનંત્રિદોષાત્ ॥ ૪ ॥

જે વાયુના સંબંધની ઉલટીવાળા માણસને છાતીમાં

તથા પડખાંઓમાં પીડા થાય છે. ઘાંટો ખેસી જાય છે અને ઉધરસ આવ્યા કરે છે. જો પિત્તના સંબંધની ઉલટી-વાળો તરસથી, ભ્રમથી, મોહથી, અને શોષથી પીડાય છે તથા પીળી બળતરા સાથે ઉલટી કરે છે. કફના સંબંધની ઉલટીવાળો લાળથી, અરૂચિથી તથા ભારેપણાથી પીડાય છે અને ચીકણું, જાડું તથા થોડું ઓકે છે, ત્રિ-દોષના સંબંધની ઉલટીવાળો શ્વાસથી, પ્રમેહથી, અરૂચિથી, બળતરાથી તથા તરસથી વિશેષ પીડાય છે અને ઘાટું, ઉનું તથા લોહીવાળું વમન કરે છે. ૩—૪

ઉલટીના ઉપચાર.

(ઇંદ્રવજ્જા-છંદ)

છર્ગામતંલંઘનમેવપૂર્વં સંશોધનં વા કફપ્રેક્ષણાયમ્ ॥

ધાન્યાકવિશ્વાદશમૂલસિદ્ધાન્યૂષાત્રસાન્વાતહરાંશ્ચદયાત્ ॥૫॥

સર્વ પ્રકારની ઉલટીઓ (આમાશયના ઉછાળાથી થાય છે માટે તેઓ)માં પ્રથમ લાંઘણ કરાવવું, અથવા કફને અને પિત્તને હરનારું સંશોધન કરાવવું. અથવા ધાણા, સુંઠ અને દશમૂળ એઓનાથી સિદ્ધ કરેલા વાયુને હરનારા યૂષો અને રસો પીવા આપવા. ૫ અથવા

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સૈંધવેન ઘૃતં પીતં વાતવાન્તિવિનાશનમ્ ॥

સસૈંધવઘૃતોહન્તિમુદ્રામલકયો રસઃ ॥ ૬ ॥

સિંધાલુણને ઘી સાથે પીવામાં આવે તો વાયુના સંબંધની ઉલટી નાશ કરે છે. અથવા મગ અને આમ-

જાનો યૂષ સિંધાલુણ તથા ઘી સાથે પીવામાં આવે તો ઉલટીનો નાશ કરે છે. ૬ અથવા—

માષમુદ્રમસુરાણાં યવામૂર્વાયવસ્ય ચ ॥

મધુયુક્તાનિહન્ત્યાથુ બહુપિત્તોદ્ભવાં વમિમ્ ॥ ૭ ॥

અડદ, મગ, મસૂર એઓની ખીચડી અથવા જવની થૂલી કરી તેમાં મધ મેળવી પીવામાં આવે તો પિત્તના સંબંધથી થનારી ભારે ઉલટીનો પણ તુરંત નાશ કરે છે. ૭ અથવા—

તપ્તમૃદુગોલલોષ્ઠોષ્ણપિપાસાયાંજલંહિતમ્ ॥

ધાત્રીરસથંદનેન મધુયુક્તો હરેદ્રમિમ્ ॥ ૮ ॥

લીંબડાના મૂળમાંની માટી અથવા લીંબડાનાં પાદડાં વાટી તેનો ગોળો કરી માટીમાં લપેટી લાલચોળ કરી તેથી પાણીને અમીને પીવામાં આવે તેથી અથવા લોઢાન. ગોળાને તપાવી તેથી પાણી અમીને પીવામાં આવે તો તેથી તરશ વિશેષ લાગતી હોય તો તે મટે છે. અથવા—

આંખજાના રસમાં ચંદન અને મધ મેળવી પીવામાં આવે તો ઉલટીને મટાડે છે. ૮ અથવા—

(શાદુર્લવિક્કિટીત-છંદ)

કાથઃ પર્યટજો નિહન્તિમધુનાયુક્તો વમિસજ્વરાં ॥

પથ્યાચૂર્ણમિદંજયેદ્બહુવિધાં છર્દિપ્રસક્તાંતથા ॥

છિન્નાનિમ્બપટોલજત્રિફલજકાથોનિહન્યાન્મધુ

પ્રક્ષિપ્તોનિતરાંવમિસકલજાંપિત્તોત્તરાંદુર્જયાં ॥ ૯ ॥

ખડસલીયોનો કવાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તાવ સહિત ઉલટીનો નાશ કરે છે. અથવા—

હરડેનું ચૂર્ણ (કરી મધમાં કાલવી) ઉપયોગમાં લે તો તેથી (ગુદાના માર્ગ તરફ દોષો વળવાથી) અનેક પ્રકારની ઉલટી બંધ થાય છે. અથવા—

ગળો, લીંબડો, કડવા પરવળ, અને ત્રિક્ષ્ણાં એઓનો દવાથ કરી તેમાં (ટાઢો થયા પછી) મધ મેળવી પીવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારની તથા અધિક પિત્તવાળી આકરી—ન જીતાય તેવી ઉલટી પણ મટી જાય છે. ૯ અથવા—

(અનુબુધ ઇંદ)

સિતાચંદનમધ્વાદયં લીઢંવામશ્લિકાશકૃત્ ॥

લાજસક્તૂનૃપિવેદ્યાપિમધુસર્પિસિતાયુતાન ॥ ૧૦ ॥

માખીની હઘાર કે સાકર, ચંદન અને મધ સાથે કાલવીને ચાટવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારની ઉલટી મટી જાય છે. અથવા—

ચોખાની ધાણીને—ચોખાના સાથવાને સાકર મધ અને ઘી સહિત ચાટવામાં આવે તો તેથી ઉલટીનો નાશ થાય છે. ૧૦ અથવા—

(ઉપજાતિ-ઇંદ)

વિડંગવિશ્વાત્રિફલાનલાનાંચૂર્ણનિહન્યાન્મધુનાકપોત્થં ।

દુરાલભાચૂર્ણમતિપ્રશસ્તંસૌદ્રેણયુક્તંકફવાતહારિ ॥ ૧૧ ॥

વાવડીંગ, સુંઠ, ત્રિક્ષ્ણા અને ચિત્રામૂળ એઓનું ચૂર્ણ કરી મધ સાથે ચાટવામાં આવે તો તેથી દુધના સંબંધી થએલી ઉલટી નાશ કરે છે. અથવા—

જવાસાના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે

તો તેથી કદ વાયુનો નાશ થાય છે એ માટે વાયુની ઉલટી સિવાય અન્ય સર્વ ઉલટીઓ મટાડવા માટે અતિ ઉત્તમ છે ૧૧ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

મસૂરસક્તવઃ પીતાક્ષાદ્રદાદિમસંયુતાઃ ॥

છર્દિ નિવારયન્ત્યાશુ વાતપિત્તકફોદ્ભવામ્ ॥ ૧૨ ॥

તંદુલોદકસમ્પીતાં મૂચ્છાછર્દિસમાક્ષિકા ॥

કાથોમધુયુતોઽંતિગુહ્ય્યાઃ શ્રીફલસ્યચ ॥ ૧૩ ॥

ણાબ્દકેસરંલાજાઃ સારિવાચન્દનંતથા ॥

કોલમજ્જાલવંગાનિ કળાચૂર્ણસિતોમધુ ॥ ૧૪ ॥

લીઢમેતન્નિહન્ત્યાશુદોષત્રયોદ્ભવામ્ ॥

અશ્વત્થવલ્કલંદગ્ધ્વા સદ્યોનિર્વાપયેજ્જલમ્ ॥ ૧૫ ॥

તજ્જલંપીતમાત્રંતુછર્દિહન્યાત્સુદુર્જયાં ॥

કોલામલકમજ્જાનૌપિપ્પલી માક્ષિકાશકૃત્ ॥ ૧૬ ॥

સિતામધુ યુતોલીઢંછર્દિમાશુવ્યપોહતિ ॥

નિમ્વામ્રાસ્થિવિનિર્યુદ્ધઃ સિતામધુ સમન્વિતઃ ॥ ૧૭ ॥

હન્તિછર્દિમતીસારં વૈશ્વાનર ઇવાહુતમ્ ॥

વહુલાંશૂલહૃલાસૈઃ કૃણિજાંચવિશેષતઃ ॥ ૧૮ ॥

મસૂરનો સાથેના દાદિમના રસની અને મધની સાથે પીવામાં આવે તો ત્રણે દોષના સંબંધવાળી ઉલટીનું નિવારણ કરે છે. અથવા—

ચોખ્ખાનું ધોવણ મધ સાથે પીવામાં આવે તો તેથી મૂચ્છા અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. અથવા—

ગળોનો કે બિલાંની છાલનો કવાથ કરી મધ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી ત્રિદોષની ઉલટી મટી જાય છે, અથવા—

એલચી, મોથ, નાગરકેસર, ચોખાની ધાણી, ઉપજ-સરી, સુખડ, કચુરો, બોરની મીંજો, લવીંગ અને લીંડીપીપર એઓનું ચૂર્ણ કરી સાકર અને મધ સાથે કાલવી ચાટવામાં આવે તો તેથી ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉલટીનો પણ તુરત નાશ કરે છે.

પીપળાનાં છોડીઆં બાળીને તેને તેજ વખતે પાણીમાં ઘોળી તે પાણીને પીવામાં આવે તો તેથી તુરતજ જીતાય તેવી ઉલટી પણ મટી જાય છે. અથવા—

બોરની મીંજો, આંબળાની મીંજો, લીંડીપીપર, માખીની હગાર, એઓના ચૂર્ણને મધ સાકર સાથે કાલવી ચાટવામાં આવે તો તેથી તુરત ઉલટી બંધ પડે છે. અથવા—

બીલીના ગર્ભનો અને આબાની—કેરીની ગોટલીનો કવાથ કરી તેમાં સાકર મધ નાખી પીવામાં આવે તો તેથી અતિસાર, શૂળ, હુબકા કે મોળ અને કૃમિયો એટલા ઉપદ્રવ સહિત ઉલટી હોય તેનો જેમ અગ્નિની આદૂતીને બાળી ભસ્મ કરે છે તેમ અતિસાર, શૂળ, હુબકા કે મોળ અને કૃમિયા એટલા ઉપદ્રવો સહિત અથવા એટલા રોગો તથા ઉલટી થતી હોય તો ઘણું કરીને આ કવાથ જ આપવાથી નાશ થાય છે. ૧૨-૧૮

હૃદ્રોગઃકૃમિતુલ્યેનલક્ષणेनचलक्ष्यताम् ॥

अति क्षीणस्यसंलग्नांपूयशोणितसंयुताम् ॥ १९ ॥

ઉલટીનું અસાધ્યપણું તથા ઉલટીના ઉપદ્રવો.

સોપદ્રવાંચંદ્રિકાત્કામસાધ્યાં તાં વિનિર્દિશેત્ ॥

તૃષ્ણાશ્વાસોજ્વરોદ્ધિકાકાસોવૈસ્વર્યમેવચ ॥ ૨૦ ॥

તમકોદ્દદ્ધથેતિજ્ઞેયાશ્ચર્દેરુપદ્રવાઃ ॥ ૨૧ ॥

જે ઉલટી છાતિનાં દરદ અને કૃમિરોગ જેવા લક્ષણો-
વાળી હોય તથા અતિ ક્ષીણ થએલા માણસને લાગુ પડી
હોય, લોહીની તથા પડ્ધી સંયુક્ત હોય, ઉલટીના ઉપ-
દ્રવો સહિત હોય અને મોરપીંછના આંદલાના જેવી કાંતિ-
વાળી હોય તો તે ઉલટી અસાધ્ય કહેવાય છે. (ઉપર
કહેલાં લક્ષણો ન હોય તો સાધ્ય સમજવી.)

તરસ, શ્વાસ, તાવ, હેડકી, ઉધરસ, ચિત્તનું વિકૃત-
પણું, અંધારાનું આવડું અને છાતિમાં દરદ થાય એટલા
ઉલટીના ઉપદ્રવો જાણવા; અર્થાત્ ઉલટી સાથે આ ઉપદ્રવો
દેખાવ આપે તો તે બહુ મહેનતથી મટે છે. ૧૯-૨૧

તરસનું નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

તરસનું નિદાન.

(અનુબંધ-૭)

વલ્લક્ષ્યશ્રમભયૈરત્યુષ્ણૈરતિસેવિતૈઃ ॥

કુપિતં પિત્તમૂર્દ્ધતુ વામકૃજ્જનયેતૃષઃ ॥ ૧ ॥

(મનુષ્યને પોતાના સ્થાનમાં જ એકદું થએલું પિત્ત
પોતાને—પિત્તને વધારનારા તીખા, ખાટા, તથા) ઉષ્ણ
પદાર્થોના અતિ સેવનથી પિત્ત કોપે છે (અને પોતાના

સ્થાનમાં જ એકઠો થયેલો વાયુ) ક્ષયથી, શ્રમથી, અને બળનો ક્ષય કરનારાં ઉપવાસાદિથી વાયુ કોપે છે એવી રીતે કોપેલાં પિત્ત અને વાયુ (એ બન્ને ઉંચે આવી તાળવાને દૂષિત કરીને) ઉપરની તરસને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧

તરસનું લક્ષણ.

असकृद्यः पिबेत्तोयं तृप्तिर्नैवाधिगच्छति ॥

पुनः पुनः कांक्षति तं तृष्णार्दितमथादिशेत् ॥ २ ॥

વારંવાર પાણીનો શોષ પડે અર્થાત્ ઘડીએ ઘડીએ પાણી પીએ છતાં તરસ મટે નહીં અને હરીફરીને પાણી પીવાની જ આકાંક્ષા થાય તેને તૃષ્ણ રોગ કહે છે. ૨

તરસની સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સંખ્યા.

(ઉપભતિ-છંદ)

नरस्यपाण्यंघ्रियद् ~~એતેષુ~~ દ્વોતસ્સુદોષૈર્ભવતીહતૃष्णा ॥

दोषैश्चतिस्रः क्षतजाचतृष्णा क्षयामभक्तप्रभवास्तुसप्त ॥ ૩ ॥

મનુષ્યને વાણીનો ઉચ્ચાર કરનારાં વગેરે શ્રોતા-નાડિયો દૂષિત થઈ વાતાદિદોષાના સંબંધથી તરસને ઉત્પન્ન કરે છે. એ તરસ રોગના સાત પ્રકાર છે એટલે વાયુથી, પિત્તથી, કફથી ક્ષતથી, ક્ષયથી, આમથી અને લોબનથી એમ સાત કારણોના લીધે તરસ વિશેષ લાગે છે. ૩

વાયુથી થયેલી તરસનું લક્ષણ.

क्षामंमुखंशंखशिरःसुशूलंवातोद्भवायांशिशिरप्रवृद्धिः ॥

प्रलापमूर्च्छाभ्रमशोषदाहाःत्पित्तात्मिकायांमुखतिक्तताच । ૪ ।

ક્ષ્માદૃતેઽગ્રૌકિલબાષ્પરોધાતૃષ્ણાબલાસેનમવેદ્ગુરુત્વં ॥

આલસ્યનિદ્રેમધુરત્વમાસ્યેતયાર્દિતઃ શુષ્યતિચાતિમાત્રં ॥૫॥

વાયુથી તરસ ઉત્પન્ન થયેલી હોય તો મોહોડું પાતળું થઈ જાય છે, લમણાઓમાં તથા માથામાં શૂળ ચાલે છે, અને ટાઢા પાણીથી વા, શીતળ પદાર્થોથી વધે છે. પિત્તથી ઉત્પન્ન થએલી તરસ હોય તો બકવાદ, મૂરછાં, ભ્રમ, શોષ, બળતરા અને મોહોડામાં કડવો સ્વાદ રહે છે. કફથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસ હોય તો જઠરાગ્નિની ઉષ્ણતા (કફના કારણથી કોપ પામેલા કફથી) ઢંકાઈ જવાના લીધે ઉષ્ણતા રોકાતાં તે ઉષ્ણતાથી જલનું વહન કરનારી નાડીયોનું શોષણ થવાના કારણથી કફની તરસ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે તરસવાળાનું શરીર ઘણું દુર્બળ થાય છે, ભારેપણું થાય છે, આળસ વધે છે, નિદ્રા વધે છે, અને મોહોડું મીઠું રહે છે. ૪-૫

(અનુક્રૂપ-છંદ)

શોણિતસ્રાવશૂલાભ્યાં ક્ષતસ્ય ક્ષતજા મતાઃ ॥

ક્ષયજાયાં પિબેત્તોયં નશાન્તિમધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

શસ્ત્રાદિકના ઘા વાગવાથી લોહીનું વેહેવું અને શૂળ થાય છે તેથી તરસ લાગે છે તેને ક્ષતજા કહે છે. અને રસનો ક્ષય થતાં જે તરસ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ક્ષયજા કહે છે. એ ક્ષયજાથી થએલી તરસમાં રાતદિવસ પાણી પીધા કરે તદપિ શાન્તિ થતી નથી. ૬

આમોદ્ભવા સર્વલિંગા દ્વચ્છૂલાગ્નિવધપ્રદા ॥

સ્નિગ્ધામ્લલવણંમુક્તંસચસ્તૃષ્ણાકરં મતમ્ ॥ ૭ ॥

આમથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસ હોય તો તેમાં ત્રણે દોષનાં ચિન્હો હોય છે અને છાતિમાં શૂળ આવે છે, અગ્નિને મંદ કરી દે છે, અને સ્નિગ્ધ, ખાટા, ખારા, (તીખા અને ભારે) પદાર્થોના ખાવાથી તુરત જે તરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે વારંવાર અને તુરત તરસ લાગ્યા કરે છે. ૭

તરસના ઉપદ્રવો.

તૃષ્ણયોપદ્રવાઃ સપ્ત શ્વાસકાસક્ષયો જ્વરઃ ॥

બહિર્નિર્ગતજિહ્વાત્વંમોહોવાધિર્યમેવ ચ ॥ ૮ ॥

તરસના સાત ઉપદ્રવો છે એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય તાવ, જીભનું ખાહાર નિકળવું, મોહ, અને બેહોશપણું એ સાત તરસના ઉપદ્રવો છે. (એ ઉપદ્રવો સહિત જે તરસ હોય તે મટવી મુશ્કેલ છે.) ૮

કેવા તરસરોગી માટે ચિકિત્સા કરવી ?

સોપદ્રવામ્પરિહરેચ્ચિકિત્સેન્નિરુપદ્રવામ્ ॥

તૃષ્ણપ્રવૃદ્ધૌ મતિમાન્વામયેત્તુકણામ્બુના ॥ ૯ ॥

ઉપર કહેલા ઉપદ્રવો સહિત જેની તરસ હોય તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં પણ ઉપદ્રવો રહિત હોય તેની ચિકિત્સા કરવી. તેમ વિશેષ તરસ લાગતી હોય તો પણ સમજી રોગીએ ટીપું ટીપું પાણી પીવું, પણ વિશેષ પાણી પીવું નહીં. (તેમ પાણી પીવું બંધ પણ કરવું નહીં.) ૯

તરસની ચિકિત્સા.

પાતોદ્ઘાતાં તૃષ્ણાયાં પાનાન્નંવાતનુદેત ॥

સ્વર્ણરોપ્યૈરગ્નિસૈર્લોષ્ટૈઃ કોષ્ઠજલં તથા ॥ ૧૦ ॥

વાયુ સંબંધી તરસ હોય તો વાયુને મટાડનારાં
ઓષડો તથા અન્ન પાનોનો ઉપયોગ કરવો. તથા સોના,
ચાંદી કે લોહાને અગ્નિમાં તપાવીને તેથી ઝામેલું ઉનું પાણી
પીવાના કામમાં લેવું તેથી વાયુની તરસ મટે છે. ૧૦

પિત્તતૃષ્ણાપહં શીતં મધુરં તિક્તકં દ્રવમ્ ॥

ધાન્યકોશીરકાશ્મર્યદ્રાક્ષામધુકચન્દનં ॥ ૧૧ ॥

શર્કરાસદ્ધિતં તોયં પિત્તતૃષ્ણાપહં પિબેત્ ॥

જીર્ણામ્લકઃ પિબેદ્વાઽપિ મધુનાતન્દુલોદકમ્ ॥ ૧૨ ॥

પિત્ત સંબંધી તરસ હોય તો ટાઢાં, મીઠાં અને ઠંડાવા
પ્રવાહી પદાર્થો ઉપયોગમાં લેવા તથા ધાણા, કાળો વાળો,
કાળા મરી, કાળી ધ્રાખ, મહુડો વા જેઠીમધ, સુખડ અને
સાકર એઓને પલાળી વાટી ને પાણી પીવામાં આવે તો
તેથી પિત્તની તરસ મટી જાય છે. અથવા—

જુના ચોખ્ખાનું ઘોવણુ મધ નાખી પીવામાં આવે તો
તેથી નિશ્ચે પિત્તની તરસ મટે છે. ૧૧-૧૨

તિક્તં દ્રવં કટૂષ્ણં ચ કફ તૃષ્ણાહરં પરમ્ ॥

જીરકાર્દ્રક શુંઠીનાં ચૂર્ણં સૌવર્ચલાન્વિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

જલપ્લુતં હરેતૃષ્ણા હૃદયં મેધયં સુગંધિ ચ ॥

સુશીતં લાજમંડંવાગુડકૌદ્રયુતમ્ પિબેત્ ॥ ૧૪ ॥

અર્ધ્વકૌસ્તુરં શીતૈશ્ચ પ્રાકૃતાંગસ્તૃષાજયેત્ ॥

વટપ્રરોહમધુકં લાજાઃ કુષ્ઠં તથોત્પલમ્ ॥ ૧૫ ॥

સંચૂર્ણ્ય ગુટિકા વક્રે ધૃતા તૃણાદેનાશિનિ ॥

દૃક્ષામલસ્ય ચ ગણ્ડુષધારણં મુખશોષહૃત્ ॥ ૧૬ ॥

કફ સંબંધી તરસ હોય તો કડવા પ્રવાહી પદાર્થો, તીખા પદાર્થો અને ઉષ્ણ પદાર્થો સેવવાથી કફની તરસ રહે છે. અથવા—

અંકુ, આદુ, સુંઠ, અને સંચળ એઓનું ચૂર્ણ પાણીમાં ઘોળી પીવામાં આવે તો તેથી તરસ મટે છે. અથવા—

મનને પ્રસન્ન કરે તેવાં પદાર્થો સેવવાથી, અથવા— મદિરા પીવાથી, અથવા સુગંધદાર પદાર્થોના સેવવાથી અથવા—

ઘણોજ ટાઢો ચોખાની ઘાણીનો મંડ ગોળ અને મધ સાથે પીવામાં આવે તો તેથી તરસ મટી જાય છે. અથવા—

સારા ટાઢા પાણીથી ભીજવેલું વસ્ત્ર ઓઢવાથી (અથવા ભીનું કપડું પાથરીને સુવાથી) તરસ મટે છે.

વડવાઈના અંકુરા, જેઠીમધ, ચોખાની ઘાણી, ઉપલેટ અને ઉત્પળ જાતિનું કમળ એઓનું ચૂર્ણ કરીને અથવા ગોળી બનાવીને મોહાડામાં રાખવામાં આવે તો તેથી તરસને મટાડે છે. અથવા—

આમળાનો ગંડૂષ મોહાડામાં રાખવામાં આવે તો તેથી મોહાડામાં શોષ પડતો હોય તેને મટાડે છે. ૧૩-૧૬ અથવા—

बीजपूरककपित्थदाडिमंलोध्रकंचबदरंपरिपिष्टम् ॥

लेपतः शिरसितत्क्षणमात्रंदाहशोषसहितवृषांजयेत् ॥१७॥

બિબેર, કેઠ, દાડિમ, લોદર અને બેર એઓનો માથા ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો તુરત બળતરા અને શોષ સહિત તરસ હોય તેને પણ છૂટી લે છે. ૧૭ અથવા—

(ઉપજાતી-છંદ)

રસસ્યાપાનાદસૃજશ્ચપીડાનિવારણાદ્વાક્ષતસંભવાન્તુ ॥

માંસોદકંવામધુકોદકંવાક્ષીરોદકંસંજનયેત્ક્ષયોત્થાં ॥૧૮॥

જખમથી થએલી તરસ માટે રસો પીવરાવવાથી
વા, લોહી પીવરાવવાથી તેની પીડાનું નિવારણ થાય છે.
અથવા માંસનું પાણી પીવરાવવાથી અથવા મીઠું પાણી
પીવરાવવાથી અથવા દુધ સહિત પાણી પીવરાવવાથી
રસના ક્ષયથી થએલી તરસ મટી જાય છે. ૧૮

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

વચાવિલ્વકષાયેણજગેદામોદ્ધવાંતૃષામ્ ॥

ગુવન્નજામુલ્લિખનૈર્જયેત્સર્વકૃતાં તથા ॥ ૧૯ ॥

આમથી પ્રકટ થએલી તરસ હોય તો વજ અને
બિલાના ગર્ભનો (અથવા અન્ય દીપન પદાર્થોનો)
કવાથ પીવામાં આવે તો તેથી આમની તરસ મટે છે.

ભારે-મોડા પથે તેવા ભોજન જમવાથી તરસ થઈ
હોય તો કફને ઉખેડનારા પદાર્થોથી મટાડવી તથા ક્ષયથી
થએલી તરસ વિના બાકી સર્વ પ્રકારની તરસને પણ એ
પદાર્થોથી મટાડવી. ૧૯

રુક્ષદુર્બલભીરૂણાંદુગ્ધં તૃષ્ણાં નિવારણમ્ ॥

તૃષ્ણાંશુકેહિસ્નિગ્ધાન્નેશમયેત્તાંશુડામ્બુના ॥ ૨૦ ॥

હુખા શરીરવાળાની તથા દુર્બળ શરીરવાળાની અને
બીકણ મનુષ્યની અર્થાત્ એ ત્રણ જણની તરસ દુધ
મટાડી શકે છે એટલે દુધ પીવાથી મટે છે. અથવા—

સ્નિગ્ધ લોજન-અન્નથી થએલી તરસ ગોળનું પાણી
પીવાથી શાંત થાય છે. ૨૦

મદ્યહ્નીદાહમૂર્છાતૃદ્છર્દિભિઃ પરિકર્ષતિઃ ॥

પિબેયુઃ શીતલંતોયંરક્તાપિત્તેમદાત્યયે ॥ ૨૧ ॥

સાત્મ્યાન્નપાનમૈષજ્યૈ સ્તૃષ્ણાં તસ્ય જયેત્ પુનઃ ॥

તસ્યા જિતાય મન્યોઽપિ વ્યાધિઃશંક્યશ્ચિકિત્સિતમ્ ૨૨

મધના પીવાથી, સ્ત્રી પ્રસંગથી, બળતરાથી, મૂર્છાથી
તરસથી અને ઉલટીથી અતિ દુઃખી થયેલા માણસોએ
ટાઢું પાણી પીવું. રક્ત પિત્તમાં તથા મદાત્યયમાં હિતકારી
અન્ન-પાનોથી કે હિતકારી આપડોથી તરસ મટાડવી;
કેમકે તરસ મટી જાય તો પછી બીજા વ્યાધિની ચિકિત્સા
થઈ શકે. ૨૧-૨૨

તૃષાર્તોલભતેમોદમોહાત્પ્રાણંવિમુંચતિ ॥

તસ્માત્સર્વાસ્વવસ્થાસુ ન કચિદ્વારિવાર્યતે ॥ ૨૩ ॥

તરસથી પીડાતા માણસને બેભાનપણું થાય છે અને
બેભાનપણાથી પ્રાણ છૂટી જાય છે તે કારણ માટે કોઈપણ
અવસ્થામાં કદિપણુ પાણી પીવાની રોકાવટ-મના કરવી
નહી (કેમકે પાણી વિના પ્રાણ તુરત પરલોકે પધારે છે.) ૨૩

મૂર્છા-બેભાનપણાનું નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

મૂર્છાની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

(ઉપજતિ-છંદ)

વિરુદ્ધદુષ્ટાશુચિભોજનસ્ય ક્ષીણસ્યવેગામિદેતસ્યુસઃ ॥

વાજ્ઞાન્તરેષ્વિન્દ્રિયધામસંસ્થિતા દોષા યદા મૂર્છંતિ-
માનવસ્તદા ॥ ૧ ॥

વિરૂદ્ધ, દુષ્ટ અને અપવિત્ર લોજનના સેવનારને, ક્ષીણ થએલાને, મળ મૂત્રના વેગો રોકનારને, લાકડી વગેરેથી અભિધાત પામેલાને જ્યારે મનના સ્થાનકરૂપ બાહારની અને અંદરની જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં તથા કર્મેન્દ્રિયોમાં દોષો પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મનુષ્યને મૂર્છા આવે છે. (અર્થાત્ અધિક-દોષવાળાને અને તમોગુણીને મૂર્છા વિશેષે કરીને થાય છે. ૧

મૂર્છાનું લક્ષણ તથા સંખ્યા.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સંજ્ઞાવહાસુ વાતાઘ્નેર્નાડીષુ પિહિતાસ્વતિ ॥

તમોભ્યુપૈતિ સહસા નરઃ પતતિ કાળવત્ ॥ ૨ ॥

મોહોમૂર્છેતિતાંવિદ્યા દ્વિજ્ઞેયાષડ્વિધા ચ સા ॥

દોષમદ્યવિષા સ્તુમ્ભિઃ પોતં તા સુ પ્રમુઃસ્મૃતમ્ ॥ ૩ ॥

સંજ્ઞાને વેહેનારી નાડીઓ વાયુ આદિ દોષોથી પીડિત થતાં સહસા સુખના તથા દુઃખના જ્ઞાનને નષ્ટ કરનારો તમોગુણ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી માણસ લાકડાની પેઠે (તુરત ભોંય ઉપર બેલાન થઈ) પડી જાય છે. તે રોગને મોહ અથવા મૂર્છા કહે છે.

આ મૂર્છા છ પ્રકારની છે એટલે વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, મદિરાથી, ઝેરથી અને લોહીથી એમ છ પ્રકારથી મૂર્છા પ્રાપ્ત થાય છે અને મૂર્છા રોગમાં પિત્ત પ્રાધાન્યપણે હોય છે. ૨-૩

મૂર્છાનું પૂર્વરૂપ.

દૃચ્છુલં જૃમ્ભણં સંજ્ઞાનાશઃ પૂર્વં પ્રજાયતે ॥

કમ્પોક્કમર્દઃ કાર્શ્યઞ્ચમૂર્છાયેવાતસંભવે ॥ ૪ ॥

તૃષ્ણાતાપાર્દિતાઃ પીતાદ્રક્તપિતાકુલેક્ષણઃ ॥

ગુરુતાદ્દયોલ્લાસઃ પ્રસેકઃ કફસંભવે ॥ ૫ ॥

સર્વાકૃતિઃ સન્નિપાતાદપસ્માર ઇવાઽપરઃ ॥

શીઘ્રંસાનાશયેત્પ્રાણાનતસ્માદ્યત્નેન સાધયેત્ ॥ ૬ ॥

મદ્યાદિલાપસંયુક્તો નષ્ટવિભ્રાંતમાનસઃ ॥

વિષાત્કંપો ભવેતૃષ્ણાસ્ત્રાવોનિદ્રાતમઃક્લમઃ ॥ ૭ ॥

વેદિતવ્યં તીવ્રતરં યથાસ્વંવિષલક્ષણૈઃ ॥

રક્તાત્સ્તબ્ધાંગદૃષ્ટિઃ સ્યાન્મૂઢોચ્છ્વાસશ્ચમૂર્ચ્છિતઃ ॥ ૮ ॥

જે માણસને મૂર્છા થવાની હોય તેને મૂર્છા થયાં પેહેલાં છાતીમાં થૂળ આવે, બગાસાં આવે અને સંજ્ઞાનો નાશ થાય છે.

પ્રત્યેક પ્રકારની મૂર્છાનાં પ્રથક્ લક્ષણો.

વાયુથી થએલી મૂર્છા હોય તો, અંગમાં ધ્રુબરો કળતર અને શરીર હુબળું થઈ જાય છે. પિત્તથી થએલી મૂર્છા હોય તો, તરસ લાગે, સંતાપથી પીડાય, (આકાશને રાતું દેખતાં ખેભાન થઈ જાય) અને આંખો રાતી તથા પિત્તથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે. કફથી થએલી મૂર્છામાં છાતી ભારે થઈ જાય, હુબકો અથવા મોળ આવે છે. ત્રિદોષથી થએલી મૂર્છા હોય તો ઉપર કહેલાં સઘળાં ચિન્હો પ્રકટ હોય છે. અને એ મૂર્છા જાણે વાઈ આવી હોય તેની પેઠે મનુષ્યને તુરત મોટે ધુબાકે પાડી નાખે છે તેથી મોડું ચેતન થાય છે. એ મૂર્છા તુરત પ્રાણનો નાશ

કરે છે માટે એમાં ચત્તવડે કરીને તરસને ધારણ કરવી યોગ્ય છે. મધથી થયેલી મૂર્ચ્છા હોય તો વિલાપ કર્યા કરે છે અર્થાત્ મરણમાં આવે તેમ લગ્યા કરે છે, સ્મૃતિ રહિત અને દોરી વગેરેને સર્પ વગેરે સમજે એવું વિશ્વાંત મન થઈ જાય છે. વિષથી થયેલી મૂર્ચ્છા હોય તો શરીર કંપે, તરસ લાગે, પરસેવો થાય, નિદ્રા આવે, અંધકાર ઉત્પન્ન થાય અને કદમ થાય છે. જે જે વિષનાં લક્ષણો તીક્ષણ કહેલ છે તે તે કરતાં પણ મધનાં લક્ષણો તીવ્ર છે; પરંતુ જેથી મધમાં અને વિષમાં સંજ્ઞા નાશ કરવાનો ધર્મ સમાન છે; પરંતુ લક્ષણો સમાન નથી. (માટે જ જુદા ભેદ પાડેલા છે.) લોહીથી થયેલી મૂર્ચ્છા હોય તો અંગ સ્તબ્ધ અને દૃષ્ટિ સ્થિર તથા શ્વાસ ગૂઢ થઈ જાય છે. ૪-૮

સંન્યાસનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

અત્યંતઃ કુપિતાંદોષાશ્ચેષ્ટામાક્ષિપ્યદેહજામ્ ॥

સનશ્યંતિ નરં ક્ષીણં સન્યાસઃ સાહિ કથ્યતે ॥ ૯ ॥

પ્રાણૈર્વિયુજ્યતે તેન કાષ્ઠીભૂતો મૃતોપમઃ ॥

અતઃ કુર્યાદ્વિષકસમ્યક્શીઘ્રં સઘ્યઃ ફલાંક્રિયાં ॥૧૦॥

ન્યારે હૃદયમાં રહેલા વાતાદિ દોષો અત્યંત ઠાપે છે ત્યારે માણસને એટલા રહિત કાષ્ઠની પેઠે સર્વ ક્રિયાઓથી રહિત અને મડદા જેવો પ્રાણ રહિત સમાન નિર્બળ માણસને મૂર્ચ્છિત કરી દે છે તેને સંન્યાસ કહે છે. તે ઉપર વૈદે સર્વ પ્રકારેતુરત અમતૃતિ દર્શાવનારી ક્રિયાઓ

ઉતાવળથી ઉપયોગમાં લેવી. જો તેમ કરવામાં ન આવે તો તુરત તે માણસ મરી જાય છે. ૯-૧૦

મૂર્ચ્છાની ચિકિત્સા.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

શીતાપ્રલેપાવ્યજનાનિલાશ્વહારાવગાદામણયશ્ચસેકાઃ ॥

અન્નાનિપાનાનિચ શીતલાનિ હૃદ્યાનિમૂર્ચ્છાસ્વનિવારિતાનિ ૧૧

ઉપર કહેલી સર્વ પ્રકારની મૂર્ચ્છાઓ ઉપર ટાઢા લેપ, પાંખાના પવન, શીતળ જળમાં અવગાળન, ચંદ્રકાંત આદિ મણિઓના હાર, ટાઢાં પાણીનાં શિંચન અને ટાઢાં અર્થાત્ ઠંડક કરનારાં-શીતળ અન્ન પાનો એઓ સર્વ મૂર્ચ્છાનું નિવારણ કરનારા ઉપચાર છે. કારણ મૂર્ચ્છા માત્રમાં પિત્ત પ્રાધાન્ય છે એમ અગાડી જે કહી ગયા છીએ એ માટે પિત્ત નિવારક શીતળ પ્રયોગો જ મૂર્ચ્છા માટે હિતાવહ છે. ૧૧ અથવા—

(અનુબુધુપ-છંદ)

મધુરદ્રવસંસિદ્ધં દુગ્ધં જાંગલજા રસાઃ ॥

દાડિમં શાલયો મુદ્દાઃ પથ્યામૂર્ચ્છાસુ સર્વદા ॥ ૧૨ ॥

મધુર વર્ણનાં ઔષધોમાં પકાવેલાં દુધો, દાડિમ સહિત જંગલ પ્રદેશના પ્રાણીઓના માંસોના રસાઓ, રાતા ચોખા અને મગ એટલા પદાર્થો મૂર્ચ્છાઓમાં સર્વદા ક્ષાયદા-કારક છે. ૧૨ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

જયેદમીક્ષ્ણંચ શિરોચિરેકૈર્નસ્યૈઃ સુતિક્ષ્ણૈર્બમનૈસ્તથાન્યૈઃ ॥

સુદ્રામૃતગ્રંથિકાનામરાણાં મૂર્ચ્છાજયેદ્રારુણકાંકષાયઃ ૧૩

વારંવાર શિરોવિરેચન (જે હવા કરવાથી માથામાંનો ખિન્નક નિકળી સાફ થાય તે) લેવાથી; અથવા તીક્ષ્ણ નાસો લેવાથી અને વમન-ઉલટી ના કરવાથી અથવા ભોંરીગણી, ગળો, સુંઠ અને પીપરી મૂળ એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો તેથી ભયંકર મૂર્છાઓને પણ જીતી લે છે.

૧૩ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

કોલમજ્જોષણોશીર કેશરં શીતવારિણા ॥

પીતં મૂર્છાં જયેછીઢા કૃષ્ણા વા મધુસંયુતા ॥ ૧૪ ॥

ખોરનો ગર્લ, મરી, વાળો અને નાગકેસર એઓને વાટી ટાઢા પાણીથી પીવામાં આવે તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

અથવા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો તેથી મૂર્છા મટે છે. ૧૪

“ પંચમૂલ કષાયંચ મધુનાસિતયા પિબેત્ ॥

જ્વરધનાશ્ચકષાયાશ્ચ તાન્યથાસ્વંપ્રયોજયેત્ ॥ ૧૫ ॥

“ પંચમૂલીનો કાઢો કરી તેમાં મધ તથા સાકર નાખી, આ તાવનાશક કષાય છે છતાં પણ દોષખળ વિચારીને પીવામાં આવે તો તેથી મૂર્છા પણ મટે છે. ”

(અન્થાંતરનો શ્લોક છે.) ૧૫

રક્તજાયાંચમૂર્છાંયામયમેવક્રિયાવિધિઃ ॥

પેબેન્મદ્યંમદ્યજાયાંવિષદ્રંવિષજાસુ ચ ॥ ૧૬ ॥

રૂધિરથી મૂર્છા આવેલી હોય તો આવી જ ટાઢી ક્રિયાઓ કરવી. દાડ પીવાથી મૂર્છા આવી હોય તો થોડો

મુંઢર દાડૂ ફરીને પીવો. (કિંવા સુખે નિદ્રા સેવવી.)
અને વિષથી મૂર્છા આવી હોય તો વિષને નાશ કરનારાં
ઉલટી થવાનાં ઓષડો ઉપયોગમાં લેવાં. ૧૬

સન્યાસની ચિકિત્સા.

(વસંતતિલકા-છંદ)

ધૂમાંજનપ્રથમનાન્યવપીડમૂચીનિસ્તોદદાહકચલો મવિ-
લ્હમ્પનાનિ ॥ સંદંશનાનિદશનૈઃ કપિચ્છુર્ષશ્રૈરેતદ્વિતંસકલ-
મોહવિનાશનાય ॥ ૧૭ ॥

સન્યાસવાળા મનુષ્યને ઓષડોના ધુમાડા દેવાં, અંજનો
આંજવાં, ઓષધોના ચૂર્ણને બે મોહોડાવાળી નળીમાં ભરી
તેમાં મોહોડાની પુંક મારીને તે ઓષધ નાકમાં ચઢાવી
દેવું, કલ્કરૂપ કરેલા ઓષડોનો રસ નાકમાં નાખવો,
અંગોમાં સોઘાઓ લોંકવી, નખના મધ્યમાં દાહની પીડા
કરવી, કેશ તથા રૂવાટાં ચોંટવાં, દાંતથી અચકાં ભરવાં,
અને કૌચની રૂવાડી શરીર ઉપર ઘસવી એ સર્વ ઉપાયો
મોહ-સન્યાસની મૂર્છાના નાશ નિમિત્તે હિતાવહ છે. ૧૭

ભ્રમની ચિકિત્સા.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

દુરાલભાકષાયં તુ સઘૃતં ભ્રમશાન્તયે ॥

ધાત્રીરસેન સિદ્ધ વા સર્પિઃ કલ્યાણકંપિવેત્ ॥ ૧૮ ॥

ઇતિશ્રી ગૌ૦ વૈદ્યવિનોદે સ્વરભેદારોચક છર્દિમૂર્છા-
નિદાન ચિકિત્સોલ્લાસઃ પશ્ચમઃ ॥ ૫ ॥

(જે રોગમાં જેમ ચાકડા કે ચકડોળ ઉપર ચઢે-

જાને સઘળી વસ્તુઓ ફરતી દેખાય તેમ પોતાને સર્વ વસ્તુઓ ભમતી દેખાય અને પોતાનું શરીર પણ ભમતું દેખાય તેને ભ્રમ-ફેર ચકરી કહે છે.) ભ્રમવાળા મનુષ્યને રાતા ધમાસાનો ક્વાથ કરી તેમાં ઘી નાખી પીવામાં આવે તો તેથી ભ્રમ મટી જાય છે. અથવા—આમળાના રસથી પકાવેલું ઘી પીવામાં આવે તો તેથી અથવા કલ્યાણનામનું ઘૂત પીવામાં આવે તો ભ્રમ મટી જાય છે. ૧૮

ઈતિશ્રી ગૌડવંશી અનંતભટ્ટના પુત્ર શંકરભટ્ટ વિરચિત વૈદ્યવિનોદ ગ્રંથ વિષે સ્વરભેદ, અરોચક, ઉલટી અને મૂર્ચ્છા વગેરે રોગોનાં નિદાન લક્ષણ યત્ન અલંકૃત પાંચમા ઉદ્ધાસનું પૂર્ણચંદ્ર શર્માકૃત ગુજરાતી ભાષાંતર સંપૂર્ણ. ૫

ઉદ્ધાસ છટ્ટો.

મદાત્યયનાં નિદાન, લક્ષણ અને ઉપચાર.

મદનો સ્વભાવ તથા મહિમા.

મદંતુવિષવજ્જેયં યુક્તિયુક્તં રસાયનમ્ ॥

ઉપયોર્મોહહેતુત્વાદયુક્ત્યા રોગકારકમ્ ॥ ૧ ॥

મદિરાને વિષ સમાન જ જાણવી; કેમકે વિષ અને મદિરા એ બન્ને મનુષ્યને મૂર્ચ્છા લાવનાર—સંજ્ઞાનો નાશ કરનાર અને રોગ કરનાર છે. પણ તે ક્યારે ? જ્યારે વિષ અને મદિરા એ બન્ને યુક્તિયુક્ત સેવન કરવામાં આવે તો તે રસાયનરૂપ અર્થાત્ રોગ અને વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ

કરનાર તથા બળ-બુદ્ધિ-ક્રાંતિ-આયુને આપનાર છે; પરંતુ જો યુક્તિ વગર એઓનું સેવન કરવામાં આવે તો તે ઉપર દર્શાવેલા અવગુણો કરે છે. (એટલું જ નહીં પણ પ્રાણની હાનિ પણ કરે છે.) ૧

કેવી રીતે મદિરા પીવાય તો રસાયનરૂપ છે ?

(ઉપજ્ઞાતિ-છંદ)

સ્નિગ્ધૈસ્તદન્નૈર્વિવિધૈશ્ચભક્ષ્યૈર્માસૈઃ પ્રહૃષ્ટેનચસેવ્યમાનમ્ ।
તેજોબલંવિક્રમચિત્તતુષ્ઠિપ્રાકામ્યતાયુર્બલમાદધાતિ ॥૨॥

ભાત તથા પાપડ વગેરે સ્નિગ્ધ અન્નોની સાથે, લાડુ તથા ગલ્લેફાં વગેરે વિવિધ પ્રકારના ભક્ષ્યોની સાથે અને જુદા જુદા પ્રકારનાં શેકેલાં માંસોની સાથે પ્રસન્ન મનવડે (ધીમે ધીમે અને પ્રકૃતિ દેશ કાળ વચ્ચે સ્થાન વગેરેને અનુસરીને યોગ ગુણુવાળી મદિરા, મદવંતી મનહર માનુનીના મોહક ડાવભાવયુક્ત હાથથી) પીવામાં આવે તો તેજ, બળ, પરાક્રમ, પ્રસન્નતા, પુષ્ટિ, કામવૃદ્ધિ અને આયુ-બળ એઓને આપે છે. (વિશેષ ખુલાસા માટે સુશ્રુત અને વાગ્સાહ બુઓ.) ૨

મદિરા ક્યારે અવગુણ કરે છે ?

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

નિરન્નં સેવ્યમાનં તદ્વિકારાન્કુરુતે બહૂન ॥

પાનાર્જીર્ણં પરમદમત્યયં પ્રાણવિભ્રમમ્ ॥ ૩ ॥

મદિરા અન્ન વિનાની અને હમેશાં પીવામાં આવનારી અનેક પ્રકારના વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે એટલે

મદિરાથી મદાત્યય, પાનાજીર્ણ, પરમદ અને ઉત્ત્ર પાન-
વિભ્રમ એ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

મદાત્યયનાં પૃથગ્ લક્ષણો.

પાર્શ્વશૂલશિરઃ કંપદિક્કાશ્વાસપ્રજાગરૈઃ ॥

વિદ્યાદૂરહુપ્રલાપેન વાતપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥ ૪ ॥

વાયુ સંબંધી મદાત્યય હોય તો પડખાંઓમાં શૂળ,
માથામાં ધ્રુવ્વરી, હેડકી, શ્વાસ, ઉબ્બગરા અને બહુ બકવું
એટલાં લક્ષણો ઘણું કરીને હોય છે. ૪

દાદ્વજ્વરાતિસારૈશ્ચ પિત્તપ્રાયં મદાત્યયમ્ ॥

તન્દ્રાગૌરવહૃલાસશ્ચર્દિભિઃ શ્લેષ્મિકં તથા ॥ ૫ ॥

સર્વલિંગૈસ્ત્રિદોષોત્થો વિજ્ઞેયસ્તુ મદાત્યયઃ ॥

આધ્માનંવમનંદાહઃ પાનાર્જીર્ણસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૬ ॥

કમ્પોગગુરુતા તન્દ્રા તૃષ્ણા પરમદસ્ય ચ ॥

પિત્તપ્રકોપજનિતં લક્ષણંતન્મદાત્યયે ॥ ૭ ॥

ત્રેષો નમચયોર્દાદાહઃશ્ચર્દિઃ સ્યાત્પાનવિભ્રમે ॥

મૂર્ચ્છાકફસ્યસંશ્રાવોદિરુગ્નાત્રવેદના ॥ ૮ ॥

પિત્ત સંબંધી મદાત્યય હોય તો બળતરા, તાવ
અને અતિસાર એટલાં ચિન્હો ઘણું કરીને હોય છે. કફ
સંબંધી મદાત્યય હોય તો ઘેન, ભારેપણું, મોળ-હુબકા અને
ઉલટી એટલાં લક્ષણો હોય છે અને ત્રિદોષ સંબંધી મદા-
ત્યય હોય તો ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય છે.

પેટનું ચઢવું, ઉલટી અને બળતરા થાય તો તે લક્ષણ

માના છુટ્તાનાં છે. અંગમાં કંપારો, ભારેપણું, ઘેન અને તરસ એટલાં લક્ષણો પરમહત્તાં છે. તે મદાત્મ્યમાં પિત્ત સંબંધી મદાત્મ્યના જેવાં જ લક્ષણો હોય છે.

અને દ્વેષ, ભ્રમ, મદ, બળતરા, ઉલટી, મૂરછા, ઠંડું ગરવું, હૃદયમાં માથામાં તથા ગામોમાં વેદના એટલાં લક્ષણો માના વિભ્રમમાં હોય છે. ૫-૮

મદાત્મ્ય-આદિ વિકારોના હેતુઓ.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

શોકોષ્ણ તપ્તેન બુભુક્ષિતેન ક્રુદ્ધેનચિત્તેનપિપાસિતેન ॥
વ્યાયામભારાધ્વહતેનમથં પીતંવિકારાઙ્ગનયેદ્ધિયોરાન્ ॥૧॥

શોકથી સંતાપ પામેલાએ, ઉષ્ણ લોજન જમેલાએ, બુખ્યાએ, ક્રોધ કરેલાએ, ભય પામેલાએ, તરસ્યાએ, ઠસરત કરનારાએ અને ભાર ઉપાડી ચાલનારાએ એટલા કારણોવાળાએ મદિરા પીધી હોય તો અનેક ઘોર વિકારોને જન્મ આપે છે. ૯

મદાત્મ્યાદિની ચિકિત્સા.

(અતુષ્ઠુપ-છંદ)

અકવ્યોષ સંયુક્તં મગ્નં કિશ્ચિજ્જલાન્વિતમ્ ॥

જીર્ણમગ્નેતુદાતવ્યંવાતપાનાત્યયાપહમ્ ॥ ૧૦ ॥

સિંધવ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર એઓથી તથા પાણી સહિત મદિરા પ્રથમ લીધેલી મદિરા છુટ્તા થયા પછી દેવામાં આવે તો તેથી વાયુ સંબંધી મદાત્મ્ય મટી જાય છે. ૧૦ અથવા—

અમ્લસ્નિગ્ધોષ્ણલવણરસાજાંગલજાઃદિતાઃ ॥

પાનકાનિચમદ્યાનિ હન્યુર્વાતમદાત્યયમ્ ॥ ૧૧ ॥

જાંગલ પક્ષીઓ—લાવાં, તેતર, કુકડો, મોર વગેરે પ્રાણીઓના માંસના રસો સાથે ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ અને ખારા પદાર્થો—મસાલાઓ વાયુના મદાત્યય માટે હિતાવહ છે, અને ગમે તે પ્રકારની મદિરા પણ વાયુ સંબંધી મદાત્યયનો નાશ કરે છે. ૧૧

પિત્તોત્થેતુહિતં મદ્યમધુરૌષધસાધિતમ્ ॥

उल्लिखेदथवामद्यंપिबेत्क्षુરસसंयुतम् ॥ ૧૨ ॥

પિત્ત સંબંધી મદાત્યય માટે મધુર (દ્રાખ કાલસાં સાકર મધ વગેરે) પદાર્થોથી સિદ્ધ કરેલું મધ પીવું. અથવા શેલડીના રસ સહિત મદિરા પીને ઉલ્લેખન કરવો. પિત્તને ઉખેડવું. ૧૨ અથવા—

મદ્યમૃદ્વાદિકંપેયંમિત્તે ક્ષૌદ્રસિતાયુતમ્ ॥

પાનાત્યયેકફોત્થેતુવમનં લંઘનંહિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

મધ તથા સાકર કે દ્રાખ વગેરેથી યુક્ત કરેલી મદિરા પીવી.

કફ સંબંધી મદાત્યય માટે જવના પદાર્થો, મગ, જાંગલ જીવોના માંસના રસોવાળા હિતકારી છે તથા ઉલટી કરાવનારાં દ્રવ્યોથી સંયુક્ત મદિરા પાઇને કફને ઉખેડવો અને શક્તિ પ્રમાણે લાંઘણો કરાવવી એ હિતકારી છે. ૧૩

યવાન્નવિકૃતિર્મુદ્ધારસાજાંગલજા હિતાઃ ॥

સર્વઙ્ગમિષજા સર્વમેતત્કાર્ય ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

કુર્યાત્ક્ષીરપયોગંતુ ત્યક્ત્વામયં ક્રમેણ તુ ॥

ત્રિફલામધુનાયોજ્યા રાત્રૌ પ્રાતર્ગુડાર્દ્રકમ્ ॥ ૧૫ ॥

ત્રિદોષ સંબંધી મહાત્યય હોય તો વૈદ્યોએ ઉપર કહેલી ત્રણે દોષોની ચિકિત્સાઓ ઉપયોગમાં લેવી. અથવા દુધ પાવું. અથવા કૃમે કરીને કડુ સાથે મદિરા આપવી. અથવા ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને રાત્રીએ ચટાડવું. અને પ્રાતઃકાળે આહારનો રસ અને મદિરા પાવી. ૧૪-૧૫ અથવા—

સૌવર્ચલંજીરકમમ્લવેતસં સતિતંડીકંસમમર્દ્ધભાગં ॥

પ્લોષણંત્વક્વસિતાસમાનચૂર્ણનિદ્રન્યાન્મદિરાવિકારાન ૧૬

સંચળ, જીરું, અમ્લવેતસ, અને કોકમ એટલાં સમાન ભાગે લેવાં તથા એઓના અરધા ભાગે એલચી, મરી અને તજ લેવાં તથા એ સર્વના સમાન ભાગે સાકર લઈ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને ફાકવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના મદિરાના વિકારોનો નાશ કરે છે. ૧૬

પાનેજીર્ણેભજેન્મદ્યમતઞ્ઞર્ધ્વવિમાર્ગે ॥

મદંકોદ્રવજંહંતિકૃષ્માંડકરસો ગુડઃ ॥ ૧૭ ॥

મેષીદુગ્ધંસિતાયુક્તંહંતિધત્તૂરજંમદમ્ ॥

પૂર્ણીફલંમદંદન્યાદાતુર્દ્ધૌશ્ણીતલમ્ ॥ ૧૮ ॥

વન્યકરીષાઘ્રાણાદ્વાસિતાલવળભક્ષણાત્ ॥

શર્કરાકવલોહંતિ દુઃસહાં ચૂર્ણજારુજમ્ ॥ ૧૯ ॥

હમેશાં પીધેલી મદિરા જીર્ણ થાય ત્યારે જ બીજી મદિરા પીવી યોગ્ય છે; કેમકે જો તે પેહેલાં પીવામાં આવે તો તે મદિરા ઉપરના ભાગમાં રસને વેહવાવાળી નાટી-ઓના માર્ગને છોડીને અન્ય માર્ગમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

કોદરા આદિના મદની ચિકિત્સા.

કોદરા ખાવાથી મદ થયો હોય તો ગોળ સહિત કોળાનો રસ પીવામાં આવે તો તેથી તે મદનો નાશ કરે છે. ઘંતુરાના પાન કળા ખાવાથી મદ થયો હોય તો ઘેટીનું દુધ સાકર સાથે પીવું. સોપારીનો મદ ચઢ્યો હોય તો તૃપ્તિ થતાં સુધી પીવામાં આવેલું ટાકું પાણી શમાવી દે છે. અથવા અડાયાં છાંણાને મુંઘવાથી કિંવા સાકર ને મીઠું ખાવાથી પણ સોપારીનો મદ ઉતરી જાય છે. અથવા સાકરનો કવલ લેવાથી પણ સોપારીનો મદ ઉતરે છે. ૧૭-૧૯

સશર્કરંઘૃતંહંતિગંધમદ્યોદ્ધવંનૃણાં ॥

મદમૂર્છાપહંવાપિસર્પિઃ કલ્યાણકં પિબેત્ ॥ ૨૦ ॥

મનુષ્ય જો મદિરા પીને તુરત ઘી સહિત સાકર આટે તો પ્રબળ શક્તિવાળી મદિરા કે મદિરાની ગંધ પણ તે માણસને ઉન્મત્ત કરતી કે કંટાળો આપતી નથી.

મદ અને મૂર્છાનો નાશ કરવા માટે કદયાણુક નામનું ઘી પીવું. એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. ૨૦

દાહ-બળતરાના પ્રકાર લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

(દાહ રોગના સાત પ્રકાર છે એટલે પિત્તથી થનારો, રૂધિરથી થનારો, કોઠામાં રૂધિર ભરાઇ જતાં થનારો, મધથી થનારો, તરસના રોકવાથી થનારો, ધાતુઓના ક્ષયથી થનારો અને મર્મમાં પ્રહાર લાગતાં થનારો એમ સાત પ્રકાર છે.)

મધથી થએલા દાહ વિષે શું કરવું ?

પ્રાપ્ય ત્વચમપાનોષ્માપિત્તશોણિતમૂર્છિતઃ ॥

ઘોરંસજનયેદાઢંભેષજં તત્ર પિત્તવત્ ॥ ૧ ॥

ત્વચ્ચામાં પ્રાપ્ત થયેલી અને પિત્તે તથા રૂધિરે વધારેલી મદિરા પીવાથી થએલી ગરમી ભયંકર દાહને ઉત્પન્ન કરે છે. એ બળતરા માટે પિત્તના જેવી ચિકિત્સા કરવી. ૧

આરનાલાદ્રિવસ્ત્રેણછાદયેચ્ચ કલેવરમ્ ॥

તૃષ્ણાદાદ્યોપશાંત્યર્થપાયયેન્નિશિરં જલમ્ ॥ ૨ ॥

તરસ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા દાહની શાંતિ માટે આરનાલથી પલાળેલાં વસ્ત્ર વડે શરીરને ઢાંકવું, અથવા સુંદર ડરેલું પાણી પીવું. ૨ અથવા—

લેપયેચ્છતથૌતેનઘૃતેનયવસક્તુભિઃ ॥

ધાત્રીદાદિમયુક્તૈર્વા તથા ચંદનસક્તુકૈઃ ॥ ૩ ॥

દાહને શાંત કરવા માટે સોવાર પાણીથી મથેલું— ઘોઝેલું ઘી લઈ તેનો શરીરે લેપ કરવો. અથવા જવના સાથવાનો, અથવા જવના સાથવામાં આમળા અને દાડિમનો રસ મેળવી કે તેનો અથવા આંબળાં અને દાડિમ એ બેના

રસનો અને જવના સાથવા સાથે ચંદનનો શરીરે લેખ કરવો જેથી દાહ મટી જાય છે. ૩

ઃધિરથી ઉત્પન્ન થયેલા દાહ વિષે યત્ન.

સર્વદેહાનુગં રક્તમુદ્રિત્તં દદતિ ધ્રુવમ્ ॥

તામ્રનેત્રથ તામ્રાભોવહ્નિનૈવ ચ કીર્યતે ॥ ૪ ॥

સર્વ દેહમાં રહેલું જે લોહી બહુ વધે ત્યારે બળ-તરાને પેદા કરે છે તેની લીધે તે માણસ જાણે અવશ્ય અગ્નિથી બળે છે, એવી પીડા થાય છે અને તે માણસની આંખેયો રાતી તથા શરીરની કાંતિ પણ રાતી થાય છે. ૪

તસ્યશાસ્ત્રાશ્રયાંજ્ઞાત્વારોઢિણીંવ્યધયેચ્છિરામ્ ॥

દ્રોણીંવિગાહયેત્પૂર્ણાં ચંદનોશીરવારિણા ॥ ૫ ॥

એવા માણસની શાખાશ્રય રોહિણી નામની નાડીને વિંધવી અથવા ચંદન અને કાળાવાળાના સંયોગવાળા ખાણીથી પુરી ભરેલી કોઠીમાં અવગાહન કરવું-એસવું. ૫

નિકૃણ્યવપતેજિવ્હાંશુષ્કતાલુગલૌષ્ઠકઃ ॥

પાયયેચ્છીતમંભસ્તંશર્કરામ્બુપયોડયવા ॥ ૬ ॥

દાહને લીધે જે માણસ જીભને બાહાર કાઢાડી ન શકતો હોય તથા તાલવું, ગળું અને હોઠ જેના સુકાઈ જાય તો તે માણસને ટાઢું ખાણી પાવું અથવા સાકરનું ખાણી પાવું કે એકલું દુધ કિંવા સાકર ને દુધ પાવું જેથી પિત્તને જીતી લે છે એટલે દાહનો નાશ થાય છે. ૬ અથવા—

(શાર્દૂલવિક્રીડીત-૭૬)

શય્યાપન્નમૃણાલપત્રરચિતા નારી મનોહારિણી ॥

વાપીશીતજલ્માદિમાવ્યજનજાવાતાજલસ્રાવિણઃ ॥ ૭ ॥

કમળપત્રોની પધારી, મનનું હરણ કરે તેવી સ્ત્રી,
વાવડી વગેરે જળાશયો, ટાઢું પાણી કિંવા ગુલાબ જળ
વગેરે ઠંડાં પાણીથી છાટેલા ઝરતા પાંખાનો પવન, ચંદનથી
ચર્ચેલા હાર, મનોહર શબ્દો ખોલનારા બાળકોની વાણી,
સુંદર હળાદર ઘર, દુધ માંસના રસો અને અન્ય
પણુ અનેક પ્રકારના ટાઢા ઉપચારો દાહથી પીડાતા માણુ-
સને હિતકારી છે. ૭

હારાશ્વદનચર્ચિતાઃ કલરવા વાલા ગૃહાઃ શોભનાઃ

ક્ષીરમાંસરસાહિતાવ્રહુવિધાથાન્યેપિદાહર્દ્રિતે ॥ ૮ ॥

હે શ્રેષ્ઠ વૈદ્યો ! દાહ મટાડવા માટે પિત્તજ્વર ઉપર
જેવી ક્રિયાઓ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તેવી જ શીતળ
ક્રિયાઓ ઉપયોગમાં લેવી. ૮

દાહોનું અસાધ્યપણું.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

પિત્તજ્વરસમાકાર્યાચિકિત્સાતુભિષગ્વરૈઃ ॥

વર્જનીયા પ્રયત્નેન શીતગાત્રસ્ય દેહિનામ્ ॥ ૯ ॥

જેનાં ગાત્રો ટાઢાં હોય એવા માણુસને ગમે તે પ્રકારનો
દાહ થયો હોય તો પણ તે દાહને અસાધ્ય સમજી
ચત્ત વડે કરીને તે રોગીને ત્યજી દેવા અર્થાત તેની
ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૯

ઉન્માદનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચત્ત.

ઉન્માદનો અર્થ.

ઉન્માર્ગસંસ્થિતાદોષાઃ કુપિતા મદયન્તિ યત્ ॥

ક્ષેયોઽયં જ્ઞાનસો વ્યાધિરુન્મા- ઇતિ કીર્તિતઃ ॥ ૧ ॥

આ વ્યાધિમાં વૃદ્ધિ પામેલા દોષો માર્ગ છોડીને
અવળે માર્ગેને આશ્રિત થઈને ચિત્તને ભ્રમિત કરી નાખે
છે તેથી આ રોગને ઉન્માદ કહે છે. આ રોગ મનને
બગાડનારો રોગ છે માટે આ રોગને માનસિક રોગ
બોલેવો. ૧

ઉન્માદનું પાસેનું નિદાન.

દોષૈઃ પૃથક્ સમસ્તૈશ્ચદોષેણ માનસેન ચ ॥

વિષેણષદ્વિધો જ્ઞેયો યથાસ્તં તત્ર મેષજમ્ ॥ ૨ ॥

અત્યંત કોપેલા વાયુથી, અત્યંત કોપેલા પિત્તથી,
અત્યંત કોપેલા કફથી, અત્યંત કોપેલા ત્રિદોષથી, મનના
દુઃખથી અને વિષના સંયોગથી એમ છ પ્રકારના ઉન્માદ
થાય છે. એ ઉન્માદોમાં તે તે પ્રકારને ઘટે તેવાં ઓપડને
કરવાં. ૨

ઉન્માદનાં દૂરનાં નિદાનો.

વિરુદ્ધાશુચિદુષ્ટાન્નભોજનાદ્દર્પણાદુરોઃ ॥

મયામનોભિધાતાન્નવિષમાચરણાદપિ ॥ ૩ ॥

વિરુદ્ધ (એક એકના સંયોગથી વિરોધકારક)
ભોજનો, રજસ્વળા-ચાંડાળ આદિથી અપવિત્ર થયેલાં
ભોજનો કે ઝેરથી મળેલાં દુષ્ટ અન્નનાં ભોજનોના ખાવાથી
તથા દેવ ગુરૂનાં તિરસ્કારથી, ભયથી (કે હુર્ષથી) મનમાં
ખિગાડ થવાથી અને વિષમ આચરણો અર્થાત્ બળવાન
આથે કલેશ કરવા વગેરે વિષમાચરણથી અર્થાત્ એ હેતુ-
ઓથી ઉન્માદ-ગાંડાપણું ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

(કાળના આવેશથી, ક્રોધના આવેશથી અને બહુ લોભથી પણ ઉન્માદ થાય છે એમ જૈજ્ઞટનું માનવું છે.)

ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ.

દોષાઃ પ્રદુષ્ટા હૃદયં પ્રદૂષ્ય પુરુષસ્ય ચ ॥

ચેતઃ પ્રદૂષયન્ત્યાશુસ્તોતઃ સુસમધિષ્ઠિતાઃ ॥ ૪ ॥

(અહીં સત્ત્વગુણવાળા મનુષ્યના વિરૂદ્ધ ભોજનાદિ ઉપર દર્શાવેલાં કારણથી) દુષ્ટ થયેલા દોષો (બુદ્ધિના સ્થાન રૂપ) હૃદયને અને મનને દૂષિત કરી મનનું વહન કરનારાં (હૃદયમાં રહેલાં ૧૦) સ્તોતોમાં રહીને તુરત માણસના ચિત્તને મોહિત કરી દે છે. ૪

ઉન્માદનું સામાન્ય લક્ષણ.

શૂન્યંચેતોવિભ્રમસ્યાચ્ચબુદ્ધૈર્ધૈર્ધ્યાગોવદ્વાક્યંપ્રલાપઃ ॥

નેત્રેન્યર્થવ્યાકુલેસંભવેતામેતચ્ચિહ્નૂર્વમુન્માદરોગે ॥ ૫ ॥

હૃદયનું સ્મૃતિ રહિતપણું-શૂન્યતા, બુદ્ધિનો છીપમાં રૂપ સમજવા વગેરે ભ્રમ-ચિત્તભ્રમ, અધીરતા, સંબંધ વગરનું બોલવું, લવારો અને નેત્રોનું અતિ વ્યાકુળપણું, એટલાં ચિન્હો હોય તો ઉન્માદ રોગ છે એમ આત્રીથી સમજવું. ૫

(શાર્દૂલવિકીરિત-છંદ)

અસ્થાને સ્મૃતિહાસ્ય ભાષ્યગણના વાગંગવિસેપકાઃ ॥

ચન્માદે પવનાત્મકે બહુવિધા ભાવાઃ પ્રવૃત્યાદયઃ ॥

દાહસ્તર્જનનમ્રભાવબહુલાલાપાશ્ચકાયોષ્ણતા ॥

કાંક્ષાશીતજલાશ્નનેપ્યતિતરાંતૃદ્વીત્તાપૈત્તિકે ॥ ૬ ॥

અવસર વિના વાતો યાદ કરવી, અવસર વિના હસવું,
અવસર વિના બોલવું, અવસર વિના ગણતરી કરવી
કિંવા અવસર વિના અંગોને આમ તેમ નાખવાં અને
અવસર વિના નાચવું, ગાવું, રાવું, ગાજો દેવી વગેરે
અનેક પ્રકારની એટા કરવી એટલાં ચિન્હો જે ગાંડા માણુ-
સમાં વિદ્યમાન હોય તો તેને વાયુ સંબંધી ઉન્માદ છે
એમ જાણવું.

શરીરમાં બળતરાનું થવું, બીજને ત્રાસ આપવો,
નાચું થઈ જવું, ઘણો જ લવારો કરવો, કોપ કરવો,
ઉબાળતા થવી, ટાઢા પાણીની તથા ટાઢા અન્નોની ઈચ્છા
થવી, બહુ જ તરસનું લાગવાપણું અને મોહકામાં પીવા-
પણું એટલાં લક્ષણો હોય તો પિત્ત સંબંધી ઉન્માદ જાણવો. ૬

(ઉપગતી-છંદ)

નારીવિવિક્તપ્રિયતાગ્નિમાંચનિદ્રાવમિઃ શ્લેષ્મભવેચલાલાઃ

સર્વાણિરૂપાણિભવંતિયત્રતન્સન્નિપાતપ્રભવોતિવોરઃ ॥ ૭ ॥

સ્ત્રીઓ ઉપર રૂચિ થવી, એકાંતમાં રહેવાની ઈચ્છા,
ઘ્રાહું બોલવું, ઉંઘ આવે, ઉલટી થાય અને કફ તથા લાજ
મ્હોંમાંથી ગરે એટલાં લક્ષણો હોય તો કફનો ઉન્માદ જાણવો.

અને જે ઉન્માદમાં ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો
જણાતાં હોય તો તેને ત્રિદોષ જનિત-સન્નિપાતિક ભયંકર
ઉન્માદ જાણવો. ૭

મનના દુઃખથી થએલા ઉન્માદનું દૂરનું નિદાન.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

ચૌરૈર્નરેન્દ્રૈરિમિસ્તથાન્યૈર્વિત્રાસિતસ્યક્ષયતોધનાનાં ॥

ગાદંક્ષતેચેતસિરંતુમિચ્છોર્જાયેતનૂનમનસોવિકારઃ ॥ ૮ ॥

ચોરોએ, રાજના માણસોએ, શત્રુઓએ કે ખીબ્બ લોકોએ ત્રાસ ઉપજાવવાથી અથવા ધનનો (કે ખ્યારા મનુષ્યનો) નાશ-વિયોગ થવાથી માણસનું મન બહુ જ ધાયલ થતાં અથવા જેને ન પામી શકાય એવી કોઈ ખ્યારીની સાથે રતિ રમવાની ઇચ્છા થવાથી મન અતિ ધાયલ થતાં મનમાં અવશ્ય વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ આવાં કારણોથી મનના દુઃખથી થનારો ઉન્માદ થાય છે. ૮

મનના દુઃખથી થનારો ઉન્માદનું લક્ષણ.

વિપરીત જ્ઞાનવાળો અથવા જ્ઞાનથી અત્યંત રહિત થયેલો પુરૂષ વિચિત્ર પ્રકારનું બોલે છે, મનમાં શુદ્ધ રહેલી વાતો પણ ખુલ્લી કરી દે છે, રૂવે છે અને અત્યંત મૂર્ખ માણસની પેઠે હસે ગાય કે વીપરીત એટલા કરે તો મનના દુઃખથી થયેલો ઉન્માદ જાણવો.

વિપથી ઉપજેલા ઉન્માદનું લક્ષણ.

(ઉપજતિ-છંદ)

ब्रवीतिचित्रंचमनोगतंयद्धसत्यतोरोदतिचातिमूढः ॥

विषोद्धवस्याद्वलवाग्निहीनः श्मावाननोरक्तरेक्षणश्च । ९।

બળતો નાશ, બોલવામાં અશક્ત, મોહોડાનું કાળું થઈ જવું અને આંખો અતિ રાતિ થઈ જવી એટલાં લક્ષણો હોય તો વિષ ખાવામાં આવવાથી ઉન્માદ થયેલો છે એમ સમજવું. ૯

ઉન્માદની ચિકિત્સા.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

पूर्वयोज्यंवातिकेस्नेहपानंपित्तोद्विक्तेरेचनंक्षीरपानंवांति
सम्यक्श्लेष्मकेवापिबस्तिः कार्यतद्वत्स्वल्पस्मार रोमे ॥

વાયુના ઉન્માદમાં પ્રથમ રનેહપાન કરાવીને, પિત્તના ઉન્માદમાં પ્રથમ રેચ આપીને ઢિંવા દુધ પાઇને અને કફના ઉન્માદમાં પ્રથમ ઉલટી કરાવીને પછી પીચકારી (ખસ્તિ કર્મ) આપવા વગેરે ચિકિત્સાઓ કરવી. વાઈના રોગમાં દોષોને વસ્તિ ને કાંઇ ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તે સર્વ ચિકિત્સાઓ ઉન્માદમાં પણ કરવી. ૧૦ અથવા

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ગુદેનકર્ષભાગંચ ચાંગેરી રસકાંજિકમ્ ॥

ક્રમેણમથિતર્મ્પીતમુન્માદગ્રહશાન્તયે ॥ ૧૧ ॥

ચાર પાંદડાંવાળી લુણીનો રસ, કાંજ અને ગોળ સમાન ભાગે લઈ એઓને છાશમાં મથીને પીવામાં આવે તો તેથી ૩ દિવસમાં ઉન્માદ રોગ મટી જાય છે. ૧૧ અથવા—

રસંવાજ્વાલશાखायाः पिबेदुन्मादशान्तये ॥

નમ્યામ્બંજનયોર્દેયંતૈલંસર્પપસમ્ભવમ્ ॥ ૧૨ ॥

કાંસડીના ડાળનો રસ પીવામાં આવે તો તેથી ઉન્માદ મટે છે. અથવા સરસીયા (સિદ્ધાર્થકવાદિ) તેલનો નાસ અથવા અંજન કે માલેસ કરવામાં આવે તો તેથી પણ ઉન્માદ રોગ મટે છે. ૧૨ અથવા—

કદુતૈલાક્તમુત્તાનંબંધયિત્વાતપેન્યસેત્ ॥

દર્શયેદદ્રુતંકિંચિદ્વ્યાદિષ્ઠવિનાશનમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઉન્માદ રોગીને બાંધી સરસીયા તેલથી ખરડીને તડકામાં ચત્તો સુવાડવો. અથવા કાંઈક અદ્ભુતો દેખાડવાં.

અથવા એકદમ આંખ વીંચાઈ જાય તેવી વાતો કે શબ્દો સંભળાવવામાં આવે તો તેથી પણ ઉન્માદ મટે છે. ૧૩

તપ્તૈર્લાઠૈસ્તૈલજલૈઃ કપિરુદ્ધાઽથવાસ્પૃશેત્ ॥

કશામિસ્તાડયિત્વાતુસ્થાપયેદ્વિર્જનેનૃદ્ધે ॥ ૧૪ ॥

શસ્ત્રહસ્તૈર્ગજૈઃ સિંહૈઃ સર્પૈશ્ચત્રાસયેત્તથા ॥

સુપ્તસમંવહિર્નિર્ત્વાત્રાસયેયુર્બુધાશ્ચતમ્ ॥ ૧૫ ॥

સર્વતોવિપ્લુતંચેતિતેનૈવપરિશામ્યતિ ॥

સર્વદુઃસ્વભયેભ્યોઽપિપરંપ્રાણભયમ્મદત્ ॥ ૧૬ ॥

તપાવેલાં તેલથી, લોઢાથી કે પાણીથી સ્પર્શ કરવો. અથવા શરીરમાં કૌવચનો સ્પર્શ કરવો. માણસ વિનાના ઘરમાં ઘાલી સારી પેઠે આળકા-નેતરની સોટીનો માર મારવો. અથવા હાથમાં શસ્ત્રોને ધારણ કરેલા મનુષ્યોથી, હાથીઓથી, સિંહોથી, જેના દાંત કાહારી લીધેલા હોય તેવા સર્પોથી ઉન્માદ રોગીને ત્રાસ આપવો, અથવા તેને ગામ બાહાર લઈ જઈ ખૂબ બાંધીને તિરસ્કાર કરતાં કરતાં મારી નાખવાની ધાસ્તિ બતાવવી. આ પ્રમાણે ચોમેરથી ત્રાસ બતાવવો કેમકે તેથી ઉન્માદ રોગની શાંતિ છે. સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો અને ભય કરતાં પ્રાણુ ભય અવશ્ય મહા દુઃખકારી છે જેથી ભય લાગવાથી અને શરીર ઉપર દુઃખો પડવાથી પ્રાણુ જવાની ધાસ્તિ પેદા થાય છે અને એ ધાસ્તિથી ઉન્માદવાળાનું મન શાંત થાય છે. ૧૪-૧૬ અથવા

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

કુષ્ઠાશ્વગંધૈર્લવણામોદેદ્વેજીરકેત્રીણિકટૂનિપાઠા ॥

માંગલ્યપુષ્પાણિસમાનિચૂર્ણકૃત્વાતુચૂર્ણેનવચોદ્ભવેન ॥૧૭॥

તુલ્યેનયુક્તંબહુશોરસેનતદ્ભાવિતંબ્રહ્મવિનિર્મિતાયાઃ ॥

સર્પિર્મધુભ્યાંચતતો ક્ષમાત્રલિહ્યાન્નરઃ સપ્તદિનંદિતાશી ।૧૮।

(ઉપજાતિ-છંદ)

સમસ્તમુન્માદગદંનિહંતિવાતોદ્ભવાન્સર્વગદાન્મમેહાન્ ॥

સારસ્વતંચૂર્ણમિદંવિધાત્રાવિનિર્મિતંલોકહિતાયપૂર્વમ્ ।૧૯।

ઉપલેટ, આસગંધ, સિંધાલુણુ, અજમોદ, જીરું, ચાહાજીરું, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કાળીપાટ, અને શંખા-વલી એઓ સમાન ભાગે લઈ એઓનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણના મરોખર વજનનું ચૂર્ણ મેળવી તેને પ્રાદ્યાની રસની (૩) ભાવનાઓ દઈને સુકવી ચાળીને મધ અને ઘીમાં ઠાલવીને ૭ દિવસ લગી એક એક તોલા ભાર ચાટવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના ઉન્માદ રોગ, સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગ અને સર્વ પ્રકારના પ્રમેહો એઓનો નાશ થાય છે. પૂર્વે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા માણસો અને ગાંડા થયેલા સર્વ માણસોના હિતને માટે આ સારસ્વત ચૂર્ણ નિર્માણ કરેલ છે. (આ ચૂર્ણ માટે ભાવમિશ્ર લલામણુ કરે છે કે આ ચૂર્ણ ચાટવાનો અભ્યાસ રાખવાથી બુદ્ધિ, ધારણશક્તિ, ધૈર્યતા, સ્મરણશક્તિ, સંપત્તિ અને કવિતા શક્તિ ઉત્તરોત્તર વધ્યા કરે છે.) ૧૭-૧૯ અથવા

કટુત્રિકંદિંગુવચાશિરીષત્રીજંતથાસૈંધવસર્પપાશ્ચ ॥

ગોમૂત્રપિષ્ટંનયનાંજનંસ્યાદુન્માધચાતુર્થકરોગહારિ ॥૨૦॥

સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હિંગ, વજ, સરસડીયાનાં બીજ, સિંધાલુણુ અને સરસવ એઓને ગોમૂત્રમાં બુંદીને

તેનું આંખમાં અંજન કરવામાં આવે તો તેથી ઉન્માદ રોગ (વાઇ) અને ચોથીઓ તાવ એઓનો નાશ કરે છે. (આ પ્રયોગમાં કચ્ચાના ગોળા, કડુ તથા ઘોળા સરસવ નાખવા માટે પણ પૂર્વાચાર્યોની આજ્ઞા છે. આ ચ્યૂપણાંજન કહેવાય છે.) ૨૦ અથવા—

ફલત્રિકરેણુદેવદારુસ્થિરાનંતરાત્રિયુગંવિશાલા ॥

ગોપીદ્વયંચંદનપન્નકુટુંબીલોત્પલૈલાબહતીસમગા ॥ ૨૧ ॥

તારીસપત્રંત્રવૃતાવિડગંરુદંતિકાકેસરયષ્ટિકંચ ॥

તત્પૃષ્ઠર્ણીસુમનોદ્ભવાનિ પુષ્પાણિસર્વેસમર્કર્ષમાર્ગ ॥ ૨૨ ॥

ચતુર્ગુણેવારિણિપ્રસ્થમાઙ્ગ્યંવિપાચયેત્પ્રસ્થમિદંગદેષુ ॥

મન્દાનલોન્માદગદેષુમેદાઽપસ્મારપાણ્ડ્વામયમૂત્રકૃચ્છં ॥ ૨૩ ॥

હરડે, ખેહેડાં, આંબળાં, રોણકળીજ, દેવદાર, સાલ-પરપોટી, તગર વા અનંતમૂળ, હળદર, ઢાડુહળદર, ઈંદ્રિ-વાફળી, ઘેળી ઉપળસરી, કાળી ઉપળસરી, અંદન, પદ્મક, ઉપલેટ, નિલોત્પળ જાતનું કમળ, અંબચી, મોહોટીરીંગાણી, સમંગા (મજીઠ કે રીસામણી ?) તાલીસપત્ર, નસોતર, વાવડીંગ, રૂદ્રજટા, નાગકેસર, જેઠીમધ, પીલવણી, અને લવિંગ એઓ સર્વેને એક એક તોલા બાર લઈ એઓને સર્વના વજન કરતાં ચાર ગણા પાણીમાં કવાથ કરી તેમાં એક પ્રસ્થ (૬૪ તોલા) ગાયનું ઘી નાખી ઘી પકવવાની રીત પ્રમાણે પકાવી ઘૃત સિદ્ધ કરી તેનો થોડો માત્રા-એ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી ઉન્માદ રોગ, મંદામિ, પ્રમેહ, વાઇ, પાંડુરોગ અને મૂત્રકૃચ્છ એઓનો નાશ કરે છે. (આ માનીય કલ્યાણ ઘૃત કહેવાય છે.) ૨૧-૨૩

ભૂતથી કિંવા અન્ય ગ્રહ-દેવદોષથી થએલા

ઉન્માદના ઉપચાર.

ઉન્માદકાલે નિયતો ભૂતોત્થં તમુદાહરેત્ ॥

રિક્ષજંબુકકેશાશ્ચ લથુનં શલ્કી વચા ॥ ૨૪ ॥

હિંચુમૂત્રંચવસ્તસ્ય ધૂમમસ્ય પ્રયોજયેત્ ॥

શીઘ્રપ્રેતેન્ શામ્યન્તિ બલવન્તો મહાગ્રહાઃ ॥ ૨૫ ॥

ભૂત વગેરેના વળગાડથી ઉન્માદ થયેલ હોય તો તેની શાંતિ માટે રીંછના વાળ, શીયાળના વાળ, સેઢાઈની સળી, લસણ, હિંગ, વજ અને બકરાનું મૂત્ર એએનો ધૂપ કરવામાં આવે તો તેથી તુરત પ્રબળ વળગાડ પણ શાંત થાય છે. ૨૪—૨૫ અથવા

(શાર્દૂલવિકીરિત-છંદ)

કાર્પાસાસ્થિ મયૂરપિચ્છવૃહતીનિર્માલ્યપિંછીતૃજૈસ્કટયાં-
સીવૃષદંશવિટતુષવચાકેશાદિનિર્મોચકૈઃ નાગેંદ્રદ્વિજશ્રંગહિંચુમ-
રિચૈસ્તુલ્યૈસ્તુધૂપઃ કૃતઃ સ્કંદોન્માદપિશાચરાક્ષસસુરાવેશજ્વરઘ્નઃ
કૃતઃ ॥ ૨૬ ॥

કપાસીયાની મીંજે, મોરપીંછના ચાંદલા, રીંગણીનાં ફળ, શીવનિર્મોહ્ય, વાળ, તજ, જટામાંસી ખીલાડીની હઘાર, ધાતનાં તુષ-ફાંતરાં, વજ, માણસના માથાના વાળ, સાપની કાંચળી, ગાઈનાં શીંગડાનો છોલ, હિંગ, અને મરી એએ સમાન ભાગેં લઈ તેનો ધૂપ બનાવી ધૂપ દેવામાં આવે તો તેથી સ્કંદાદિ ગ્રહ પીડા, ઉન્માદ, પિશાચ, રાક્ષસ તથા દેવના આવેશની પીડા અને તાવ એએનો નાશ કરે છે. ૨૬

વાઈનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

વાઈની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ સહ સંખ્યા.

(ઇદ્રવજ્ઞ-છંદ)

હતઃસ્મૃતિર્યઃ કુપિતૈશ્વદોષૈર્ઘ્નયોશ્વપસ્મારગદશ્વતુર્ધા

હૃત્કંપશૂન્યત્વતમઃપ્રવેશઃપ્રધ્માનમૂર્ચ્છાશ્ચભવંતિપૂર્વમ્ ॥૧॥

ચિંતા તથા શોક આદિથી કુપિત થએલા વાતાદિ-
દોષો હૃદયના સ્રોતોમાં રહી સ્મૃતિને હણી નાખે છે તેને
અપસ્માર-વાઈનો રોગ જાણવો. આ રોગના ચાર પ્રકાર
છે, (એટલે વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને ત્રિદોષનો એમ
૪ પ્રકારનો થાય છે.) ૦૥

વાઈનું પૂર્વ સ્વરૂપ.

જેને વાઈનો રોગ થવાનો હોય તેને રોગ થયા
પેહેલાંથી હૃદયમાં કંપારો, હૃદયમાં શૂન્યતા, અંધારામાં
પ્રવેશ, શરીરનું ધ્રુજવું અને મૂર્ચ્છા એટલાં ચિન્હો થાય છે. ૧

વાતાદિદોષોના અપસ્મારનાં પૃથગ્ ચિન્હો.

(શાલિની-છંદ)

ફેનોદ્વણીહંપિતે વાતિકેચપિત્તેપીતંફેનવક્રાક્ષિરૂપં ।

શુક્લઃફેનઃ શ્વેતઃફેનીત્યાંયંસ્વાર્ણાદિત્ત્વજ્ઞાણે સાન્નિપાતાત્ ૨

વાયુ સંબંધી વાઈ હોય તો મોહોડામાંથી ફિણ
સહિત ઉલટીનું થવું અને કંપારો થાય છે. પિત્ત સંબંધી
વાઈ હોય તો, મોહોડામાંથી પીળા ફિણનું નિકળવું, મોહોડા
ઉપર પીળાશ, નેત્રમાં પીળાશ, અને પીળાં રૂપો દેખવામાં
આવે છે. કફ સંબંધી વાઈ હોય તો મોહોડામાંથી ઘોઝું

ફીણ નીકળે અને અંગ શીતળ રહે છે. અને ત્રિદોષ અંગધી વાઈ હોય તો ઉપર કહેલાં સર્વ ચિન્હો થાય છે. ૨

અપસ્મારનું અસાધ્યપાણું.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સ્ફુરણંદુહોસ્મિન્ક્ષીણતશ્ચલિતેષુવૌ ॥

નયને વિકૃતેસ્પાતામસાધ્યં તં વિનિર્દિશેત્ ॥ ૩ ॥

જે વાઈવાળા રોગીના ગાત્રોમાં સ્ફુરણ થતું હોય, ક્ષીણતા થઈ હોય, આંખોની ભ્રમરો ચલિત થતી હોય, અને આંખો વિકૃત થતી હોય તો તે અસાધ્ય ચિન્હ સમજવાં અર્થાત્ એ વાઈવાળો રોગી મરી જાય છે. ૩

અપસ્મારની ચિકિત્સા.

(સ્વાગતા-છંદ)

પંચકોલમરિચંસવિડંગંપિપ્પલીત્રિફલજીરકધાન્યં ॥

સૈંધવંવિઢયુતંચયવાનીચૂર્ણમુષ્ણસલિલેનનિપીતં ॥ ૪ ॥

(ઉપજતિ-છંદ)

હન્યાદપસ્મારકફાનિલાંશ્વશ્વાસગ્રહોન્માદવિષાગ્નિમાંત્રં ॥

કલ્યાણકંચૂર્ણમિતિપ્રસિદ્ધમર્શઃ સુસસ્તંગ્રહણીગદેચ ॥૫॥

પંચકોળ (પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રામૂળ, અને સુક), મરી, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, જીરું, ધાણા, સિંધાલુણ અને બિડલુણ તથા અજમે એઓનું ચૂર્ણ ઉના પાણી સાથે પીવામાં આવે તો આ કદયાણુક ચૂર્ણ, વાઈ, કફ તથા વાયુ સંગ્રહી રોગો, શ્વાસ, ગ્રહથી થએલો ઉન્માદ, વિષદોષ, અગ્નિની-

મંદતા, ગૃહણી અને ગુદાના મસા એઓનો નાશ કરવા પ્રસિદ્ધિ પામેલું છે. (કાંકચીયા અને શાહજીર એ બે પદાર્થો ઉક્ત ચૂર્ણમાં ઉમેરવાં તથા દશમૂળના ચૂર્ણ સાથે કલ્યાણુક ચૂર્ણ આવું બેથી હૃદયનો કંપારો, નેત્રની વ્યથા, પરસેવો અને હાથ-પગ વગેરેમાં શીતળપાણું એઓનો નાશ કરે છે એમ ભાવમિત્રનું કહેવું છે.) ૪-૫ અથવા—

ઉપલેટ, શંખાવળી અને વજ એઓને (સોળ રૂપિયા-ભાર લઈ કે ચોસઠ રૂપિયાભાર) બ્રાહ્મીના રસમાં વાટી તે કલ્કથી પકાવેલા (ગાયના ૬૪ રૂપિયાભાર જુના) ઘીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી પ્રબળ અપસ્માર (તથા ઉન્માદ)નો નાશ કરે છે—મટાડે છે. અથવા—

બ્રાહ્મીરસેક્ષુષ્ટકશંખપુષ્પીવચાભિરાજ્યંચમુસિદ્ધમેતત્ ॥

જયેદપસ્મારમુદગ્રવેગંસંશેવનાદ્વાલશુનસ્યકંદઃ ॥ ૬ ॥

લસજુની કળીનો (તેલ સાથે) ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી પણ વાઈ આવતી મટે છે. ૬ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ગોમૂત્રમુક્તસિદ્ધાર્થઃ પ્રલેપોદ્વર્તને હિતે ॥

ધૂમ્રતીક્ષ્ણાગ્નિનસ્યાનિ દાહઃસૂચ્યા કપોલયોઃ ॥ ૭ ॥

સરસવ, સરગવો, અરલુખો અને અઘાડો એઓનું ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં ઘુંટી તેનું શરીરે લેપન કે ઉવટણું કરવામાં આવે તો અપસ્માર રોગીને હિતકારી છે. અથવા તીક્ષ્ણ ધુવાડાના નાસો હિતકારી છે. અથવા સોંચ ઉની કરીને કપાળ ઉપર તેનો ડામ દેવામાં આવે તો તે પણ વાઈવાળાને ક્ષાયદાકારક છે. ૭

પુષ્પોદ્ભૂતશુનઃ પિત્તમપસ્મારઃ પાંચજાત્ તદેવસાર્પણાત્કું
ધૂપનંપરમંસ્મૃતમ્ ॥

“ પુષ્પ નક્ષત્રમાં ગ્રહણ કરેલા કુતરાના પિત્તોનું
અપસ્માર રોગીના નેત્રોમાં અંજન કરવામાં આવે તો તેથી
અથવા એ પિત્તાનો ઘી સહિત અપસ્માર રોગીને ધૂપ
દેવામાં આવે તો તે પણ ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય અપસ્મારનો નાશ
કરનાર છે. “ આ ગ્રંથાંતરનો શ્લોક છે. ” ૮

વાત વ્યાધિનાં નિદાન લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

વાત વ્યાધિઓની સામાન્યરીતે દૂરનાં નિદાનો-
પૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

(રથોદ્ધતા-છંદ)

રુક્ષશીતલઘુભિશ્ચતિક્તકૈર્લઘનંપ્લવનમાર્ગચેષ્ટિતૈઃ ॥

ક્રોધશોક ભયવેગધારણૈશ્ચિતયાચકુપિતોનિલોબલી ॥૧॥

(ઉપજ્ઞતી-છંદ)

સ્રોતાંસિરિક્તાનિચપૂરયિત્વાકરોતિદેહેવિવિધાન્વિકારાન્ ।

एकांगजान्स्वर्शरीरजांश्चतत्पूर्वरूपंकथितंतुतेषाम् ॥ २ ॥

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

व्यक्तहितद्रूपमपायस्वांज्यंपंगुत्वकुब्जत्वशरीरशोषाः ।

गात्रस्यसंस्पन्दनमुप्ततेचग्रीवाश्लिबंधःकुपितेनिलेस्युः ॥ ३ ॥

અત્યંત થોડાં કિંવા અત્યંત રૂક્ષ-લુખાં અન્નો,
અતિ ટાઢાં અન્નો, અતિ હલકાં અન્નો, અને તુરાં-તીખાં-
કડવાં અન્નોના નાખવાથી, લાંઘણો-ઉપવાસોથી, પંથ કર-

વાથી, વનમાં રહેવાથી, ક્રોધથી, શોકથી, ભયથી, મળ-
મૂત્રાદિના વેગોને અટકાવવાથી અને ચિંતા કરવાથી અર્થાત્
એ કારણો પૈકી કોઈ પણ કારણથી કિંવા અન્ય કારણોથી
કોપ પામેલો બળવાન વાયુ શરીરની ખાલી પડેલી નસોમાં
પ્રાપ્ત થઈને નસોના માર્ગને રૂંધી ઢઈને એક અંગમાં રહે-
નારા અથવા આખા અંગમાં રહેનારા રોગોને જન્મ આપે
છે. જે વ્યાધિનું જ્યાં લગી પ્રકટ રૂપ ન જણાય ત્યાં લગી
તેને પૂર્વરૂપ માનેલ છે, પણ તે વાત વ્યાધિઓમાં પૂર્વ-
રૂપ દેખાતાં જ નથી. એટલે તાવ વગેરેમાં જેમ પ્રકટ
પૂર્વરૂપ હોય છે તેમ વાત વ્યાધિઓમાં નથી. જે પ્રકટ
લક્ષણ છે તે લક્ષણ રૂપનાં છે. જીવો કે લુલાપણું, પાંગળા-
પણું, શરીરનું શોષણું, ગાત્રોનું ધ્રુજણું, ગાત્રોમાં ખાલીનું
આવણું કિંવા જડતાપણું, ડોક અને આંખોનું બંધપણું કે
વાંકાથવાગણું ઇત્યાદિ રોગો વાયુના કોપવાથી થાય છે. ૧-૩

કેટલાક વાત વ્યાધિઓનાં પ્રકટ ચિન્હો.

પક્ષાભિઘાતેનમવેત્પ્રસુપ્તઃદેહાર્દ્રમાગઃશિશિરપ્રવાહઃ ॥

વક્રીભવત્યૂર્ધ્વમુચ્ચયસ્મિન્સ્તમર્દિતવ્યાધિમુદાહરંતિ ॥૪॥

પક્ષઘાતવાયુમાં અરધું અંગ જડ અને ટાકું સ્પર્શ
જ્ઞાન રહિત તથા કોઈ પણ કાર્યમાં કર્મ રહિત થઈ જાય
છે. અર્દિત—અડધિવાયુમાં અરધું મોહોડું વાકું જ થઈ
જાય છે. ૪

(ઉપજાતિ-છંદ)

કંઠાવરોધોધનુરાકૃતિઃસ્વાઘૃદિવ્યથાદંતનિબંધનંચ ॥

સ્વસ્પશોષઃશિશિરસ્યકાંક્ષાયસ્મિન્નુર્વાયુરુદાહતઃસઃ ૫

જે વાયુ વ્યાધિમાં કંઠનો અવરોધ, કામઠા જેવી શરીરની આકૃતિ, હૃદયમાં વ્યથા, મોહોડામાં શોષ અને ટાઢા પદાર્થોનીજ વાંછના જણાય તેને ધનુર્વાયુ-તાણ કહે છે.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

આક્ષેપયત્યાશુ મુહુઃ શરીરમાગત્યનાડીઃપવનં પ્રદુષ્ટઃ ॥

જ્ઞેયસ્તદાક્ષે કસંજ્ઞકોસ્યવેગેગતેસ્વાસ્વાસ્થ્યમુપૈતિમર્ત્યઃ ૬

જે વાત વ્યાધિમાં કોપેલો વાયુ આચિતો વારંવાર શરીરમાં સંચારણ કરી દેહને બહુ જ ડોલાવ્યા કરે છે તેને આક્ષેપક વાયુ કહે છે. તે વાયુનો વેગ મટી જવાથી મનુષ્ય પાછો સારો થઈ જાય છે. ૬

જોષ્ઠાદિતેદુષ્ટચલેચ દિષ્ણોદિષ્ણુત્રયોર્વૈદ્યહદિવ્યથાસ્યાત્ ॥

સર્વાંગ ॥ જોષ્ઠાદિતેદુષ્ટચલેચ દિષ્ણોદિષ્ણુત્રયોર્વૈદ્યહદિવ્યથાસ્યાત્ ॥ ૭ ॥

કોઠાનો આસરો કરી રહેલો વાયુ દુષ્ટ થવાથી મળ-મૂત્રનું રોકાણ, બદ અને હૃદયમાં વ્યથા થાય છે, અને સર્વાંગમાં રહેલો વાયુ દુષ્ટ થવાથી સર્વાંગમાં કંપારો, કિંવા ફરકવું, શરીરમાં પીડા અને હાડકાં તથા સાંધાઓમાં કળતર થાય છે. (વાતવ્યાધિઓના ૮૦ પ્રકાર છે તે સર્વનો ખુલાસો મેળવવા માટે ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્બટ વગેરે ગ્રન્થોનું અવલોકન કરો.) ૭

વાતવ્યાધિઓની ચિકિત્સા.

(અનુક્રુપ-છંદ)

આદૌસંશોધ્યવાતાત્તસ્નેહપાનંનિયોજયેત્ ॥

વર્તિર્ના વનમગ્નંગાસ્નેગ્ધવાતામયાપહમ્ ॥ ૮ ॥

વાતવ્યાધિઓમાં પ્રથમ ઉલટી અને બુલાખ વગેરેથી વાતવ્યાધિવાળાના શરીરને શુદ્ધ કરવું. પછી વાતહર સ્નેહ માનોની યોજના યોજવી. અસ્તિકર્મ, તેલોનો માલેસ એઓ વાતવ્યાધિના નાશ કરનાર પ્રયોગ છે. ૮ અથવા—

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

રાસ્નાશતાઘ્વા સુરદારુકુષ્ઠંમાષાઝમાતૈલવચાકુલત્થાઃ ॥

एतैः प्रदेहोऽनिलरोगिणां हि स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैः ९

રાસ્ના, વરીયાળી, દેવદાર, ઉપલેટ, અડદ, અળસી, તલ, તજ અને કળથી એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો વાતવ્યાધિઓનો નાશ થાય છે.

અથવા—ઘી, તેલ, ચરબી, અને માંસપેસી એ ચારે સ્નેહોને દશ મૂળથી સિદ્ધ કરી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી વાતવ્યાધિઓની શાંતિ થાય છે. ૯ અથવા

(ઉપજાતિ-છંદ)

उष्णैश्चमत्स्यादિકवेसवोरैः स्वेदस्तथावातविनाशनः स्यात् ॥

फणिज्जकोत्थेनरसेनवातग्रस्तंप्रदेशंपरिलेपयेत् ॥ १० ॥

ઉષ્ણઉપચાર, મત્સ્યાધિકોના રસા પીવા, વાતહર સ્વેદ અને વાતહર બકારા એઓ વાયુનો નાશ કરનારા છે. અથવા—ચોખ્ખા અફીણના તેલનો વાયુથી અઠડાયેલા કે પકડાયેલા ભાગ ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો તેથી વાતવ્યાધિની શાંતિ થાય છે. ૧૦ અથવા—

पलंरसोनस्य सुकुटितस्यसिंधुत्थसौवर्चलजीरकाणि ॥

कदुत्रिकर्हिगुसुर्णतंतच्छाणप्रमाणंपरिलोड्यसर्वं ॥ ११ ॥

યથાગ્નિમધ્યેત્વલુપાસમેકંપ્રાતર્મનુષ્યોરુબુવારિણાત્ ॥

નિહંતિસર્વાંગજમપ્યશેષંપોતંકટીપૃષ્ઠગદાર્દિતાનિ ॥૧૨॥

આર તોલાભાર સુંદર લસણુને કુટીને તે સાથે સિંધા-
લુણુ, સંચળ, જીરું, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને શેકેલી
હીંગ એઓનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને એક એક ટાંકભાર
ખાનારની અગ્નિનું બળ તપાસી ૧ મહિના લગી પ્રાતઃકાળે
એરંડાનો કવાથ સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી
મનુષ્યના આખા અંગમાં વ્યાપેલા વાતવ્યાધિઓનો તથા
કેડ પીઠ અને અડદીયા વા વગેરેનો નાશ કરે છે. ૧૧-૧૨

પિષ્ઠાતિસૂક્ષ્મંલશુનંઘૃતેનવિલિહ્યહન્યાત્પવનોત્થરોગાન્ ॥

તથેન્દ્રવીજાગ્નિમઘૌષધાનાંચૂર્ણંહરેદ્વાતભવાન્વિકારાન્ ॥૧૩॥

સારી પેઠે લસણુની કળીયોને વાટી ધીમાં કાલવીને
ખાવામાં આવે તો તેથી વાતવ્યાધિઓનો નાશ કરે છે.

અથવા-હરડે, ઈંદ્રજવ, ચિત્રામૂળ, અને સુંઠ એઓનું
ચૂર્ણ ખાવામાં આવે તો તેથી વાતવ્યાધિઓનો નાશ કરે
છે. ૧૩ અથવા—

સહચરસુરદારુનાગરાણાંકથિતંજલંપ્રપિવેદ્વિતૈલમિશ્રં ॥

પવવપરિહરાગતિર્હિયસ્ય પ્રભવતિસપ્તદિનૈઃ સગન્તુમીશઃ ૧૪

કાંટાસળીયો, દેવદાર અને સુંઠ એઓનો કવાથ કરી
તેમાં તેલ મેળવીને પીવામાં આવે તો તેથી વાયુની પ્રબ-
ળતાથી જેના પગ અકડાઈ ગયા હોય અને હીંડાતું ન
હોય તો તે રોગનો નાશ કરી ૭ દિવસમાં સારી પેઠે
ચાલવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૪ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

પ્રાતઃ પિબેદાર્દ્રકંજરસંહિતૈલાન્વિતં વર્ધ્મવિકારશાંતયૈઃ ॥

કાથો નિપીતોદશઃ સ્નિગ્ધોઽર્ધગુણાયુતશ્ચલઘ્નઃ ॥ ૧૫ ॥

આદાનો રસ તેલ સાથે મિશ્ર કરીને પ્રભાતે પીવામાં આવે તો બદની શાંતિ થાય છે. અથવા—દશમૂળનો ઠવાથ કરી હીંગ અને પોકરમૂળ સહિત પીવામાં આવે તો શરીરમાં ફરતા વાત વ્યાધિનો નાશ કરે છે. ૧૫ અથવા—

સ્નિગ્ધોઽર્ધગુણાયુતશ્ચલઘ્નઃ ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞેયં પ્રદુષ્ટં રુધિરં નરેણ કુર્ગાન્નઃ સ્નિગ્ધોઽર્ધગુણાયુતશ્ચલઘ્નઃ ॥ ૧૬ ॥

જે સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, શીતળ, લુપ્તાં ભોજનો વગેરેથી પણ વાતવ્યાધિયો શાંત ન પામે તો તે મનુષ્યનું લોહી બગડયું છે એમ જાણી તુરત શીંગડીવતે કે અન્ય પ્રકારે લોહી કાઢાડવાની—ફસ ખોલાવવાના વિધિ પ્રમાણે રક્ત મોક્ષ કરાવવું. (લોહી કઢાવવાના વિધિ માટેનો ખુલાસો મેળવવા ભાવપ્રકાશ જુવો.) ૧૬ અથવા

(શાલિની-છંદ)

શ્યામામૂલં ક્ષીરપિષ્ટં નિપીતં વાસાયુક્તં નાશયેદ્ધર્વવાતમ્ ।

સુમેવાતેરક્તમોક્ષં પ્રકુર્યાલ્લેપં સિંધવાગારધૂમૈઃ સતૈલૈઃ ॥ ૧૭ ॥

શ્યામાનું મૂળ (પીળા શીશમનું મૂળ—મૂળની છાલ) અને અરડુસાનું મૂળ લઈ દુધ સાથે વાટી પીવામાં આવે તો ઉર્ધ્વવાત—ઉંચી ગતિએ દુઃખ દેનારો વાતવ્યાધિ મટી જાય છે, પણ જે શુદ્ધ વાતવ્યાધિ હોય તો લોહી કઢાવવું.

સરગવાનું મૂળ, ઘરનો ધુમસ અને તેલ એઓનો લેપ કરવો. ૧૭ અથવા—

(ઉપજાતિ-૭૬)

પ્રાતઃ પિષ્તેનુચ્ચાજ્જેનયત્ત્નમ્પિષ્તનામરીચંદ્રદયાનિભ્યં ॥

ગુદેનવાનાગરદારુચૂર્ણહૃદ્વાતપીઢાંપરિપીઢિતસ્તુ ॥ ૧૮ ॥

હૃદયમાં પિડાકારક વાતવ્યાધિ હોય તો તે માટે ગળે અને મરીને ઉના પાણી સાથે ઘુંટીને પ્રભાતે યત્નવડે પીવાં જેથી હૃદયમાં પિડા કરતો વાયુ નાશ પામે છે.

અથવા—સુંઠનું કે ઢાઝહળહરનું ચૂર્ણ અથવા એ બન્નેનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ખાવામાં આવે તો તે હૃદય વાતવ્યાધિની પીડાને મટાડે છે. ૧૮

(અનુષ્ટુપ-૭૬)

સર્વાંગજંશિરામોક્ષૈઃ શ્રૃંગ્યૈરેકાંગજં જયેત્ ॥

વમનંહન્તિનસ્યંચ વક્ષઃસ્કંધત્રિકસ્થિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

જે સર્વાંગ વાતવ્યાધિ હોય તો ફક્ત બોલાવવી, એકાંગ વાતવ્યાધિ હોય તો શીંગડી મૂકાવવી. અને છાતિમાં ખલાઓમાં તથા ત્રણ હાડકાંના સાંધામાં—કેડના મણુકામાં વાતવ્યાધિની પીડા હોય તો ઉલટીની ઔષધીઓ આપવી જેથી તે વાતવ્યાધિનો નાશ કરે છે. ૧૯

રુણાદ્વિકેવલોવસ્તિવાતંસર્વાંગસંસ્થિતં ॥

વસ્તિહૃદિ ગુદસ્યેતુતૈલમેરંડજંપિબેત્ ॥ ૨૦ ॥

આખા અંગમાં ઘર કરી રહેલા વ્યાધિકારી વાયુને ફક્ત બસ્તિકર્મ જ રોકી શકે છે, પેદુ, કુખ, ગુદા એઓમાં વાતવ્યાધિયો પીડા કરતા હોય તો એકલું એરંડીયું તેલ પીવું. ૨૦

ધનુર્વાયુઃશમંયાતિસર્જતૈલસ્યમર્દનાત્ ॥

દશમૂલકષાયોવાપાનેનસ્યેચશસ્યતે ॥ ૨૧ ॥

સાજીના તેલનો માલેસ કરવાથી ધનર્વાયુ-તાણુ શમી જાય છે.

અથવા-દશમૂળનો કવાથ પીવાથી તથા તેનો નાશ લેવાથી પણ ધનુર્વાયુ મટે છે. ૨૧ અથવા-

સમુદ્ધરેત્સર્જતૈલયંત્રેચનલિકામિથે ॥

વિમર્દનંતેનતનૌપક્ષાઘાતંવિનાશયેત્ ॥ ૨૨ ॥

નળીદ્વારાએ કાઢેલા સાજીના તેલનું મર્દન કરવાથી પંખીઘાત-પક્ષઘાત વાયુનો નાશ કરે છે. ૨૨ અથવા—

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

પક્ષાભિઘાતેકટુતંત્રિવીજંતૈલંતથાનિવફલોદ્ભવંચ ।

ગોમાયુપારાવતકુક્કુટાનાંપીતૈઃપ્રલેપઃ પ્રશમાયવાયોઃ ૨૩

પક્ષઘાત વાયુ માટે કડવી તુંળડીનાં બીજ, લીબોલીની મીઝે, તેલ તથા શીયાળ, કબૂતર અને કુકડા એ ત્રણે પશુઓનો પિત્તો એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો વાત-વ્યાધની શાંતી થાય છે. તથા કેડ, ઊરૂ, સાથળ, ભુજઓ એઓમાં થતી વેદના અને ગ્રધસી વાયુ એઓને મટાડવા માટે પણ આ ઉપાય નિશ્ચિત ઉત્તમ છે. ૨૩|| અથવા

(ઉપભ્રાતિ-છંદ)

કટયૂરૂજંઘાશુજવેદનાસુશસ્તોનરાણામપિઘ્નસીષુ ।

તુરંગગન્ધાસિતસંઘયુક્તાઘૃતેનયુક્તાકટિકષ્ટહંત્રી ॥૨૪॥

આસગંધ અને ઘોળી ખાંડ એઓને ઘી સાથે એકત્ર

કરી સેવવામાં આવે તો કેડમાં થંતી વાયુની પીડાનો નાશ કરે છે. ૨૪ અથવા—

फलत्रिकनिंबफलत्वचश्चवासापटोलौकथितंचसर्वम् ॥

सकौशिकं राज्यवसानकाले पीतंभवेदर्दितहृदयेऽपि ॥ २५ ॥

હરડે, બેહેડા, આમળાં, લીબડાની અંતરછાલ, અર-
ડૂસો, કડવાં પરવળ, અને કુશ એઓનો કવાથ કરી પ્રાતઃકાળે
પીવામાં આવે તો અડદીયા વાયુનો નાશ કરે છે. ૨૫ અથવા

(ઇદ્રવજ્ર-છંદ)

कृष्णाजटानागरचव्यवह्निपाठाविडंगेंद्रयवैः सममांशैः ।

हिंगूग्रगन्धाद्विजयष्टिकांतिमातंगकृष्णातिविषान्वितैश्च ॥ २६ ॥

ससर्षपाज्जाजियुगाजमोदान्वितैः समस्तैस्त्रिफलाद्विभागा ।

एभिः समोगुग्गुलराज्य मिश्रोभुक्तोजयेत्પક્ષભવાનિહાર્તિમ્ २૭

લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, સુંઠ, ચવક, ચિત્રામૂળ,
કાળીપાટ, વાવડીંગ, ઇદ્રિજવ, શેકેલીડીંગ, વજ, ભાંગ જેડી-
મધ, ખૂપકળા, ગજપીપર, અતિવિષ, સરસવ, અરૂં, શાહ-
અરૂં, અજમોદ એ સર્વ સમાન ભાગે લેવાં તથા ત્રિકૂળાં
એ સર્વથી બમણાં લેવાં અને એ સર્વના બરોબર શોધેલો
ભેસા (પાડાની આખ જેવો-કાળો-ચળકતો અને નિર્મળ)
ગુગળ લેવો. ગુગળ સિવાય અન્ય પદાર્થોનું યથા વિધિએ
ચૂર્ણ કરી ગુગળ સાથે કુટી એકત્ર કરી યોગ્ય માત્રાએ
ગોળીઓ કરી વિધિ સાહત ખાવામાં આવે તો તેથી પક્ષ-
ઘાત વાયુનો નાશ થાય છે. ૨૬-૨૭ ” (આ પાંચ શ્લોક
અન્યાંતરના છે.) અથવા—

સ્થિતોસ શેપવનઃ શિરાશ્વપ્રકુંચ્ય યાદથબાહુકંતુ ॥

મૂલંબલાયાઃ કપિકચ્ચ નિંબરસંપિબેદ્વા વિકારશાંત્યે ૨૮

અંશદેશમાં સ્થિત થએલો વાતવ્યાધિ નસોને અઠડ ઠરી ભયંકર અપબાહુ કે જે હાથોને સુકાવી ક્રિયા રહિત ઠરી દે છે તે વાયુ રોગ માટે કાંસકીનું મૂળ અને કૌચનું મૂળ તથા લીંબડો એઓનો રસ પીવાથી એ ભુજઓમાં થએલા વાતવ્યાધિના વિકારની શાંતી થાય છે. ૨૮ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

બલામૂલભવઃ કાથઃ સૈંધવેન સમન્વિતઃ ।

બાહુશોષગદંનસ્યાદ્દન્યાન્માષરસોઽથવા ॥ ૨૯ ॥

કાંસકીના મૂળનાં કવાથમાં સિંધાલુણ નાખીને સુંઘવામાં આવે તો તેથી બાહુશોષ વાતવ્યાધિ મટે છે. અથવા અડદના રસથી પણ બાહુ શોષ મટી જાય છે. ૨૯ અથવા

(ઉપજનિ-છંદ)

ધતૂરતૈલસ્યવિમર્દનેનશમંપ્રયાત્યાશ્વપબાહુકારુયઃ ॥

હન્યા દ્વિમાર્ગાનિલશત્રુતૈલૈઃસર્જોત્થતૈલૈરથતંદિનાંતે ॥૩૦॥

ધંતુરાનું તેલ ચોળવાથી પણ અપબાહુક (હાથનું લાંબું હુકું ન થવું તે) વાતવ્યાધિ મટી જાય છે. અથવા એરંડીયાં તેલનો કે સાજીના તેલનો રાત્રે માલેસ કરવામાં આવે તો અપબાહુક વ્યાધિ શાંત થાય છે. ૩૦

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

પિતાસ્રયુક્તઃ પવનઃ પ્રકુર્યાત્પાદેદાહંપસમંનરાણાં ।

વાતાસ્રજોજાનુગતસ્તુશ્ચોફોજ્ઞેયોનરૈઃક્રોષ્ટકરીર્દાસ્તુ ૩૧

પિત્ત અને લોહીનો વાયુ સાથે સંયોગ થવાથી મનુ-
ષ્યોના પગનાં તળાઓમાં જે બળતરાને પેદા કરે છે તેને
પાદદાહ વાતવ્યાધિ કહે છે. તથા વાયુથી અને લોહીથી
ઢીંચણના વચમાં શીયાળીઆના માથા જેવો જે સોજો
થાય તેને કોષ્ટકશિર્ષ નામનો વાતવ્યાધિ કહે છે. ૩૧

(વસંતતિલકા-છંદ)

પેષ્ટૈર્મરારાદ્વિદલૈઃ સ્પ્રહીભિઃ ॥ રેલેપાત્પશાન્તિમુપયા તિચપાદદાહઃ
પાદૌપ્રલિપ્યમનુજોનવનીતકેન તત્પ્રાપ્નુયાતિદહનેપરિતાપશાંતિમ્

પાણીને ઉકાળી ટાઢું કરી તેથી વાટેલી મસૂરની
ઢાળથી પગ ઉપર લેપન કરવામાં આવે તો પગની બળ-
તરા મટી જાય છે. અથવા

પગ ઉપર માખણનું લેપન કરી અગ્નિવતે શેક કર-
વામાં આવે તો તેથી પગે થતી બળતરા મટી જાય છે.
૩૨ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

પાદદાહેતુર્કુર્વીતવાતરક્ત ચિકિત્સિતં ॥

ગુહ્ચીત્રિફલાક્વાથંસપુરંક્રોષ્ટશીર્ષકે ॥ ૩૩ ॥

પગે થતી બળતરા માટે વાતરક્તમાં કહેલી ચિકિ-
ત્સાઓ ઉપયોગમાં લેવી.

ગળો, હરડે, બહેળાં અને આંબળાં એ ચારેનો
(ચાર તોલાભાર લઈ ચોસઠ તોલાભાર પાણીમાં) ક્વાથ
કરીને પછી તેમાંની આઠ તોલાભાર ઉનો ઉનો ક્વાથ લઈ
તેની સાથે શોધેલો ગુગળ એક તોલાભાર પીવામાં આવે
તો કોષ્ટકશિર્ષ વાતવ્યાધિનો નાશ કરે છે. ૩૩ અથવા

પિબેદૈરંડતૈલં વા પયસાઠ્ઠદારુકમ્ ॥

પિબેત્તિત્તરિમાંસસ્યરસં વા સપુરં પિબેત્ ॥ ૩૪ ॥

ચાર તોલા ગાયના દુધની સાથે એક રૂપિયાભાર એરંડીયું પીવું.

અથવા ગાયનું દુધ સોળ તોલાભાર લઈ તેમાં એક તોલાભાર વરધારાનું ચૂર્ણ નાખીને પીવું.

અથવા ગુગળની સંગાથે તેતરના માંસનો રસો પી-
વરાવવો તો કોષ્ઠકશિષ વાતવ્યાધિ મટે છે. ૩૪

આક્ષેપકેશિરાંવિંધ્યકુર્યાદ્વાતહરાંક્રિયાં ॥

તીક્ષ્ણૈઃ પ્રથમનૈર્નસ્યૈસ્તથા સંજ્ઞાંસવિંદતિ ॥ ૩૫ ॥

આ ક્ષેપકવાયુ માટે નસને વિંધાવવી, અથવા વાયુ
મટવાની ક્રિયાઓ કરવી. અથવા તીક્ષ્ણ નામ આપવા
જેથી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

કપિકચ્છુબલૈરંડમાષનાગરસાધિતં ॥

પિબેત્સમૈધવં કાથનાસારંધ્રેણમાનવઃ ॥ ૩૬ ॥

પક્ષાઘાતંનિહન્ત્યાશુશિરોરોગં હનુગ્રહં ॥

અર્દિતં સંધિવાતં ચમન્યાસ્તંભંસુદારુણમ્ ॥ ૩૭ ॥

કૌચાં, કાંસકી, એરંડો, અડદ અને સુંઠ એઓથી
સિદ્ધ કરેલો ક્વાથ સિંધાલુણ સહિત નાકેથી પીવામાં
આવે તો પક્ષઘાત, શિરોરોગ, હનુગ્રહ, અર્દિત, સંધિવા
અને ભયંકર મન્યાસ્તંભ એઓનો તુરત નાશ કરે છે.

૩૬+૩૭ અથવા

રાસ્નાપૌષ્કરશિશુવિલ્વદહનં સિંધૂત્થગોક્ષુરંકમ્ ।

પિષ્ટ્વપિપ્પલેસંયુતંચલગદેપેયંસદાસર્પિષા ॥ ૩૮ ॥

રાસ્ના, પોઠરમુળ, સરગવો, બિલી, ચિત્રામૂળ,
સિંધાલુણ અને ગોખરૂ તથા લીંડીપીપર એઓને વાટીને
ઘી સાથે પીવામાં આવે તો અલિતવાયુનો નાશ કરે છે.

૩૮ અથવા—

સંપચ્યાથચતુર્ગુણેનપયસાવાવાજિગંધાયુતંસર્પિઃ ॥

પેયમસાધ્યવાતજગદેશુક્રક્ષયેદારુણે ॥ ૩૯ ॥

આસંગંધના ચૂર્ણને આરગણા દુધસાહિત ઘી પકાવીને
તે ઘીનો ઉપયોગ કરવામાં—પીવામાં આવે તો તેથી અસાધ્ય
વાતવ્યાધિ અને ઘોર વીર્યક્ષય એઓનો નાશ કરે છે.

૩૯ અથવા—

(સ્વાગતા-છંદ)

શુદ્ધસૂતમૃતલોહગંધકંટકણંચવિષતાલકતાપ્યમ્ ॥

ત્ર્યૂષ્ણારણિહરીતકિમુંડીચૂર્ણમત્રસકલંપરિમદઃ ॥ ૪૦ ॥

(ઉપજાતિ-છંદ)

નિર્ગુંડિકાયાઃ સ્વરસેદિનૈકપચેત્તથામુંડિરસેદિનૈકં ॥

જાતોરસો વલ્લમિ તોગૃહી તો હન્યાદશેષાત્પવનોત્થરોગાન્ ૪૧

શુદ્ધ પારો, લોહલસ્મ, શુદ્ધ ગંધક, પુલાવેલો ટંકણુ,
શુદ્ધ વછનાગ, શુદ્ધ હરતાલ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર,
અરણી, હરડે, સુંઠ એઓ સર્વનું યથાવિધિથી ચૂર્ણ કરી
સર્વને ખરલમાં ૮ પોહોર નગોડના રસ સાથે ઘુંટવો.
પછી વોહીયા કલ્હારના રસમાં ૮ પોહોર ઘુંટવો. આ

પ્રમાણે તૈયાર કરેલો રસ વાટી ચાળીને તેમાંથી ૧ વાલ જેટલો યોગ્ય અનુપાત સાથે સેવવામાં આવે તો તેથી વાતવ્યાધિઓ તથા પક્ષધાત એઓનો આ સ્વચ્છંદ ભેરવ રસ તુરત નાશ કરે છે. ૪૦-૪૧

ગૃધ્રસી વાયુનું લક્ષણ અને પ્રકાર.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

પક્ષાઘાતનિહંત્યાથુનામ્નાસ્વચ્છંદમૈરવઃ ॥

ગૃધ્રસીમપવાહું ચ ક્રોષ્ટુશીષાદિ વૈ હરેત્ ॥ ૪૨ ॥

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

પૃષ્ઠોરુજાનુજઘનંચપદંક્રમેણસ્ફિક્પૂર્વકંકટિતટંકિલગૃધ્રસીયં ।

શૃઙ્ખળાતિવેપથુગુરુત્વરુજાતિતોદૈઃપ્રસ્યંદતેમુહુરિતિદ્વિવિધામતાસામ ॥

કુલાની સંધિયો, સાથળ, કેડ, વાંસો, ઢીંચણ, પીંડીઓ અને પગ એઓમાં સ્તબ્ધપણું વેદના અને સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા થાય તથા કુલાના સંધિયો વગેરેની નસો વારંવાર ઠંપ્યા કરે તેને ગૃધ્રસી રોગ કહે છે. એમાં પશુ વાયુએ કરેલી તથા વાયુ અને કફ એ બન્નેએ કરેલી એમ બે પ્રકારની ગૃધ્રસી છે. ૪૩

વાતોદ્ભવાયાં ગુરુવક્રમંગંજંઘોરુજાનુસ્ફુરણંચસંઘૌ ॥

સંસ્તબ્ધતાવાતબલાસજાયાંતંદ્રારુચિર્ગૌરવવહ્નિગ્રેમાંઘ્ર ॥ ૪૪ ॥

વાયુએ કરેલી ગૃધ્રસી હોય તો સોયો ભોંકાયા જેવી પીડા, શરીર અત્યંત વાકું થાય, ગોઠણ, પીંડીયો અને સાથળના સાંધાઓમાં શિરાઓ ધ્રુબે છે તથા બહુ જ ઝલાયલાપણું થાય છે, અને વાયુ તથા કફ એ બન્નેએ કરેલી ગૃધ્રસી હોય તો, તેના શરીરમાં ભારેપણું અને અગ્નિની મંદતા થાય છે. ૪૪

ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા-ઉપાય.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

દશમૂલંગુઢૂર્ચીં ચ બલા રાસ્ના મહૌષધં ॥

સ્વુતૈલયુતં પીતં હન્યાદ્ગૃધ્રસિંઘજતાં ॥ ૪૫ ॥

(પ્રથમ વમન વિરેચનથી શરીરને શુદ્ધ કરી દીધ અગ્નિવાળો થાય ત્યારે) દશમૂળ, ગળો, કાંસકી, રાસ્ના અને સુંઠ એઓનો ક્વાથ એરંડી તેલ સાથે પીવામાં આવે તો તેથી ગૃધ્રસી અને લુલાપણુનો રોગ નાશ પામે છે. ૪૫ અથવા—

(શાલિની-છંદ)

મેષીશૃંગીગોક્ષુરૈરંડવિલ્વ મૂલં વેલ્લંચોષ્ઠ્રકંઠંચસિંહી ॥

કાથંપીત્વૈરંડતૈલેનયુક્તં હન્યાદ્વાતંઘૃધ્રસીરોગમુગ્રમ્ ॥ ૪૬ ॥

મરડાશીંગી, ગોખરં, એરંડમૂળ, ખિલીનુંમૂળ, મરી, ઉટકંટાળો અને રીંગણી, એઓનો ક્વાથ કરી એરંડીયા તેલ સાથે પીવામાં આવે તો તે ઉગ્ર ગૃધ્રસી રોગને પણ હણી નાખે છે. ૪૬ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ગોમૂત્રૈરંડતૈલાભ્યાં કૃષ્ણાચૂર્ણં પિષેન્નરઃ ॥

તેન પ્રણાઃ રક્તાયાતે ચિરોત્યોઘૃધ્રસીગદઃ ॥ ૪૭ ॥

ગાયના મૂત્રમાં એરંડીયું તેલ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી જે મનુષ્ય પીએ તેનાં લાંબા વખતનો ગૃધ્રસીરોગ ઘણું કરીને આ પ્રયોગથી શાંત થાય છે. ૪૭ અથવા—

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

एरंड बीजानिपचेच्चदुग्देतत्पायसंगृध्रसिरोगहारि ॥

સેફાલિકાર્પણભવઃકષાયઃકૃષ્ણાયુતોગૃધ્રોસિરોગહન્તા૪૮

એરંડીના ગોળાઓને વાટી દુધમાં પકાવીને (ખીર કરીને), પીવામાં આવે તો તેથી ગૃધ્રસી (તથા કેડનું શૂળ, સાથળના શૂળ, વાંસાનાં શૂળ, ત્રિકશૂળ, ગોળો અને ઉદાવર્ત એટલા રોગો) મટી જાય છે. અથવા—

નગોડના પાંડાઓનો (કોમળ અગ્નિથી પકાવેલો) ક્વાથ લીંડીપીપરના પ્રતિવાસ સાહત પીવામાં આવે તો તેથી (અસાધ્ય) ગૃધ્રસીનો રોગ પણ મટી જાય છે. ૪૮ અથવા

બકાન લીંબડાના મૂળની અંતર છાલને પાણીમાં વાટીને પીવામાં આવે તો તેથી (અસાધ્ય) ગૃધ્રસી રોગ પણ મટી જાય છે.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

महानिवस्यमूलंहिपीतं हन्याज्चगृध्रसीम् ॥

यदिनोपशमंयातिदहेत्पादकनिष्ठिकाम् ॥ ४९ ॥

આ ઉપર કહેલા ઉપાયો કર્યા છતાં પણ જો ગૃધ્રસી રોગ શાંત ન થાય તો પગની છેલી આંગળીને ડાંભી દેવી. ૪૯ અથવા—

द्वैप्रस्थौत्रिफलायास्तुप्रस्थमेकं तु गुग्गुलोः ॥

अपां द्रोणेस्थितंरात्रौवर्द्धशेषंपचेतु तत् ॥ ५० ॥

वस्त्रपूतंविधायाथ लोहभांडे पुनः पचेत् ॥

उत्तार्य दद्याद्रव्याणि पलाद्धानि पृथक् पृथक् ॥ ५१ ॥

विडंगदंतीत्रिफला गुडूची त्र्युषणंत्रित्त ॥

एकी कुत्य च तत्सर्वगुटिकामक्षमात्रिकां ॥ ५२ ॥

મક્ષયિત્વા પ્રકુર્વીતયથેષ્ટપાનભોજનં ॥

સેવ્યમાનાનિહંત્યાશુગૃધ્રસીમુધૃતામપિ ॥ ૫૩ ॥

અર્દ્ધિંતંજઠરંગુલ્મં પાંડુરોગમરોચકં ॥

પ્લીહાનાંવાતરક્તંચકંડુંદદ્વંશચંજતાં ॥ ૫૪ ॥

સર્વરોગાન્નિહંત્યાશુપથ્યાશ્વોનામગુગુલુઃ ॥ ૫૫ ॥

એકસો અઠાવીસ તોલા ત્રિક્ષ્ણા તથા ૬૪ તોલા શુદ્ધ ગુગુળ એ બંનેને ૨૦૪૮ તોલાભાર પાણીમાં રાતે ભીંજવી રાખવાં. પછી તેને અગ્નિદ્વારા અર્ધાવશેષ પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી કપડાથી ગાળી લઈ ફરીને લોખંડના વાસણમાં નાખીને અવલેહ રૂપ બને ત્યાં લગી પાક કરવો. પછી નીચે ઉતારીને તેમાં વાવડીંગ, નેપાળાનાં મૂળ, ત્રિક્ષ્ણા, ગળો, મુંઠ, મરી, પિપર અને નસોતર, એટલા ઓષડોને એ એ તોલાભાર લઈ એઓનું ચૂર્ણ કરી અવલેહમાં એકત્ર કરી પછી એક એક તોલાભારની ગોળીઓ વાળવી. પછી યોગ્ય માત્રાએ તેનું મરજી મુજબ અન્નપાનો જમતાં છતાં પણ સેવન કરવામાં આવે તો અર્થાત્ કશી પણ ફીરી ન પાળતાં છતાં પણ આ ગોળીઓ ખાવામાં આવે તો તેથી તુરત ગૃધ્રસી, અડદીયો વાયુ, પેટનાં દરદો, ગોળો, પાંડુરોગ, અરૂચિ, બરળ, વાતરક્ત, ચળ, દાદર, લુલાપણું એ સર્વ રોગોનો આ પથ્યાદિ ગુગુળ નાશ કરે છે. ૫૦-૫૫ અથવા—

(ઉપજાતી-છંદ)

તૈલંશ્વદંપ્રાસ્વરસેનતુલ્યક્ષીરાઢકંપંચપલા ચ શુંઠી ॥

રુક્તરુદૈશતિકાદિત્તા ને સર્વસમીકૃત્યપચેદિવહ્નૌ ૫૬

સિદ્ધંહરેદ્ગૃધ્રસિકંપવાતંકટિગ્રહંપૃષ્ઠગદંચશોફં ॥

પાને ચનસ્યેચહિતંચબસ્તૌવંધ્યાપિપાનાલ્લભતેસપુત્રં ॥૫૭॥

ગોખરૂનો રસ અને તલનું તેલ સમાન લઈ તેને આઠગણા ગાયના દુધમાં નાખી તેમાં ચુંઠ તોલા ૨૦ અને ગોળ તોલા ૮૦ લાર નાખી સર્વને એકત્ર કરી અગ્નિદ્વારા પકવવાં. જ્યારે સર્વ રસ બળી જઈને ફક્ત તેલ રહેલું જ જણાય ત્યારે વસ્ત્રથી ગાળી લઈ તેને યોગ્ય માત્રાએ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી ગૃધ્રસી, કંપવાયુ, કેડનું ઝલાવું, બરડાનાં ફરદ, સોફવા કે સોળે એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. આ તેલ પીવામાં, નાશ લેવામાં અને પિચ્ચકારી મારવામાં વાપરવાથી હિતકારી છે. આ તેલના પીવાથી વાંઝણીને પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે. ૫૬-૫૭

વાતરક્તનાં નિદાન, લક્ષણ અને ઉપચાર.

વાતરક્તની દૂરનાં નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

ક્ષારોષ્ણકટુ મ્લવિદાહિતીક્ષ્ણૈર્દધ્યારનીલામિપમત્સ્યમગ્નૈઃ ॥

પિષ્ટ્યાકનિષ્પાવકુલિત્થમાષૈર્હસ્ત્યશ્વયાનૈ રતિસેવિતૈશ્ચ ॥૧॥

ખારા, ઉષ્ણ, કડવા, ખાટા, બળતરા કરનારા અને તીખા આહારોના સેવવાથી, દહીથી, આરનાળથી તથા વિષથી, માછલાંથી, મદિરાથી, તલના ખોળથી, અડદથી અને હાથી ઘોડા કે ઉંટ ઉપર બેસીને અતિ પંથ કરવાથી અર્થાત્ ઉપર કહેલાં કેટલાંક કારણોથી વાયુ અને કેટલાંક કારણોથી લોહી અથવા કેટલાંક કારણોથી

એ બન્ને તુરત દૂષિત થઈ જવાથી અર્થાત્ ઉપર કહેલાં કારણોથી સઘળું લોહી તુરત બગડી તે બગડેલું લોહી નીચે જઈને બન્ને પગમાં એકઠું થાય છે. એ લોહી નિદાનોથી દૂષિત થયેલા વાયુની સાથે મળેલું હોય છે અને તેમાં વાયુની પ્રબળતા હોય છે એટલા માટે આ રોગને વાતરક્ત (જેને હાલ રક્તપિત્ત-પત) કહેવાય છે. ૧-૧૧૧

વાતરક્તનું પૂર્વરૂપ.

(શાલિની-છંદ)

દુષ્ટૈવાતેરક્તમાથુપદૂષ્યેત્તત્પ્રાચલ્યા દુચ્યતેવાતરક્તમ્ ॥

મૂલંધૃત્વાપાદયોર્દસ્તયોર્વા કૃત્સ્નંદેહં સર્પાતેક્રુદ્ધમેતર્ ॥ ૨ ॥

કંઠઃપીઠાદર્શનમંડલાનાંસ્યાદ્વૈવર્ણ્યવાતરક્તસ્યપૂર્વમ્ ॥

જ્યારે વાતરક્ત થવાનું હોય ત્યારે પ્રથમથી શરીરમાં કૃશપણું થાય છે. સ્પર્શની ખબર પડતી નથી. સ્વભાવ ચીડીયો થઈ જાય છે, ચળ, પીડા ચકામાંનું દેખાવું અને આમડીની કાંતિનો નાશ થાય છે.

(આ રોગમાં પરસેવો બહુ જ અથવા બિલકુલ ન થવાપણું હોય છે, જખમ થાય તો તેમાં ઘણી જ પીડા થાય છે, સાંધાઓમાં શિથિલતા, આલસ્ય, અંગોમાં જડતા, ફાહીઓનું થવું, સાંધાઓમાં સોંયા ભોંકાયા જેવી પીડા, અંગનું ફરકવું, મેઢ, ભારેપણું, ગ્લાનિ તથા બળતરા થઈને વારંવાર મઠી જવું વગેરે વગેરે લક્ષણો પણ પૂર્વરૂપમાં હોય છે.) ૨ ॥

પૃથગ્ દોષોની અધિકતાવાળા વાતરક્તનાં લક્ષણો.

वाताधिक्येशूलकं पौशरीरे स्पर्शाद्विग्रौस्वापयुक्तौचपादौ ॥३॥

વાતરક્તમાં વાયુની અધિકતા હોય તો, શૂળ, કંપારો,
સોળે અને સ્પર્શ કરવાથી ઉદ્વિગ્ન ચિત્ર એટલાં લક્ષણો
બન્ને પગમાં થાય છે. ૩

पित्ताधिक्येदाहमोहौभृशोष्णंश्लेष्माधिक्येकण्डुमंतौसशोफौ ॥

सर्वदोषैः शोषितं चातिदुष्टं स्वं स्वं चिह्नं पादयोर्ज्ञेयमेतत् ॥४॥

પિત્તની અધિકતા હોય તો, આકરો-સહન ન થાય તેવો દાહ બન્ને પગોમાં થાય છે. કૃદ્ધની અધિકતા હોય તો, મળ અને સોજા સાહત બન્ને પગો હોય છે અને ત્રિદોષની અધિકતા હોય તો ઉપર કહેલાં સર્વ ચિન્હો પગોની અંદર થાય છે એમ બાણી લેવું. ૪

(વાતરક્ત રોગ પગમાં જ થાય છે એમ જ નથી
પણ પગના મૂળથી માંડીને અને કોઈ વખતે હાથના
મૂળથી માંડીને કોપ પામેલું વાતરક્ત ચિકિત્સા રોગ
મટવાના ઉપચારથી રાહત રહેનારાઓના શરીરમાં ધીરે
ધીરે ફેલે છે.)

વાતરક્તાની ચિકિત્સા.

(ਅਗੁੰਦਾ-੪੦)

वातः शोणितिनंस्निग्धमादौ सम्यग्विरेचयेत् ॥

रक्तमोक्षं ततः कुर्याद्यथादोषबलाबलं ॥ ५ ॥

(ઉપજાતિ અને ઇશ્વરજન-બંધ)

पुराणगोधूमयवामकुष्टाः द्दामसूराश्वणकाश्चशालिः ॥

सपोदकीवास्-ककाक माचीशतावरीतेत्तिरिवावकाय ॥६॥

एतेप्रशस्ताः किलवातरक्ते दुग्धंसितासर्पिरपिप्रशस्तम् ॥

काथो वृषा रुग्धकुंडलीनामैरंडतैलेनसमंनिपीतः ॥ ७ ॥

जयेदसृग्वातभवंविकारंसर्वागजंशोफं देवाहृतम् ॥

त्रिवृद्धिदारीक्षुरजःकषायोऽथवागुह्य्यास्स्वरसोहितश्चा॥८॥

વાતરક્તવાળાને પ્રથમ સ્નેહપાન આદિથી સ્નિગ્ધ કરી સમ્યગ્ પ્રકારે વિરેચન આપવું અને રોગીના દોષોનું બરાબર વિચારીને વાયુનો વધારો ન થાય તેવી રીતે થોડું થોડું પણ ઘણીવાર લોહી કઢાવવું. ૫

વાતરક્તવાળાને જુના રાતા ચોખા, જુના ઘઉં, જુના જવ, મઠ, મગ, મસૂર, ચણા અને સાઠીચોખા, પોથી, બથળો, અધેડી, શતાવરી એઓને—તેતર કે લાવાં વગેરે પક્ષી—એઓનાં શાક માંસના રસાઓ સાથે શેકીને આપવામાં આવે તો એ બધાં વાતરક્ત ઉપર ઉત્તમ કાયદાકારક છે.

અથવા—દૂધ, સાકર અને ઘી એઓનું સેવન કરવું એ ઉત્તમ છે.

અથવા—અરડૂસો, ગળો અને ગરમાળો એઓનો ક્વાથ કરી એરંડીયા તેલ સાથે પીવો, તેથી વાતરક્તને છૂતી લે છે અને સર્વ અંગમાં થયેલા સોજા બળતરા સહિત હોય તેનો પણ નાશ કરે છે. અથવા—

અથવા—નસોતર, ભોંયકોળું, અને ગોખરું એઓનો ક્વાથ કરી અથવા ગળોનો રસ કહાડીને પીવામાં આવે તો વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે. ૫-૮ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

તિસ્રઃ પંચાથવાપથ્યાઃ પિષ્ટ્વા જગધ્વાગુઢેનચ ॥

પિબેચ્છિન્નરુઢાકાથં વાતરક્તાર્હિતો નરઃ ॥ ૯ ॥

ત્રણ કે પાંચ હરડેઓનું ચૂર્ણ કરી ગોળ સાથે મેળવીને ગળેના કવાથ સહિત વાતરક્તથી પીડાતા મનુષ્યના પીવામાં આવે તો વાતરક્ત મટી જાય છે. ૯ અથવા—

માદિષં નવનીતં તુગોમૂત્રક્ષીરસંધૈઃ ॥

સ્વલેનૈકત્ર સંયોજ્યવહ્નિના તાપયેચ્છનૈઃ ॥ ૧૦ ॥

ગાત્રમુદ્વર્તયેત્તેન દેહસ્ફુટનશ્ચાન્તયે ॥

વાતરક્તે હિતો લેપો ઘૃતસર્જરસેન વા ॥ ૧૧ ॥

ભેંસનું માખણ, ગોમૂત્ર, દુધ અને સિંધાલુણ એઓને ખરલમાં ઘુંટી એકત્ર કરી અગ્નિદ્વારા ધીમે ધીમે તપાવી શરીરે તેનું ઉવટાણું કરવામાં આવે તો શરીરનું કાટવું શાંત થાય છે.

અથવા—ધી અને રાળનો લેપ કરવા એ વાતરક્ત-વાળાને હિતકારી છે. ૧૦-૧૧ અથવા—

ઘૌરસર્પપક્લ્લેન પ્રલેપો વાતરક્તનુત્ ॥

લેપો વરુણશિગ્ર્થઃ કાંજિકેન રુજાપહઃ ॥ ૧૨ ॥

ધોળા સરસવનો કલ્ક બનાવી જાડો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી વાતરક્તની પીડા મટે છે.

અથવા—વરણા, અને સરગવો એઓનો કાંજી સાથે લેપ કરવામાં આવે તો તેથી વાતરક્ત મટી જાય છે. ૧૨ (આ ઉપાય ઉત્તમ છે.)

(અગ્ધરા છંદ)

મંજિષ્ઠારિષ્ઠવાસત્રિફલદહનકંદ્રેહરિદ્રે ગુહ્ચી ॥

ભૂનિબોરક્તસારઃ સસ્વદિરકદુકાબાન્ચીવ્યાધેઘાતૈઃ ૧૩

વાનંતાવેશાલાકૃમિરુપસદ્વિતૈસ્ત્રાયમાણૈઃ સપાઠૈઃ ॥

પીતોદન્યાત્સમસ્તાન્સકલતનુગતાન્વાતરક્તપ્રકોપાન્ ૧૪

“ મજ્જા, લીંબડો, અરડૂસો, હરડે, આમળાં, ચિત્રા-
મૂળ, હળદર, દાડહળદર, ગળો, કરીયાતું, રતાંજળી, ખેર,
કડુ, માળવી બાવચી, પીલુડી, અનંતા (ધમાસો, ધરો,
વઢવાડિયું.), ઈંદ્રવરણનાં મૂળ, વાવડીંગ, ત્રાયમાણુ અને
કાળીપાડ, એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો તેથી
સઘળા પ્રકારનું વાતરક્ત અને આખા શરીરમાં ફેલાયલું
હોય છતાં પણ તેનો નાશ કરે છે. ” ૧૩-૧૪ અથવા-

(અનુષ્ટુપ છંદ)

સારીવાસર્જમંજિષ્ઠાયષ્ઠીસિદ્ધૈઃ પયોન્વિતૈઃ ॥

તૈલપક્વં પ્રયોક્તવ્યં પિંડારુચ્યં વાતશોણિતે ॥ ૧૫ ॥

ઉપલસરી રાળ, મજ્જા, જેઠીમધ અને મિષ્ટુ એઓના
કદકો નાખી ચોગણા દુધ સહિત તેલ પકાવીને તે તેલનો
ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી વાતરક્તની પીડા મટી
જાય છે. આ પિંડનામા તેલ કહેવાય છે. ૧૫

વાતરક્ત રોગીને શુન્ શુન્ ન કરવા યોગ્ય છે ?

વ્યાયામં મૈથુનં કોપરુખ્યામ્લંલવણં રસં ॥

દિવા વજ્જમામેષ્યદિર્ગુર્વન્નં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૧૬ ॥

કસરત-થાક લાગે તેવી મહેનત, મૈથુન, ક્રોધ, ઉષ્ણ-
ખાટાં તથા ખારા રસો, દિવસે સુંવું, શરદી કરનારા
પદાર્થો, અને બારે અન્ન એટલાંને તો અવશ્ય ત્યજી દેવાં.

ઊરુસ્તંભનું નિદાન, લક્ષણ અને ચત્ન.

ઊરુસ્તંભનાં દરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને
સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણો.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

શીતોષ્ણશુષ્ક સંગુરુદ્રવાન્નૈઃ સ્નિગ્ધૈસ્તથાસ્વપ્નસુજાગરૈશ્ચ ।
આયામસંરંક્ષોભયૈરજીર્ણૈઃસશ્લેષ્મમેદઃ પવનઃ પ્રદુષ્ટઃ ॥ ૧ ॥
યદાભિભૂયે તરદોષમામમૂરુદ્વયંચેત્પ્રતિપદ્યતેહિ ॥
અસ્થીનિમધ્યેપરિપૂર્યસંધીન્ કફેનતેનોરુયુગંસુસીતમ્ ॥૨॥
અચેતનંસ્તબ્ધમતિવ્યથંસ્યાત્સપાદકૃચ્છોદ્વહનં પ્રસુપ્તં ॥
ધ્માનાંગમર્દજ્વરવાંતિતંદ્રાસ્તૈમિત્યમાંધારુચિગૌરવાણિ ॥ ૩ ॥

પુરેપુરૂં અન્ન મરચું ન હોય તેમાં, શીત, ઉષ્ણ,
સુકાં, ભારે, પાતળાં અને ચિકણાં અન્નોના લોબનો
કરવાથી, દિવસે સુવાથી અને રાતે ઉબગરો કરવાથી,
બહુ કસરત કરવાથી, કે પરિશ્રમથી કફ તથા મહસહિત
વાયુ આમવાળા તથા અત્યંત એકઠા થયેલા કફને અને
પિત્તને દૂષિત કરી સાથળમાં આવે છે અને સાથળમાં
આવી અંદર વિંટાયલા કફથી સાથળનાં હાડકાંઓને પુરી
દબને સ્તબ્ધ કરી દે છે કે જેથી સાથળો અક્કડ, શૂન્ય,
અત્યંત ભારે અને ઉછીના લીધેલ હોય તેમ ક્રિયા વિનાનાં
થઈ જાય છે. આ રોગમાં મૂઠપાણું, અંગોનું ભાંગવું, તાવ,
ઉલટી, વેન, અંધારાં, અગ્નિની મંદતા, અરૂચિ અને
ભારેપાણું એટલાં લક્ષણો થાય છે. ૧-૩

તમૂસ્તંભમિત્યાહુરાઢ્યવાતંતથાપરે ॥

સંસ્થાનેપીડનેગત્યાંચલનેવાપ્યનીશ્વરઃ ॥ ૪ ॥

આ રોગને કેટલાક પ્રાચીન રૂપિયો ઉડ્ડસ્તંભ કહે છે અને કેટલાક તેને આઢ્યવાત પણ કહે છે. આ રોગમાં હાલવા-ચાલવામાં પગો માંડ માંડ ઉપડી શકે છે તથા પગોને લેગા કે લાંબા કરવામાં રોગી અશક્ત બની જાય છે. ૪

ઉડ્ડસ્તંભની ચિકિત્સા-ઉપાય.

(શાલિની-છંદ)

રક્તસ્રાવંરેચનં વસ્તિકર્મ્મસ્નેહંવાંતિવર્જયેદાઢ્યવાતે ॥

રુક્ષઃસ્વેદો લંઘનં જીર્ણશાલિશ્યામાકાઘ્યાઃ કોદ્રવોદાલમુદ્ગરાઃ

શસ્તંમાંસંજાગલં મૂલકંવાવૃતાકંપાપ્પાદુકંનિમ્વપત્રમ્ ॥

નઘાનીરેશીતલેતારયેચ્ચભૂયોભૂયઃ શીતતોયંસરશ્ચ ॥ ૬ ॥

ઉડ્ડસ્તંભમાં લોહી કઢાવવું, બુલાખો આપવા, અસ્તિકર્મ-ગુદામાં પિચકારીનો ઉપયોગ કરવો, સ્નેહન અને ઉલટી કરાવવી એટલાંઓનો ત્યાગ જ કરવો; (કેમકે એઓના કરવાથી ઉડ્ડસ્તંભનો ઉલટો પ્રકોપ થાય છે.) એ માટે જ હુમેશાં ઉડ્ડસ્તંભ માટે સ્વેદન, લંઘન અને રક્ષમતા કરનારી ક્રિયાઓ કરવી, અર્થાત્ આ રોગમાં વાયુનો બચાવ કરતાં આમ, મેદ અને કફ અધિક રોગને લીધે જે જે આપડો કફને શાંત કરનાર અને વાયુને દુષિત કરનાર ન હોય તેઓ જ કરવાં. રક્ષ ક્રિયા કરવી એમ ઉપર કહી ગયા છીએ પણ તેમાં પ્રથમ કફનો નાશ કરનારી અને પછી

વાયુનો નાશ કરનારી સમસ્ત ક્રિયાઓ કરવી. એમ સમજવું.) ધી વિનાના જંગલ દેશનાં પ્રાણીઓનાં માસોની સાથે અને લુણુ વિનાનાં હિતાવહ શાકોની સાથે જુના ચોખા, જુનો સામો, જુના કોદરા, જુની કોરડ, અને મગ એઓનું લોજન કરવું શ્રેષ્ઠ છે, તથા મૂળા, વંતાક, અથવા કે મૂળાનાં પાંદડા ઇત્યાદિકથી કરેલાં અને પાણીમાં તેલમાં ધીમાં પકાવેલાં લુણુ વિનાનાં શાકો ખવરાવવાં, રોગીને ટાઢાં પાણીવાળી સુંદર નદીમાં પ્રવાહની સામે ચલાવવો તરાવવો અને નિર્મળ તથા સ્થિર પાણીવાળા તળાવમાં વારંવાર ચલાવવો યા, વારંવાર શીતલ જળ આપવું. દાહ થતો હોય તો ક્ષારથી અને મૂત્રથી સંયુક્ત કરેલા પદાર્થોથી સ્વેદન કરવું, અને રૂક્ષ પદાર્થોથી સાથજોને ચોળવાં.

અથવા કરંજનાં ફળ (કરચાં) અને સરસવનો લેપ કરવો. ૫-૬

(ઉપનતિ-૭૬)

સત્કારમૂત્રૈઃ પરિષેકુત્તો લેપઃ કરંજોદ્રસર્ષપૈશ્ચ ॥

અર્કસ્યમૂલૈરથવાપ્રલેપઃ સવાજિગંધામરદારુણાવા ॥ ૭ ॥

(અનુષ્ટુપ-૭૬)

વલ્મીકમૃદ્દેહતક્ષોદ્રસર્ષપૈર્નિમ્વપલ્લવૈઃ ॥

ગાઢમુત્સાદનંકુર્યાદૂરુસ્તંભે સવેદને ॥ ૮ ॥

અથવા આકડાનાના મૂળનો લેપ કરવા કિંવા તેથી સાથજોને ચોળવાં.

અથવા આસોદનાં મૂળીયાંઓથી અથવા દેવદારનાં મૂળીયાંઓથી સાથજોને ચોળવાં.

અથવા એ ઉપર કહેલા પદાર્થોને રાફડાની માટી, મધ, સરસવ અને લીંબડાના પાંદડાં એએથી સંયુક્ત કરી વેદનાવાળા ઉરુસ્તંભમાં મજબૂત રીતે સાથળોને ચોળવાં. ૭-૮ અથવા

(ઉપગતિ-છંદ)

ऐण्डलीङ्गारंचव्यं गुग्गुलं चशिलाजतु ॥

उरुस्तंभेपिबेन्मूत्रैर्दशमूलरसेन वा ॥ ९ ॥

લીંડીપીપર, સુંઠ, ચવક, ગુગળ અને શિલાજીત એએમાંથી ગમે તે એક પદાર્થ દશમૂળના રસની સાથે અને મૂત્રોની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી ઉરુસ્તંભની પીડા મટી જાય છે. ૯

श्रीवेष्टकंकेसरकुष्ठदारुजलाश्वगंधा सरलाऽजगंधाः ॥

एभिः पचेत्सार्षपतैलमूरुस्तंभंजयेत्क्षौद्रयुतंनिपीतम् ॥ १० ॥

લોખાન, નાગકેસર, દેવદાર, ઉપલેટ, વાળો, આસ-ગંધ, સરલ જાતનો દેવદાર અને જંગલી તુલસી (આવચી ખાવચી) એએના કડક-ચટણીથી પકાવેલું સરસીયું તેલ મધની સાથે યોગ્ય માત્રાથી પીવામાં આવે તો તેથી ઉરુસ્તંભ મટી જાય છે. ૧૦ અથવા

शेफालिकादलक्वाथं कणा युक्तं ऐबेन्द्रः ॥

कफघ्नं यच्च तत्सर्वमूरुस्तंभे प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥

નગોડના પાંદડાઓનો ક્વાથ લીંડીપીપર સાહત જે માણસ પીએ તે માણસનો સર્વ પ્રકારનો ઊરુસ્તંભ વાયુ મટી જાય છે તથા ઠંડનો નાશ કરે છે. ૧૧

આમવાતનું નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

આમવાતની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

(ઇદ્રવજ-છંદ)

વિરુદ્ધચેષ્ટસ્યગતાનલસ્યસુસ્નિગ્ધમન્નંભજતોનરસ્ય ॥

આમઃ પ્રદુષ્ટોધમનીઃપ્રપચ્ચવાતેરિતઃ સંધિષુધાવતીતિ ॥૧॥

દુધ માછલાં વગેરે કે જેઓનો મેલાપ થવાથી વિરોધી આહારો ગળાય છે તેવા આહાર કરનારનો, વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરનારનો, મંદાગ્નિવાળો છતાં ખાવામાં લોહુપતા રાખનારનો અને સ્નિગ્ધ અન્ન જમીને કસરત-મહેનત કરનારનો વાયુ પ્રેરિત આમ કફનાં આમાશય અને સાંધાંઓ વગેરે સ્થાનોમાં જઈ પહોંચે છે. (પિત્ત સ્થાનમાં આમ જાય તો પાકી જાય છે, પણ કફનાં સ્થાનકોમાં જવાને લીધે અત્યંત કાચો રહેતો) એ આમ ધમનીઓના માર્ગોથી વહે છે. ૧

વાયુની આધિક્તાવાળા આમવાતનું ચિન્હ.

મન્યાકટીદૃષ્ટકરાંસગુલ્ફસંધીનવિકુંચ્યાથકરોતિ શોફં ॥

મૃશંવ્યથાંવૃશ્ચિકવિદ્ધતુલ્યાંસઆમવાતઃ કથિતોમિષગ્મિઃ ૨

સર્વ દરદોમાં ઘણોજ ખરાબ એ આમવાયુ ઉપર કહેલા કારણોથી કોપીને મન્યા નાડી, કેડ, પીઠ, હાથ, ઘુંટીયો (કરોડનો મણકો-ખરડાના ત્રણ હાડોની સંધી, અને સાથળ, માથું, ગોઠણ, પગ) અને સાંધાઓ એઓમાં વ્યથાવાળા સોજને ઉત્પન્ન કરે છે, દુષ્ટ થએલો આમ જે પ્રદેશ ભાગમાં જાય તે ભાગમાં જાણે વીંછીઓએ કર-ડેલો હોય તેમ અત્યંત પીડા થાય છે. તેને વેદોએ આમવાત કહેલ છે. ૨

આમવાતની ચિકિત્સા.

(ઉપભતિ-છંદ)

વિરેચનસ્વેદનલંઘનાનિકટૂનિતિક્તાનિચદીપનાનિ ॥

રૂક્ષાન્નપાનાનિચભોજનાનિશસ્તાનિસર્વાણિકિલામવાતે ૩

આમવાત રોગીને (અગ્નિને દીપ કરનારા પદાર્થોના) રેચ આપવા. શેક કરવા, લંઘન કરાવવું, કડવા તથા તીખા પદાર્થો ખવરાવવા, દીપન અને રૂક્ષ-દ્રુખાં અન્નપાનો કે ભોજનો આપવું, (શેકના પદાર્થો કે ઉપર બાંધવાના પદાર્થો પણ ઘી તેલ વગર કે કોઈપણ તેલી ચીજના મેલાવટ વગર હોય તેવા દ્રુખા જ ઉપયોગમાં લેવા.) એ સર્વ ઉપચારો આમવાત માટે ઉત્તમ ગુણુકર્તા છે. ૩ અથવા

વચાશતાહ્વાવરુણત્વચશ્ચપુનર્નવાદારુશટીશ્ચદંષ્ટા ॥

પ્રસારણી નાગરકેતુમુંડીવરીફલંકારિસૂક્ષ્મપિષ્ટમ્ ॥૪॥

તેનોપનાહંચવિધાય લેપંકૃચ્છામવાતંચજયેદભિજ્ઞઃ ॥

વાપંચકોલસ્યકૃતઃ કષાયઃ પીતોજયેદુર્જયમામવાતમ્ ॥૫॥

વજ, વરીયાળી, વાયવરણાની છાલ, સાટોડી, દેવદાર, કચ્ચરે, ગોખરે, નારી, સુંઠ, ગોરખમુંડી-બોરીયો કવલ્દાર મિંઢળ અને વાટ-વરણાની છાશ, એઓને કાંઈ કે છાશમાં વાટીને તેનો ઉપનાહ-ખફારો અથવા લેપ કરવો. સુસ વૈદ્ય કળે કરીને મટનારા આમવાતને પણ જીતે છે.

અથવા—

પંચમૂળનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો તેથી ન જીતાય તેવો પણ આમવાત જીતાય છે-મટે છે. ૪-૫

અથવા—

રસનામરદારુરાજવૃક્ષાન્નૈકૃતૈરંડુર્નર્નવામૃતાનામ્ ॥

કથિતંજલમમવાતમેષાંશમયેન્નાગરકલ્કમિશ્રમાશુ ॥૬॥

રાસ્ના, દેવદાર, ગરમાળો, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એરંડો, સાટોડી અને ગળો એએનો ક્વાથ કરી સુંઠના કલ્ક સાથે પીવામાં આવે તો તેથી તુરત આમવાત શમી જાય છે. ૬ અથવા—

(શાદ્દર્શવિકિરિત-છંદ)

વહ્નિવ્યોષવિઙ્ગસૈંધવઘનત્વક્ષપત્રતાલીસજં ચવ્યૈલામરદા-
રુક્ષુષ્ઠરસનોશીરંયવાનીદ્રવ્યમ્ ॥ રાસ્નાગોક્ષુર ધાન્યજીરકચવ-
ક્ષારાજમોદાવરીમૂલંકારવિકાશમંચ સકલૈસ્તુલ્યોર્ભવેદ્ગુલુઃ ૭

(ઉપજાતિ-છંદ)

ઘૃતેનસમ્મર્ચ દૃઢં નિધાયસ્નિગ્ધેષુભાળ્હેસ્યતતોક્ષમાત્રામ્ ॥
યુંજ્યાદ્યથેષ્ટાચરણોનરસ્યાદુષ્ટામવાતંજયતિપ્રસહ્ય ॥ ૮ ॥

સ્વ્યાતઃ ક્ષિતૌગુગુલયોગરાજઃ સમસ્તવાતામયનાશનઃ સ્યાત્ ॥
દુર્ન્નાભગુલ્મોદરમામવાતંપ્લીહાગ્નિમાંચં જયતિવ્રણંચ ॥ ૯ ॥

ચિત્રામૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, સિંધાલુણ, મોથ, તજ, તમાલપત્ર, તાલીસપત્ર ચવક, એલચી, દેવદાર, ઉપ-
વેટ, કાળોવાળો, અજમો, રાસ્ના, ગોખરં, ધાણુ, જીરું, જવખાર, અજમોદ, ત્રિકૂળાં, પીલુડી, અને સવાં એએ સઘળાંને સરખે ભાગે લઈ એ સર્વના ચૂર્ણની ખરોખર શોધેલો ગુગલ લેવો. ગુગલને ધીવતે મર્દન કરી, કુટ્ટી ચૂર્ણ સાથે એક જીવ કરી રીઠા વાસણમાં તેની એક એક તોલાભારની અથવા બેહડા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળીને ચીકણા-રીઠા વાસણમાં

ભરી રાખવી. આમાંથી નિત્ય ૧ ગોળી કિંવા બહેડા પ્રમાણ
કે રોગ બળ વિચારીને જે મનુષ્ય યથેષ્ટ આહાર વિહાર
સહિત સેવન કરે તે અસહ્ય અને દુષ્ટ આમવાયુને જીતે
છે. આ ચોગરાજ ગુગળ સઘળા વાયુના રોગોના નાશ
માટે પ્રખ્યાતિ પામે છે તથા ગુદાના મસા, ગોળો, ઉદરરોગ,
બરલ, અગ્નિની મંદતા, અને ગડ-ગુંબડ-ધા-ભરનીંગળ
વગેરેનો નાશ કરે છે. ૭-૯ અથવા—

પુનર્નવાચ્છિન્નરુદ્ધાશતાહ્વામુંડીસઠીદારુકનાગરાણામ્ ॥
ચૂર્ણાનિહંન્યાત્કિલકાંજિકેન દુષ્ટામવાતંચિરગૃધ્રસીંચ ૧૦

સાટોડી, ગળો, વરીયાળી, બોરીયો કઢહાર, કચૂરો,
સુંઠ, દેવદાર અને લીંડીપીપર એઓનું ચૂર્ણ કરી કાંજી સાથે
ફાકવામાં આવે તો સર્વપ્રકારનો આમવાયુ અને લાંબા
વખતની ગૃધ્રસી એઓનો નાશ કરે છે. ૧૦ અથવા—

રસોનસ્યપલંદિંગુવ્યોષસંધવં જીરકાઃ॥
સૌચવર્ચલંવિડં કાચંપિષ્ઠાતૈલેનમિશ્રયેત્ ॥ ૧૧ ॥
કૌર્ષકંભક્ષયેત્પ્રાતરમવાતાદિતોનરઃ ॥
પરંડતૈલસંયુક્તાંભક્ષયેદ્વાહરીતકી ॥ ૧૨ ॥

ચોખું ફેલેલું લસણ ચાર તોલાભાર, શેકેલી હીંગ,
જીરું, સુંઠ, મરી, પીપર, સિંધાલુણ, સંચળ, અને બિડલુણ
એઓને તેલમાં ઘુંટીને તેમાંથી ૧ તોલાભાર પ્રાતઃકાળે
આમવાતથી પીડાતો મનુષ્ય ખાય તો આમવાત મટી જાય છે.

અથવા—એરંડીયા તેલ સાથે હરડેના ચૂર્ણનું સેવન
કરવાથી આમવાત મટે છે. ૧૧-૧૨

આમવાતવાળાને ત્યાગવા લાયક પદાર્થો.

અભિષ્યંદકરાયેચયેચાન્યેગુરુપિચ્છિકા ॥

વર્જનીયાઃપ્રયત્નેનહ્યામવાતાર્દિતૈર્નરઃ ॥ ૧૩ ॥

જે જે શરદી કરનારા પદાર્થો હોય તે, અને જે જે પદાર્થો ભારે તથા ચીકણાસવાળા છે તેઓનો પ્રયત્નપૂર્વક આમવાત પીડિત રોગીએ ત્યાગ કરવો, (દહીં, માછલાં, દુધ, પોઈ, અડદનાં વડાં, અને અનૂપ દેશનાં પ્રાણીઓના માંસો એઓનો પણ ત્યાગ કરવો.) ૧૩

શૂળ રોગનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

શૂળનું પાસેનું હેતુ.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

શૂલોઽથાદ્વંદ્રપૃથક્સમસ્તૈરામેનદોષૈરિહવાયુરુગ્રઃ ॥

વ્યાયામરુક્ષાધ્યશનાભિધાતૈર્વાયુઃ પ્રકુપ્યાશુકરોતિશૂલં ॥૧॥

શૂળરોગ આઠ પ્રકારનો છે—એટલે વાયુથી થયેલો, સામટા ત્રિદોષોથી થયેલો, આમથી થયેલો, વાયુકદ્ધથી થયેલો, વાયુપિત્તથી થયેલો અને પિત્તકદ્ધથી થયેલો એ આઠ પ્રકારનો છે. આ સર્વ શૂળોમાં ઘણું કરીને વાયુ ઉગ્રતા ધરાવે છે. અથવા એ સર્વ શૂળમાં વાયુનું શૂળ ઉગ્ર હોય છે.

વાયુથી થતા શૂળનાં છેટેનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
તથા લક્ષણ.

(ઉપજાતિ-છંદ)

હૃત્પાર્શ્વપૃષ્ઠોદરવસ્તિકુક્ષૌમુહુર્મુહુઃ શાંતિમુપૈતિકોપં ॥

કટૂ મ્લતીક્ષ્ણોષ્ણસુરાદિમિશ્ર પિત્તપ્રદુષ્ટંજનયેદ્દિશૂલં ॥૨॥

કસરત-મહેનત કે કુસ્તીનો અતિયોગ થવાથી, અત્યંત રૂક્ષ પદાર્થોના સેવવાથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી (અતિ ટાઢું પાણી પીવાથી, અતિ ગાડી ઘોડા દોડાવવાથી, અતિ ઉભગરા થવાથી, મકઇ, મગ, તુવર તથા કોદરા વગેરે વાતલ પદાર્થોના ખડુ ખાવાથી, તુરા તથા કડવા રસોના સેવનથી, તુરત ઉગેલા વટાણા તથા ચણા વગેરે ધાન્યના ખાવાથી, વિરોધી ભોજનથી, સુકાં માંસ કે શાકોના ખાવાથી, મળમૂત્રાદિના વેગે રોકવાથી, અતિ શોક ઉપવાસ હસવા ખેલવાથી) અને ઢેકા વગેરેનો માર વાગવાથી વૃદ્ધિ પામેલો વાયુ (દૃઢ્યમાં, પડખાંઓમાં, પીઠમાં, પેટમાં, પેદુમાં અને કુખમાં વાયુ તુરત શૂળને ઉત્પન્ન કરે છે તથા વારંવાર વાયુનો કોપ તથા શાંતિ થાય છે. ૧॥

પિત્તથી થતા શૂળનાં છેટેનાં નિદાન તથા
સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ.

મધ્યંદેનેહુન્યતિ ચાર્દિરાત્રેસસ્વેદમૂર્છાંવમિદાહયુક્તં ॥

કડવા, ખાટા, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોના અતિ-સેવનથી તથા સુરા જાતની મદિરા પીવામાં આવવાથી

અથવા અન્ય પણ પિત્તને કોપાવનારાં અનેક કારણોથી પ્રકોપ પામેતું પિત્ત (નાભિમાં) શૂળને ઉત્પન્ન કરે છે. આ શૂળ મધ્યાન્હકાળમાં તથા અરધિરાતના સમયમાં (ગ્રીષ્મ અને શરદ ઋતુઓમાં) પરસેવો, મૂરછા, ભ્રમ અને બળતરા એ લક્ષણો સહિત કોપે છે. ૨૥

કફથી થતા શૂળનાં છેટેનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ
તથા લક્ષણ.

કિલાટમાંસેશ્વપયોવિકારૈર્માષૈસ્તિલૈઃ શૂલકરઃ કફઃ સ્યાત્ ૩
હૃલાસકાસારુચિસંપ્રસેકા શુક્તેતિમાત્રંદિરુજોભવંતિ । ૪ ।

જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા કમળકંદ આદિ પદાર્થોથી, માંસોથી, શેલડીથી, દુધના માવાથી કે દુધના પદાર્થોના વિકારથી, અરુદના લોટ વગેરેથી અને તલની પુરી કે તલના વા અન્ય કફ કોપાવનાર પદાર્થોથી કોપેલો કફ શૂળને ઉત્પન્ન કરે છે. આ શૂળથી મોળ, ઉધરસ, અરૂચિ તથા ઉબકો એટલાં ચિન્હો પ્રકટે છે. આ શૂળ બાધા પછી જ હમેશાં બહુ પીડા કરનાર થાય છે. ૩-૪

ત્રિદોષ શૂળનું, દ્વિદોષશૂળનું અને આમથી થયેલા
શૂળનું લક્ષણ.

સર્વદોષોત્થિતઃ શૂલઃ સર્વલક્ષણસંયુતઃ ॥

દ્વિદોષલક્ષણોપેતોવિજ્ઞેયસ્તુદ્વિદોષજઃ ॥ ૫ ॥

સ્તંભનાટોપહૃલાસૈસ્તૈમિત્યલ્લર્દિગૌરવૈઃ ॥

કફસ્યર્લિંગેન સમંશૂલમામોદ્ભવંસ્મૃતં ॥ ૬ ॥

સામટા ત્રણે દોષ કેાપવાથી શૂળ થયું હોય તો ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં શૂળોનાં સર્વ લક્ષણો સહિત હોય છે. અને જો બે બે દોષોના મેળાપથી થયેલું શૂળ હોય તો, તે તે બે બે દોષોનાં લક્ષણો સહિત શૂળ હોય છે. તથા કંઈ શૂળના જેવાં જેનાં લક્ષણો હોય, અને જેની સાથે ઝાડાનું રોકાણું, આંદરો, મોળ, બાણે ભીના લુધડાથી ઢંકાયેલું હોય એવી શરીરની સ્થિતિ, ઉલટી અને ભારેપણું એટલાં લક્ષણો હોય તે આમથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ સમજવું. ૫-૬

શૂળની ચિકિત્સા.

સંપાચનસ્વેદનલંઘનાનિ સક્ષારચૂર્ણાઃ ફલવર્તયશ્ચ ॥

વાંતિવિરેકોગુટિકાસ્તથૈતર્સર્વેષુ શૂલેષ્વનિવારિતંહિ । ૭ ।

પાચન, સ્વેદન, લંઘન, ક્ષારો, ચૂર્ણો, ગુદામાં દવાની વાટ નાખવી, ઉલટી, બુલાખ અને ગોળીઓ એ સઘળા પ્રકાર શૂળમાત્રને અવશ્ય નિવારણ કરે છે. ૭

સ્વેદૈઃ સ્નેહ પાયસૈશ્ચવાતશૂલમુપાચરેત્ ॥

તસ્યશૂલાભિ પન્નસ્યસ્વેદણ્વ સુસ્વાવહઃ ॥ ૮ ॥

તિલાનાપિષ્યગુટિકાં વિધાયજઠરોપરિ ॥

ભ્રામ્યમાણાતુસ હંતિ શૂલં પરમદારુણમ્ ॥ ૯ ॥

નાભિલેપાજ્જયેચ્છૂલંમદનંકાંજિકાન્વિતં ॥

સ્નેહેનયુક્તઃ કૌલત્યોહંતિશૂલંસમીરજમ્ ॥ ૧૦ ॥

તથાલીંબ રસોહિરવ્યોષસૈંધવસંયુતઃ ॥

સૌવર્ચલંદાહિમ રસૈર્યુક્તશૂલંદેવાપ્ય ॥ ૧૧ ॥

વિષ્વૈરંડયવક્રાથોદિગુસૌવર્ચલેનચ ॥

દિગુપુષ્કરમૂલાભ્યાંયુક્તઃશૂલનિવારણં ॥ ૧૨ ॥

સ્નેહના તથા સ્વેદ-શેકના ઉપચારો કરવાથી અથવા ખીરના સેવનથી વાયુનું શૂળ મટે છે. અથવા વાયુના શૂળથી પીડિત મનુષ્યને શેક એ જ સુખકારી છે. અથવા તલને વાટી તેની ગોળી કરી પેટ ઉપર ફેરવવામાં આવે તો તેથી ભયંકર શૂળ પણ તુરત મટે છે. અથવા—

મીઠળને કાંજીમાં વાટીને નાલિ-ડૂટી ઉપર ચોપડવામાં આવે તો તેથી શૂળ મટી જાય છે. અથવા—સ્નેહ ઘી સહિત કળશીનું સેવન કરવાથી વાયુના શૂળને હણી નાખે છે. અથવા લાવાના માંસનો રસો હિંગ, સુંઠ, મરી, લીંદીપીપર અને સિંધાલુણ સહિત પીવો. અથવા દાડિમના રસ સાથે સંચળ પીવો જેથી પિત્તનું શૂળ મટે છે. અથવા સુંઠ, એરંડો અને જવ એઓના કવાથમાં હિંગ અને સંચળ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી હિંગ અને પોકર મૂળના ચૂર્ણ સહિત એ જ કવાથનું સેવન કરવામાં આવે તો તેથી પિત્ત શૂળને મટાડે છે. ૮-૧૨ અથવા—

(ઉપજાતી-છંદ)

પિત્તેપ્રશસ્તઃ સલિલાવગાદો માંડાનિ કાંસ્યાનિ જલપ્લુતાનિ ।
નિધાય શૂલોપરિશીતલાનિ પ્રશામયેચ્છૂલગ્દેઽ વિઙ્નઃ ॥ ૧૩ ॥

શીતળ પાણીમાં ફરવાથી કે શીતળ જળના સ્નાનથી અથવા કાંસાના વાસણમાં ટાડું પાણી ભરીને જ્યાં પિત્ત

સંખંધી શૂળ આવતું હોય ત્યાં તે વાસણ મુકી રાખવામાં આવે તો તેથી વિષનું શૂળ તુરત શમી જાય છે. ૧૩ અથવા—

(અનુષ્ટુપ છંદ)

પટોલેક્ષુરસાઘૈશ્વવામયેત્પિત્તશૂલિનમ્ ॥

પશ્ચાદ્વિરેચયેત્સમ્યક્સિતયાત્રિવૃતાસહ ॥ ૧૪ ॥

કડવાં પરવળ, અને શેલડીના રસ વગેરે પિત્તને શાંત કરનારા પદાર્થો પિત્તજનિત શૂળ રોગીને આપવા હિતકર છે; કેમકે તેથી ઉલટી થાય છે અને તે પછી નસોતર અને સાકરની ફાફી ફકાવવામાં આવે તો તેથી બુલાખ લાગે છે માટે એ ક્રિયાઓ ઉપયોગમાં લેવી. ૧૪

(ઉપગ્નતિ-છંદ)

કફેપ્રવામ્યશૂલાર્ત્તમવશ્યમુપવાસયેત્ ॥

લવણ ત્રિતયંદિંગુપંચકોલયુતંપિબેત્ ॥ ૧૫ ॥

શંચસ્યચૂર્ણં લવણંસદિંગુવ્યોષંસુરલોષણેનજલેનપીતં ॥

શૂશંત્રિદોષં પ્રભવંનિહંતિવ્યોષાન્વિતંદાદિમસૈધવંવા ॥ ૧૬ ॥

કફ સંખંધી શૂળ રોગીને વમન કરાવીને અવશ્ય ઉપવાસ કરાવવો અને તેમાં સંચળ, સિંધવ અને બિડ-લુણ તથા હિંગ એઓને સુંઠ, પીપરીમૂળ, લીંડીપીપર, ચવક અને ચિત્રામૂળ એઓના ક્વાથ સાથે પીવામાં આવે તો તેથી અથવા શંખનો ચૂનો, સિંધાલુણ, હિંગ અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એઓના ચૂણને નવશેકા પાણી

સાથે પીવામાં આવે તો તેથી કફથી થયેલું શળ મટી જાય છે.

ત્રિદોષથી થયેલા શળ ઉપર સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર તથા સિંધાલુણને દાડિત્ર સહિત સેવવામાં આવે તો ત્રિદોષ જનિત શળનો નાશ કરે છે. ૧૫-૧૬ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

દિણ્ણચૂર્ણમંયુક્તં મંદૂરંવિલ્લિહન્નરઃ ॥

મધુસર્પિયુતં શીઘ્રંશૂલંહંતિત્રિદોષજમ્ ॥ ૧૭ ॥

હરડે, બેહેડાં આમળાં એઓના ચૂર્ણ સાથે મંદૂરને મેળવી મધ અને ઘીમાં કાલવી આટવામાં આવે તો ત્રિદોષનાં શળનો તુરત નાશ કરે છે. ૧૭

આમશૂલે ચ કર્તવ્યં કફશૂલવિનાશનં ॥

ચિત્રકંઘ્રિકૈરંડશુંઠીધાન્યજલં હિતં ॥ ૧૮ ॥

આમ સંબંધી શળ હોય તો તેના માટે કફશળના નાશ સંબંધી જે ઉપચારો કહેલા છે તે ઉપચારો કરવા, અથવા—ચિત્રામૂળ, પીપરીમૂળ, એરંડમૂળ, સુંઠ અને ધાણા એઓનો ક્વાથ આમશળ માટે હિતકારી છે. ૧૮

(ઉપજાતિ-છંદ)

એરંડસિંહદ્વયમાતુલુંગપાપાણમેદત્રિક વિલ્વમૂલૈઃ ॥

કૃતઃકષાયોરુબુતૈલહિગુક્ષારૈર્યુતઃ શૂલગદેષુપેયઃ ॥ ૧૯ ॥

એરંડાનું મૂળ, લોરીંગાણી, બીજેરું, પાપાણુભેદ, ત્રિકટુ અને બિલીનું મૂળ તથા લાખ એઓનો ક્વાથ

ઝેરંડ્રીયા તેલ સાથે પીવામાં આવે તે તેથી શળ માત્ર મટી જાય છે. ૧૯

હૃદય-૨૧ શૂળનું લક્ષણ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

હૃદિસ્થઃ કુરુતેશૂલં મારુતોરસમૂર્ચ્છિતઃ ॥

સહચ્છૂલઈતિશ્યાતઃ પરમુચ્છ્વાસરોધકઃ ॥ ૨૦ ॥

કદં તથા પિત્તે રોકેલો અને રસે વધારેલો હૃદયમાં રહેલો વાયુ જેથી શ્વાસ રોકાઈ જાય એવા શળને ઉત્પન્ન કરે છે તેને હૃદિચ્છૂળ-છાતીમાંનું શળ કહે છે. ૨૦

અસ્તિ-પેદુના શળનું લક્ષણ.

વસ્તિવંક્ષણયોઃ શૂલંસંરોધાત્કુપિતોનિલઃ ॥

વસ્તિશૂલઈતિજ્ઞેયોવાતવિષ્મૂત્રરોધકઃ ॥ ૨૧ ॥

વેગના રોકવાથી કુપિત થયેલો વાયુ મૂત્રાશયમાં ભરાઈ રહે છે તેથી મૂત્રાશયના માર્ગની નાડીઓમાં શળ થાય છે અને તેથી ઝાડો, પેસાળ તથા અર્ધો વાયુ રોકાઈ જાય છે. તે શળને અસ્તિશળ જાણવું. ૨૧

ભયંકર શૂળનાં ચિન્હો.

દક્ષિણંકુક્ષિમાદાયવામંવાયત્પ્રવાધ્યતે ॥

સર્વત્રભ્રમતિ ક્ષિપ્રં ન શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૨૨ ॥

પિપાસાવર્ધતેતીત્રાંભ્રમોમૂર્ચ્છા ચ વેદના ॥

વિદ્શૂલમેતદ્વિજ્ઞેયંભિષજાદારુણંપરં ॥ ૨૩ ॥

જમણા પડખાથી માંડીને ડાબા પડખા લગી જેનાથી વેદના થાય છે અથવા આખા શરીરમાં ફરતા અત્યંત

વેદના થાય, જરા પણ કળવળે નહીં, તરશ અત્યંત લાગે, ભ્રમ, મૂઝાઈ અને વેદના એટલાં લક્ષણો જેમાં હોય તેને વૈદ્યો દાણુ-ભયંકર શળ કહે છે. ૨૨-૨૩

ભયંકર શળના ઉપાય.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

મથેનનિત્યંતુરસોનકલકંપ્રાતઃ પિવેદ્વાતકફોત્થશૂલી ॥

ક્ષીરોદકંપિપ્પલિસૈંધવાક્તંપીતંજયેદુર્જયમુગ્રશૂલં ॥ ૨૪ ॥

મદિરા સાથે લસણનો કલક પ્રાતઃકાળે પીવામાં આવે તો વાયુ અને કફ સંબંધી શળ મટે છે. અથવા લીંડીપીપર અને સીંધાલુણ સાથે ક્ષીરોદક પીવામાં આવે તો ભયંકર અને ન જીતાય તેવું શળ પણ જીતી લે છે. ૨૪ અથવા

(વસંતતિલકા-છંદ)

ચૂર્ણસમંરુચકર્દિંગુમહૌષધાના મુષ્ણાંબુનાકફસમીરણસંભવાસુ ।

દ્વત્પાર્શ્વપૃષ્ઠજઠરાતિવિસૂચિકાસુપેયંતથા યવરસેનચવિદ્વિવંધે ।

સિંધાલુણ (સંચળ) હિંગ અને સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ ઉના પાણી સાથે ફાકવામાં આવે તો કફ અને વાયુ સંબંધનું શળ તથા છાતીમાં, પડખામાં, પીઠમાં અને પેટમાં નિકળતાં શળ અને વિશચિકા-કોલેરા એઓ મટે છે અને આડાની અટકાયત હોય તો આ ચૂર્ણ જવના કવાથ સાથે પીવાથી ફાયદો થાય છે. ૨૫ અથવા

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ગોમૂત્રપાચિતંતૈલંદિંગુસૈંધવસંયુતં ॥

નાથિસ્થાનેપ્રદાતવ્યં હંતિ શૂલં સુદુર્જયં ॥ ૨૬ ॥

હિંગ અને તેલને ગાયના મૂત્રમાં પકાવીને ડુટીના આસપાસ લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ન જીતાય તેવા શળનો નાશ કરે છે. ૨૬ અથવા

સક્ષારઃશિઘ્રકાથોમાતુલુંગરસોથવા ॥

પીતોમધુયુતઃ પાર્શ્વકુક્ષિહૃદ્બસ્તિશૂલનુત્ ॥ ૨૭ ॥

ક્ષાર-જવખાર સહિત સરગવાનો ક્વાથ પીવાથી અથવા બીજેરાનો રસ મધ સાથે પીવાથી પડખાનું, દુખનું તથા પેદુનું શળ મટી જાય છે. ૨૭

વાતેનિરૂહોવસ્તિશ્ચ પિત્તેક્ષોરંવિરેચનં ॥

કટુતિત્તકષાયાશ્ચશૂલેવાંતિક્ષોદ્ભવે ॥ ૨૮ ॥

વાયુના શળ ઉપર નિરૂહબસ્તિ આપવી, પિત્તના શળ ઉપર દુધ પીવું તથા દુધ સાથે રેચનાં ઓષડો આપવાં અને વાયુ કદના શળ ઉપર કડવા, તીખા ક્વાથો આપવા. ૨૮

યસ્યનૈવંપ્રશાંતિઃ સ્યાચ્છૃંગૈલાત્ર્યૂષણંહિતં ॥

નારાયણેનતૈલેનવસ્તિકર્મ્મહિતંતથા ॥ ૨૯ ॥

આટલા ઉપાયો કરતાં છતાં પણ શળ શાંત ન થાય તો કાકડાશીંગી અને ત્ર્યૂષણ (સુંઠ, મરી, પીપર) એઓનું સેવન કરવું એ હિતાવહ છે. અથવા નારાયણ તૈલની બસ્તિ-ગુદામાં પિચકારી આપવી એ પણ હિતકારી છે. ૨૯

પરિણામ શળનું લક્ષણ.

જે શળ આધેતું પચવાના સમયમાં ઉત્પન્ન થાય તેને પરિણામ શળ કહે છે.

પરિણામ શૂળની ચિકિત્સા.

શુક્તેજીર્યતિયચ્છૂલંતદેષાદેષામજં ॥

આકંઠવાયયેન્મગ્ધંક્ષીરમિશ્તુરસંરસં ॥ ૩૦ ॥

મદનારિષ્ટજંકાથં સમ્યક્પશ્ચાચ્ચવામયેત્ ॥

ઈરંડજેનતૈલેનરેચનંપક્તિશૂલનુત્ ॥ ૩૧ ॥

મધનો દુધનો તથા શેલડીનો રસ મિઠળના કવાથની સાથે તથા લીંબડાના કવાથને મિઠળના કવાથની સાથે ગળા સુધી પીવરાવી પછી ઉલટી કરાવવી. અથવા એરંડીઆ તેલનો બુલાળ આપવો જેથી પંક્તિશૂળ-પરિણામ મળી જાય છે. ૩૦-૩૧ અથવા

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

શંબૂકજંભસ્પ્રકવોષ્ણકેનપીતંક્ષણાદ્વંતિદિપંક્તિશૂલં ॥

કૃષ્ણાભયાલ્લોહઃશંખૂર્ણી લીલંનિહન્યાન્મધુસર્પિષાથવા ૩૨

નાંની નાંની છીપલીઓની ભસ્મ ઉના પાણી સાથે પીવામાં આવે તો તુરત પંક્તિશૂળનો નાશ થાય છે. અથવા લીંડીપીપર, હરડે અને લોહનું ચૂર્ણ એઓની ભૂકીને મધ અને ઘીમાં કાલવી આટવામાં આવે તો પંક્તિશૂળનો નાશ કરે છે. ૩૨

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સજલંનાલિકેરં તુસૈધવેનપ્રપૂરિતં ॥

વિપક્વં વહ્નિનાસમ્યક્પક્તિશૂલં નૈવારણં ॥ ૩૩ ॥

પાણીવાળા લીલા નાળીએરના ગોળામાં સારી પેઠે સિંધાબુણ ભરીને (કપડા માટી કરીને અડાયાછાણાની)

અગ્નિથી પકાવવું. આ નાળીએરને (પીપરના ચૂર્ણ સાથે) ફાકવામાં આવે તો તેથી વાયુ, પિત્ત, કફ અને ત્રિદોષ સંબંધી પરિણામ શળનો નાશ કરે છે. ૩૩ અથવા—
(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

ક્ષોદ્રકપર્દવિષમૈધવંચવ્યોષાન્વિતં પર્ણરમૈર્વિમર્દ્ય ॥

ગુંજૈકમાત્રોનિલજેવિકારેપંત્યામ શૂલેગજકેસરીસ્યાત્ ૩૪

કોડીએનો ચૂનો, શુદ્ધ વછનાગ, સિંધાલુણ અને વ્યોષ (સુંઠ, મરી, પીપર) એએને નાગરવેલના પાનના રસની સાથે ઘુંટીને તેમાંથી એક રતીભાર ખાવામાં આવે તો આ પ્રયોગ વાયુવિકાર તથા પંક્તિશળ એએ રૂપી હાથીનો નાશ કરવા સિંહ સમાન છે. ૩૪ અથવા—

(શિખારીણી-છંદ)

વચાવિઙ્વાજીરોષણગરલવાહલીકદહનત્વચાંકાર્યાવચ્ચશ્ચ-
ળકતુલિતામાર્કવરમૈઃ ॥ યથામાનોર્માસઃ સ્તિમિરનિકરંકામિ-
નિતથાહરંત્યેતાઃ શૂલાન્યખિલમનિલા નામ સહિતાન્ ॥ ૩૫ ॥

વજ, સુંઠ, જીરું, મરી, ચિત્રમૂળ, કેસર, વછનાગ, અને તજ એએને જળ ભાંગરાના રસ સાથે ઘુંટીને ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી ઉપયોગમાં લે તો જેમ સૂર્યનાં કિરણો અંધકારના સમૂહને હરે છે તેમ આ ગોળી સર્વ પ્રકારનાં શળોને અને વાયુના રોગોને હરે છે. ૩૫

શળના ઉપદ્રવો.

(અનુક્રુપ-છંદ)

વેદનાચતૃષામૂર્છાઅનાદો ગૌરવારુચીઃ ॥

કાસશ્વામૌચદ્વિકાચશૂલસ્યોપદ્રવાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૬ ॥

વેદના, અત્યંત તરસ, મૂરછી, મળખંધ-આફરો, ભારેપણું, અફ્રિ, ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી અને હેડકી એ દશ શળના ઉપદ્રવો છે. ૩૬

ઉદાવર્ત્તનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

ઉદાવર્ત્તનાં છેટેનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

રુક્ષૈઃ કષાયૈઃ કટુતિક્તશોતૈર્વિષ્મૂત્રવાતાદિકધારણૈશ્ચ ।

કોષ્ઠાનુગોવાયુરતિપ્રવૃદ્ધોમૂત્રાસ્રમેદઃ કફવિઙ્ગહાનિ । ૧ ।

સ્ત્રોતાંસ્યુદાવર્તયતિપ્રસહ્યતસ્માદુદાવર્તમિદં વદંતિ ॥

હૃદ્રસ્તિશૂલૈરતિપીડિતસ્તુવિઙ્વાતમૂત્રાણિભવંતિકૃચ્છ્રાત્ ॥ ૨ ॥

ઠડવાં, તીખાં, લુખાં, તુરાં તથા શીતલ ભોજનથી અને મળ મૂત્રાદિક (ચૌદ પ્રકાર) ના વેગો રોકવાથી કોપ પામેલા કોઠામાં રહેલો વાયુ તુરત ઉદાવર્ત્તને ઉત્પન્ન કરે છે. વાયુ ઉંચે ઉંચે ભ્રમણ કરીને પોતાને ચલાવનારાં, મૂત્રને (આસુને) રક્તને, મેદને, કફને અને મળને ચલાવનારાં સ્રોતોને એકદમ રોકી દે છે અને વિષ્ટા વગેરેની અવળી ગતિ કરે છે પણ તેઓને નિચે ઉતારતો નથી એ કારણથી એને અસહ્ય ઉદાવર્ત્ત રોગ કહે છે. ઉદાવર્ત્તવાળા રોગીને પેદુમાં શળ, તથા હૃદયમાં શળ થવાથી અતિ પીડા થાય છે તેથી આડો મૂત્ર અને અધોવાયુ એઓને પરાણે પરાણે બહુ મહેનતથી ઉતરવા દે છે અર્થાત્ એઓનું રોકાણ થાય છે. ૧-૨

ઉદાવર્તની ચિકિત્સા.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ઉદાવર્તે પ્રયોક્તવ્યમભ્યંગરનેહરેચનમ્ ।

ક્ષારચિત્રકદિગ્વઃપ્લવેતસૈર્ભેદનં મતમ્ ॥ ૩ ॥

કરંજત્વક્ ફલંમૂલંવલ્મીકસ્યચમૃતિકાં ॥

મૂત્રેણપિષ્ઠાસિદ્ધાર્થમુદાવર્તેપ્રલેપનમ્ ॥ ૪ ॥

ઉદાવર્તવાળા રોગીને તેલનું મર્દન કરવું. સ્નેહ વિરેચન અર્થાત્ એરંડીયા, તેલ કે ઘી સાથે રેચક પદાર્થો આપવા. ક્ષાર, ચિત્રામૂળ, હિંગ, અને અમ્લવેતસ નામનું ખાદું લીંબુ એઓનો ઉપયોગ કરી મળને લેદી નાખવો. અથવા—કરકચની છાલ, કરચાનાં ગોળા, કરકચનાં મૂળ અને રાફડાની માટી એઓને ગાયના મૂત્ર સાથે વાટી તેમાં સરગવાના મૂળનો કલક મેળવીને લેપ કરવો. ૩-૪ અથવા

પથ્યામૂર્વાયવક્ષારંત્રિવૃત્ત્વૃણંઘૃતેન ચ ॥

પીતંજયેદુદાવર્તે ગુલ્માનાઘૈરુપદ્રુતમ્ ॥ ૫ ॥

હરદે, નાની પીલુડી, જવખાર અને નસોતર. એઓનું ચૂર્ણ ઘી સાથે પીવામાં આવે તો શુદ્ધ અને આક્રા વગેરેના ઉપદ્રવ સહિત ઉદાવર્તને જીતી લે છે. ૫ અથવા—

વર્તિ સુત્તેજાં કૃત્વા દિગ્માસિકસૈધવૈઃ ॥

ઘૃતાભ્યક્તાં ગુદે દયાદુદાવર્તેહરાં પરાં ॥ ૬ ॥

હિંગ, સિંધાલુણ અને મધ એઓની ગોળ દીવટ કરીને ઘીથી ચોપડીને શુદ્ધમાં ખોસવી. આ ઉદાવર્તને હરવા માટે પરમોત્કૃષ્ટ ઉપાય છે. ૬ અથવા—

હરીતકીવૃક્ષારપીલુનીચૂર્ણમેકશઃ ॥

ઘૃતેનપીતંહંત્યાથુ ગગોદાન્તર્ત્વધ્મકમ્ ॥ ૭ ॥

હરડે, નસોતર, જવઆર અને પીપર-એઓનું ચૂર્ણ ઘી સાથે પીવામાં આવે તો ઉદાવર્ત રોગને અને બદ એઓને હણી નાખે છે. ૭ અથવા—

સિતા પલૈકં ત્રિવૃતા કણાકર્ષઃસુચૂર્ણિતમ્ ॥

વિલિહન્મધુના કર્ષમુદાવર્તાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૮ ॥

સાકર તોલા ૪ ભાર તથા નસોતર, લીંડીપીપર એ બેનું ચૂર્ણ એક એક તોલો લઈ એઓનું ચૂર્ણ કરી તોલા ભાર મધમાં કાલવીને ચાટવાથી ઉદાવર્ત રોગથી મુક્ત થાય છે. ૮

અનાહનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

આમં પુરીષં નિચિતં વિવૃદ્ધં દુષ્ટવાયુના ॥

વર્ધમાનં યથા સ્વં ચ તમાનાહમુદાહરેત્ ॥ ૧ ॥

આમ (આહારનો નહીં પાકેલો રસ) અથવા વિષા ક્રમથી સંચય પામીને અને દુષ્ટ વાયુથી બંધાઈને કે સુકાઈને હમેશાની પેઠે ઉતરે નહીં તેને અનાર-આફરો કહે છે. ૧

અનાહ રોગ આમથી કે વિષાથી થએલો

હોય તેનાં લક્ષણ.

આમાશયેશૂલમયોહૃદયસ્તંભગૌરવં ॥

મ્હેત્તુ પકાશયજે શ્વાસો મૂર્ચ્છા શક્રદ્રમી ॥ ૨ ॥

જો આમથી અનાહ થયો-આફરો ચઢ્યો-હોય તો

આમાશયમાં શૂળ, છાતીમાં જડતા, ભારેપણું (સહીખમ, તરસ, માથામાં બળતરા, અને ઓડકારનું બંધ પડવું) એટલાં ચિન્હો થાય છે, અને જો વિષાના સંગ્રહથી આક્રે-
ચઢયો હોય તો શ્વાસ, મૂચ્છા અને આડાની ઉલટીનું થવું એટલાં ચિન્હો થાય છે. ૨

અનાહની ચિકિત્સા.

उदावर्ते तथानाहेविद्वृमिपरिवर्जयेत् ॥

दीपनंपाचनंशस्तमानाहे वस्ति कर्म च ॥ ૩ ॥

ઉદાવર્ત્તમાં અને અનાહમાં આડાનું રોકાણ કરનારા તથા આમને ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો કે આહાર-વિહારોનો ત્યાગ કરવો. એઓ માટે તો ફક્ત દીપન, પાચન યોગો શ્રેષ્ઠ છે. અને અનાહ માટે યસ્તિકર્મ ઉત્તમ છે. (ઉદાવર્ત્ત અને અનાહ એઓનાં કારણો અને કામો સમાન છે જેથી ઉદાવર્ત્તની ચિકિત્સાઓ અનાહમાટે ઉપયોગમાં લેવી યોગ્ય છે.) ૩

ખાસ એકલા અનાહ માટેજ ચિકિત્સા.

त्रिवृतकृष्णा हरीतक्यो द्विचतुः पंचभागिकाः ॥

गुटिका गुड तुल्यास्ताविड्विबंधगदापहाः ॥ ૪ ॥

નસોતર બે ભાગ, લીંડીપીપર ચાર ભાગ, અને હરડે પાંચ ભાગ એઓની, તેઓના જેટલા વજનના ગોળમાં ગોળીયો કરીને ખાવામાં આવે તો તેથી આક્રે-મળબંધનો રોગ નાશ થાય છે. ૪ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

દિંગ્મગંધાવિઙ્શુચ્યજાજીહરીતકીપુષ્કરમૂલકુષ્ઠમ્ ॥

યમાગોત્તરંચર્ણિતમેતદિષ્ટંગુલ્મોદરાનાહવિષૂચિકાસુ ॥૫॥

હિંગ, વજ, બિડલુંણ, સુંઠ, શાહજીર, હરડે, પોકર-
મૂળ અને ઉપલેટ એઓને એક એકથી વધતા ભાગે લઈ
એઓનું ચૂર્ણ કરી કાકવામાં આવે તો તે ગુલ્મ-ગોળો,
પેટના રોગ, આક્રે અને વિષૂચિકા-કોલેરા એઓને નાશ
કરવા માટે હિતાવહ છે. ૫

ગુલ્મ-ગોળાનાં નિદાન. લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

ગુલ્મના પ્રકાર, સ્થાન તથા તેનાં લક્ષણો.

(શાલિની-છંદ)

દુષ્ટદોષૈરેકશઃ સર્વશઃગુલ્મઃ સ્ત્રીણાંપંચમોરક્તજઃ સ્યાત્ ॥

તસ્યસ્થાનપાર્શ્વહન્નાભિવસ્તિગ્રંથિર્વૃત્તોજાયતેગુલ્મસંજઃ ॥૧॥

(ઉપજાતિ-છંદ)

કૃચ્છ્રેણવિષ્મૂત્રચલપ્રવૃત્તિરાધ્માનમન્નારુચિરુર્ધ્વવાતઃ ॥

અપક્તિવૃષ્ણાંત્રવિકૂજનાનિસર્વેષુ ગુલ્મેષુચચિદ્મુક્તમ્ ॥૨॥

વાતાદિદોષો દુષ્ટ થવાથી એટલે વાયુથી થયેલો,
પિત્તથી થયેલો, કફથી થયેલો, ત્રિદોષથી થયેલો અને
રક્ત દોષથી થયેલો એમ ગુલ્મના પાંચ પ્રકાર છે. એ
પૈકી ચાર ગુલ્મ તો પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ એ બન્નેને થાય
છે, પણ પાંચમો રક્ત ગુલ્મ તો સ્ત્રીઓને જ થાય છે.
ગુલ્મનાં સ્થાન પડખાં, હૃદય, ફૂટી, પેડું એટલાં ગુલ્મને

રહેવાનાં કે થવાનાં ઠેકાણાં છે, એ સ્થાનકોમાં ગોળ ગાંઠ જે થાય છે તેને ગુદમ એવી સંજ્ઞા આપેલ છે, ગુદમ રોગમાં મહા મહેનતે ઝાડો તથા પેસાળ ઉતરે છે, આક્રોશ, અન્ન ઉપર અર્ચ્ચ, ઉર્ધ્વાત, અપચો, તરસ અને પેટમાં ગગડાટ શબ્દ થવો સર્વ ગુદમમાં હોય છે. ૧-૨

અત્યેક ગુદમનાં પૃથગ્ લક્ષણો.

(અનુષ્ટુપ છંદ)

જીર્ણેન્ને જાયતે કોપો મુંક્તે શાંતિશ્ચલાત્મકે ॥

પિત્તગુલ્મેજ્વરસ્તૃષ્ણા શૂલં જીર્યતિ ભોજને ॥ ૩ ॥

કફગુલ્મે ગાત્રસાદહૃલાસશ્છર્દિર્ગૌરવમ્ ॥

ત્રિદોષજે મહચ્છૂલં દાહસ્તૃષ્ણા વલક્ષયઃ ॥ ૪ ॥

ભોજન પચ્યા પછી દરદનો બહુ વધારો થાય અને ભોજન કર્યા પછી દરદ નરમ પડી જાય તે વાયુનો ગુદમ જાણવો. તાવ, તરસ, અને ભોજન પચવાના વખતે ભારે શૂળ આવે તે મિસનો ગુદમ જાણવો. ગાત્રોમાં ગ્લાનિ, મોળા, ઉલટી અને ભારેપાણું થાય એ કફનો ગુદમ જાણવો. અને મહા પીડાકારી શૂળ, દાહ, તરસ એટલાં લક્ષણો થાય અને બળનો નાશ થાય તે સામટા કોપેલા ત્રણે દોષનો ગુદમ જાણવો. ૩-૪

ગુદમની ચિકિત્સા.

વાતાતુલોમનંસ્નિગ્ધમુષ્ણંબૃંહણદીપનં ॥

લંઘનં રક્તમોક્ષશ્ચ સ્વેદઃ શસ્તોહિગુલ્મિનાં ॥ ૫ ॥

વાયુ એ સઘળા ગુદમોનું મૂળ છે અર્થાત્ સર્વ

ગુદ્મમાં મુખ્ય વાયુનો અંશ હોય છે માટે પ્રથમ વાયુને સમન કરે તેવા તથા સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃંહણ તથા દીપન ઉપચારો કરવા. અથવા લંઘન, લોહી કઢાવણું, સ્વેદ વિધિએ સર્વ ચિકિત્સા ગુદ્મ રોગીને હિતકારી છે. ૫ અથવા—

કેતકી સંભવઃ ક્ષારઃ સ્વર્જિકાકુષ્ઠસંયુતઃ ॥

તૈલેન પીતઃ શમયેદ્ગુલ્મંપવનસંભવમ્ ॥ ૬ ॥

કેતકીનો ખાર, સાજ અને ઉપલેટ એઓને એકત્ર કરી તેલમાં નાખીને પીવામાં આવે તો વાયુનો ગુદ્મ શમી જાય છે. ૬ અથવા—

ત્રિફલાંબુત્રિવૃત્ત્ચૂર્ણપિત્તગુલ્મેપિવેન્નરઃ ॥

કફજેજીર્ણમગ્નેનપંચમૂલીજલંપિવેત્ ॥ ૭ ॥

નસોતરનું ચૂર્ણ ત્રિક્ષણના કવાથ સાથે પીવામાં આવે તો તેથી પિત્તનો ગુદ્મ મટી જાય છે. અથવા—

જુનું મધ કે પંચ મૂળનો કવાથ પીવામાં આવે તો તેથી કફનો ગુદ્મ મટી જાય છે. ૭ અથવા—

(વસંતતિલકા-છંદ)

હિંગ્વામ્લવેતસવચાવિજયાયવાનીક્ષારૈઃ સસૈધવવિઢૈર્વિહિ-
તંહિચૂર્ણમ્ ॥ પીતંજયેત્સપદિકોષ્ઠ જલેન સર્વાંગુલમાન્નમ્ભૂતવ-
મનારુચિમાંગશૂલાન્ ॥ ૮ ॥

હિંગ, અમ્લવેતસ, વજ, હરડે, અજમો, જવખાર, સિંધાલુણ અને બિડલુણ એઓનું ચૂર્ણ કરી ઉના પાણી

આથે પીવામાં આવે તો તુરત સર્વ પ્રકારનો ગુદ્મ રોગ, ઉલ્લી, અરૂચિ, અભિમંદતા અને શૂળ એઓને જીતી લે છે. ૮

(અનુબુધ-૭૬)

वर्चोवातनिरोधे तु सामुद्रार्द्रकसर्षपैः ॥

વિધાયપાનેદાતવ્યાવર્તિવામરિચોત્તરા ॥ ૯ ॥

જો વાયુનો અટકાવ થયો હોય તો સમુદ્રલવણ-દરી-ચાઈ મીઠું, આદુ, સરસવ અને મરી એઓની દીવટ બનાવીને ગુદા મધ્યે ખોસવામાં આવે તો ગુદ્મ મટે છે. ૯ અથવા—

(શાદ્દલવિકિડિત-૭૬)

हिगुव्योष्णाम्लवेतसशठीधान्याजगंधाजयापाठातितिडि-
काजमोददहनक्षारद्वयंदाडिमं ॥ चव्यंग्रंथिकपौष्कराणिहपुषा-
सौवर्चलंसैधवं पिष्ट्वालुंगरसेनजीरकविडं तद्भावयेत्सप्तधा १०

પ્રાતઃકર્ષમિતંવિગૃહ્યગુટિકાં ગુલ્માનશેષાઙ્ગયેચ્છૂલનાહ-
ગરોદરાશુચિવમિપ્લોહાગ્નિ માંત્રાનિચ ॥ સર્જિક્ષારપલંગુડોદ્રિ-
પલિકસ્ત્રાજગંધાપલં ચૂર્ણં પીતમિદંજલેનસકલાન્ગુલમાન્મશૂ-
લાન્ જયેત્ ॥ ૧૧ ॥

હીંગ, સુંઠ, મરી, પીપર, વજ, અમ્લવેતસ, કચ્ચરો, ધાણા, આપચીઆપચી, ભાંગ કિંવા હરડે, કાળી, પાક, કોકમ, અજમોદ, ચિત્રામૂળ, જવખાર, સાજખાર, દાડિમ, ચવક, પીપરામૂળ, પોકરમૂળ, છીણીનાં મૂળ, સંચળ, સિંધવ, એઓનું ચૂર્ણ કરી ખીજેરાના રસની, જીરાના કવાથની અને ખિડલુણના રસની સાત સાત ભાવનાઓ

આપી સારી પેઠે ઘુટી તેની ગોળીઓ વાળી તેમાંથી પ્રાતઃ-
કાળે એક તોલા ભાર સેવન કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના
ગુદમ, શૂળ, આક્રો, વિષ, ઉદરરોગ કિંવા જળોદર,
અરૂચિ, ઉલટી, ખરલ, અને અગ્નિમંદતા એઓનો નાશ
કરે છે.

સાજીખાર તોલા ૪, ગોળ તોલા ૮ અને આપચી-
ખાપચી તોલા ૪; એઓના ચૂર્ણને પાણી સાથે પીવામાં
આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના ગુદમ અને મૂળ એઓને
જીતે છે. ૧૦-૧૧

રજશ્વરૂપ રૂધિરથી-રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલા

ગુદમનું નિદાન તથા લક્ષણ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

નવપ્રસૂતાયાનારીર્ગર્ભવાવિષ્ણુજેદૃતૌ કરોતિ

ગુલ્મંસરૂજંવાયુઃ સંગૃહ્ય શોણિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

યઃ સ્પન્દતેપીદિતશ્ચર્મલક્ષણસંયુતઃ ॥

વિકિત્સ્યેદશમેમાસેગુલ્મોજ્ઞેયઃ સ રૌધિરઃ ॥ ૧૩ ॥

જે સ્ત્રી તાજી સુવાવડી છતાં અદિત આહાર-વિહાર
કરે અથવા તે સ્ત્રી પોતાને કસુવાવડ એટલે નવમા મહી-
નાથી પેહેલા પ્રસવ થયા છતાં અદિત આહાર-વિહાર કરે
અથવા જે સ્ત્રી રજસ્વળા હોય તે વખતમાં અદિત-ગેર-
ક્રમિકા કરનાર આહાર-વિહાર કરે તે સ્ત્રીનાં રૂધિર-લોહીનું
ગ્રહણ કરીને વાયુ ગર્ભાશયમાં ગોળી જેવા ગુદમને ઉત્પન્ન
કરે છે. એ ગુદમ વ્યથા-પીડાવાળો (બળતરાવાળો અને

પિત્તથી થયેલા ગુદમના જેવાં લક્ષણોવાળો) હોય છે. આ ગુદમના પ્રભાવથી ગર્ભની પેઠે ફરકવાપણું, અટકાવનું ન દેખાવું, સ્તનની ડીટડીઓ કાળી થવી, ભાવો અભાવો થવો અને મોહાડાડાનું પીળાપણું પડવું વગેરે વગેરે જે જે ગર્ભનાં લક્ષણો હોય છે તે તે સર્વ ચિન્હો સહિત હોય છે. આ ગુદમની દશમાસ વીતી ગયા પછી ગુદમને જીનો બાણી ચિકિત્સા કરવી; કેમકે તેમ કરવાથી ગર્ભાશયને નુકશાન થતું નથી તથા સુખસાધ્ય ગણાય છે. આ ગુદમને (કેટલા-એક તરૂણી ગુદમ તથા) રક્ત ગુદમ કહે છે. ૧૨-૧૩

રક્ત ગુદમની ચિકિત્સા.

શતાઘ્રાચિરવિલ્વત્વકુદારુ માર્ગીકણોદ્ભવમ્ ॥

ચૂર્ણપીતંજયેદ્ગુલ્મંતિલકાયેન સંયુતં ॥ ૧૪ ॥

વરીયાળી, કરકચના ઝાડની છાલ, દારૂ હળદર, ભારંગી અને લીંડીપીપર એઓનું ચૂર્ણ તલના કવાથ સહિત ૩ દિવસ પીવામાં આવે તો તેથી રૂધિર સંબંધી ગુદમ મટી જાય છે. ૧૪ અથવા—

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

કાથસ્તિલાનાં ત્રિદિનં નિપીતોભારંગિવિશ્વામગધામરીચૈઃ ॥

તારુણ્યભાવેડપિગતેપિનાર્યાઃ પુષ્પંપ્રનષ્ટંપ્રકટીકરોતિ ॥ ૧૫ ॥

તારંગી, સુંઠ, લીંડીપીપર અને મરી એઓનું સેવન કરવામાં આવે તો, તારૂણ્ય અવસ્થા ગયા પછી પણ ઋતુ આવતું બંધ પડ્યું હોય તો આ પ્રયોગથી ફરીને આવે છે. ૧૫

હૃદ્રોગનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા-

હૃદ્રોગનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક લક્ષણ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

દુષયિત્વા રસં દોષા વિગુણા હૃદયં ગતાઃ ॥

હૃદિ બાધાં પ્રકુર્વન્તિ હૃદ્રોગં ત પ્રચક્ષતે ॥ ૧ ॥

દુષ્ટ થયેલો વાયુ આદિ દોષો હૃદયમાં રહી રસને હૃષિત કરીને હૃદયમાં-છાતિમાં પોતાના ભેદને લીધે અનેક પ્રકારની પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે એ હૃદ્રોગ કહેવાય છે. ૧ (આ રોગમાં જાણે હૃદય ભાંગી જતું હોય તેવી પીડા થાય છે.)

હૃદ્રોગનું દૂરનું નિદાન તથા સંખ્યા.

(શાદ્દ્વલવિકિડીત-છંદ)

ચિંતાવેગવિનિર્ગ્રહશ્રમમયાઘાતઃપ્રસંગાદિભિઃહૃદ્રોગઃ કફવાત પિત્તકૃમિભિઃ સૌઃ પૃથક્પંચધા ॥ સસ્રાવારુચિગૌરવાગ્નિસદન- શ્લેષ્મોદ્ભવેહૃદ્દેવાતોત્થેહૃદયંપ્રતુદ્યતિતરાંનિર્મલ્યતે પીડ્યતે ।૨।

તૃષ્ણાદાહપદભ્રમકલમરુજઃ સ્વેદશ્ચપિતોદ્ભવે । પાંડુત્વં ગુરુ- ગૌરવંચ હૃદયેદોષત્રયોત્થે ભવેત્ ॥ ઉત્કલેદઃ કૃમિજેરુચિભ્રમ- મદૌનિષ્ઠીવનંમાંચતા હૃદ્દાસો વમનં જ્વરઃ કૃમિમદસ્તીત્રાર્તિ- શોષાન્વિતઃ ॥ ૩ ॥

ચિંતાથી, મળ-મૂત્ર આદિના વેગોને અટકાવવાથી, શ્રમથી, ભયથી, અભિઘાત મારવાગવાથી અને રાજસેવા- રાજભય વગેરેના નિરંતર ચિંતનથી, વાત સંબંધી, કફ

સંબંધી, પિત્ત સંબંધી, ત્રિદોષ સંબંધી અને કૃમિના કારણથી એમ પાંચ પ્રકારનો હૃદ્રોગ થાય છે.

પાંચે પ્રકારનાં હૃદ્રોગનાં લક્ષણો.

કફ સંબંધી હૃદ્રોગ હોય તો કફનો સ્ત્રાવ, અરૂચિ, ભારેપાણું અને અગ્નિનું મંદપાણું એટલાં લક્ષણો થાય છે. વાયુ સંબંધી હૃદ્રોગ હોય તો, હૃદય બાણે વ્યથાના લીધે સોયોથી ભોંકાતું હોય, વલોવાતું હોય, અને ચીરાતું હોય તેમ વ્યથા થાય છે. પિત્ત સંબંધી હૃદ્રોગ હોય તો તરસ, બળતરા, મદ, ભ્રમ, ગ્લાનિ, પિડા અને પરસેવો એટલાં લક્ષણો થાય છે. ત્રિદોષના સંબંધવાળો હૃદય હોય તો, પાંડુપાણું, અને શરીર વિશેષ ભારે જણાય છે અને એ શિવાય ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો પણ વિદ્યમાન હોય છે. અને કૃમિજન્ય હૃદ્રોગ હોય તો બાણે ઉલટીની તૈયારી હોય એવું હમેશાં રહે છે. અરૂચિ, ભ્રમ, મદ, વારંવાર થુંકવાપણું, અગ્નિની મંદતા, મોળ, ઉલટી, તાવ, વગેરે મેહેનતે થાક લાગવાપણું, આકરી પીડા અને શોષ એટલાં લક્ષણો હોય છે. ૨-૩

હૃદ્રોગની ચિકિત્સા.

(ઉપબતિ-છંદ)

સપુષ્કરૈઃ શુંઠિ વચાયવાનીપલાશપૂતીકસઠીસુરાહૃવૈઃ ॥

કાથસ્ત્વજાજી લવણપ્રયુક્તોહદ્રોગમાશુપ્રતિહંતિપીતઃ ॥૪॥

પોકરમૂળ, સુંઠ, વજ, અજમો ખાખરાનું મૂળ, કરકચ મૂળ, કચૂરો, અને દેવદાર એઓનો કવાથ જીરા અને સિંધાલુણ સહિત પીવામાં આવે તો તેથી તુરત હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. ૪

કફોદ્ભવેષ્ઠર્દનલંઘનાનેકુલિત્યાધાન્યાનિરસોયજ્વાન્નમ્ ॥
સગ્રંથિકૈલાહપુષાપ્રલીઢાહ્રોગગુલ્મૌત્વરિતંનિહંતિ ॥૫॥

કફથી થયેલો હૃદ્રોગ હોય તો લંઘનનો તથા ઉલ-
ટીનો પ્રયોગ યોજવો, કળથી વગેરે ધાન્યો અને રસાયન
રૂપ ઔષ્ઠોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઉત્તમ છે. અથવા—

પિપરીમૂળ, એલચી, અને અતિ વિષ એઓને ખાવાથી
હૃદ્રોગ અને ગુદ્મ એ બન્નેને તુરત હણી નાખે છે. ૫

પિત્તોદ્ભવેક્ષૌદ્રસિતાસમેતાદ્રાક્ષાચપિત્તાપહમન્નપાનમ્ ॥
હરીતકીવાસિતયાજલેનપિબેચ્ચતિત્કાંમધુયષ્ટિકાંવા ॥૬॥

પિત્તથી થયેલો હૃદ્રોગ હોય તો, સાકર અને મધ
સાથે કાળી ધ્રાખતું સેવન કરવામાં આવે તો, અથવા
પિત્તને હરનારો અન્ન પાનો સેવવામાં આવે તો, અથવા
હરડેતું ચૂર્ણ સાકરના પાણી સાથે પીવામાં આવે તો,
અથવા કડુ અને જેઠીમધ સાકરના પાણી સંગાથે પીવામાં
આવે તો તેઓથી પિત્ત સંબંધી હૃદ્રોગ મટે છે. ૬

ત્રિદોષજેલંઘનમન્નપાનંહિતંચસર્વેષુતદેવદેયં ॥
કૃમિજેદિરોગેસમ્પાચનંલંનમન્નપાનમ્ ॥ ૭ ॥

ત્રિદોષજનિત હૃદ્રોગ હોય તો લંઘન, હિતકારી
અન્નપાનો આપવાં. અથવા સર્વ હૃદ્રોગમાં હિતકારી
અન્નપાનો આપવાં, અને કૃમિજનિત હૃદ્રોગ હોય તો
પૂર્વ વિધિ પ્રમાણે જ પાચન, લંઘન અને પાચક લંઘનરૂપ
અન્નપાનો આપવાં. ૭ અથવા—

હિંગુગ્રંધાવિદ્શુંઘ્યજાજીકુષ્ઠાભયાચિત્રકયાચશૂકમ્ ॥

પિવેત્સસૌવર્ચ્ચલ્લપ્કરાદયંયવાંભસાશૂલહદામયગ્નં ॥૮॥

હિંગ, વજ, બિડલુણ, સુંદ, અરે, ઉપલેટ, હરડે, ચિત્રામુળ, જબખાર, સંચળ, અને પોઠરમૂળ એઓના ચૂર્ણને જવના પાણી સાથે પીવામાં આવે તો તેથી શ્વળ સહિત હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. ૮ અથવા—

(ગિતી-છંદ)

ગોધૂમકકુમ્ભચૂર્ણલાગીપયોગવ્યસર્પિષાપકમ્ ॥

મધુશર્કરાસમેતં જયતિ ચ હૃદ્રોગ મુદ્ધતં પુંસામ્ ॥ ૯ ॥

ઘઉંના તથા આસંદરાના ચૂર્ણને બકરીના દુધમાં તથા ગાયના ઘીમાં પકાવી મધની તથા સાકરની સંગાથે ખાવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યોનો બહુ વધી ગયેલો હૃદ્રોગ શાંત થઈ જાય છે. ૯

इ० वै० वि. शूलप० शूलानाहोदाव.गु.ह.चि. षष्ठो० ॥६॥

ઇતિશ્રી અનંત ભટના પુત્ર શંકરભટ વિરચિત વૈષ્ણવિનોદ નામા ગ્રંથ વિષે શીળ, અનાહ, ઉદાવર્ત, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, નિદાન, લક્ષણ, ચિકિત્સા સહ છકા વિલાસનું પૂર્ણ-ચંદ્ર શર્માકૃત ગુર્જર ભાષાંતર સંપૂર્ણ.

ઉલ્લાસ સાતમો.

મૂત્રકૃચ્છ્રનું નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

મૂત્રકૃચ્છ્રનું નિદાન સંખ્યા તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક
સામાન્ય લક્ષણ.

(ઉપગતી-છંદ)

વ્યાયામમત્સ્યાધ્યશનાદર્જીર્ણપ્રસંગતીક્ષ્ણૌષધિમચ્ચપાનાત્ ॥

સ્યુર્મૂત્રકૃચ્છ્રાણિનૃણાંતથાષ્ટૌદોષૈઃ પૃથક્ દ્વંદ્વસમસ્તવાતૈઃ ॥૧॥

દોષાયદાકોપમુપેત્યવસ્તૌમૂત્રસ્યમાર્ગપરિપીડયંતિ ॥

તદાનરોમૂત્રયતીહકૃચ્છ્રાત્તન્મૂત્રકૃચ્છ્રંપ્રવદંતિવૈદ્યાઃ ॥ ૨ ॥

અતિ કસરતના કરવાથી, માછલાનો ઝોરાક વિશેષ ખાવાથી, જમ્યા ઉપર ફરી જમવાથી, અજીર્ણથી, તીક્ષ્ણ પદાર્થોવાળા ઓષડોનું અતિ સેવન કરવાથી અને તીક્ષ્ણ કે લુખી મદિરાના પીવાથી અથવા બહુજ નાચવાથી અને બહુ ઘોડા વગેરે ઉપર સ્વારી કરીને દોડવાથી માણસોને આઠ પ્રકારનાં મૂત્રકૃચ્છ્રો થાય છે. એટલે વાયુથી થએલ, પિત્તથી થએલ, કફથી થએલ, ત્રણ દોષોથી થયેલ, બે બે દોષોથી થએલ અને કોઈપણ પ્રકારનો માર વાગવાથી થએલ એમ આઠ પ્રકારનાં થાય છે. પોતપોતાના નિદાનોથી કોપ પામેલો એક એક મળ અથવા તેવી રીતે કોપ પામેલા સઘળા મળો મૂત્રાશય-પેદુમાં કુપિત થઈને જ્યારે મૂત્રના માર્ગને દબાવે છે-પીડે છે ત્યારે માણસ ઘણા કષ્ટથી મૂત્ર કરી શકે છે તેને વૈદ્યો મૂત્રકૃચ્છ્ર નામનો રોગ કહે છે. ૧-૨

મૂત્રકૃચ્છ્રાનાં પૃથગ્ પૃથગ્ લક્ષણો.

તીત્રારુછોવંક્ષણવસ્તિમેદ્રેકૃચ્છ્રેણમૂત્રંભવતીહવાતાત્ ॥

પિત્તાત્સરક્તંસરુજંસદાહંકફાત્સપિચ્છંગુરુતાચલિંગે ॥૩॥

સર્વાણિરુપાણિચસન્નિપાતાદાઘાતતોમૂત્રનિરોધશૂલમ્ ।

તદાશ્મરીરોગસમાનલિંગંમૂત્રંસૃજેદ્રક્તમથાપિશુક્રમ્ ॥૪॥

વાયુના સંબંધવાળું મૂત્રકૃચ્છ્ર હોય તો સાથળના તથા ઇંદ્રિના વચલા સંધિ ભાગમાં, મૂત્રાશયમાં તથા ઇંદ્રિમાં અતિ આકરી પીડા થાય છે અને વારંવાર જરા જરા મૂત્ર ઉતરે છે. પિત્તના સંબંધવાળું મૂત્રકૃચ્છ્ર હોય તો ઢોહીવાળું, પીડાવાળું અને બળતરાવાળું (પીળું) મૂત્ર પરાણે પરાણે ઉતરે છે. કફના સંબંધવાળું મૂત્રકૃચ્છ્ર હોય તો (મૂત્રાશયમાં તથા) ઇંદ્રિમાં ભારેપાણું (સોબસહિત) અને ચીકણાશવાળું મૂત્ર ઉતરે છે. ત્રિદોષના સંબંધવાળું હોય તો ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોમાં સર્વ ચિન્હો તેમાં પ્રગટ હોય છે. બે બે દોષોના સંબંધવાળું મૂત્રકૃચ્છ્ર હોય તો બે બે દોષોના લક્ષણો હોય છે અને કોઈ પણ પ્રકારે માર મૂત્રેંદ્રિય ઉપર વાગવાના સંબંધવાળું મૂત્રકૃચ્છ્ર હોય તો મૂત્રનું રોકાણ થાય છે. લિંગ તથા પેદુમાં શૂળ નીકળે છે અને પથરી રોગના જેવાં લક્ષણો થાય છે તથા મૂત્ર રાતું કે ધોળા રંગનું હોય છે. ૩-૪

મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

સસ્વેદનાભ્યંજનવસ્તિસેકસ્નેહોપનાહાસુરસાઃ રસાશ્વશસ્તાઃ
કાયોમૃતાનાગરવાજિગંધાત્રિકંટકાનાંચલમૂત્રકૃચ્છ્રે ૫

વાયુથી થએલા મૂત્રકૃચ્છ ઉપર સ્વેદન-બકારો, અ-
બ્યંગ (તેલમર્દન) કરાવવો, નિરૂહરણસ્તિ તથા ઉત્તરબસ્તિ
દેવી, મૂત્રાશય ઉપર યોગ્ય ઔષધનું બંધારણ બાંધી શેક
આપવો, ઘી આદિથી સિંચન કરાવવું અને વાયુને હર-
નારા પદાર્થોથી પકાવેલા રસો પીવરાવવા એજ હિતાવહ
છે. અથવા ગળો, મુંઠ, આસગંધ, અને ગોખરૂ એઓનો
કવાથ કરીને પીવામાં આવે તો વાયુના સંબંધનું મૂત્રકૃચ્છ
મટી જાય છે. ૫

પયોવિરેકાઃ શિશિરાઃ પ્રદેહાઃ સેકાવગાઢાઃ કિલપિત્તકૃચ્છ્રો
દાર્વીનિશૈર્વારુકવીજયષ્ટીચૂર્ણપિવેત્તંદુલાધાવનેન ॥ ૬ ॥

પિત્તથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ ઉપર દુધ મહિત રેચ
આપવા, ઠંડા લેપોનો થર કરવો, રોગીના શરીર ઉપર
પાણી વગેરે ટાઢા પદાર્થોનું સિંચન કરાવવું અથવા ટાઢા
પાણીથી (શીતળ પદાર્થોથી) કોઠી ભરીને તેમાં રોગીને
અવગાહન કરાવવું (ફેરવવો કે બેસાડવો.) અર્થાત્
પિત્તશામક સમસ્ત ઉપાયો યોજવાની યોજના કરવી.
અથવા—

ઢારૂ હળદર, કાકડીનાં બીજ અને જેઠીમધ એઓના
ચૂર્ણને (ચોખાના ધોવણમાં વાટીને) ચોખાના ધોવણ સાથે
જ પીવામાં આવે તો પિત્તનું મૂત્રકૃચ્છ મટી જાય છે. ૬
અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

દાર્વીન્ધાત્મીરક્તે હંતિ મધુના પિત્તકૃચ્છ્રકઃ ॥

કર્ણમ્બાદ્યર્વા રાધુએતિ વૃણોદ્ભવમ્ ॥ ૭ ॥

ए तत्सिद्धंपयः पेयंकाथो वा हन्ति शोणितं ॥

કફકૃચ્છ્રેયવાજ્ઞનં ચ વમનં સ્વેદનં મધુ ॥ ૮ ॥

गोमूत्रेण सुराभिर्वा कदलीस्वरसेन वा ॥

મૂક્ષમંપિષ્યત્રુટિંપીત્વાકફકૃચ્છ્રં વિનાશયેત્ ॥ ૯ ॥

દાડ હળદર આમળાના રસમાં કિંવા આમલીના રસમાં વાટીને તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે, અથવા ડાખ, કાસડો, પાન બાજરીયું, શેલડી અને રાતા ચોખ્ખા એ પાંચે તૃણ-ઘાસનાં મૂળ કે જે તૃણ પંચમૂળ કહેવાય છે તેનાથી સિદ્ધ કરેલું દુધ અથવા એઓનો કવાથ પીવામાં આવે તો લોહી સહિત પિત્તનાં મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે.

કદ્ધી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર જવનું ભોજન, વમન, સ્વેદન તથા મધ એઓનો ઉપયોગ કરવો અથવા-ગાયના મૂત્રમાં કે દાડમાં અથવા કેળના રસમાં નાહની એલચી-ઓને વાટીને પીવામાં આવે તો તેથી કદ્ધનું મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે. ૭-૯

मूत्रकृच्छ्रे त्रिदोषोत्थे यवक्षारगुडो हितः ॥

મૂત્રકૃચ્છ્રેઽભિઘાતોત્થે ક્રિયા વાતહરી મતા ॥ ૧૦ ॥

मथंपिबेद्वा ससितं शृतं गव्यं घृतं तथा ॥

ધાત્રીરસં ચેશ્વરસં મધુયુક્સર્વકૃચ્છ્રકૈ ॥ ૧૧ ॥

कुंकुमं केशरंक्षारः कर्षगुडपलं तथा ॥

અંબુનાલોદિતં પીતં સર્વકૃચ્છ્ર હરં પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

ત્રિદોષથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર જવખાર અને ગોળનું સેવન કરવું હિતકારક છે.

અભિઘાતથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર વાયુને હરનારી ક્રિયાઓ કરવી. અથવા સાકર મધ અને ગાયના ઘી સહિત મધ પીવું. અથવા ઉકાળેલું દુધ મધ સહિત પીવું. અથવા અરધો અરધ સાકર સહિત ઉષ્ણ કરેલું દુધ પીવું. અથવા આમલીનો કે આમળાનો કિંવા શેલડીનો રસ એઓને એકઠા કરી મધ મેળવીને પીવામાં આવે તો તેથી રતાશ-વાળું તથા લોહીવાળું મૂત્ર પડતું હોય તે, તથા સર્વ મૂત્ર-કૃચ્છ્ર શાંત થાય છે.

કેશર, નાગકેસર અને જવખાર એઓને એક તોલા-ભાર લઈ ચાર તોલાભાર ગોળ સહિત પાણી સાથે ઘુંટીને પીવામાં આવે તો સઘળા મૂત્રકૃચ્છ્રોનો નાશ કરે છે. ૧૦-૧૨ (ઉપગતિ-છંદ)

હરીતકોગોક્ષુરરાજવૃક્ષપાષાણ મૃદ્ધન્વયવાસકાનાં ॥

કાથંપિબેન્માશિકસંપ્રયુક્તંકૃચ્છ્રેસદાહેસરુજેવિવંધે ॥૧૩॥

“ હરડે, ગોખર, ગરમાળો, પાષણભેદ (કે શિલા-જાત ?) અને જવાસા એઓનો કવાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો અળતરા સહિત સઘળા પ્રકારના મૂત્રનું રોકાણ મટી જાય છે. ૧૩ અથવા—

(વસંતતિલકા-છંદ)

एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्लीनामुबीर्वारुबीजलवणोत्तम
कुंमानां ॥ चूर्णानितंदुलजलैर्ललितानिपीत्वाप्रत्युग्र मृत्युरपि-
जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ १४ ॥

એલચી, પાપાણભેદ, શિલાજીત, લીંટીપીપર, કાકડીનાં
ખીજ, સિંધાલુણ અને કેસર એઓના ચૂર્ણને ચોખાના
ઘોણુમાં ઘોળીને પીવામાં આવે તો જેને મરણ નજીકમાં
આવ્યું હોય એવો મૂત્રકૃચ્છ્રનો રોગી પણ રોગ રહિત
થઇને અવશ્ય જીવતો રહે છે. ૧૪ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

અયોરજઃ શ્લક્ષ્ણ ચૂર્ણ મધુના સહ યોજિતં ॥

મૂત્રકૃચ્છ્રં નિહંત્યાશુ ત્રિભિર્લેહૈર્ન સંશયઃ ॥ ૧૫ ॥

લોઢાના ચૂર્ણને ઝીણું વાટીને તેને મધમાં કાલવીને
૩ દિવસ લગી ચાટવામાં આવે તો તેથી તુરત જ મૂત્રકૃચ્છ્ર
મટી જાય છે, એમાં સંશય નથી. (આ ગ્રન્થાંતરના
શ્લોકો છે.) ૧૫

મૂત્રઘાત થવાનાં કારણો.

રૌક્ષ્યાદ્વેગવિઘાતાદ્વાપ્રાયો મૂત્રસ્ય ધારણાત્ ॥

જાયંતેકુપિતૈર્દૈર્ષૈર્મૂત્રાઘાતાસ્તુદારુણા ॥ ૧૬ ॥

શરીરના રૂક્ષપણા વગેરેથી અથવા મૂત્ર આદિના
વેગોને રોકવાથી અથવા ઘણું કરીને મૂત્ર આદિના રોગોને
રોકવાથી દોષોનો કોપ થતાં (વાત કુંડલિકાદિ તેર પ્રકારના)
ભયંકર મૂત્રઘાત રોગ થાય છે. ૧૬

મૂત્રઘાતના ઉપાય.

સંસ્વેદનંસ્નેહનં ચ હિતં સ્નેહવિરેચનં ॥

દદ્યાદુત્તરર્બસ્તિ વા મૂત્રાઘાતે સ્વેદને ॥ ૧૭ ॥

વેદનાવાળો મૂત્રઘાત હોય તો સ્વેદન તથા સ્નેહ

કર્ચા પછી સ્નેહવાળા પદાર્થોનો રેચ આપવો, અને ઉત્તર
ખસ્તિઓ આપવી. ૧૭ અથવા—

(ઉપબતિ-છંદ)

ગોધાવિનિમૂલ કૃતઃ કષાયઃ સર્પિઃ પ્રયોગોરસસંપ્રયુક્તઃ॥

મિનત્યવશ્યંબહુકાલજાતં મૂત્રસ્યસંઘાતમતીવ રુદ્ધં ॥ ૧૮ ॥

કાળી મુસળીનાં મૂળીયાં (૪ તોલા ભાર) લઈ ક્વાથ
કરી તેમાં ગાયનું ઘી, દુધ અને છાશ મેળવી પીવામાં
આવે તો તેથી રોકાઈ ગએલા જથ્થાને તુરત લિપ્ત કરી
દે છે અથવા વાયુની અતિ પ્રબળતાથી મૂત્રના રોકાણને
તુરત મટાડે છે. ૧૮

પથરી રોગની વ્યાખ્યા.

પથરીની સંપ્રાપ્તિ.

વાયુર્વસ્તિગતંશુક્રં કફ પિત્તં ચ શોષયેત્ ॥

અશ્મર્યાઃ ક્રમશઃ વૃદ્ધિઃ ગોપિતેષ્વિવરોચના ॥ ૧ ॥

જ્યારે વાયુ મૂત્રાશયમાં રહેલા વીર્યસંહિત મૂત્રને
અથવા પિત્ત સંહિત કફને સુકાવી સુકાવે છે ત્યારે અશ્મરી-
પથરી ઉત્પન્ન થાય છે કે જે પથરી જેમ ગાયના પિત્તામાં
ગોરોચન વૃદ્ધિ પામ્યે જાય તેમ ક્રમે કરીને વૃદ્ધિ પામ્યે
જાય છે. ૧

પથરીનું સામાન્ય લક્ષણ.

(શાલિની-છંદ)

પૂર્વેનાભૌસેવની વસ્તિશીર્ષેપીડાધિક્યં મૂત્રકૃચ્છ્રજ્વરઃ સ્યાત્ ॥

પૂર્વેનાભૌસેવની વસ્તિશીર્ષેપીડાધિક્યં મૂત્રકૃચ્છ્રજ્વરઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પથરી થઈ હોય તો પેહેલાં નાભિમાં, સીવનીમાં અને નાભિથી નીચેના પ્રદેશ-પેદુના ઉપરના ભાગમાં અત્યંત પીડા થાય છે. મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે, તાવ આવે છે, અને પથરીથી મૂત્ર માર્ગ રોકાઈ જવાથી કિંવા મૂત્રને વહન કરનારાં શ્રોતોનો રોધ થતાં મૂત્રની ધાર વચમાં ત્રુટી જાય છે અને વારંવાર થોડું થોડું મૂત્ર ઉતરે છે. ૨

પથરીની ચિકિત્સા.

(અનુષ્ઠુપ છંદ)

તિલતૈલેનમંયુક્તધાત્રીપલ્લવજં રસં ॥

પ્રાતઃ પિબેત્પુમાન્યસ્તુસોડશ્મરીદારુણાં જયેત્ ॥ ૩ ॥

આંમલીના કે આમળાના રસમાં તલનું તૈલ નાખીને પ્રાતઃકાળે ખે પુરૂષના પીવામાં આવે તો ઘોર પથરીને છૂટી લે છે. ૩ અથવા—

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

ગુદેનયુક્તારજનીમુચ્ચૈર્ણિતાતુષામ્બુનાહંતિમહાશ્મરોગમ્ ॥

યદ્વાયવક્ષારગુડપ્રયુક્તઃ કૂષ્માણ્ડમજ્જોત્થરસોનિહંતિ ॥૪॥

હળદરનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે મેળવીને તુષોદકની સાથે પીવામાં આવે તો મહાન પથરીનો પણ નાશ કરે છે. અથવા—

કોળાના ગર્ભના રસમાં જવખાર તથા ગોળ મેળવીને પીવામાં આવે તો પથરી તથા વીર્યની પથરી અને કાંકરી એઓનો નાશ થાય છે. ૪ અથવા—

સર્દિંગુતૈલંસઘૃતંચગવ્યંપીતંજયેચ્છુક્રજમૂત્રદોષમ્ ॥

દ્રાક્ષાસિતાક્ષૌદ્રયુતાનિહન્યાદુગ્ધં ચ કૃચ્છ્રં ગુડયુક્તમુષ્ણં ॥૫॥

હિંગ અને તૈલ તથા ગાયનું ઘી અને હિંગ એઓનું પાન કરવામાં આવે તો વીર્યની પથરી અથવા વીર્યજન્ય મૂત્રદોષને જીતે લે છે. કાળી ધ્રાખ, સાકર અને મધ એઓનું તથા દુધ સહિત એઓનું સેવન કરવામાં આવે તો કિંવા દુધને ગોળ સહિત ઉકાળીને પીવામાં આવે તો તેથી પથરીનો નાશ કરે છે. ૫ અથવા—

ક્ષૌદ્રેણહન્યાદ્બૃહતી રસો વા પીતોઽમરીદારુણમૂત્રકૃચ્છ્રં ॥
ગુડેનયુક્તોવરુણત્વચા વા કાથોજયેદઽમરિવસ્તિશૂલમ્ ॥૬॥

મોટી રીંગણીનો રસ મધ સાથે પીવામાં આવે તો ભયંકર પથરી અને મૂત્રકૃચ્છ્ર એ બન્ને મટી જાય છે. અથવા વાયવરણાની છાલના કવાથમાં ગોળ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પથરી અને બસ્તિ-પેદુમાંનું શૂળ નાશ થાય છે. ૬ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

પુરાણસર્પિષા પીતં કુંકુમં હંતિ શર્કરાં ॥
ગુડદ્વિગુણિત ક્ષારો હન્યાદઽમરિકૃચ્છ્રકમ્ ॥ ૭ ॥

જુના ઘી સાથે કેસર પીવામાં આવે તો મૂત્રમાંની કાકરીનો નાશ કરે છે અથવા જવખારને બમણા ગોળ સાથે મેળવીને તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી પથરી અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. ૭ અથવા—

ગોક્ષુરૈરણ્ડપત્રાણિ શિલાભિદ્ધરુણત્વચઃ ॥

નાગરં ચ કૃતઃ કાથઃ સક્ષૌદ્રોઽમરિનાશનઃ ॥ ૮ ॥

ગાંખરૂં, એરંડાના પાદડાં, શિલાજીત વા પાષાણુલેદ,

વાયવરણાની છાલ અને સુંઠ એઓનો કબાથ ઠરી ટાઢો થયા પછી દોષના પ્રમાણ પ્રમાણે તેમાં મધ મેળવી પીવામાં આવે તો તેથી પથરીનો નાશ થાય છે. ૮

પ્રમેહનું નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

પ્રમેહનાં દૂરનાં કારણો તથા સંપ્રાપ્તિ
અને પાસેનાં હેતુઓ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

આસ્યાસુખંસ્વપ્નસુખંનવાન્નંગુલવૈકૃતં ॥

દધિદુગ્ધં ચ કફકૃત્સર્વમેહસ્યકારણમ્ ॥ ૧ ॥

મેદોમાંસં ચ ક્લેદં ચ કફો વસ્તિગતો યદા ॥

પ્રદુષ્યકુરુતેમેહાનુષ્ણેઃ પિત્તં તથૈવ ચ ॥ ૨ ॥

તથાધાતૂન્સંપ્રદુષ્યપ્રમેહાન્કુરુતેનિલઃ ॥

દેહેચિક્ષ્ણતાપૂર્વદાહઃ સ્યાત્પાણિપાદયોઃ ॥ ૩ ॥

એસી રહેવાનું સુખ, નિંદ્રાનું સુખ, નવાં અન્નો, નવાં પાનો, ગોળના વિકારો અને દહી, દુધ, વગેરે કફ-કારી ચીજો (એઓ)ના અતિ સેવનથી સર્વ પ્રમેહને પ્રકટ થવાનાં કારણો છે. અર્થાત્ એઓથી પ્રમેહ રોગ થાય છે. કફ મૂત્રાશયમાં રહેલા મેદને, માંસને અને કચ-કચતા ભાગને-કલેદને દૂષિત કરીને પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા ઉષ્ણ પદાર્થોથી વૃદ્ધિ પામેલું પિત્ત પણ સૌમ્ય ધાતુ કફ વગેરેનો ક્ષય થતાં એજ મેહ આદિ પદાર્થોને દૂષિત કરીને પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને રસાદિ સર્વ

ધાતુઓ ક્ષીણ થતાં વાયુ પણ પ્રમેહનું સંપાદન કરનારા ધાતુઓને દૂષિત કરીને પ્રમેહોને ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રમેહોનું પૂર્વ રૂપ.

પ્રમેહ થવાનો હોય ત્યારે શરીર ચીકણું રહેવા લાગે છે, અથવા ચીકણાશપણું થાય છે. તથા હાથમાં તથા પગમાં બળતરા થાય છે (અને દાંતે મેલનો વધારો તરસનું વિશેષ લાગવું તથા મ્હોંમાં મીઠાશ રહે છે.) ૧-૩

પ્રમેહો (વિશ પ્રકારના છે તેઓ)નાં નામોની નોંધ.

उदग्मेहस्तथाचेक्षुसांद्रमेहःसुराभिधः ॥

पिष्ट प्रमेहे शुक्राख्ये सीकताशीकतः शनैः ॥ ४ ॥

लालाप्रमेहस्तथाक्षारोनिलमेहोथकालकः ॥

हरिद्रमेहमांजिष्ठोरक्तमेहस्तथापरः ॥

षोडशोऽथर्वशामेहोमज्જામેહસ્તુકીર્તિતः ॥

क्षौद्रमेहश्चहस्ती च मेहानां विंशतिस्तथा ॥ ૫ ॥

ઉદગ પ્રમેહ ૧, ઇંદુ પ્રમેહ ૨, સાંદ્ર પ્રમેહ ૩, સુરા પ્રમેહ ૪, પિષ્ટ પ્રમેહ ૫, શુક્ર પ્રમેહ ૬, શિકતા પ્રમેહ ૭, શીત પ્રમેહ ૮, શનૈ પ્રમેહ ૯, લાલા પ્રમેહ ૧૦ (એ દશ પ્રમેહ કક્ષથી ઉત્પન્ન થનારા છે.) ક્ષાર પ્રમેહ ૧૧, નિલ પ્રમેહ, ૧૨, કાલક ૧૩, હારિદ્ર પ્રમેહ ૧૪, માંજીષ્ટ પ્રમેહ ૧૫, રક્ત પ્રમેહ ૧૬, (આ છ પ્રમેહો પિત્તથી ઉત્પન્ન થનારા છે.) વસા પ્રમેહ ૧૭, મજ્જા પ્રમેહ ૧૮, ક્ષૌદ્ર પ્રમેહ ૧૯, અને હસ્તિ પ્રમેહ ૨૦ આ પ્રકારે ૨૦ પ્રમેહો છે. ૪-૫

કફ, પિત્ત અને વાયુજનિત મેહના ઉપદ્રવો.

(ઉપજાતી-છંદ)

કાસાવિપાકારુચિવાંતિ નિદ્રાઃસપીનસાઃ સ્યુઃ કફજેપ્રમેહે ॥
દાહવ્યથામેહન વસ્તિમધ્યે તૃષ્ણાજ્વરઃ પિત્તભવે પ્રમેહે ॥૬॥

કફના પ્રમેહોમાં ઉધરસ, આઘેલા અન્નનું પાકવા-
પાણું, અરૂચિ, ઉલટી, ઊંઘ અને સળેખમ એટલાં ઉપદ્રવો
થાય છે. (અને વાયુના પ્રમેહોમાં જળતરા, મૂત્રાશયમાં (તથા
ઇન્દ્રિયમાં) વ્યથા, તરસ અને તાવ એટલા ઉપદ્રવો હોય
છે. (અને વાયુના પ્રમેહોમાં ઉદાવર્ત, કંપારો, છાતિનું
ઝલાઈ જવું, ચપળતા, શૂળ, શોષ, શ્વાસ અને ઉધરસ તથા
નિદ્રાનો નાશ એટલા ઉપદ્રવો હોય છે.) ૬

પ્રમેહનું અસાધ્યપાણું.

કાલેનયાતામધુમેહતાં તે ભવંત્યસાધ્યાહિતદાપ્રમેહાઃ ॥
મધુમેહંચતંવિંદ્યાત્પ્રાયોમધ્વિવમેહતિ ॥ ૭ ॥

સઘળા પ્રકારના પ્રમેહો જે લાંબા વખત સુધી
ચિદિત્સા કરવામાં ન આવે તો મધુમેહ રૂપ થઈ જાય છે
અને મધુમેહ રૂપ થઈ જાય ત્યારે અસાધ્ય થાય છે. મધુ-
મેહ ઘણું કરીને મધ જેવા થાય છે. ૭

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

આરોગ્યંહિતદાજ્ઞેયં યદા મૂત્રમનાવિલં ॥

કુલત્યયવ ગોધૂમચળકાઢકકોદ્રવાઃ

॥ ૮ ॥

જાંગલંતક્તિશાકાનિહિતામુદ્રાશ્ચ શાલયઃ ॥

આદૌપ્રમેહેષ્વત્તેલેશુ શસ્ત્રં પ્રચ્છર્દનંવસ્તિવિરેચનેચ ॥૯॥

(પ્રત્યેક પ્રમેહમાં મૂત્રનો રંગ તથા મૂત્રની વાસના
અને મૂત્રની ગતિ પોતપોતાના નામ પ્રમાણે હોય છે

અર્થાત્ હાલ પ્રમેહ હોય તો મૂત્ર કાળું, હારિદ્રક પ્રમેહમાં હળદર જેવું, શનૈઃ પ્રમેહમાં મૂત્રનું ધીરે ધીરે ઉતરવું અને ઇંસુ પ્રમેહ હોય તો શેલડીના રસ જેવું મીઠું આજું મૂત્ર ઉતરે છે ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.)

પ્રમેહ મટયાનાં લક્ષણ.

જ્યારે પ્રમેહ રોગીનું મૂત્ર નિર્મળ એટલે ડાહોળા-પણુ વિનાનું ચીકાશ રહિત મૂત્ર જણાજ ત્યારે જ પ્રમેહ રોગ મટી ગયો એમ જાણી લેવું.

પ્રમેહની ચિકિત્સા.

પ્રમેહ રોગીને કળથી, જવ, ઘઉં, ચણા, તુવર, કોદરા મગ અને રાતા કે સાડી ચોખા એ સર્વ જીનાં હોય તે અને જંગલ પ્રદેશનાં પક્ષિઓના માંસો, કડવાં શાકો એટલા પદાર્થો ખાવા એ હિતકારક છે. પ્રમેહવાળાને પેહેલાં સર્વ પ્રમેહમાં ઉલટી અને રેચ થાય તેવા ઉપાયો આપવા એજ ઉત્તમ છે. ૮-૯ અથવા--

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

ફલત્રિકંદારુનિશાંસમુસ્તાં નિઃકાઢ્યપેયં મધુનાકફોત્યે ॥
પટોલનિંબામલકામૃતાનાંકાથોહિતઃપિત્તભવે પ્રમેહે ॥ ૧૦ ॥

હરડે, બેહેડાં, આંબળાં દારૂહળદર અને મોથ એઓનો ઠવાથ મધ સંગાથે પીવામાં આવે તો ઠંડું સંબંધી પ્રમેહો મટે છે. કડવાં પરવળ, લીંબડાની અંતરછાલ, આમળાં અને ગળો એઓનો ઠવાથ કરી પીવામાં આવે તો પિત્ત સંબંધી પ્રમેહો માટે હિતકારક છે. ૧૦

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

શ્લેષ્માંતકકાથનિષેવણેનરક્તપ્રમેહઃ સમુપૈતિશાંતિમ્ ॥

ક્ષૌદ્રેણપીતઃ સ્વરસોગુહચ્યા ધાત્રીરસોવારજનીવિમિશ્રઃ ॥૧૧॥

સેલવટનો ઠવાથ કરીને પીવામાં આવે તો તેથી રક્ત પ્રમેહની શાંતિ થાય છે. અથવા ગળોનો સ્વરસ મધ સાથે પીવામાં આવે તો અથવા આમળાનો રસ હળદરના ચૂર્ણ સહિત પીવામાં આવે તો પ્રમેહ મટી જાય છે. ૧૧
અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

ફલત્રિકંવાશ્મજતુપ્રધાનંક્ષૌદ્રેણલીઢંવિનિહંતિમેહાન્ ॥

(વંશસ્થ-છંદ)

વિઙ્ગવહ્નિત્રિફલાકટુત્રિકંભૂર્નિબરાસ્નાસુરદારુમુસ્તકં ॥ ૧૨

સડીકળાગ્રંથિકધાતુમાક્ષિકં ક્ષારોગજાહ્વાદ્વિનિશં પટુત્રિકમ્ ॥

(ઉપજાતિ-છંદ)

ધાન્યંસહાચાતિવિષાચસર્વપૃથક્પૃથક્કર્ષમિતંત્રિચૂર્ણ ॥૧૩॥

પલ્લાનિ શુદ્ધસ્ય પુરસ્ય ચાષ્ઠૌ શિલાજતુ સ્યાચ્ચપલત્રિકંહિ

પલદ્વયંલોહરજઃ પલૈકંવંશ્યાઃ સિતાયાસ્તુ ચતુઃ પલ્લાનિ ॥૧૪॥

ત્રિવૃન્નિકુંભત્રિસુગંધિકાનાં પૃથક્પલસર્વમિદંવિમર્શ ॥

કર્ષપ્રમાણાણુટિકાવિધેયાચંદ્રપ્રમેયંવિનિહંતિ મેહાન્ ॥

પ્રાપ્તાનસાધ્યત્વમથોકુપથ્યૈરરોચકચ્છર્દનશૂલયુક્તાન્ ॥૧૫

(અનુપ્રુપ-છંદ)

ગ્રંથિમેહનજંકુષ્ટંવૃદ્ધિ મંત્રાંડજાંતયા ॥

કામલાપાંડુકુષ્ઠાનિ પ્લીહોદરભગંદરાન્

॥ ૧૬ ॥

(શાસિની-છંદ)

શ્વાસંકાસનેત્રરોગાગ્નિમાંદ્યમૂત્રાઘાતંદારૂણમૂત્રકૃચ્છં ॥

શૂલાધ્માનાવઝ્મરીરોગમુગ્રં હંન્યાદુગ્રાઝ્જુક્રોગાંસ્તથૈવ ॥ ૧૭

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

વંધ્યાનાંપુત્રજનની રજોદોષનિર્ઘ્ણી ॥

ઇયંરસાયનવરા ગુટિકા સંપ્રકીર્તિતા

॥ ૧૮ ॥

હરડે, બેહેડાં આપવાં અને શિલાજીત (શુદ્ધ કરેલો) એઓનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચાટવામાં આવે તો પ્રમેહનો નાશ કરે છે. અથવા--

વાવડિંગ, ચિત્રામૂળ, હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કરીયાતું, રાસ્ત્રા, દેવદાર, મોથ, કચૂરો, વજ, પીપરીમૂળના ગઠોડા, સોવનમાખી, જવખાર, સાજીખાર, ગજપીપર, હળદર, દારૂ હળદર, સિંધા-લુણ, સંચળ, ખિડલુણ, ધાણા, અને અતિ વિષ એ સઘળાં એક એક તોલા ભાર લેવાં. શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૩૨ તોલા, શિલાજીત ૧૨ તોલા, લોહભસ્મ ૮ તોલા, વંશલોચન ૪ તોલા, અને સાકર ૧૬ તોલા તથા નસોતર, નેપાળાનાં મૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, એ સઘળાં ચાર ચાર તોલાભાર લેવાં. આ સર્વને યથાયોગ્ય વિધિ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી સર્વને એકત્ર કરી એક એક તોલાભારના વજનથી ગોળીઓ વાળી તેને યોગ્ય અનુપાન સાથે ખાવામાં આવે તો તેથી (ધી અને મધ સહિત સેવવામાં આવે તો પ્રમેહ રોગ) કુપથ્યોએ કરીને જેનો પ્રમેહ રોગ અસાધ્ય થઇ

ગયેા હોય અરૂચિ ઉલટી તથા શૂળ મુકત હોય છતાં પણ તેવા પ્રમેહો, મેહજન્ય ગ્રંથિની પીડા અંત્રવૃદ્ધિ, અંડ-વૃદ્ધિ, કમળો, પાંડુરોગ, કોઠ, ખરલ, ઉદરરોગ, ભગંદર, શ્વાસ, ઉધરસ, આંખના રોગ, અગ્નિની મંદતા, મૂત્રઘાત, દારૂષ્ટ મૂત્રકૃચ્છ, શૂળ, આક્રે, પથરીનો ઉગ્રરોગ અને પુરૂષોનો શુકરોગ એઓનો નાશ થાય છે. વાંઝણી પુત્રને જન્મ આપે છે તથા સ્ત્રીઓના રજના દોષનો નાશ કરે છે. આ ચંદ્રપ્રભા ગોળી ઉત્તમ રસાયનરૂપ શ્રેષ્ઠ ગુણકર્તા છે. ૧૧૧-૧૮ અથવા—

મહાનિવસ્ય बीजानां षट् च निष्काः सुपेषिताः ॥

पलं तंदुलतोयस्य घृतं निष्कद्वयं तथा ॥ १९ ॥

एकीकृत्य पिवेत्सर्वं हन्ति मेहं पुरातनं ॥

બકાન લીંબડાના ફળોની મીઝે ૬ ટાંક લઈ સારી પેઠે વાટીને તેમાં ૪ તોલાભાર ઓખાનું ઘોવણુ, અને ઘી ટાંક ૨ ભાર લઈ એ સર્વને એકત્ર કરી પીવામાં આવે તે! લાંબા વખતનો-જુનો પ્રમેહ હોય તે! પણ તેનો નાશ કરે છે. ૧૯૧ અથવા—

मृताभ्र सूतकं तुत्यं धात्रीफलनिजद्रवैः ॥ २० ॥

सप्ताहं भावयेत्स्वल्पैरसोयं हरिशंकरः ॥

माषमात्रांवटीं खादेत्सर्वमेह प्रशान्तये ॥ २१ ॥

શુદ્ધ અબ્રક ભસ્મ, શુદ્ધ પારો અને શુદ્ધ મોરથુથુ એઓને આમળાના રસની કિંવા આમલીના ફળના રસની સાત ભાવનાઓ આપી ખરલમાં સારી પેઠે ઘુટીને તેની

એક એક માસા (૮ રતી) ભારની અથવા અડદના જેટલી ગોળી વાળી તેઓનું સેવન કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રમેહો શાંત થાય છે. આ હરિશંકર રસ કહેવાય છે.
૨૦-૨૧ અથવા--

રસગંધકયોઃ પિષ્ટતત્સમં ધૂર્ત્તવીજકં ॥

મર્દિતંધૂર્ત્તતૈલેન કામિનીમદ ધૂનકઃ ॥ ૨૨ ॥

વલ્લોસ્ય સિતાયુક્તઃ સર્વાન્મેહાન્નિકૃતંતિ ॥

દ્રાવણો મૈથુને સ્ત્રીણાંસેવનાદ્વીર્યદાર્ધ્યકૃત્ ॥ ૨૩ ॥

શુદ્ધ પારો અને શુદ્ધ ગંધકની કાજળ કરીને તે કાજળના સમાન ધંતુરાનાં બીજ શુદ્ધ કરેલા હોય તે લઈ કાજળને અને ધંતુરાના બીજોને ધંતુરાના તેલમાં જ ચુંટીને એક વાલ પ્રમાણે સાકર સહિત એ રસનું પુરૂષને સેવન કરવામાં આવે તો મદવંતી કામિનીનો મદ મર્દન કરે છે તથા સર્વ પ્રમેહોનો નાશ કરે છે. તેમજ સંગમ સમય સ્ત્રીઓને દ્રવિભૂત કરનાર છે માટે વીર્યને દૃઢ કરવાને માટે આ કામિની મદભજન રસનું અવશ્ય સેવન કરવું. ૨૨-૨૩ અથવા--

(ઇદ્રવજ-છંદ)

પ્રાતઃ પિબેત્પુન્કરમૂલચૂર્ણપથ્યાંચરાત્રૌપ્રતિધસ્રમતિ ॥

તસ્યપ્રમેહાઃ પ્રલયંપ્રયાંતિપાપાનિ શંભોઃ સ્મરણાદ્યથાર્થાત્ ૨૪

જો પુરૂષ પ્રાતઃકાળે મોકર મૂળનાં ચૂર્ણનું અને રાતે હરડેનું નિરંતર સેવન કરે તો જેમ શિવજીના સ્મરણથી પાપોનો નાશ થાય છે તેમ પ્રમેહોનો નાશ થાય છે. ૨૪ અથવા--

(ઉપબતિ-છંદ)

વિતુન્નકંજીરકયુગ્મમિશ્રંચુક્તંહરેત્પિત્તવિકારમેહાન્ ॥

પલંતિલાનામશિતંપ્રભાતેનિહંતિમેહંબહુમૂત્રતાં ચ ॥ ૨૫ ॥

ધાણુજીરું, શાહુજીરું અને સાકર એઓના સેવનથી પિત્ત વિકારના સંબંધવાળા પ્રમેહોનો નાશ કરે છે. અથવા—

પ્રભાત સમય કાળા તલ ૪ તોલા ભાર લઈને ફાકવામાં આવે તો પ્રમેહ અને મૂત્ર વારંવાર થયા કરતું હોય એઓનો નાશ કરે છે. ૨૫ અથવા—

લિહ્યાદ્વસ્માપિ બંગસ્ય મધુમેહવિનાશનં ॥

અથવા બીજકાષ્ઠસ્યકાથં બોલયુતંપિબેત્ ॥ ૨૬ ॥

બંગની લસમ (રોગ અને રોગીનાં બળને અનુસરીને) મધ સાથે ચાટવામાં આવે તો તેથી પ્રમેહનો નાશ કરે છે. અથવા વીળબોળનું બિબલાનું લાકડું વીળબોળના ઠવાથ સહિત પીવામાં આવે તો તેથી પ્રમેહનો નાશ થાય છે. ૨૬

પ્રમેહ રોગીને ત્યજવા યોગ્ય પદાર્થો.

સૌવીરકં સુરા તક્રં દધિ ક્ષીરં ઘૃતં ગુડં ॥

અમ્લેશ્વરસપિષ્ટાન્નાતપમાંસાનિ વર્જयेત્ ॥ ૨૭ ॥

સૌવીર, મદિરા, છાશ, દહીં, ઘી, ગોળ, તેલ, ખાટા પદાર્થો, શેલડીનો રસ, લોટનાં અન્નો, અને અનૂપ (જળ પ્રાય) દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસો એઓને પ્રમેહવાળા રોગીએ ત્યજ જ દેવાં. ૨૭

પ્રમેહથી થતી દશ જાતિની ફેડલીઓનાં નામો.

પ્રમેહીણાં પ્રજાયંતે પીઠિકાસર્વસંધિષુ ॥

સરાવિકા કચ્છપેક્ષાજાલની વિનતાલજી ॥ ૨૮ ॥

મસૂરિકાસર્ષપિકા પુત્રિણીસવિદારિકા ॥

વિદ્રધિશ્ચેતિપિડકા ॥ પ્રમેહો પેક્ષયા દશ ॥ ૨૯ ॥

પ્રમેહ રોગવાળાઓ (પ્રમેહ રોગ થયાં છતાં પણ તેને મટાડવાને બેઠરકાર રહે તો તેથી) સાંધાઓમાં, મર્મ સ્થળોમાં અને ઘણા માંસવાળા વિભાગોમાં દશ જાતિની ફેડલીઓ થાય છે. અને ક્રમવાર સરાવિકા ૧, કચ્છપિકા ૨, જાલિની ૩, વિનતા ૪, અલજી ૫, મસૂરિકા ૬, સર્ષપિકા ૭, પુત્રિણી ૮, વિદારિકા ૯ અને વિદ્રધિ ૧૦ આ દશ પ્રકારની થાય છે. ૨૮-૨૯

इतिश्री गौडवंशोत्तंश श्रीमदनंतभट्टात्मज भट्टशंकर विरचिते
वैद्यविनोदे मूत्रकृच्छ्र, मूत्राघात, अश्मरी, प्रमेह निदान चिकि-
त्सापूर्वक सप्तमोऽासः ॥

ઇતિશ્રી ગૌડવંશી અનંતભટ્ટના રચેલા વૈદ્યવિનોદ નામના ગ્રંથ વિષે મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, અશ્મરી અને પ્રમેહનાં નિદાન લક્ષણ યત્ન અલંકૃત સાતમા ઉદ્દાસનું પૂર્ણચંદ્ર શર્માકૃત ગુર્જર ભાષાંતર સંપૂર્ણ.

ઉલ્લાસ આઠમો.

મેદરોગનું નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

મેદ થવાનાં કારણો.

મધુરાન્નદિવાસ્વપ્નશ્લેષ્મલાહારસેવિનઃ ॥

અવ્યાયામાદધિસ્નેહૈઃ પ્રાયો મેદોભિવર્ધતે ॥ ૧ ॥

મધુર અન્નોથી, દિવસે સુવાની આહતથી, કફકારી આહરોનું સેવન કરવાથી, કસરત, મહેનત વગેરે નહીં કરવાથી, દહીં વગેરે મધુર રસોના સેવનથી અને ઘી વિગેરે સ્નેહોના સેવનથી ઘણું કરીને મેદ વધે છે. ૧

મેદરોગમાં પેટ વધવાનું કારણ અને મેદની વૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ.

મેદસ્તુ સર્વ ભૂતાનામુદરેષ્વસ્થિષુ સ્થિતઃ ॥

અતઃ એવોદરે વૃદ્ધિઃ પ્રાયો મેદસ્વિનો ભવેત્ ॥ ૨ ॥

મેદસાવૃત્તમાર્ગત્વાત્પુષ્યંત્યન્યેન ધાતવઃ ॥

મેદસ્તુ ચીયતે તસ્માદશક્તઃ સર્વકર્મસુ ॥ ૩ ॥

“મેદ પ્રાણી માત્રના પેટમાં અને હાડકાંઓમાં રહેલું જ છે એટલા માટે મેદની વૃદ્ધિવાળા માણસનું ઘણું કરીને મેદજ વધે છે—વધી જાય છે. મેદથી માર્ગો રોકાઈ જવાને લીધે બીજી ધાતુઓને પોષણ મળતું નથી તેથી મેદ વધતું જાય છે કે જેથી માણસ સઘળાં કામોમાં અશક્ત થઈ જાય છે. ૨-૩ ” (આ બે અન્યાતરના શ્લોક છે.)

મેદની વૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

(ઉપબોધ-છંદ)

કુલત્થમુદ્રાયવશાલયશ્રવ્યાયામચિન્તાશ્રમમૈથુનાનિ ॥

શૌદ્રંતથાજાગરણાનિવસ્તિર્મેદસ્વિનોસેવ્યમિદંસદાવૈ ॥૪॥

મેદની વૃદ્ધિવાળા મનુષ્યે હમેશાં કળથી, મગ, જવ, અને (જુના) ચોખા એઓનું તથા કસરત, ચિંતા, શ્રમ, મૈથુન, મધ, ઉબાગરા અને ખસ્તિ કર્મ એઓનું સેવન કર્યા કરવું. ૪ અથવા—

વિઙ્ગધાત્રીફલનાગરાણિક્ષારોયવાલોહરજો મધૂકમ્ ॥

ચૂર્ણાનિહન્યાન્મધુનાવલીઢંમેદોવિવૃદ્ધિઃ કૃમિજાંશ્ચ રોગાન્ ॥૫॥

વાવડાંગ, આમળાં, સુંઠ, જવખાર, ગજવેલની ભસ્મ જેઠી મધ અને જવ એઓના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો તેથી મેદની વૃદ્ધિ અને કૃમિ જનિત રોગ એઓનો નાશ કરે છે. ૫ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ક્ષારમેરંડપત્રસ્ય ભક્તમંદેન યઃ પિબેત્ ॥

દિગ્વ્યુક્તં નિહંત્યાશુ મેદોવૃદ્ધિઃ નરસ્તુ સઃ ॥ ૬ ॥

એરંડના પાંદડાંનો ખાર-રાખ હિંગ સહિત ચોખાના મંડ સાથે પીવામાં આવે, અથવા હિંગ સહિત એરંડ પત્રની રાખ પીવામાં આવે તેમ તે ઉપરના બીડા રગડા સહિત ભાત ખાવામાં આવે તો તેથી મેદની વૃદ્ધિનો તુરત નાશ કરે છે. ૬

(ઉપબતિ-છંદ.)

શીતાંબુના ક્ષૌદ્રમતિપ્રભાતે સંસેવિતં સ્થૌલ્યનિવારણં સ્યાત્ ॥
યવાન્નમંડોઘૃતમુષ્ણપેયાપીતાહિમેદોગદનાશનાઃ સ્યુઃ ॥૭॥

શરીરના મેદથી થયેલા જડાપણાના નિવારણ માટે
ટાઢા પાણી સાથે મધ પ્રભાત સમય પીવું. અથવા જલનો
મંડ કે રાંધેલા અન્ન ઉપરનો જડો રગડો ઊનો ઊનો
પીવામાં આવે તો તેથી તુરતજ મેદ રોગનો નાશ થાય
છે. ૭ અથવા—

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

શ્રીવાસરૈ લેયકદારુકૌંતી સ્પૃક્કાન્દકુષ્ઠાગરુકેસરાણિ ॥
ત્વક્પત્રપુષ્પાણિ તથાલવંગંધત્તૂરપત્રસ્યરસેન મર્ચમ્ ॥ ૮ ॥
ઉદ્વર્તનંગાઢમતિપ્રયુક્તંસ્થૌલ્યાદિરોગંવિનિહંત્યવશ્યં ॥ ૯ ॥

લોખાન, શિલાજીત, દારૂહળદર કિંવા દેવદાર, રેણુક-
બીજ નામનો સુગંધી પદાર્થ, કપુરી મધુરી, મોથ, ઉપ-
લેટ, અગર, નાગકેસર, તજ, તમાલપત્ર, જાવંત્રી અને
લવિંગ એઓને ધંતુરાના પાંદડાના રસમાં સારી પેઠે ઘુંટીને
તેથી સારી પેઠે શરીરને ચોળવામાં આવે તો તેથી જડા-
પણાદિ રોગોનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૮-૯

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

વાસકસ્વરસોલેપાચ્છંસ્વચૂર્ણસમન્વિતઃ ॥

બિલ્વપત્રરસો વાપિ ગાત્રદૌર્ગંધ્યનાશનઃ ॥ ૧૦ ॥

અરડૂસાનાં પાંદડાના રસમાં શંખનું ચૂર્ણ વાટીને તેનો
લેપ કરવામાં આવે તો તેથી અથવા—બીલીના પાંદડાંઓના

રસમાં શંખનો ભૂકો વાટીને તેનો શરીરે લેપ કરવામાં આવે તો તેથી શરીરનું પરસેવાથી થતું દુર્ગંધપણું મટી જાય છે. ૧૦ અથવા—

અલંબુષાયાશ્રૂણં વા નિષીતં કાંજિકૈઃ સહ ॥

દૌર્ગંધ્યં નાશયત્યાશુ દુષ્ટમેદોભ વંનૃણામ્ ॥ ૧૧ ॥

ગોરખચુંડી, બોરીયા કલ્હારનું ચૂર્ણ કરી કાંજની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી માણસોનું શરીરનું મેદથી થયેલું દુર્ગંધપણું તુરત મટી જાય છે. (આ અનુભવસિદ્ધ ઉપાય છે.) ૧૧

શિરીષ્લોઘ્રકોશીરપત્રલામજ્જકેસરૈઃ ॥

ઉદ્વર્તનહરેત્સ્થૌલ્યંસ્વેદદૌર્ગંધ્યનાશનમ્ ॥ ૧૨ ॥

સરસડીયો, લોહર, પીળોવાળો, તમાલપત્ર, પીળો-વાળો અને નાગકેસર એઓના ચૂર્ણનું શરીરે ઉવટણું કરવામાં આવે તો સ્થૂલતાથી થતો ગંધાતો પરસેવો અથવા સ્થૂલતા અને પરસેવાની દુર્ગંધનો નાશ થાય છે. ૧૨

હસ્તપાદૌસ્થિતે સ્વેદે ગુગુલુઃ પશ્ચતિક્કકઃ ॥

યોજ્યોહિભિષજાનિત્યંમેદોઽદિહરઃ પરમ્ ॥ ૧૩ ॥

હાથે તથા પગે પાણી બહુજ વળતું હોય તો પંચ-તિક્ત નામના પકાવેલા ઘીનો અને શુદ્ધ ગુગળનો વૈદ્યોએ નિત્ય અવશ્ય ઉપયોગ કરવો જોઈ મેદની વૃદ્ધિને તથા હાથે પગે વળતા પાણીનો ઉત્તમ પ્રકારે નાશ કરે છે. ૧૩

પેટના રોગોનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

પેટના રોગોનું નિદાન.

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

મંદેઽનલેઽર્જીર્ણમુદ્ધઃ સ્યા તસ્માદર્જીર્ણાન્મલસંચયશ્ચ ॥

તેન પ્રકોપંસમુપેત્ત દોષા દેહસ્યદર્શિં જઠરાણિ કુર્યુઃ ॥ ૧ ॥

જેનો જઠરાગ્નિ મંદ થઈ ગયો હોય તેને અજીર્ણની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અજીર્ણ થવાથી મળતો સંગ્રહ થાય છે અને એ મળતા સંગ્રહથી વાતાદિ દોષો કુપિત થઈને જઠરાગ્નિને બગાડી નાખીને પેટના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ સઘળા રોગો અગ્નિ મંદ થવાથી જ થાય છે; પરંતુ પેટના રોગો તો વિશેષે કરીને મંદાગ્નિથી જ થાય છે. ૧

પેટના રોગોના પ્રકાર તથા તેઓનું ચિન્હ.

દોષૈઃ પૃથક્ સમ્મિલિતૈશ્ચ વદ્ધ ક્ષતોદકપ્લીહભિરષ્ટતાનિ ॥

આધ્માનમાલસ્યમશક્તિસાદવિદ્બોધિત્વઽદાહગદાહિપૂર્વે ॥૨॥

વાયુથી થનારો વાતોદર, પિત્તથી થનારો પિત્તોદર, કફથી થનારો કફોદર, ત્રિદોષથી થનારો સન્નિપાતોદર, ગુદાના રોગથી થનારો બદ્ધગુદોદર, આંતરડું ધવાવાથી થનારો ક્ષતોદર, પેટમાં પાણીનો જમાવ થવાથી થનારો જલોદર અને બરલ વધવાથી થનારો પ્લીહોદર એ રીતે આઠ પ્રકારના પેટના રોગ હોય છે. એ સઘળા ઉદર રોગોમાં પેટનું ચઢવું-આફરો, આલશ્ય, આલવામાં અશક્તિ, અગ્નિનું નબળાપણું, બંધકોષ, ગ્લાનિ અને બળતરા એટલાં લક્ષણો હોય છે. ૨

આઠે પ્રકારના ઉદરરોગનાં પૃથગ્ ચિન્હો.

વાતોદરેપાદકરેષુનાભ્યાંશોફોંગમર્દારુચિગૌરવાણિ ॥
 પિત્તોદરેદાહમદાતિસાર ભ્રમજ્વરાસ્ત્વદકદુતામુખેસ્યુઃ ॥૩॥
 શ્લેષ્મોદરેગૌરવમંગસાદઃશ્વાસોરુચિઃ પીનસકાસશોફાઃ ॥
 દુષ્ટાંબુદૂષીવિષસેવનાદ્વાવિષ્મૂત્રરોધાદિ ગરમદાત્ ॥૪॥
 દોષાઃપ્રદુષ્ટાજઠરંપ્રકુર્યુર્દૂષ્ણોદરં સર્વં ભવં વદંતિ ॥
 નિરેતિકૃચ્છ્રેણગુદાદ્વિઙ્ગલપંહન્નાભિમધ્યેજઠરસ્યવૃદ્ધિઃ ॥૫॥
 વૃદ્ધોદરંવૃદ્ધગુદંતદેક્ષતોદરંશલ્યશરામિઘાતૈઃ ॥
 તસ્માત્ક્ષતાંત્રાત્સ્વવળંગુદેઃસ્યાન્નાભેર ધસ્તદુદરસ્યવૃદ્ધિઃ ॥૬॥
 વ્રાંતોવિરક્તોપ્યનુયાસિતોવાયઃ સ્નેહપીતઃસલિલંસુશીતં ।
 પિવેત્તતસ્યસ્યજલાવહેષુસ્રોતઃ સુદુષ્ટેષુજલોદરંસ્યાત્ ॥ ૭ ॥
 મૃશોન્નતંસ્નિગ્ધવિવૃત્તનાભિપ્રપૂર્ણમંમ્મોભિરિવાયતંતત્ ॥
 યથાદૃતિઃક્ષુભ્યતિકંપતેચજલોદરંશબ્દયુતંતથાસ્યાત્ ॥ ૮ ॥
 વિદાહ્યભિષ્પંદિભિરન્નપાનૈર્નરસ્યદુદ્ગંરુધિરંકફશ્ચ ॥
 પ્લીહાભિવૃદ્ધિકુરુતેયતસ્તત્પ્લીહોદરંવૃદ્ધિમુપૈતિ વામે ॥ ૯ ॥

વાતોદર હોય તો પગોમાં, હાથોમાં, નાભિમાં (અને પેટમાં) સોજો હોય છે. અંગોનું તુટવું, અરુચિ અને ભારેપણું હોય છે. પિત્તોદર હોય તો બળતરા, મંદ, અતિ-સાર ભ્રમ, તાવ, તરશ અને મોહોડામાં કડવાશ હોય છે. ક્ષેહોદર હોય તો, અંગોમાં ભારેપણું, શ્વાસ, અરુચિ, સળી-ખમ, ઉધરસ અને સોજો હોય છે. દુષ્ટ પાણીના પીવાથી દ્વિવિધ (અગ્નિ વગેરેથી ઉપઘાત થવાને લીધે ઓછા

પ્રભાવવાળાં થયેલાં જેર)ના ખાવાથી ખરાબ ચાલની સ્ત્રીઓ પુરૂષને વશ કરવાની ઇચ્છાએ પુરૂષને બલાડાની વિષ્ણુ, મૂત્ર તથા વાળ (નખ) આદિથી (અથવા રજસ્વલાપણાનાં લોહીથી) યુક્ત કરેલાં અન્ન ખવરાવવાથી, શત્રુઓના સંયોગથી થયેલા જેરો ખવરાવવાથી (અથવા એવાં જ જેરી પત્ર ફળ જળના સંયોગથી કોપ પામેલું લોહી અને) કોપ પામેલા દોષો તુરત ત્રિદોષનાં ચિન્હોવાળો બહુ ભય-કારી ઉદરરોગને ઉત્પન્ન કરે છે તેને દૂષ્યોદર અથવા સન્નિપાતોદર કહે છે. બદ્ધગુદોદર હોય તો, કષ્ટ સાથે થોડો થોડો ગુદાદ્વારા ઝાડો ઉતરે અર્થાત્ માંડ માંડ થોડો થોડો ઝાડો ઉતરે અને હૃદયના તથા નાભિના મધ્યભાગમાં પેટનો વધારો થાય તેને વૃદ્ધોદર તથા વૃદ્ધગુદ-બદ્ધગુદોદર કહે છે.

અન્ન સાથે ખાવામાં આવી ગયેલા કે બીજી કોઈ રીતે પેટમાં જઈ પોહોંચેલા કાંટા કાંકરાદિ શ્લેષ્મી આંતરડું ભેદાઈ જતાં તે આંતરડામાંથી નીકળેલો પાણી જેવો શ્રાવ પાછો ગુદામાંથી શ્રવે અને નાભિથી નીચેના ભાગમાં પેટ વધે (સોયાં ભોંકાયાની વ્યથા અને જાણે ચીરાઈ જતું હોય એમ લાગે) તેને ક્ષતોદર કહે છે. (આને કોઈ ગ્રન્થકારો પરીક્ષાવ્યુદર કહે છે અને ગણદાસ વૈદ્ય તો તેને છિદ્રોદર કહે છે.)

ઉલટી કરીને કે રેચ લઈને અથવા અનુવાસન અસ્તિ લઈને કિંવા સ્નેહપાન કરીને જે મનુષ્ય ટાડું પાણી પીએ તેનાં પાણીનું વહન કરનારાં સ્રોતો દૂષિત થાય છે અને તે સ્રોતો દૂષિત થતાં જળ રાંધેલા અન્નમાં નાખેલા ઝાઝા

ધીની પેઠે બહાર નીકળીને પેટમાં આવે છે. તથા પેટમાં આવીને ગુદામાંથી બહાર નીકળે છે તેને દકોદર-જળોદર કહે છે, કે જેથી પેટ અત્યંત ઉચ્ચું, ચીકણાપણાવાળું, પેટ ઉથલેલી નાભિવાળું, પાણીથી ભરેલ હોય તેમ પાણીના આમ તેમ પ્રસરણવાળું, અંદર પાણીના હાલવાને લીધે પાણીથી ભરેલી પખાલની પેઠે ક્ષોભ પામતું તથા બહાર હાલતું અને શબ્દ સહિત હોય છે. તેને જલંધર પણ કહે છે.

બળતરા કરનારાં અને શરદી કરનારાં અન્ન પાનોના કરવાથી મનુષ્યનું દુષ્ટ થયેલું લોહી તથા કફ બરલની વૃદ્ધિ કરે છે તેથી તેને પ્લીહોદર કહે છે એ બરલ ડાબા પખડામાં વધે છે તેથી પેટ પણ ડાબા પડખે જ વધે છે. ૩-૯

ઉદરરોગની ચિકિત્સા.

(શાસ્ત્રિની-છંદ)

સ્નેહઃસ્વેદઃસ્નેહં વસ્તિકર્મયોજ્યંપૂર્વ્વાવાતપિત્તોદરેષુ ॥

મોજ્યંદેયંદીપનંવાલઘુસ્યાદ્ગોઘૂમાવૈશાલયઃષષ્ટિકાથ ॥૧૦॥

વાતોદર તથા પિત્તોદર માટે સ્નેહ, સ્વેદન, રેચ અને અસ્તિ કર્મ એઓની પ્રથમ યોજના યોજવી. અને દીપન ગુણુવાળાં કે હલકાં ભોજનો આપવા અર્થાત્ ઘણી તથા સાઠીઓખા આપવાં. ૧૦ અથવા—

(ઉપબતિ-છંદ)

પરંડતૈલંચમૂલંપ્રશ્રનિહંતિવાતોદશશોફશૂલં ॥

ગોપત્રસિદ્ધાન્તેફલારસોવાકાથોનેહન્યાદશશૂલજોવા ॥૧૧॥

એરંડીયું તેલ દશમૂળના ક્વાથ સાથે પીવામાં આવે
તો લેથી વાતોદર, સોળે અને શૂળ એઓનો નાશ કરે છે.
૧૧ અથવા

તત્રૌષ્ટકંદુગ્ધમતઃપ્રછસ્તમાજંપયોવાજઠરાણિહન્યાત્ ॥૧૨॥

દશમૂળનો ક્વાથ ગાયના મૂત્રની સાથે પીવામાં
આવે તે તથા ત્રિકૂળાના રસથી સિદ્ધ કરેલ ગોમૂત્ર પીવામાં
આવે તો ઉદરરોગ માટે શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે વાતના ઉદર-
રોગનો નાશ કરનાર છે. ૧૨

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

પિત્તોદરવિનાશાય પંચમૂલીસ્રુતં પયઃ ॥

પિત્તોદરે ઘૃતં પેયં મધુરં દ્રવ્યસાધિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

પિત્તોદર માટે પંચમૂળીનો ક્વાથ પીવો. અથવા—
પિત્તોદર માટે મધુર દ્રવ્યોના જળથી સિદ્ધ કરેલું ઘૃત
પીવું. ૧૩

एरंडतैलसक्षारंपीतंहंतिकफोदरं ॥

व्योषयुक्तंकुलत्थांबुपयोवाभोजनेहितम् ॥ ૧૪ ॥

रोहीतक हरीतक्योः कल्कं मूत्रेण भावितं ॥

पीतंसर्वोदराण्याशुप्रमेहार्शः कृमीन्जयेत् ॥ ૧૫ ॥

કક્ષેદર માટે એરંડીયું તેલ જવખાર સહિત પીવામાં
આવે તો કક્ષેદરનો નાશ કરે છે.

સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર યુક્ત કળથીનું પાણી
અથવા દુધ લોજનમાં હિતકારી છે. અથવા—રોહીટો,
અને હરડે એઓનો કલ્ક ગાયના મૂત્રથી સિદ્ધ કરેલ

પીવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, પ્રમેહો, ગુદાના મસા અને કૃમીયો એઓને જીતી લે છે. ૧૪-૧૫

વિરેકાસ્થાપને સ્વેદઃ સર્વેષુ જઠરેષુ ચ ॥

માષંશાકંતિલાન્પિષ્ઠંવિદાહીનિ ગુરુણિ ચ ॥ ૧૬ ॥

વ્યાયામાધ્વદિવાસ્વાપાત્તોયપાનં વિવર્જयेत् ॥

જઠરાણામલાઢ્યત્વાદ્બહુશઃ શોધનંહિતં ॥ ૧૭ ॥

સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગોમાં રચ અને સ્વેદ આસ્થાપન અસ્તિ એઓ હિતકારી છે, પણ માંસ, શાક તલ, અહિતકારી, અળતર કરનાર અને ભારે પદાર્થો તેમજ કસરત-પંથ, દિવસે સુવું અને વિશેષ પાણી પીવું એઓનો ઉદરરોગીએ ત્યાગ કરવો. જઠર-ઉદરરોગોમાં મુખ્યત્વે કરીને પેટમાં મળતો સંગ્રહ હોય છે માટે મળનું શોધન કરે તેવા પ્રયોગો વિશેષે કરીને ઘણીવાર યોજવા એ હિતકારી છે. ૧૬-૧૭ અથવા—

એરંડીયું તેલ દુધ અથવા પાણી કે ગોમૂત્ર સાથે પીવામાં આવે તો પેટના રોગોનો નાશ કરે છે. અથવા

(દંદ્રવજ્જ-છંદ)

एरंडतैलं पयसा जलेनमूत्रेणपीतजठरंनिहंति ॥

ज्योतिष्मतीतैलं मिदं तथैव सर्वोदराणां प्रशमार्थमुक्तम् १८

માલકાંકણીનું તેલ પણ એ જ પ્રકારે પેટના રોગોની શાંતિને માટે પીવું. ૧૮ અથવા—

कंकुष्ठचूर्णसंसेव्यं जलेनोष्णोनमानवः ॥

अष्टाभ्यो जठरेभ्यश्च शीघ्रं कुर्याद्वमोक्षणं ॥ ૧૯ ॥

કંકુષ્ટ (પીળીઓ)નું ચૂર્ણ ઉના પાણી સાથે જો મનુ-
ષ્યના પીવામાં આવે તો આઠે પ્રકારના ઉદર રોગોથી તુરત
મુક્ત કરી દે છે, ૧૯ અથવા—

(શાદુલ(વક્રિહિત-છંદ)

વાતેસિંધુકણાયુતંસમરિચં પિત્તેસિતાદયંકફે વ્યોષાજા-
જિયવાનિકાગ્રિહપુષાયુક્તં ચતક્રંપિબેત્ ॥ ક્ષારવ્યોષકસૈંધવા
ન્વિતમિદંતત્સન્નિપાતોદરેદીપ્યાઃ સૈંધવજીરકાગ્રિહપુષાયુક્તં
ચ બદ્ધોદરે ॥ ૨૦ ॥

(ઉપભ્રાતિ-છંદ)

ક્ષતોદરેમાક્ષિક પિપ્પલીભ્યાંતક્રંપિબેદ્રોગનિવારણાય ॥

જલોદરેચાપિપિબેચ્ચ તક્રં સક્ષારકં સૈંધવચ્યૂષણંચ ॥ ૨૧ ॥

વાયુના ઉદરરોગમાં સિંધાલુણુ, મરી અને લીંડીપીપર
સહિત ગાયત્રી સુંદર છાશ પીવી. પિત્તોદરમાં સાઠર સહિત
છાશ પીવી. કફોદરમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવાન,
ચિત્રામૂલ અને છીણીનાં મૂલ એઓના ચૂર્ણથી યુક્ત કરેલી
છાશ પીવી, સન્નિપાતોદરમાં જવખાર, સુંઠ, મરી, લીંડી-
પીપર અને સૈંધવ સહિત છાશ પીવી, બદ્ધ, ગુદોદરમાં
અજમો, સિંધાલુણુ, જીરું, ચિત્રામૂળ અને છીણીનાં મૂળ
એઓના ચૂર્ણ સહિત છાશ પીવી, ક્ષતોદરમાં મધ અને
લીંડીપીપરના ચૂર્ણ સહિત છાશ પીવી, જલોદરમાં જવખાર,
સિંધાલુણુ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એઓના ચૂર્ણ સહિત
ઘાટી છાશ રોગ નિવારણના માટે રોગ મટે ત્યાં લગી
પીવી. ૨૦—૨૧ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સૈધવંચાર્કપત્રાણિપયઃસ્તુભાવેષાચિતઃ ॥

મસ્તુનાપ રે પીતૈવૃણીઘ્રનંહંતિ દારુણં ॥ ૨૨ ॥

સિંધાલુણુ, આકડાનાં પાદડાં અને થોરનું દુધ એઓને પકાવીને—ખાળીને પછી તે રાખ મધની સાથે કાલવીને ચાટવામાં આવે તો ભયંકર બરલનો પણુ નાશ કરે છે.
૨૨ અથવા—

શાલ્મલીકુસુમં સ્વિન્નં નિશિ પર્યુષિતંતથા ॥

તિક્તાચૂર્ણેનસંયુક્તમધ્યાત્લીહપ્રશાંતયે ॥ ૨૩ ॥

શીમળાના પુલોને ખાશી વા ઘુંટી તેમાં કડુના ચૂર્ણ સહિત રાત્રિએ પીવામાં આવે તો તુરત બરલનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૨૩

ચઘ્ય ચિત્રકસંયુક્તં પ્રાતરુત્થાય યઃ પિબેત્ ॥

તસ્યનશ્યંતિ સર્વાણિ જઠરાણિ ન સંશયઃ ॥ ૨૪ ॥

જે માણસ ચિત્રામૂળની સાથે ચવકનું ચૂર્ણ મેળવીને પ્રાતઃકાળે ઉઠીને પીએ તો તેના સર્વ પ્રકારના ઉદર રોગો નાશ પામે છે એમાં સંશય નથી. ૨૪ અથવા—

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

સ્તુર્લર્કદુર્ગ્ધૈર્લવણાનિ પંચવિભાવયેત્સપ્તદિનં તતસ્તૈઃ ॥

પ્રપૂર્યવજ્જીશકલાનિવહ્નૌપચેદ્ધિયામંપુટપાકરીત્યા ॥ ૨૫ ॥

સુશીતમાકૃષ્ણદિચૂર્ણિતંતત્કર્ષમયાણં પરિભક્ષણીયમ્ ॥

અોદરેપંચાવધેચાલ્મેશૂલેવિઞ્ચ્યાંસ્વયથોપતુન્યાં ॥ ૨૬ ॥

સંચળ, સિંધવ, બિડલુણુ, દરીયાઈ મીઠું અને મીઠું એઓને થોરના દુધની સાત ભાવના—પટ દઈને પછી થોરનાં ડીકલાંમાં તે પંચલુણુને ભરીને પુટપાકની રીતિ પ્રમાણે તેને પકવીને સારી પેઠે ટાઢા થાય ત્યાર પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તેને એક તોલાભાર ખાય તો આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ, પાંચે જાતના ગુદમ, થલ, કોગળીયું, સોજો અને પ્રતુની નામનો વાયુરોગ, એઓનો નાશ થાય છે. ૨૫-૨૬ અથવા
(અનુદુપ-છંદ)

યવક્ષારઃપ્લીહહરઃ પલાશક્ષારસંયુતઃ ॥

કન્યારસો નિશાચૂર્ણયુક્તઃપ્લીહાપચીહરઃ ॥ ૨૭ ॥

ખાખરાનો ખાર જવખાર સહિત ખાવાથી તથા કુમારાપાઠાનો ગર્ભ હળદર સહિત પીવાથી ખરલ અને અપચી (ન પાકે તેવી જાતિનો ગ્રંથિ) એઓનો નાશ કરે છે. ૨૭ અથવા—

પ્લીહહાશરપુંચાયાઃ કલ્કો મૂત્રેણ સેવિતઃ ॥

પાગાન્નસ્ય રસો હંતિપ્લીહાનં મધુસંયુતઃ ॥ ૨૮ ॥

સરપંખાનો કઢક લઈ ગાયના મૂત્ર સાથે પીવામાં આવે તો તથા પાકી કેરીયોનો રસ મધ સાથે પીવામાં આવે તો ખરલનો નાશ કરે છે. ૨૮ અથવા—

(ઉપજાતી-છંદ)

પલ્લદ્વયં ખાનુપયઃ પલ્લાનિ સ્નુહીપયઃ ષટ્ત્રિવૃતાચપથ્યા ॥

કંપિલ્લ દંતીગિરીકર્ણિકાગ્રિશ્યામાસ્તથાશંખિનિનીલિનીચ ૨૯

અત્યેકમેષાંતુપલંપ્રમાણંવિપાચયેત્પ્રસ્થમિદંઘૃતં ચ ॥

ચતુર્ગુણંવારિચસંપ્રત્તંપકાશનૈર્બિંદુમિત્તેપદેયમ્ ॥ ૩૦ ॥

કોષ્ઠેતિદુષ્ટેજઠરેસશોફે ભગંદરે ગુલ્મગદેચદુષ્ટે ॥
 બિંદૂનપિબેદ્યાવતૃણતાવદ્વારાન્વિરેકાશ્ચભવંતિ પુંસઃ ॥ ૩૧ ॥

(અનુબંધ-૭૬)

एतद्बिबुधृतं नाम येनाभ्यक्तो विरच्यते ॥
 प्लीहनाशकरी सर्वाक्रियाय कृति चेष्यते ॥ ३२ ॥

આકડાનું દુધ ૮ તોલા, થોરનું દુધ ૪ તોલા, તથા નસોતર ૨૪ તોલા અને હરડે, કપીલો, નેપાળા ઝાડનાં મૂળીયાં, ગરણી, ચિત્રામૂળ, કાંગ, શંખાવળી અને કમલિની-પોયણું એઓ પ્રત્યેક ૪-૪ તોલાભાર લઈ એઓને અગ્નિદ્રારાએ ૬ તોલા ઘીની અંદર પકાવવાં તેમાં ઔષધોથી ચારગાળું પાણી નાંખવું અને ધીમા ધીમા તાપથી પકાવવું (જ્યારે પાણી દુધ બળી જઈને માત્ર-એકલું ઘીજ બાકી રહ્યું જણાય ત્યારે તેને વચ્ચગાળ કરી લઈને સુંદર પાત્રમાં ભરી લેવું) દુષ્ટ કોઠાવાળાને, સોજા સહિત ઉદર રોગીને, ભગંદરવાળાને ગુલ્મવાળાને આ ઘિંદુધૃતનાં જેટલાં ટીપાં આપવામાં આવે તેટલા જ જીલાબ લાગે છે. આ ઘિંદુધૃતને પીવાથી તથા તેનો શરીરે માલેસ કરવાથી પણ રોગ લાગે છે.

અરલને મટાડવાની જે જે ક્રિયાઓ છે તે તે ચક્રતોદરમાં પણ યોજવી (અરલ ડાળી બાબુએ હોય છે અને ચક્ર-તની ગાંઠ જમણી બાબુએ (પેટમાં) હોય છે. માત્ર સ્થાન ફેર હોવાથી નામ ભેદ નિરાળા છે પણ ક્રિયા સમાન છે.)

૨૬-૩૨ અથવા—

(ઉપજાતિ-૭૬)

પુનર્નવાર્નિવપટોલશુંટી.ત્રેજાપ્તાદાર્વ્યમયાકષાયઃ ॥

સર્વાંગશોફોદરકાસશૂલશ્વાસાન્વિતં પાંડુગદંનિહંતિ ॥ ૩૩ ॥

સાટોડીનાં મૂળીઆં, લીંબડાની અંતરછાલ, કડવાં પરવળ, સુંઠ, કડુ, ગળો, દાડ હળધર અને હરડે એઓનો ક્વાથ પીવાનાં આવે તો આખા શરીરે ફેલાયલા સોજા કિંવા સોફોદર, ઉધરસ, શૂળ, શ્વાસ અને પાંડુરોગ એઓનો નાશ કરે છે. ૩૩ અથવા—

દેવદારુપલાશાર્કરાજપિપ્પલીશિશુભિઃ ॥

શાશ્વગંધૈઃ સગોમૂત્રર્લેપઃ સ્યાદુદરાપહઃ ॥ ૩૪ ॥

“ દેવદાર, ખાખરો, આકડો, ગજખીપર, સરગવો, આસગંધ એઓનો ગાયના મૂત્ર સાથે (ઘુંટીને) પેટ ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ઉદરરોગોનો નાશ થાય છે. ૩૪.

પક્ષાદૂર્ધ્વં વદ્ધગુદં સર્વજાતોદકં તથા ॥

જન્મનૈવોદરં સર્વં પ્રાયઃકૃચ્છ્રતમં મતમ્ ॥ ૩૫ ॥

ઉદરરોગોનું કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્યપાણું.

ખદ્ધગુદોદર એક પખવાડીયા ઉપર ચાલે તો ઘણુંકરીને તે માણસને મારી નાખે છે. સઘળા ઉદર રોગોમાં બે પાણી ઉત્પન્ન થયું હોય તો તે પણુ ઘણુંકરીને રોગીને મારી નાખે છે. ઘણુંકરીને સઘળી જાતિના ઉદર રોગોને કષ્ટસાધ્ય વિશેષ મહેનતે મટે તેવા માનેલ છે. ૩૫

સોફ-સોજનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

સોજની નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સંખ્યા.

(ઉપજાતિ-છંદ)

સારામ્લતીક્ષ્ણોષ્ણવિરુદ્ધદુષ્ટગરોષસ્ટાન્નનિષેવणेन ॥

વાયુઃપ્રદુષ્ટઃકફપિત્તરક્તાન્યાનીયદુષ્ટાનિબહિઃશિરાસુ ॥૧॥

ऊर्ध्वब्रजंतवक्पिशिताश्रयंचशोफंप्रकुर्याद्वनमुन्नतं हि ॥

दोषैःपृथक्द्वंद्वसमस्तघातैस्तथाविषैःशोफगदाभवन्ति ॥२॥

આરા પદાર્થોનું ખાટા પદાર્થોનું, તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું, ઉષ્ણ પદાર્થોનું, વિરોધી પદાર્થોનું, દુષ્ટ પદાર્થોનું, અને ઝેરથી મિશ્રિત પદાર્થોનું અતિસેવન કરે તેથી દુષ્ટ થયેલા વાયુ, દુષ્ટ થયેલા લોહી કે, દુષ્ટ થયેલા પિત્તને તથા દુષ્ટ થયેલા કફને બહારની શિરાઓમાં લઇ જઈ અને પોતે તેઓથી રોકાઈને ચામડીમાં, તથા માંસના આસરાવડે રૂધિરના, પિત્તના તથા કફના સમુદાયથી ઘાટા પાણીવાળી જે ઉંચાઈને ઉત્પન્ન કરે છે તેને સોજ કહે છે. એ સોજ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, બે બે દોષોના મેળાપથી; ત્રિ-દોષથી, અભિધાન-પ્રહાર વાગવાથી અને વિષના સ્પર્શ કે સેવનથી (શોફ રોગ) થાય છે. ૧-૨

(ત્વકમાંસ સાંશ્રય ” આ પદથી એમ અર્થ સૂચવેલ છે કે-પ્રણુશોથ કે જે શોથનો જ લેદ છે તેને પણ અહીં સામેલ ગણેલ છે કારણ કે પ્રણુશોથ ચામડીને અને માંસને જ આશ્રય કરનાર છે.)

સોજનાં સામાન્ય લક્ષણ.

સોજ આવતાં જ પ્રથમ શરીરમાં ભારીપણું અંગમાં ભીનાશ, અંગમાં-સોજ થવાના સ્થળે ઉંચાઈપણું, સોજ થવાના સ્થળે ઉનાશ, શિરાઓનું પાતળાપણું એટલાં સોજનાં સામાન્ય લક્ષણો હોય છે.

વાતાદિ દોષોના કારણોથી થયેલા સોજઓનાં
પૃથક્ લક્ષણો.

पूर्वभवेद्गौरवमंगसादने सोत्सेधमूष्मा च शिरातनुत्वं ॥
प्रसुप्तिहर्षातियुतोहिवातात्पित्ताचशोफोभृशदाहपाकः ॥ ३ ॥
कफात्स्थिरः पांडुररोचकान्वितोद्राग्भ्यां समस्तैश्चविमिश्रलिङ्गः४

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

गदगादेच्छेदभेदेन क्षतेनघातज स्मृतः ॥

सविषप्राणिदंष्ट्रादिभल्लाताद्यैर्विषोद्भवं ॥ ५ ॥

વાયુના સંબંધવાળા સોજમાં અંગમાં બેહેરાશ-ખાલીનું ચઢવું તથા રૂવાડાંનું ઉભું થવું અને પીડાયુક્ત હોય છે. પિત્તના સંબંધવાળા સોજમાં અત્યંત બળતરા સાથે પાકવાપણું હોય છે. કફના સંબંધવાળા સોજમાં સ્થિરપણું પાંડુવર્ણયુક્ત ત્વચા અને અરૂચિ હોય છે, બે બે દોષોના સંબંધવાળા સોજઓમાં બે બે દોષોનાં ચિન્હો અને ત્રિદોષના સંબંધવાળા સોજમાં ત્રણ દોષનાં ચિન્હો હોય છે. (શસ્ત્રાદિના છેદન ભેદન કે ઘા વગેરેથી) તથા લિલામાં કે કૌચના અભિઘાત સંબંધી સોજો થાય છે તેને અભિઘાતજ શોથ કહે છે. (તેમાં ઘણું કરીને પિત્તના સંબંધ-

વાળા સોજનાં લક્ષણો હોય છે.) અને ઝેરી પ્રાણીઓના મળ મૂત્રાદિથી કે, તેઓના સ્પર્શથી, દાઢોના વાગવાથી, નખોના વાગવાથી, (તથા ઝેરી વનસ્પતિના સ્પર્શથી કે તેની હવાના સ્પર્શથી) સિલામા વગેરે ઝેરી પદાર્થોના ખાવાથી કે કૌચ વગેરેના સ્પર્શથી વિષજનિત સોજો (કુણો લટકતો ચલનવાળો તુરત થનારો અને બહુ વેઠનાવાળો) થાય છે. ૩-૫

સોજાની ચિકિત્સા.

વાતોદ્ભવે પિબેત્પૂર્વ માસાર્દ્ધં ત્રિવૃતાં તથા ॥

તૈલમૈરંડજં વાપિ સ્વેદાભ્યંગાશ્ચ યોજયેત્ ॥ ૬ ॥

વાયુજન્ય સોજો હોય તો પ્રથમ એક પખવાડીયા લગી નસોતર પીવી અથવા એરંડીયું તેલ પીવું. અથવા સ્વેદ-બફારો આપવો અને તેલનો માલેશ કરવો. જેથી વાયુ સંબંધી સોજો મટે છે. ૬

પિત્તજન્ય સોજો હોય તો નસોતર, ગળા, હરડે, બેહોડાં અને આમળાં એઓનો ક્વાથ પીવો.

(ઉપબતિ-છંદ)

ત્રિવૃદ્ગુહ્ચીત્રિફલા કષાયં પિબેત્તથાપિત્તકૃતેચશોફે ॥

ગવ્યેનમૂત્રેણ ફલત્રિકંતુપીતંકફોત્યંશ્વયયુંનિહન્યાત્ ॥ ૭ ॥

કફજનિત સોજો હોય તો ગાયના મૂત્ર સાથે હરડા, બેહોડાં અને આમળાનો ક્વાથ કરીને પીવો, જેથી કફ સંબંધી સોજાનો નાશ કરે છે. (અથવા વૃષણમાં થયેલો વાયુ સંબંધી સોજો પણ મટે છે.) ૭

બે બે દોષના સંબંધવાળા સોબ્બ હોય તો બે બે દોષના ઉપચારો મિશ્ર કરી ઉપયોગમાં લેવા અર્થાત્ સર્વ ક્રિયાઓ મિશ્રપણે કરવી અને ત્રિદોષજન્ય સોબ્બ હોય તો ત્રણે દોષોની ચિકિત્સાનો ઉપયોગ કરવો. અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

મિશ્રેમિશ્રક્રમંકુર્યાત્સર્વજે સર્વમેવ ચ ॥

દોષુજેત્વક કળાસિદ્ધાપિણ્યાકોવાપ્રલેપનમ્ ॥ ૮ ॥

સરળવાની છાલ, લીંડીપીપર અને તલનો ખોળ એઓને પાણી સાથે વાટી, ઉનો કરીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી સોબ્બ મટે છે. ૮ તથા

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

કળાગજાહવારજનીસપાઠાનિર્દગ્ધિકાનાગરમૂલમુસ્તં ॥

કદુત્રિકંજીરકવહ્નિતિત્તં ચૂર્ણનિહન્યાચ્છવયયુંત્રિદોષં ॥૯॥

ગજપીપર, હળદર, કાળીપાડ, ભોરીંગણી, સુંઠ, પીપરીમૂળ, મોથ, ત્રિકટુ, જીરું, ચિત્રામૂળ અને કદુ એઓનું ચૂર્ણ ફાંકવામાં આવે તો તેથી ત્રિદોષજનિત સોબ્બનો નાશ કરે છે. ૯

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

કુર્યાદાગંતુજે શોફે સેકલેપાદિશીતલં ॥

મહ્લા તકભવં શોફં સતિલા હંતિ મૃત્તિકા ॥ ૧૦ ॥

યષ્ટીદુગ્ધતિલૈર્લેપો નવનીતરુતો હરેત્ ॥

મહ્લાતક ભવં શોફં ચૂર્ણં શાલ્કેત્કલય ચ ॥ ૧૧ ॥

આગંતુજ-પરતાંત્ર કારણેથી થએલા સોબ્બ ઉપર એંચન, લેપ કે જે જે પ્રયોગો કરવા તે તે સર્વ શીતળ

કરવા. બિલામાના લાગવાથી કે ખાવાથી સોજે થયો હોય તો તલ અને કાળીમાટિનો લેપ કરવામાં આવે તો બિલામાના સોજનો નાશ કરે છે. અથવા-જેઠીમધ, દુધ, તલ અને માખણ એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી બીલામાનો સોજે મટી જાય છે. અથવા સાલીયા નામના ઝાડનાં પાંદડાંના ચૂર્ણથી પણ બીલામાનો સોજે મટી જાય છે. ૧૦-૧૧

(દંદવજ-છંદ)

પથ્યામૃતાવહ્નિમહૌષધાનાંદાર્વીનિશાદારુપુનર્નવાનાં ॥

કાથંપિબેત્પાદકરોદરસ્થેવક્રાશ્રિતેસર્વભવેચ્છોકે ॥૧૨॥

હરડે, ગળો, ચિત્રામૂળ, સુંઠ, દાડહળદર, હળદર, દેવદાર, અને સાટોડીનું મૂળ એઓનો ક્વાથ કરીને પીવામાં આવે તો તે પગમાં, હાથોમાં, પેટમાં તથા મોહોડામાં તથા સર્વ શરીરમાં સોજા દેલાયલ હોય તદ્દપિ તેનો નાશ કરે છે. ૧૨ અથવા—

નિશાદ્વયંચંદનયુગ્મલોઘ્રપુનર્નવોશીરરસાંજનાનિ ॥

મૂર્વાશિવાગૌરિકપવ્વકાનીલેપોહિતઃ સર્વભવેહિશોકે ॥૧૩॥

હળદર, દાડહળદર, સુખડ, રતાંજલી, લોદર, સાટોડી, કાળોવાળો-ખસ, રસવંતી (દાડહળદરનો શીરો) મોરવેલ-પીલુંડી, હરડે, સોનાગેર અને પદ્મક એઓનો લેપ સર્વ પ્રકારના સોજાઓ ઉપર હિતકારી છે. ૧૩ અથવા—

સેકસ્તથાનિંબપુનર્નવાર્કકાથેનસર્વાનપિદંતિશોફાન્ ॥

સુસ્વોળ્ળગોઃ ત્રકૃતોહિસેકોરસોહિતોઃ લકપત્રજોવા ॥૧૪॥

લીંબડો, સાટોડી, અને આઠડો એએનો ક્વાથ કરી તેથી સોળ ઉપર સેંચન-શેક કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના સોળનો નાશ કરે છે. અથવા-ગોમૂત્રને થોડુંક ઉનું કરી તેથી સોળની ઉપર સેંચન કરવામાં આવે તો અવશ્ય સોળે મટી જાય છે. અથવા-મૂળાના પાંદડાંએનો રસ પણ સોળે મટાડવા માટે હિતકારી છે. ૧૪ અથવા-

પુનર્નવાસર્ષપદારુઘંટીશિઘ્રપિષ્ઠામૃદુકાંજિકેન ॥

લેપાત્તોદંતિસમસ્તશોફવિभीतकानांफलमज्जतोवा १૫

સાટોડી, સરસવ, દેવદાર, સુંઠ અને સરગવો એએને કાંજ સાથે ઘુંટીને જરા ગરમ કરીને લેપ-ચોપડવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના સોળનો નાશ કરે છે. અથવા બેડેડાની ચીજે, તે પાણી સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી પણ સર્વ સોળ મટી જાય છે. ૧૫ અથવા-

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ગોમૂત્રસિદ્ધં મંદૂરં લિહ્યાત્ક્ષૌદ્રેણ શોફવાન્ ॥

પુરાણયવશાલ્યન્નભોજનં શોફિનાં હિતં ॥ ૧૬ ॥

ગોમૂત્રથી સિદ્ધ કરેલા મંડૂરને મધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે તો સમગ્ર પ્રકારના સોળ મટી જાય છે. ૧૫

શોથ રોગીને કરવા અને ન કરવા લાયક નિયમો.

પિષ્ઠાન્નં લવણં મધં દેન્નાસ્ત્વન્નમજાંગલં ॥

પયોદધિ ગુદં તૈલં વર્જયેચ્છોફવાન્ગુરૂન્ ॥ ૧૭ ॥

જુના ચોખા તથા જુના જવ, વગેરેનું લોજન સોળવાળા રોગીને હિતાવહ છે, પણ દળેલાં ભારે અન્નો, લવણ,

મદિરા, દિવસે સુવું, જંગલ પ્રાણીયોનાં માંસો, દુધ, દાહં,
ગોળ અને ભારે પદાર્થો એઓને શોફવાળા રોગીએ
ત્યાગ કરવો. ૧૭

ગુડાર્દ્રકં હરેચ્છોફં ગુડશ્યામા ગુડાભયા ॥

ગુડશુંઠી પૃથર્ક્ષવૃદ્ધચારવાદેત્પલ્લવ્યં ॥ ૧૮ ॥

પક્ષવામાસમેકં વા શોફાન્હંતિ સુદારુણાન્ ॥

જીર્ણજ્વરાર્શોઘ્રહણીશ્વાસારોચકપીનસાન્ ॥ ૧૯ ॥

ગોળ અને આદુ અથવા ગોળ અને નસોતર અથવા
ગોળ અને હરડે, અથવા ગોળ અને સુંઠ એઓમાંથી
ગમે તે એક પ્રયોગનું નિત્ય એક એક તોલો વધારતાં ખાર
તોલા સુધી ચઢીને તે પ્રમાણે એક પખવાડીયા કે મહિના
લગી ખાવામાં આવે તો તેથી ભયંકર સોજનો રોગ જીર્ણ-
જ્વર, ગુદાના મસા, ગ્રહણી, શ્વાસ, અરૂચિ અને સળીખમ
(ગળાના રોગ, મોહોડાના રોગ, અને કફ તથા વાયુ
સંબંધી બીજાં પણ રોગો) એઓનો નાશ કરે છે. ૧૮-૧૯

અંડવૃદ્ધિનાં નિદાન લક્ષણ ચિકિત્સા.

વધરાવળની અંડવૃદ્ધિ તથા અંત્રવૃદ્ધિની સંપ્રાપ્તિ.

વાયુશ્ચાધોગતઃક્રુદ્ધઃ શૌફશૂલકશ્વરન્ ॥

પ્રાપ્ય વંક્ષણતો મુષ્કૌ ધમનીં ફલકોશયોઃ ॥ ૧ ॥

પ્રપીડચકુરુતે વૃદ્ધિં મહતી ફલકોશયોઃ ॥

અંડવૃદ્ધિસ્તુ સા જ્ઞેયા ભારાધ્વાગવિવર્તનૈઃ ॥ ૨ ॥

વાત્તલૈરન્નાપાનાઘૈઃ ક્ષોભિતઃ પવનો યદા ॥

અથાંત્રદ્વિગુણીકૃત્યસ્વનિવેશાદધો નયેત્ ॥ ૩ ॥

કુર્ય્યાદ્વક્ષણ સંધિસ્થ મંત્રગ્રંથિનિમં તદા ॥

પ્રપીડિતોતઃસ્વનવાન્વાયુર્યાતિ પુનશ્ચસઃ ॥ ૪ ॥

મુષ્કૌઃપ્રધમાપયન્નેતિ સાંત્રવૃદ્ધિરુદીરિતા ॥

રૂક્ષણકૃષ્ણારૂણશિરાતંતુજાલગવાસિતં ॥ ૫ ॥

નીચી ગતિવાળો વાયુ કોપ પામીને શૂળ તથા સોબને ઉત્પન્ન કરી હુખમાં સંચાર કરતો અંડની સંધિનાં પ્રદેશમાં બન્ને વૃષણોમાં આવીને ફળકોશના ચારે તરફ વહેવાવાળી ધમનીયો-નાડીઓને પ્રપીડિત કરીને બન્ને અથવા એક અંડમાં વૃદ્ધિને કરે છે. તેને અંડવૃદ્ધિ જાણવી અર્થાત્ પોતાનાં કારણોથી કોપ પામેલો વાયુ વૃષણોમાં (કોથળીમાં) રહી (સાથળ અને પેડુના વચ્ચેની જગ્યા કે જ્યાં બદ થાય છે તે) રસ્તે વૃષણમાં ભરાઈ પછી તેમાંની ગોળીયો સાથે સખંધ ધરાવનારી વૃષણની શિરાઓ-નસોને હુટ કરીને રોકીને વૃષણોની ગોળીયોની તથા આમડીની વૃદ્ધિ કરે છે તેને અંડવૃદ્ધિ-કુરંડરોગ-વધરાવળ કહે છે.

અત્રવૃદ્ધિ-અંતરગદ્ય થવાનાં કારણો તથા સંપ્રાપ્તિ સહિત લક્ષણ.

બહુ ભાર ઉપાડવાથી, બહુ પંથ કરવાથી, અંગોને વાંકી રીતે મરડવાથી, વાત કુપિત થાય તેવાં અન્નપાનોના અતિ સેવનથી (મળ-મૂત્રના વેગોને રોકવા, અતિ બળવાન સાથે કુસ્તિ કરવાથી, કઠણ ધનુષ્યને ચઢાવવાથી, મળ-મૂત્રને કરંડીને પ્રવર્ત્તાવવાથી, તથા ટાઢા પાણીમાં હુખડીઓ મારવાથી) ઇત્યાદિ ક્ષોભકોથી ક્ષોભ પામેલો-

દૂષિત થઇને ચલિત થયેલો વાયુ ન્યારે નાહના આંતર-
ડાના ભાગને દૂષિત કરીને તેના ઠેકાણાથી નીચે લઈ જાય
છે ત્યારે તે વાયુ પોતે વૃષણના સાંધામાં ગાંઠા જેવા
સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે, તેને આંત્રવૃદ્ધિ કહે છે. (એ વધ-
રાવળને મટાડવા જો કાળજી ન રાખીએ તો પેટ ચઢી
આવે છે. વધેલા વૃષણોમાં પીડા થાય છે અને શરીર
ઝલાઈ ગયા જેવું લાગે છે.) આ વધરાવળને જો હાથવડે
દબાવવામાં આવે તો અવાજ કરીને અંદર પેસી જાય છે
અને દબાણથી છોડી દઈએ તો પાછી પુલી જાય છે. એ
આંત્રવૃદ્ધિમાં લુખાશ, કાળાશ, લાલાશ એવી નાડીના તંતુ-
ઓની જાળ હોય છે. ૧-૫

વધરાવળની ચિકિત્સા.

एरंडतैलंतत्रादौमासैकंपयसा पिबेत् ॥

मंडादिक्रमदीप्ताग्निबस्तिभिस्सगुपाचरेत् ॥ ६ ॥

વધરાવલવાળાને પ્રથમ એરંડીયું તેલ અને દુધ એક
મહિના લગી પીવામાં આવે તો આ વાયુ સંબંધી વધ-
રાવળ મટી જાય છે. અથવા મંડ વગેરે ક્રમથી અગ્નિને
દિમ કરીને બસ્તિ કર્મની ક્રિયા કરવી. ૬ અથવા—

मुग्गुलं रुवु तैलं च गोमूत्रेण पिबेन्नरः ॥

अण्डवृद्धिं निहंत्याशु सशूलं चिरकालजां ॥ ७ ॥

એરંડીયું તેલ અને ગુગળ એઓને મિશ્રિત કરી
ગાયના ઝરણુની સાથે પીવામાં આવે તો તેથી લાંબા વખ-
તની વાયુસંબંધી વધરાવલ શૂળ સહિત હોય તો તુરત
મટી જાય છે. ૭

ચંદનં કમલોશીરં પદ્મકં મધુકં તથા ॥

ક્ષીરપિષ્ઠઃ પ્રલેપસ્સ્યાદાદશોફરુજા હરઃ ॥ ૮ ॥

રતાંજળી, નિલકમળ, વાળો, પદ્મક અને જેઠીમધ એઓને દુધમાં વાટીને ચોપડવામાં આવે તો તેથી પિત્ત સંબંધી વધરાવળના સોજાની તથા બળતરાની પીડા મટી જાય છે. ૮ અથવા—

પંચવલ્કલચૂર્ણેન સઘૃતેન વિલેપનં ।

તેષાં કાથેન શીતેન કર્તવ્યં પરિષેચનમ્ ॥ ૯ ॥

પંચવલ્કલના ચૂર્ણને ઘી સહિત વધરાવળ ઉપર ચોપડવામાં આવે તો તથા તેનો ક્વાથ કરી ટાઢો થયા પછી તેનું સેચન કરવું તો પણ પિત્ત સંબંધી વધરાવળ મટી જાય છે. ૯ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

પુનર્નવૈરંડફલંતિલાશ્રપિષ્ઠારનાલેનજવસ્યચૂર્ણમ્ ॥

લેપોસુરવોળ્ળોવિનિહંતિવૃદ્ધિતથાવચાસર્ષપકલ્કલેપઃ ૧૦

સાટોડી, એરંડાના ગોળા અને તલ એઓને આરનારના રસમાં વાટીને તેમાં જવનું ચૂર્ણ મેળવીને તેને ગરમ કરી તેનો વધરાવળ ઉપર સહેવાય તેવો ગરમ લેપ કરવામાં આવે તો વધરાવળનો નાશ કરે છે. અથવા—વજ અને સરસવના કલ્કનો વધરાવળ ઉપર લેપ કરવો જેથી વધરાવળનો સોજો મટી જાય છે. ૧૦ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

રાસ્નાતૈરંડબલાયષ્ઠીગોક્ષુરસાધિતઃ ॥

કાથોઽન્નપાંચદશૃણુતૈલસમન્વેતઃ ॥ ૧૧ ॥

રાસ્ના, ગળો, એરંડમૂળ, કાંસડી, જેઠીમધ અને ગોખરૂ એઓનો વિધિપૂર્વક ક્વાથ કરીને એરંડીયું તૈલ નાખીને પીવામાં આવે તો અંત્રવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. ૧૧ અથવા—

તૈલં નારાયણંયોજ્યં પાનાભ્યંજનવસ્તિષુ ॥

આર્દ્રકંકટફલંચાપિત્વન્ત્રવૃદ્ધિનિવૃત્તયે ॥ ૧૨ ॥

નારાયણ તૈલની પીવામાં, ચોળવામાં અને ખસ્તિમાં ચોળના કરવી, અથવા—આદુ અને કાયકળ એઓને અંત્રવૃદ્ધિની નિવૃત્તિના માટે સેવન કરવાં. ૧૨

બદ્ધ-બદનું નિદાનપૂર્વક લક્ષણ.

ગુર્વન્નસેવનાત્કુદ્ધો દોષો વંક્ષણસંધિગઃ ॥

કરોતિ ગ્રંથિવચ્છોફં તં વધ્મેતિ વિનિર્દિશેત્ ॥ ૧ ॥

ભારે અન્નના (તથા અત્યંત શરદી કરનાર દહી જેવા પદાર્થો વગેરેના અને સુકાએલા ગંધાતા માંસના) અતિ સેવનથી કુપિત થયેલો દોષ સાથળના સાંધામાં ગાંઠા જેવા સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. તેને બદ્ધ-બદ કહે છે. (આ રોગમાં—સોજાથી, તાવથી, ચૂળ અને શરીરમાં ગ્લાનિ બહુ જ થાય છે.) ૧

બદના ઉપાય.

રુબુકતૈલેન સંભ્રષ્ટઃપથ્યાકલ્કઃકણાન્વિતઃ ॥

સૈંધવેન સમાયુક્તો વર્ધ્મરોગહરઃ પરઃ ॥ ૨ ॥

હરડેનો સારી પેઠે કલક કરી તેને એરંડીઆ તૈલમાં શેડી પીપળના તથા સિંધાલુણના ચૂર્ણથી મિશ્રિત કરીને

ખાવામાં આવે તો તેથી બધમ-બદનો રોગ અવશ્ય મટી જાય છે. ૨ અથવા—

ગોમૂત્રેણાવિદુગ્ધેનકલ્કોવા દારુકસ્ય ચ ॥

સુસ્વોષ્ણોલેપતેશસ્તોવધ્મશૂલ હરઃ પરં ॥ ૩ ॥

ગાયના મૂત્ર સાથે અથવા ગાડરના દુધ સાથે દારૂ હળદરનો કલ્ક થોડો ઉનો કરીને તેનો સહેવાય તેવો લેપ કરવામાં આવે તો બદ અને તેમાં આવતા સણુકા અવશ્ય મટી જાય છે. ૩

इति गौ० वै० विनोदे उदरशोफवर्ध्मनिदान चि. उल्लासः।८।

ઇતિશ્રી ગૌડવંશી અનંતભટ્ટના પુત્ર શંકરભટ્ટના રચેલા વૈદ્યવિનોદ ગ્રન્થ વિષે ઉદર રોગ, સોજા અને વૃદ્ધિ રોગનું એઓનાં નિદાન, લક્ષણ અને માત્ર અલંકૃત આઠમા ઉલ્લાસનું પૂર્ણચંદ્ર શર્માકૃત ગુર્જરી ભાષાંતર સંપૂર્ણ.

ઉલ્લાસ નવમો.

ગલગંડાનાં નિદાન, લક્ષણ અને ઉપચાર.

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિપૂર્વક-ગલમુણાનું લક્ષણ.

कफवातौगलेदुष्टौ मेदः शोणितमास्थितौ ॥

कुर्वाते ग्रंथिच्छोणं मुष्कवलंबते तु यः ॥ १ ॥

महान्वायदिवा हस्वोगलगंडंतथादिशेत् ॥

विद्युद्देः प्रपाकः स्यात्तथापारुष्य संयुतः ॥ २ ॥

મેદ અને લોહીના આશ્રયથી ગળામાં રહેલા કફ અને વાયુ દુષ્ટ થયા ગ્રંથિને-સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે વૃષણની પેઠે ગળે લટકતો હોય છે તે સોજો મોટો હોય કે નહોતો દૃઢ અને અવિચલ હોય એ ગલગંડ કહેવાય છે. આ ગલગંડ લાંબો વખત ગયા પછી અર્થાત બહુ મોટો વધે છે તથા બહુ મોટો પાકે છે અને તેમાં કઠોરતા પણ હોય છે. ૧-૨

ગલગંડની ચિકિત્સા.

મૂલકસ્ય ચ બીજાનિ શળવીજાતસીયવાન્ ॥

સિદ્ધાર્થશિશુબીજાનિ તક્રેણામ્લેન પેષયેત્ ॥ ૩ ॥

ગંડમાલા ગ્રંથિગંડા વિલયં યાંતિ લેપનાત્ ॥

કાથોવરુણમૂલસ્યમધુયુક્તોનિવારયેત્ ॥ ૪ ॥

મૂળાનાં બીજ, શણનાં બીજ, અળશી, જવ, સરસવ અને સરગવાનાં બીજ એએને ખારી કે ઘાટી છાશમાં વાટીને તેનો જાડો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ગળગંડ, ગંડમાળ, ગ્રંથિઓ, એઓ મટી જાય છે. અથવા-વાય-વરણના મૂળનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાંખીને (એક-વારજ) પીવામાં આવે તો તેથી ગળગંડ મટી જાય છે. ૩-૪ અથવા-

પીતાતંદુલતોયેતુકાંચનારત્વચસ્તથા ॥

શુંઠીયુક્તા ગંડમાલાગંઢેનિવારિકા ॥ ૫ ॥

કાંચનાર વૃક્ષની છાલને શુંઠ સહિત ચોખાના ઘોવ-ણી સાથે (એકવારજ) પીવામાં આવે તો તેથી ગંડમાળ ગલગંડનું નિવારણ કરે છે. ૫ અથવા-

પિષ્ઠાતંદુલતોયેન રાજવૃક્ષસિફાંદદં ॥

ગલગંઢાંહ્યાલાંવન્તિતત્સ્થાન લેપનઃ ॥ ૬ ॥

ગરમાળા અને વરીયાળી એઓને થોખાના ધોવણ સાથે ખુબ વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ગલ-ગંડ અને ગંડમાળ એઓનો નાશ કરે છે. ૬ અથવા—

હિંસાવચાગ્રિત્રિફલામૃતાપિષ્પલિદારુકૈઃ ॥

મર્કવસ્વરસેરિદ્રંતૈલંમધુયુતંતથા ॥ ૭ ॥

લેપતોનસ્યતોવાપિગલગંડનિવારયેત્ ॥

હિંસા (હાડીયા કરસણ) વજ, ચિત્રામૂળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, ગળો, લીંડીપીપર તથા દારૂહળદર એઓનો ક્વાથ અને જળભાંગરાનો રસ જેઓ વડે સિદ્ધ કરેલું તેલ મધ સાથે લેપવાથી અથવા તે તેલનો નાસ લેવાથી અવશ્ય ગળગંડને મટાડે છે. ૭ ॥

ગંડમાળનું લક્ષણ.

કોલાગ્લકર્કશ્ચ માનૈર્મન્યાગલેતથા ॥ ૮ ॥

કક્ષ્યાંસવંક્ષણેમેદઃ કફાભ્યાંમદપાકતઃ ॥

સ્યાદ્ગંડમાલાબહુભિર્ગંડસ્તેગ્રંથયશ્ચિરાત્ ॥ ૯ ॥

વડખેર જેવડા કે આંમળાં જેવડા અથવા નાહના ખેર જેવડા, ઓડમાં, ગળામાં, બગલમાં અને સાથજોનાં મૂળમાં (ખલામાં) ઠક્ અને મેઢના લીધે ઘણા ગાંઠાઓ થયા હોય એ ગંડમાલા-કંઠમાળા કહેવાય છે. આ ગાંઠાઓ મોડા અને થોડા થોડા પાકે છે. ૮-૯

અપચિનું લક્ષણ.

અવાપાકાઃ કેચિતુ સ્તવંતિ પ્રભવંતિ ચ ॥

સૈવાપચીતિકથિતાચિરકાલાનુબંધનઃ ॥ ૧૦ ॥

ગંડમાળના ગાંઠાઓમાં કેટલાક ગાંઠાઓ પાકીને સ્વતા હોય, કેટલાએક મટી જતા હોય અને કેટલાએક નવા થતા હોય તથા તે ગાંઠાઓની આવી સ્થિતિ લાંબા વખત લગી રહે તો કેટલાક વૈદ્યો ગંડમાળને જ “અપચી” કહે છે. ૧૦

ગંડમાલાની તથા અપચીની ચિકિત્સા.

સર્પપાન્નિવપત્રાણિ દગ્ધામલાતકાનિચ ॥

છાગમૂત્રેણસંપિષ્ટમપચીઘ્રંપલેપનં ॥ ૧૧ ॥

સરસવ, લીંબડાનાં પાંદડાં અને લીલામાં એઓને ખાળીને બકરાના મૂત્રમાં ઘુંટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તે અપચિનો નાશ કરે છે. ૧૧ અથવા—

અલંબુષાદલોદ્ભૂતસ્વરસાર્દ્ધિપિવેત્પલમ્ ॥

અપચ્યાંગંડમાલાયાંકામલાયાંચગંડકે ॥ ૧૨ ॥

ગોરખમુડી બોરીયા કલ્હારનાં પાંદડાઓનો સ્વરસ બે તોલા ભાર પીવામાં આવે તો અપચિ, ગંડમાલા, કમળો અને ગાંઠો એઓ મટી જાય છે. ૧૨ અથવા

ચંદનંચવચા પથ્યાલાક્ષાકટુકરોહિણી ॥

તૈલમેષિઃસૂતંપી તંસમૂલામપચીહરેત્ ॥ ૧૩ ॥

રતાંજલી, વજ, હરડે, લાખ અને કડુ એઓના

ક્રવાથથી પકાવેલું તેલ—ચંદનાદિ તેલ કહેવાય છે. આ તેલ પીવામાં આવે તો તેથી અપચી મૂળ સહિત મટી જાય છે. ૧૩ અથવા—

મધુનાસધૃતઃ પીતઃકાથોવરુણમૂલજઃ ॥

ચિરોત્થિતાંગંડમાલામપર્ચીનાશયેદૃતમ્ ॥ ૧૪ ॥

મધ સહિત વરણુના મૂળનો ક્રવાથ પીવામાં આવે તો ઘણા વખતથી થએલ ગંડમાલા અને અપચીનો તુરત નાશ કરે છે. ૧૪ અથવા—

કાંચનારત્વચંપિષ્ઠાપિવેત્તંદુલવારિણાં ॥

પલાદ્ધિવાપલંવાપિમુચ્યતેગંડમાલયા ॥ ૧૫ ॥

કાંચનાર વૃક્ષની છાલ બે તોલાભાર અથવા ૪ તોલા ભાર લઈને ચોખાના ધોવણુમાં ઘુંટીને પીવામાં આવે તો ગંડમાલાના રોગથી મુક્ત થાય છે. ૧૫ અથવા—

માનુદુર્ગ્ધજયાપુષ્પતૈલંલાક્ષારસંસમં ॥

અભિઃસપ્તદિનૈર્લિપ્તાંગંડમાલાશમંત્રજેત્ ॥ ૧૬ ॥

છંદુર્દયાસ્તુતૈલેનલિપ્તાનાશંત્રજેદિયં ॥ ૧૭ ॥

આઠડાનું દુધ, જ્યા(અરણી, કિંવા હરડે)નાં પુલ, તેલ અને લાખ, તથા પારો એઓ સર્વ સરખા ભાગે લઈ તેઓને શરીરે સાત દિવસ લગી ચોળવામાં આવે તો ગંડમાલા શમી જાય છે. અથવા છછુદરનું તેલ અર્થાત્ તુરતના મરી ગયેલા છછુદરાને તેલમાં પકાવી તે તેલનું મર્દન કરવાથી ગંડમાલાનો નાશ થાય છે. ૧૬

ગ્રંથિનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

ગ્રંથિનું લક્ષણ.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

મેદોસ્ત્રમાંસાનિશિરા પ્રદૃશ્ય વાતાદયો વિગ્રથિતંચશોકં ॥

કુર્વેતિવૃત્તોન્નતમેનમાહુગ્રંથિંબુધામંદવિપાકમેવ ॥ ૧૭ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ, મેદ અને શિરાઓ એઓ માંસને તથા લોહીને દૂષિત કરી-વૃદ્ધિ કરીને જે ઉંચા, ગોળાકાર ગાંઠારૂપ સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તેને પંડિતો ગ્રંથિ કહે છે. આ ગ્રંથિ ઘણી મુદતે પાકે છે. ૧૭

અર્બુદનું (રસોળીનું) સંપ્રાપ્તિ પૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

(અનુદુપ-છંદ)

ગાત્રદશેકચિદ્દોષામૂર્ચ્છિતા માંસશોણિતં ॥

સંદૃશ્યકુર્વેતેવૃત્તમાંસોચ્છાયંતદર્બુદં ॥ ૧૮ ॥

કોપ પામેલા દોષો શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં માંસને અને લોહીને દૂષિત કરીને (ગોળ આકારવાળી, સ્થિર, થોડી પીડાવાળી, ગ્રંથિના કરતાં મોટી, ઘણી ઉંડી પેટેલી, ભારે મૂળવાળી, લાંબે કાળે વધનારી અને લાંબા કાળે પણ ન પાકનારી) માંસની ઉંચાઈને ઉત્પન્ન કરે છે તેને અર્બુદ-રસોળી કહે છે. ૧૮

માંસથી થએલા અર્બુદની સંપ્રાપ્તિ.

મહામૂલંમંદરુજંગ્રંથિતુલ્યંઘનોન્નતં ॥

મુષ્ટિકાષ્ટમહારાદ્યૈર્માસં દુષ્ટમવેદનં ॥ ૧૯ ॥

મુષ્ટિના પ્રહાર વગેરેથી અંગ પીડિત થતાં વાયુથી

દુષ્ટ થયેલું માંસ વેદના વગરના ઉંડા મૂળવાળા, મંદ-
પીડાવાળા, અંથિના સમાન, કઠણ અને ઉંચા સોબને તુરત
ઉત્પન્ન કરે છે તેને માંસાર્બુદ કહે છે. ૧૯

અર્બુદોનો પાક નહીં થવાનું કારણ.

શોફં સંજનયેચ્છીઘં તદુક્તં માંસજાર્બુદં ॥

કફમેદોબહુત્વાચ્ચપ્રપાકંયાતિનાર્બુદં ॥ ૨૦ ॥

સઘળા પ્રકારના (વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, લોહીથી,
માંસથી અને મેદથી એમ છ પ્રકારના છે તે) અર્બુદો
કફની તથા મેદની અધિકતાવાળા (અને વિશેષે કરીને
દોષોની સ્થિરતાવાળા તથા ગાંઠારૂપ હોય છે) તેથી
(સ્વભાવે કરીનેજ) પાકતા નથી. (અને પાકે છે તો
બહુ જ થોડા પાકે છે.) ૨૦

અંથી અને અર્બુદની ચિકિત્સા.

મૂલકક્ષારસંયુક્તા સ્વર્જિકા શશ્વચૂર્ણકં ॥

ઈષાંદિવિહિતોલેપોનિહંતિગ્રંથિમર્બુદં ॥ ૨૧ ॥

મૂળાની ભસ્મ, સાજીખાર અને શંખનું ચૂર્ણ એઓને
વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી અંથિ તથા અર્બુ-
દનો નાશ કરે છે. ૨૧ અથવા

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

દંડ્યાષ્ટોપ્પ્લાતકમાનુવજ્રીદુગ્ધં ગુડઃ કાસિસમંચસર્વં ॥

પિષ્ટાપ્રલેપોવિહિતો નરાણાં વિદ્રાવયેદ્રથિમતિપ્રવૃદ્ધં ॥ ૨૨ ॥

નેપાળાના મૂળીનાં, ચિત્રામૂળ, લિલામાં, આકડાનું
દુધ, શેરનું દુધ, ગોળ અને હિરાકસી એઓ સઘળાં

ઝોપડો સમાન લઈ ઝેઝોનો લેપ કરવામાં આવે તો મનુષ્યના અતિ વધિ પડેલા ગ્રંથિ પણ નાશ પામે છે. ૨૨

ઉપાચરોદ્વિદ્રધિવત્પચ્છન્નાદિમિરબુંદં ॥

ક્ષારાગ્નિભ્યાંદહેદ્વાપિસ્વેદૈર્નાનાવિધૈર્જૈયેત્ ॥ ૨૩ ॥

નાડયાસ્વેદંબિધાયાસ્ત્રંશૃંગેણબહુશોહરેત્ ॥

સર્જરસઃ પ્રિયંગુશ્ચ ગુग्ગુલુર્યષ્ટિકાક્ષયં ॥ ૨૪ ॥

સૂક્ષ્મીકૃતંપલેપેનહંતિસર્વાંબુંદાનિતુ ॥

હરિદ્રાલોહપત્તંગૃહ ધૂમનઃ શિલાઃ ॥ ૨૫ ॥

મધુપ્રગાઠોલેપોયંમેદોર્બુંદહરઃ પરઃ,

સ્નેહીગંડીરકાસ્વેદો નાશયેદર્બુંદાનિચ ॥ ૨૬ ॥

લવણેનાથવાસ્વેદઃસીસકેન તથૈવચ ॥

હરિદ્રામૂલકક્ષારઃ શંખચૂર્ણસમન્વિતઃ ॥ ૨૭ ॥

સપ્તરાત્રપ્રયોગેણલેપઃ સિધ્ધર્વાર્બુંદાપહઃ ॥

ઉપોદિકાકાંજિકતત્રપિષ્ઠાતયોપનાહંલવણેનસાર્દ્ધે ॥૨૮॥

અર્બુંદના માટે વિદ્રધિના જેવા ઉપચાર પાટા વગેરેના કરવા. ક્ષારથી અને અગ્નિ કે ચિત્રામૂળથી દગ્ધ કરવા અથવા નાડીમાં સ્વેદ વિધિ કરીને અથવા શિંગડીથી વિશેષ લોહી ઠાઠાડીને અને શસ્ત્ર ક્રિયાવડે કરીને અર્બુંદોનો નાશ કરવો. અથવા કાળ, કાંગ, ગુગળ, જેઠીમધ, ઝેઝોને સૂક્ષ્મ વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના અર્બુંદોનો નાશ કરે છે. અથવા હળદર, લોહર, પતંગ, ઘરના ધુવાડાની ધુસ અને મણુશીલ ઝેઝોના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો

એથી થએલો અર્બુદનો અવશ્ય નાશ થાય છે. અથવા થોર અને કણુરનો સ્વેદ આપવામાં આવે તો અર્બુદનો નાશ થાય છે. અથવા લૂણ મીઠાનો સ્વેદ અથવા સીસાનો સ્વેદ અથવા હળદર, મૂળાની ભસ્મ અને શંખનો ભૂકો એઓનો સાત રાત્રિ લગી લેપ કરવામાં આવે તો અવશ્ય સિદ્ધ કોઠ અને અર્બુદ એઓનો નાશ થાય છે અથવા ઉપોદિકાને કાંજમાં ઘુટીને પછી તેમાં સિંધાલુણ અરધ ભાગે કે ૧૥ ભાગે નાખીને તેનો ઉપનાહ લેવામાં આવે તો દિનપ્રતિદિન દુષ્ટ અર્બુદો કે જે મર્મસ્થાનોમાં થએલા હોય તેવાઓનો પણ નાશ કરે છે. ૨૩—૨૮॥ અથવા

દુષ્ટાર્બુદાનાં પ્રશમાયકુર્યાદિનેદિને રાત્રિષુ મર્મજાનાં ॥

શિશુમૂલકયોર્વીજં રક્ષોઘ્નં સુરસંયવં ॥ ૨૯ ॥

અશ્વમારંચસંપિષ્યતક્રૈર્લેપાર્બુદાર્દિજિત્ ॥ ૩૦ ॥

સરગવાનાં બીજ, મૂળાનાં બીજ, સરસવ, તુલસી, ઇદ્રિયવ અને કણુરનાં મૂળીયાં એઓને ભેંશની છાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે તો અર્બુદરોગની પીડા મટી જાય છે. ૨૪

શ્લીપદ નિદાન લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

શ્લીપદનું દૂરના નિદાનપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ.

મેદોમાં સાશ્રયં શોક પાદયોશ્લીપદં વદેત્ ॥

પુરાણોદકભૂયિષ્ઠા સર્વતુષુચશીતલાઃ ॥ ૧ ॥

યેદેશાસ્તેષુ જાયંતે શ્લીપદાનિ વિશેષતઃ

ગુરુત્વં ચ મહત્વં ચ શ્લીપદેષુ કફાદ્ભવેત્ ॥ ૨ ॥

મેદ અને માંસના આશ્રયથી પગોમાં જે સોજો થાય છે તેને અર્થાત્ સાથળોના મૂળમાં થયેલો તાવવાળો અને અત્યંત પીડાવાળો જે સોજો ક્રમે કરીને પગમાં પહોંચ્યો હોય તે સોજો શ્લીપદ-હાથીપગો રોગ કહેવાય છે. એ રોગ જે દેશોમાં જુનું પાણી ઘણું (ભરાઈ) રહેતું હોય, અને સર્વ ઋતુઓમાં શીતળતા રહેતી હોય તે દેશોમાં વિશેષ કરીને (અને બીજા દેશોમાં પણ) શ્લીપદો કરીને થાય છે. શ્લીપદરોગમાં ભારેપણું અને મોહોટાપણું થવું એ કફવિના સંભવતું જ નથી અર્થાત્ એ કફના ઉત્કર્ષ-થીજ થાય છે. ૧—૨

શ્લીપદની ચિકિત્સા.

(ઉપજાતિ-છંદ)

સંસ્વેદનાભ્યંજનલંધનૈશ્ચવિરેચનૈરક્તવિમોક્ષણૈશ્ચ ॥

રુઘૈસ્તથાચોષ્ણહરૈઃ પ્રલેપૈ રુપાચરેત્શ્લીપદમેવમાદૌ ॥૩॥

સ્વેદનોથી, અભ્યંજનોથી, બાંધનોથી, વિરેચનોથી અને લોહી કઢાવવાથી તથા કફનો નાશ કરનારા ઉષ્ણ લેપો શ્લીપદરોગમાં કાયમ ઉપયોગમાં લેવા. ૩ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ગોમૂત્રેણ પિબેન્માસં તૈલમૈરંડસંભવં ॥

યદ્વા ગુલ્મોપરિ શિરા વ્યંધયેચ્ચતુરાંગુલાં ॥ ૪ ॥

ગાયનું ઝરણુ એરંડીયા તૈલ સાથે એકત્ર કરીને એક માસ લગી પીવામાં આવે તો તેથી, અથવા—

શિરા વિંધવામાં આવે તો તેથી શ્લીપદ રોગ-
મટી જાય છે. ૪ અથવા—

કાસમર્ધશિફાકલ્કંગવ્યેનાજ્યેનયઃ પિબેત્ ॥

શ્લીપદંસત્વરંતસ્યનાશમાયાતિચાદ્ધુતં ॥ ૫ ॥

કાસંદરોની શિખાનો કલ્ક કરી તેને ગાયના ઘી
સાથે પિવામાં આવે તો શ્લીપદરોગીનો શ્લીપદ તુરત
નાશ થાય છે એ અદ્ભુત પ્રકાર છે. ૫ અથવા—

પથ્યાકલ્કંપિબેદ્વાપિગોમૂત્રેણગુણૃચેકાં ॥

વિશ્વૌષધંસર્પપદેવદારુશિઘ્રંશ્મૂત્રેણવિપિષ્યલેપઃ ॥ ૬ ॥

હરડેનો કલ્ક ગોમૂત્ર સાથે પીવામાં આવે તો તેથી
અથવા ગોમૂત્ર સાથે ગળે પીવામાં આવે તો તેથી સુંઠ,
સરસવ, દેવદાર અને સરગવો એઓને ગાયના મૂત્ર સાથે
ધુંટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી, અને સાટોડી,
સરસવ અને સુંઠ એઓનો (કલ્ક કરી તેમાં ઠાણુ
નાખીને) લેપ કરવામાં આવે તો હુષ્ટ શ્લીપદ રોગ પણ
તુરત મટી જાય છે. ૬ અથવા—

દુષ્ટંજયેત્શ્લીપદમાસુયદ્વાપુનર્નવાસર્પપસુંઠિલેપઃ ॥

પિબેત્સર્પપતૈલંતુશ્લીપદાનાં નિવૃત્તયે ॥ ૭ ॥

સપ્તતાંબૂલપત્રાણાં કલ્કં તપ્તેન વારિણા ॥

હરિદ્રાં ગુડસંયુક્તાં ગોમૂત્રેણ પિબેન્નરઃ ॥ ૮ ॥

સરસીયું તૈલ શ્લીપદ રોગની નિવૃત્તિના માટે પીવું.
અથવા સાત નાગરવેલનાં પાન લઈ તેનો કલ્ક કરી (તેમાં
સેંધવ નાખીને) ઉના પાણી સાથે પીવો. અથવા હળદરને

તથા ગોળને મિશ્રિત કરીને ગોમૂત્રમાં ઘોળીને પીવામાં આવે તો તેથી એક વર્ષથી થએલું શ્લીપદ દાદર અને કેઠ એઓનો વિશેષ કરીને નાશ થાય છે. ૭-૮॥ અથવા—

વર્ષોત્થં શ્લીપદં હન્તિદૂટુંકુષ્ટં વિશેષતઃ ॥

વૃદ્ધદારુકચૂર્ણવામૂત્રસોવીરકાદિભિઃ ॥ ૯ ॥

યવાન્નકંદુતૈલકૂર્મમાંસંચતંજયેત્ ॥

શ્લીપદાનાં પ્રશાંત્યર્થમશાંતૌદાદમગ્નિના ॥ ૧૦ ॥

વરધારાનું ચૂર્ણ સોવીરકાદિથી પીવામાં આવે તો તેથી અથવા અજ્ઞમે કે યવનાપદાર્થો અને સરસીયું તૈલ અને કાચળાનું માંસ એઓના ઉપયોગથી શ્લીપદને જીતાય છે. ૯-૧૦

વિદ્રધિનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

વિદ્રધીનું સંપ્રાપ્તિપૂર્વક સામાન્ય લક્ષણ અને સંખ્યા સહ પૃથક્ લક્ષણો.

ત્વગ્રન્થમેદઃ પિશિતાનિદુષ્ટાઃદોષાઃપ્રદુગ્ધ્યાસ્થિસમાશ્રિતાહિ ।

શોફંશનૈઃ સંજનયંતિધોરંઘ્રત્તરુજાવંતમથાયતંવા ॥ ૧ ॥

સવિદ્રધિઃષટ્વિધમેવદોષૈઃપૃથક્ સમસ્તૈઃ ક્ષતશોણિતાભ્યાં ॥

કૃષ્ણારુણોવામૃશવેદ્નઃસ્યાદ્વાતોદ્ભવોવિદ્રધિરુચ્ચિતશ્ચ ॥૨॥

શ્યાવોદાહજ્વરયુતોવિદ્રધિઃપિત્તસંભવઃ ॥

શરાવસદૃશઃ સ્નિગ્ધો વિદ્રધિઃ કફસંભવઃ ॥ ૩ ॥

ઘટાલો વિષમઃ પાક વિદ્રધિઃ સન્નિપાતિકઃ ॥

જ્વરસ્તૃષ્ણાચદાહશ્ચક્ષુતોત્યેવિદ્રધૌભવેત્ ॥ ૪ ॥

અસ્થિઓમાં રહેલા અને અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષો આમડીને, લોહીને અને મેદને દૂષિત કરીને ધીરે ધીરે નાહાના તથા ગોળ લાંબા મોટા મૂળવાળા ભયંકર સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે તેને વિદ્રધિ કહે છે. અને તે છ પ્રકારનો છે, એટલે વાયુનો, કફનો, પિત્તનો, ક્ષતનો અને લોહીનો એ રીતે છ પ્રકારના છે. (સર્વ વિદ્રધિઓનાં સામાન્ય લક્ષણ એક જ છે.) વાયુ સંબંધી વિદ્રધિ હોય તો કાળો તથા રાતો, ક્ષણમાં મોટો અને ક્ષણમાં નહાનો, અને અત્યંત વેદનાવાળો ઉંચો હોય છે. પિડા સંબંધી વિદ્રધિ હોય તો કાળાશવાળો, બળતરા અને તાવથી મુક્ત હોય છે. કફ સંબંધી વિદ્રધિ શરાવલા જેવો અને ચીકણો હોય જેનું નિયમ વગર લાંબી મુદતે પાકવાપણું હોય છે. ક્ષીત સંબંધી વિદ્રધિ હોય તો, તરસ અને બળતરા થાય છે. લોહી સંબંધી વિદ્રધિ હોય તો વ્યથાવાળો, બળતરા અને તાવવાળો હોય છે. ૧-૪૧

સ્થાનના ફેરફારથી ચિન્હોનો ફેરફાર જાણવા માટે અત્યંતરના વિદ્રધિઓની વ્યાખ્યા.

વ્યથાદાહજ્વરકરોરક્ત વિદ્રધિરુચ્યતે ॥

પૃથકસંભૂયવાદોષાઉચ્છ્રિતાગુલ્મરૂપિણમ્ ॥ ૫ ॥

વલ્મીકવત્સમુન્નદ્વમંતઃ કુર્વતિવિદ્રધિં ॥

૧ દેવાસ્તેમુખેનાભ્યાંકુક્ષૌવંક્ષણયોસ્તથા ॥ ૬ ॥

બુકયોઃ ક્ષીઢિયકૃતિહૃદયેક્લોમ્નિવાતથા ॥

તેષાંક્તાનિલિંગાનેવાહ્યવિદ્રધિલક્ષણૈઃ ॥ ૭ ॥

જુદા જુદા અથવા સામટા મળીને કેપ પામેલા દોષો ગુદાની અંદર, પેડુના અમ્મ લાગમાં નાભિની અંદર પેટમાં સાથળના સાંધાઓની અંદર, બગલોની અંદર, ખરલની અંદર, જમણા પડખાની ગાંઠની અંદર, હૃદયની અંદર અથવા તરશ લાગવાના સ્થાનની અંદર રાફડા જેવા ચોમેર ઉંચા અને ગુદમ જેવા રૂપવાળા વિદ્રધિને ઉત્પન્ન કરે છે. એ વિદ્રધિઓનાં લક્ષણો બાહ્યરના વિદ્રધિઓના લક્ષણો ઉપરથી સમજી લેવાં. ૫-૭

વિદ્રધિઓના શ્રાવના માર્ગો.

ડુંટીથી ઉપરના ભાગોમાં થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેઓનો શ્રાવ મોહોડામાંથી થાય છે. અને ડુંટીથી નીચેના ભાગોમાં થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓ પાકે ત્યારે તેઓનો શ્રાવ ગુદામાંથી થાય છે, અને ડુંટીમાં થયેલો અંદરનો વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેનો શ્રાવ તો મોહોડું તથા ગુદા એ બન્નેમાંથી થાય છે. ૭ા

વિદ્રધિઓનું સાધ્યપાથું વગેરે.

નામેરુપરિજાઃ પક્ષા યાંત્યુર્દ્ધમિતરેત્વધઃ ॥

અધઃસ્તુતેષુજીવેતુસ્તુતેરુર્દ્ધનજીવતિ ॥ ૮ ॥

ત્દન્નાગ્નિહોત્તેજસ્યૈયેષુતેષુભિન્નેષુબાહ્યતઃ ॥

જીવેત્લદાચિત્પુરુષો નેતરેષુ કથંચન ॥ ૯ ॥

વિદ્રધિયો ગુદામાંથી સ્વતા હોય તો માણસ જીવે છે પણ જો મોહોડામાંથી સ્વતા હોય તો માણસ જીવતો નથી. નાભિ હૃદય અને મૂત્રાશય એ સ્થાનકો વગરના અન્ય સ્થળોમાં થયેલા વિદ્રધિયો જો બાહ્યર પુટે તો

માથુસ કદાચ જીવે છે પણ એ વિદ્રધિઓ બાહાર ન કુટે તો
માથુસ કદી જીવતો નથી કેમકે તે મર્મ સ્થળો છે માટે. ૮-૯

વિદ્રધિઓની ચિકિત્સા.

જલૌક:પાતનંરક્તંસર્વસ્મિન્નૈવવિદ્રધૌ ॥

મૃદુર્વિરેકોલઘ્વન્નસ્વેદ:પિત્તોત્તરં વિના ॥ ૧૦ ॥

અપકેવિદ્રધૌયુંજ્યાદ્વ્રણશોફવદૌષધં ॥ ૧૧ ॥

(ઉપગતિ-છંદ)

સ્વેદોપનાહાયવશિશ્રૂમૂલ ગોધૂમમુદ્ગૈશ્વૃતેનયુક્તૈ:

લેપાવિધેયાસ્થવીક્ષણેનવિલીયતેવિદ્રધિરોગણ્ઃ॥૧૨॥

સઘળા પ્રકારના વિદ્રધિઓની ઉપર જળો લગાડવી,
કેમળ વિરેચન દેવું અને લંઘન કરવું એ સાફ છે. પિત્તની
અધિકતાવાળા વિદ્રધિ વિના બીજા વિદ્રધિઓની ઉપર
સ્વેદન કરવું એ પણ સાફ છે. જે વિદ્રધિ પાકેલો ન હોય
તેની ઉપર વ્રણસંબંધી સોજાનું ઔષધ કે જે હવે પછી
કહેવામાં આવશે તેની યોજના કરવી. અથવા—સ્વેદ ઉપ-
નાહ તથા જવ, સરગવાનું મૂળ, ઘઉં, મગ એઓનું ઘી
સહિત લેપન કરવામાં આવે તો તેથી ક્ષણવારમાં વિદ્રધિ
રોગ નાશ પામે છે. ૧૦-૧૨ અથવા—

નર્નવાનાગરદારુપથ્યાદ્વેપંચતૈશ્ચકૃતઃકષાયઃ ॥

સર્ગુપ્પુલ્હૈરુષુતૈલમિશ્ર:પીતોજયેન્માસુતદ્વિદ્રધિચ ॥૧૩॥

સાટોડીનું મૂળ, સુંઠ, દેવદાર અથા દારૂ હળદર, હરડે
અને બન્ને જાતનાં પંચમૂળ (દશમૂળ), એઓનો કવાથ
કરી તેમાં શોષેલો ગુગળ અને એરંડીયું તૈલ એ બન્નેને

મેળવીને પીવામાં આવે તો વાયુનો વિદ્રધિ મટી જાય છે. ૧૩ અથવા—

(અનુબુધ-છંદ)

પ્રલેપઃક્ષીરસંપિઠૈર્મધુકોશોરચંદનૈઃ ॥

પૈત્તિકેવિદ્રધૌ કાર્યઃ શતધૌતઘૃતેનચ ॥ ૧૪ ॥

(ખીરકાકોલી), જેઠીમધ, વાળો અને રતાંજલિ એઓને દુધમાં વાટીને (ઘી નાખીને) જાડો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી અથવા કાંસાના વાસણમાં સો પાણીથી ઘોએલા ઘીનું લેપન કરવામાં આવે તો તેથી પિત્ત સંબંધી વિદ્રાધનો નાશ થાય છે. ૧૪ અથવા—

પિબેદ્વાત્રિફલાકાથંત્રિવૃત્તકલ્પકાક્ષસંયુતં ॥

ગોશકૃન્મૂત્રસિકતાલોહૈઃ સંસ્વેદનં હિતં ॥ ૧૫ ॥

ત્રિક્ષ્ણાનો ક્વાથ કરી તેમાં નસોતરનો કલ્ક નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી પિત્ત સંબંધી વિદ્રધિ મટી જાય છે, અથવા ગાયનું છાણ, રેતી (અથવા ઇંટનો ભૂકો) અને લોઢાનું કીટું એઓને ગાયના મૂત્ર સાથે વાટીને જરા ઉના કરીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો એ સ્વેદ નથી કદં સંબંધી વિદ્રધિ મટી જાય છે. ૧૫ અથવા—

દશમૂલીકષાયો વાપ્રશસ્તઃ શ્લેષ્મવિદ્રધૌ,

હિંચુસૈંધવકાશીસશિલાજતુસમન્વિતઃ ॥ ૧૬ ॥

રુણસ્યત્વચાંકાથઃજયેદંતરવિદ્રધિં ॥ ૧૭ ॥

(ઉપજાતિ-છંદ)

હરીતકીસૈંધવધાતુકીનાંરજોઘૃતક્ષૌદ્રયુતંનિહંતિ ॥

અંતર્ધવંવિદ્રધિચિમુગ્રશોફં સમાક્ષિકંહંસિચશિશુમૂલં ॥ ૧૮ ॥

દશમૂળનો ક્વાથ કરીને પીવે તો કફના વિદ્રધિ ભાટે સારું છે. વાયવરણના છાલનો ક્વાથ કરીને તેમાં હિંગ, સૈંધવ, હિરાકસી અને શુદ્ધ શિલાજીત એઓનું ચૂર્ણ નાખીને પીવામાં આવે તો તેથી અંદરના વિદ્રધિઓ મટી જાય છે. અથવા—હરડે, સૈંધવ, ધાવડીનાં ફુલ એઓનું ચૂર્ણ ઘી અને મધ સાથે સેવન કરવામાં—કાલવીને ચાટવામાં આવે તો અંદરના વિદ્રધિઓ ઉગ્ર સોજા સહિત હોય તેઓનો પણ નાશ કરે છે. અથવા સરગવાના મૂળનેજ પાણીથી ઘોઈને પાણીથી વાટી વસ્ત્રથી ગાળીને તેનો રસ મધની સાથે પીવામાં આવે તો અંદરનો વિદ્રધિ મટી જાય છે. ૧૬-૧૮

(અનુબુધ-૭૬)

વિદ્રધ્યોઃકુશલઃકુર્યાદ્રક્તાંગંતુનિમિત્તયોઃ ॥

પિત્તવિદ્રધિવત્સર્વાઃક્રિયાનિરવિશેષતઃ ॥ ૧૯ ॥

રક્તચંદનમંજીષ્ઠા નિશામધુકગૈરિકેઃ

ક્ષીરેણવિદ્રધૌલેપો રક્તાંગંતુનિમિત્તકે ॥ ૨૦ ॥

લોહી સંબંધી વિદ્રધિ થયો હોય અથવા આગંતુક વિદ્રધિ થયો હોય અથવા જખમાદિ નિમિત્તથી વિદ્રધિ થયા હોય તો વૈદ્યે તેના ઉપર પિત્ત સંબંધીની વિદ્રધિની સર્વ ક્રિયાઓ ઉપયોગમાં લેવી. તથા રતાંજલિ, મજીઠ, હળદર, જેઠીમધ અને સોનાગેરૂં એઓને દુધમાં વાટીને તેઓનો લેપ કરવો. ૧૯-૨૦ અથવા—

દંતીચિત્રકગોદંતચિરબિલ્વાશ્વમારકાન્ ॥

અમ્લ પિષ્ઠાલિહેદ્વિદ્વાન્સશોફં પક્માનતં ॥ ૨૧ ॥

નેપાળાના ઝાડનું મૂળ, ચિત્રામૂળ, ગોદાંત (ગાયનો દાંત કે ગોદાંતી હરતાલ ?), કરકચનું મૂળ, અને કછેર મૂળ એઓને ખાટા પદાર્થમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો સોજા સહિત પાકેલો વિદ્રધિ પણ મટી જાય છે. ૨૧ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

દ્વિપંચમૂલીદેપ્તલાલુલ્લથત્રિવૃદ્યવૈર્ભૂર્જઘ્નિષ્ણુકૈઃ ॥

તૈલ્લંદિલૈરંડજમેતદેભિઃ સિદ્ધંદિતંવિદ્રધિગુલ્મશૂલે ॥૨૨॥

નાનાં પંચમૂળ તથા મોટાં પંચમૂળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, કળથી, નસોતર, જવ અને લોજપત્ર તથા સરગવો એઓનો તલ સહિત તૈલ અને એરંડ તૈલ સાથે સિદ્ધ કરીને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વિદ્રધિ શૂળ અને ગુલ્મ એઓના માટે હિતાવહ છે. ૨૨

વ્રણ-ગડ-ગુંબડ-ધાનાં નિદાન લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

વ્રણની ભેદ સહિત ઉત્પત્તિ.

શરીરાગંતુભેદેન વિજ્ઞેયો દ્વિવિધો વ્રણઃ ॥

દોષૈરાદ્યસ્તયોરન્યઃ શસ્ત્રાદિક્ષતસંભવઃ ॥ ૧ ॥

વ્રણના બે પ્રકાર છે એટલે શારીરિક વ્રણ અને આગંતુક વ્રણ એમ બે વિભાગ છે. તેમાં શારીરિક વ્રણ વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, તથા લોહી એઓના દૂષિત-પણાથી (પાંચ પ્રકારના) વ્રણ થાય છે અને આગંતુક વ્રણ શસ્ત્ર પ્રહાર કે અન્યપ્રહારથી ક્ષત-વ્રણ થાય છે, (એટલે સર્વ મળીને વ્રણના છ પ્રકાર છે.) ૧

વાતાદિ વાયુનાં લક્ષણો.

(શાલિની-છંદ)

વાત હોદઃ શ્વાસતાપ્તોદનંસ્યાત્પિત્તાતૃષ્ણામોહદાહજ્વરાસ્યુઃ
સ્નિગ્ધઃ પાંડુઃ શ્લેષ્મણોથવ્રણઃ સ્યાદ્રક્તાદ્રક્તંસ્તાવગુજ્જોલેલાહઃ ૨

વાયુના વાયુમાં સોંયાના લોંકાવા સમાન પીડાનું થવું, સ્થામતા તથા લબકાર કિંવા કળતર થાય છે. પિત્તના વાયુમાં તરસ, મોહ, બળતરા અને તાવ હોય છે. કફના વાયુમાં સ્નિગ્ધતા અને પાંડુતાપણું હોય છે અને લોહી સંબંધી વાયુમાં લોહીનું વહેવું અને બળતરા હોય છે. ૨ દુષ્ટ વાયુનાં અને શુદ્ધ વાયુનાં લક્ષણો વિષેની ભિન્નતા.

(ઉપજાતિ-છંદ)

દુષ્ટેષ્ણેષ્ણોષેતપૂતિપૂયસ્રાવશ્ચશોથોમૃશગંધતાસ્યાત્ ॥

શુદ્ધેવ્રણેપૂર્વવિપર્યયઃ સ્યાદતાસ્તથાક્ષેદવિવર્જિતાઃ સ્યુઃ ॥૩॥

દુષ્ટ-ખરાબ વાયુ હોય તો તેમાં લોહિનું અને ગંધાતિ રસીનું ઝરવું થાય છે, અને તેમાં સોજો તથા અત્યંત દુર્ગંધ હોય છે. અને શુદ્ધ વાયુ હોય તો એ ઉપર કહેલાં લક્ષણો હોતાં નથી અર્થાત્ તેથી વિપરીત લક્ષણો હોય છે અને રસી-કલેદથી વર્જિત હોય છે. ૩

વાયુની ચિકિત્સા.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

વ્રણો બંધેન મૃદુતાં યાતિ શુદ્ધયત્તિરોહતિ ॥

તસ્માદ્યત્નેન મતિમાનપદ્મબંધં ચ કારયેત્ ॥ ૪ ॥

વાયુ ઉપર પ્રથમ પાટો બાંધવો એ સહુથી સરસ

ઉપાય છે; કેમકે પાટો ખાંધવાથી વ્રણમાં કોમળતા થાય છે, અને શોધન થાય છે એટલા માટે મતિમાન વૈદ્યોએ યત્નપૂર્વક (ખડુ પોચો પણ નહીં તેમ ખડુ કઠણ પણ નહીં પરંતુ જેવો સુખ ઉપજે તેવો) પાટો ખાંધવો. ૪

કુર્યાદ્વિલેપનંપૂર્વેદ્વિતીયમવસેચનં ॥

તૃતીયમુપનાહંચ ચતુર્થી પાટન ક્રિયાં ॥ ૫ ॥

વ્રણમાં પ્રથમ (સોજને ઓછો કરે તેવો લેપ કરવો) સોજને ચોળીને કરમાવી નાખવો. પછી સોજની ઉપર ક્વાથ વગેરેથી સેચન કરવું, પછી સોજની ઉપર થોડાં થોડાં ઉનાં ઓષડો લુગડાથી ખાંધીને બાફ દેવો. પછી યોગ્ય પ્રકારે પાટો ખાંધવો. વળી સોજને ક્વાથ વગેરેથી સાફ કરવા. અને પછી તેમાં ભેંં આવે તેમ કરવું એમ છ પ્રકાર કરવા. (અન્ય ગ્રંથકારોએ અગીયાર પ્રકાર કહેલા છે. સુશ્રુતે તો તે ઉપર ૬૦ ઉપક્રમો કહેલા છે પણ તે તે ક્રમ તે તે ગ્રંથોથી જાણી લેવા.) ૫॥

પંચમંશોધનંષણ્ડરોપણંક્રમર્દ્યયતે ॥

વ્રણોવાતમ્ભવેત્કાર્યોલેપઃ શાસ્ત્રોટકત્વચઃ ॥ ૬ ॥

વાયુ સંખંધી વ્રણ ઉપર શાખોટક વૃક્ષની છાલનો લેપ કરવો. પિત્ત સંખંધી વ્રણ ઉપર ધરો, નાળીયર (ખડૂનાં મૂળીયાં) જેઠીમધ અને રતાંજળી એઓનો લેપ કરવો. કફસંખંધી વ્રણ ઉપર સરલ (દેવદાર), આવચી-બાવચી, કાળું નસોતર, મેઢાશીંગી અને આસોદ એઓનો લેપ કરવો. ૬ અથવા—

(૪૬૫૭-૪૬)

લેપોહિતઃપિત્તકૃચતેદૂર્વાનાલીકયટ્ટીમધુચંદનૈશ્વ ॥

લેપઃકફોત્થેસરલાજગંધાકાલાજસુંગીહયગંધિકાભિઃ ॥૭॥

ઉબરો, પીપળો, પીપર, વડ અને નેતર એઓની છાલોને વાટીને તેનો ઘી સહિત લેપ કરવામાં આવે તો આગંતુક વ્રણ, લોહીસંબંધી વ્રણ અને પિત્ત-સંબંધી વ્રણ મટી જાય છે. ૭

ઔદુંબરાશ્વત્થવટીવટાનાંસંવેતસંવલ્કલમમ્બુપિટ્ટં ॥

લેપઃપ્રયોજ્યઃસઘૃતોવ્રણેચહ્યાગંતુકેરક્તભવેચશોકે ॥ ૮ ॥

(અનુષ્ટુપ-૪૬)

વિધિર્વિષગ્નોવિષજેપિત્તગ્નોવાહિતોવિધિઃ ॥

સ્નિગ્ધામ્લલવણોર્વાતેપિત્તેશોતઃપયોયુતઃ ॥ ૯ ॥

ક્ષારમૂત્રયુતઃકોષ્ણઃકફેસ્નિગ્ધન્વશાંતયે ॥

કઠિનાનાંચશોફાનાંદારુણાનાંરુજાવતાં ॥ ૧૦ ॥

સ્વેદંવિધાયપાકાર્થંકુર્યાચ્છોણિતમોક્ષણં ॥

અંતઃપૂયેપુરોગેષુભેદનંશસ્તમુચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

વિષજન્ય વ્રણ ઉપર વિષને હરનારાં ઔષધોની ક્રિયા કરવી. અથવા તે ઉપર પિત્ત નાશ કરનારી ક્રિયાઓ કરવી. વાયુ સંબંધી સોજા ઉપર સ્નિગ્ધ, ખાટા અને લવણ એવા પદાર્થોનાં તે ઉપર સિંચનો કરવાં. પિત્ત સંબંધી સોજા ઉપર શીતલ ઔષધો અને દુધ એઓનો ઉપયોગ (સિંચન) કરવો. કફ સંબંધી સોજા ઉપર ક્ષાર મૂત્ર યુક્ત ઉષ્ણ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો જેથી

કફના ચિકિત્સાપણની શાંતિ થાય છે. ભયંકર અને કઠણ પીડાવાળા સોજને પકવવા માટે સ્વેદવિધિ કર્યા પછી લોહી કઢાવવું, ૫૩ ભરાયલા વ્રણને ચીરવાંજ સારાં કહેલ છે. ૮-૧૧

કપોતકંકગૃધ્રાણાંવિઙ્ઘાક્ષારોવિદારણમ્ ॥

અત્યર્થઃકરિન્દ્રોપેહસ્તિદંતપ્રલેપન ॥ ૧૨ ॥

હોલાની, કંકપક્ષીની તથા ગરધેલની એઓની અધાર અને ક્ષાર એઓ વ્રણને પકવીને ફેડી નાખવામાં અતિ ઉપયોગી છે.

વ્રણ બહુ જ કઠણ હોય તો હાથીના દાંતને ઘસીને તેનો (એક બિંદુ જેટલો) લેપ કરવો જેથી કઠીણ સોજે પણ અવશ્ય લેદાઈ જાય છે. ૧૨ અથવા—

યવગોધૂમમાષાણાંચૂર્ણલેપઃ પ્રશસ્યતે ॥

નચાપિમુખમાર્લિપેત્તેનદોષઃ પ્રસિચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

તતઃપ્રક્ષાલયેત્કાયૈઃપટોલીનિવપત્રજૈઃ ॥

ત્રિફલાસ્વદિરોદાર્વીન્યગ્રોધાદિર્હિતઃસદા ॥ ૧૪ ॥

જવ, ઘઉં અને અડદ એઓના લોટની લુપરીઓ— પોલ્ટીસો બાંધવાથી પણ સોજે દબાઈ જાય છે, હમેશાં લેપ કરતી વખતે ગુબડાનું મ્હોં જ્યાં થવાનું જણાતું હોય તે ભાગને ખુલ્લો રાખીને આસપાસ લેપ કરવો; કેમકે એમ કરવાથી વ્રણની અંદરના દોષો સ્તવી જાય છે. અર્થાત્ સોજને દબાવવા માટે જે લેપ કે પોલ્ટીસ લગાડેલ હોય તે સુકાવા દેવો પણ મુખને ખુલ્લું રાખીને લગાડવો. ૨

પછી (એટલે ગુંબડું ફાટ્યા પછી) કડવા પરવળ અને લીંબડાના પાંદડાં એએનો કવાથ કરીને તેથી વ્રણને ઘોઈ સાફ કરવો, (આ કવાથ સર્વ વ્રણો ઉપર ઉપયોગી)
અથવા—ત્રિક્ષ્ણા, ખેર, દાડહળદર અને વડ એએના કવાથથી પણ વ્રણોને સાફ કરવામાં સદા હિતકારી છે.
૧૩-૧૪ અથવા—

एकं वा सारिवामूलं मधुना व्रणशोधनं ॥ १५ ॥

એકલું ઉપલસરીનું મૂળ મધસહિત લેપન કરવામાં આવે તો સઘળા વ્રણોનું શોધન કરે છે. ૧૫ અથવા—

(ઉપભત્તી-છંદ)

निशायुगंमैधवनिंबपत्रमधूकयष्टीत्रिवृतातिलाश्च ॥

एभिःप्रपिष्टैर्घृतयुक्तलेपःसर्वव्रणेशोधनरोपणश्च ॥ १६ ॥

હળદર, દાડહળદર, સિંધાલુણ, લીંબડાનાં પાંદડાં, જેડીમધ, નસોતર અને તલ એએને વાટી ઘી સાથે મેળવીને ચોપડવામાં આવે તો તેથી સર્વ પ્રકારના ગડ-ગુંબડ-ઘા સાફ થઈ જાય છે અને અંકુર રૂઝ પણ લાવે છે. ૧૬ અથવા—

(અનુષ્ટુપ છંદ)

सूक्ष्ममुखानव्रणान्वन्त्याशोधयेत्संधिमर्मजान् ॥

निंबपत्रघृतक्षौद्रदार्वीमधुकसंयुता ॥ १७ ॥

લીંબડાનાં પાંદડાં (ના કલ્કની દીવટ અથવા), દાડહળદર, જેડીમધ, ઘી અને મધ સહિત કલ્ક કરી તેની ખત્તિ કરી ઝીણા મોહોડાવાળા વ્રણોમાં તથા સાંધાઓમાં

અને મર્મ સ્થાનોમાં થયેલા વ્રણોમાં ખોસવામાં આવે તો તેથી વ્રણો સાફ થઈ જાય છે. ૧૭ અથવા—

તલના કલકની દિવટ કિંવા કલક ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તે સર્વ પ્રકારના વ્રણોને સાફ કરે છે અને રૂઝ પણ લાવે છે.

वर्तिस्तिलानांकल्कोवाशोधयेद्ब्रणरोपणः ॥

निर्वापणंघृतक्षौद्रेच्छिन्नदग्धव्रणोष्मणां ॥ ૧૮ ॥

रसेन बहुपुत्र्यायाःसेकंकुर्यान्मुदुर्मुहुः ॥

तिलाः पयः सिता क्षौद्रं तैलमधुक चंदनं ॥ ૧૯ ॥

लेपनं शोफ रुग्दाह युक्तान्निर्वापयेद्ब्रणान ॥

करंजारिष्टनिर्गुंडीरसो हन्यात् कृमीनव्रणे ॥ ૨૦ ॥

શસ્ત્રના વાગવાથી કે અન્ય કોઈ પ્રહારના વાગવાથી ઘા થયો હોય તેમાં તથા દાઝવાથી આંદી પડી હોય તેમાં વી અને મધ ભરવું. અથવા— બહુપુત્ર્યાના (શતાવરી કે ભોંયઆંબલીના) રસથી વારંવાર શેક કરવો. અથવા, તલ, દુધ, સાકર, મધ, તૈલ, જેડીમધ અને રતાંજલી એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો ખીડા અને બળતરા સહિત વ્રણનો સોજો મટી જાય છે. અથવા કરકચના ઝાડનું મૂળ, લીંબડો અને નગોડ એઓના રસનો લેપ કરવામાં આવે તો વ્રણમાં જીવાત પડેલ હોય તેનો નાશ કરે છે. ૧૮-૨૦ અથવા

सुरसादिरसैर्लेपो लेपनं लथुनैश्च ॥

निम्बपत्रवचाहिंगुसर्पिलवणसर्पवैः ॥ ૨૧ ॥

ધૂપનંકુમિરક્ષોધ્નંત્રણકંઙ્કુરુજ્ઞાપદં ॥ ૨૨ ॥

(ઉપખ્યાત-છંદ)

કપોતકાનાંચશુનશ્ચશીર્ષસૈંધવંચિત્રકમૂલમિશ્રં ॥

તદશ્વલિંગસ્યરસેનપિષ્ટંત્રણપ્રલેપાજ્જનનંદિરોમ્ણાં ॥૨૩॥

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

મનઃશિલા ચ મંજિષ્ઠા સલાક્ષા રજનીદ્વયં ॥

પ્રલેપઃ સઘૃતઃક્ષોદ્રઃસ્તદ્વિશુદ્ધિકરંપરમ્ ॥ ૨૪ ॥

સુરસાદિ ગણુના રસોનો લેપ કરવાથી અથવા લસણુનો લેપ કરવાથી અથવા લીંગડાનાં પાંદડાં, વજ, હોંગ, વી, સિંધાલુણુ અને સરશવ એઓની ધુવાડી આપવામાં આવે તો ત્રણમાં પડેલી જીવાત, ત્રણની રૂક્ષતા, ત્રણમાંની વલુર અને પીડા એઓનો નાશ કરે છે. અથવા હોલાનું મસ્તક, લસણુ, સિંધાલુણુ અને ચિત્રામૂળ એઓને અશ્વલિંગના રસમાં ઘુંટી તેઓનો ત્રણ ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો ત્રણ મટીને ફરી તે જગ્યાએ વાળને ઉગાડે છે. ૨૧—૨૪ અથવા—

અયોરજઃ સકાસીસં ત્રિફલા કુમુમાનિ ચ ॥

પ્રલેપઃ કુરુતેકાર્ણસઘ્ર એવ નવત્વચિ ॥ ૨૫ ॥

મણુશિલ, મજીઠ, લાળ, હળદર અને દારૂહળદર એઓનું ચૂર્ણ કરી તેને મધથી તથા ઘીથી કાલવીને ચોપડવામાં આવે તો તેથી ત્રણના સ્થળની આમડીનો રંગ શરીરની આમડીના સમાન કરી દે છે. ૨૫ અથવા—

પૂતિગંધાન્વિવર્ણાચમહાસ્રાવાન્ મહારુજઃ ॥

ત્રણાન્શુદ્ધાન્વિજ્ઞાયશોધનૈઃ સમુપાચરેમ્ ॥ ૨૬ ॥

લોઢાનો ભૂકો, હીરાકસી, હરડો બેહોડાં, આમળાં અને લવંગ એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો તુરત ત્રણની જગ્યાએ નવી આમડી લાવે છે. ૨૬

જીર્ણશાલ્યોદનં સ્નિગ્ધમમ્લમુસ્તં દ્રવોત્તરં ॥

મુંજાનોજાંગલૈર્માસૈઃ શીઘ્રં ત્રણમપોહતિ ॥ ૨૭ ॥

તે ત્રણમાંથી ખરાબ ગંધ આવતો હોય, ખરાબ વર્ણ જણાતો હોય, તેમાંથી ૫૩ બહુ જ નીકળતું હોય અને વેદના વિશેષ થતી હોય તો તેને અશુદ્ધ ત્રણ સમજીને તેનું શોધન કરવાના ઉપચારોથી શોધન કરવાં. ૨૭

ત્રણવાળાને ભોજન દેવા વિષે.

તંદુલીયકજીવંતીસુનિષ્ણકવાસ્તુકૈઃ ॥

બાલમૂલકવાર્તાકપટોલૈઃ કારવેલૈકૈઃ ॥ ૨૮ ॥

સદાહિમૈઃ સામ્પલકૈર્ઘૃતમૃષ્ટૈઃ સસૈંધવૈઃ ॥

અન્યૈરેવંવિઘૈર્વાપિમુદ્રાદીનાં રસેન વા ॥ ૨૯ ॥

ત્રણેશ્વયથુરાયાસાત્સચ રાગશ્ચ જાગરાત્ ॥

તૌચરુક્ચદિવાસ્વાપાત્તેચમૃત્યુશ્ચમૈથુનાત્ ॥ ૩૦ ॥

જાંગલ દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસોના રસાઓ, તાંદળાં, મીઠી ડોડી, બથવો, સુનિસરણક, નાહના મૂળ, રીંગણાં, પરવળ, કારેલાં, દાહિમ તથા આમળાં એઓને ઘીમાં શેકી સિંધાલુણ નાખીને એઓની સાથે અથવા એવા ગુણોવાળા બીજા પદાર્થોની સાથે અથવા મગ વગેરેના રસની સાથે

જરા ઉનો, સ્નિગ્ધ અને પાતળો જુના રાતા ચોખાનો ભાત ખાવામાં આવે તો તેથી ત્રણ તુરત મટી જાય છે. ૨૮-૩૦

ત્રણવાળાને ત્યજવા યોગ્ય કામો.

સઘઃ ક્ષતંત્રણં વૈઘઃ સશૂલં પરિષેચયેત્ ॥

યષ્ટીમધુકમિશ્રેણનાઽતિશીતેનવારિણા ॥ ૩૧ ॥

ત્રણ થયા છતાં જો પરિશ્રમ-મહેનત કરવામાં આવે તો સોજો ચઢે છે, ઉબાગરો કરવામાં આવે તો સોજો ચઢે છે તથા રતાશ પણ થાય છે, દિવસે સુવામાં આવે તો સોજો રતાશ અને પીડા એ ત્રણે થાય છે અને મૈથુન કરવામાં આવે તો સોજો, રતાશ, પીડા અને મૃત્યુ એ ચારે થાય છે. ૩૧

આગતુક ત્રણની ચિકિત્સા.

કપયા મધુરાઃ શીતાઃ ક્રિયાઃ સર્વાઃ પ્રયોજયેત્ ॥

ક્રુદ્ધેસઘોત્રણેયુંજ્યાદૃઢ્વચાધશ્વશોધનં ॥ ૩૨ ॥

લંઘનંચવલંજ્ઞાત્વા ભોજનંચાસ્રમોક્ષણં ॥

અતિનિઃસૃતરક્તસ્તુકદૃષ્ણંશોણિનંપિબેત્ ॥ ૩૩ ॥

રક્તક્ષયાત્તત્રરુજઃ કરોતિપવનોભૃશં ॥

સ્નેહપાનંપરિષેક લેપઃ સ્વેદોપનાહકમ્ ॥ ૩૪ ॥

કુર્વીતસ્નેહવસ્તિચમારુતઘ્નોપધૈર્મિપક ॥

સઘોત્રણાનાં સપ્તાહં પશ્ચાત્પૂર્વોક્તમાચરેત્ ॥ ૩૫ ॥

સઘોત્રણેવૃતક્ષોદ્રસેચનંકોષ્ણમિષ્યતે ॥

આમાશયસ્યે રુધિરેવમનં પથ્યમુચ્યતે ॥ ૩૬ ॥

શૂળસહિત આગંતુજ વ્રણ (શસ્ત્રઅસ્ત્રથી શરીર ભેદાતાં—
છેદાતાં—ઘવાતાં ને ઘા-ગુળડ થાય તે) ઉપર વૈદ્ય જેઠી-
મધથી મિશ્ર કરેલા ઉના ઘીનું સેવન કરવું. આગંતુજ
વ્રણોની ઉપર સઘળી કષાયલી, મધુર અને શીતળ ક્રિયાઓ
કરવી. આગંતુજ વ્રણ કોપ પામ્યો હોય તો ઉલટીથી
તથા રેચથી શરીરને સાફ કરવું. ગળનો વિચાર કરીને
લાંઘણ પણ કરાવવું. યોગ્ય ભોજનો દેવાં અને યોગ્ય
લાગે તો લોહી પણ કઢાવવું. લોહી હદ કરતાં વધારે
નીકળે તો થોડું ગરમ લોહી પીવું. લોહીનો ક્ષય થવાથી
વાયુ અત્યંત પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે. જો એનજ બન્યું
હોય તો સ્નેહપાન કરવું, સેચન કરવું, લેપ કરવો, ઉપનાહ
સ્વેદ કરવો, સ્નેહની પિચકારીઓ મારવી અને વાયુનો
નાશ કરનારાં ઔષધો કરવાં. આગંતુજ વ્રણોની ઉપર
પ્રથમ સાત દિવસ લગી તો ઉપર કહી તે ક્રિયાઓ કરવી
અને પછીથી પ્રથમ વ્રણ ચિકિત્સામાં જે ઉપાય કહી ગયા
છીએ તે ક્રિયાઓ આદરવી. ૩૨-૩૬

પ્રકાશયસ્થદેયં ચ વિરેચનમસંશયં ॥

કાથોવંશંત્વ ગૈરંડસ્વદંષ્ટાંખમિદા કૃતઃ ॥ ૩૭ ॥

દિગુમૈંધવસંયુક્તકોષ્ઠસ્થંસ્ત્રાવયેદમૃક ॥

યવકોલકુલ્લન્થાનાંનિર્મિલેનરસેનચ ॥ ૩૮ ॥

મુજીતાન્નંયવાગ્નંચાપિવેન્સૈંધવસંયુતામ્ ॥ ૩૯ ॥

(શાદુલચિકિત્સા-૭૬)

જાતીનિવપટોલપત્રકટુકાદાર્વીનિશાસારિવામંજિષ્ઠા ॥

ભય સિન્ધુતુત્યમધુકૈર્નક્તાહવીજૈઃસમૈઃ ॥ ૪૦ ॥

આગંતુજ વ્રણો ઉપર ઘી, મધ ઉનાં કરીને સેવન કરવાં, જો રૂદ્ધિર આમાશયમાં રહ્યું હોય તો ઉલટી કરાવવી એ હિતકારી છે અને પકવાશયમાં રહ્યું હોય તો અવશ્ય જીલાળ દેવો. અથવા વાંસની છાલ, એરડો, ગોખરૂ અને પાષાણભેદ એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં હિંગ, સિંધાલુણ નાખીને પીવામાં આવે તો કોઠામાં રહેલું લોહી ઝરી જાય છે.

આગંતુજ વ્રણવાળાને જવ, મીઠાં મોટાં બોર અને કળથી એઓના સ્નેહ વિનાના રસની સંગાથે અન્ન જમવું. અથવા સિંધાલુણ નાખીને ચવાગૂ (પાતળી થૂલી) પીવી. ૩૭-૪૦

સર્પિઃ સિદ્ધમનેકમૂક્ષમવદનામર્માશ્રિતાઃસ્રાવિણો ॥

ગંભીરાઃ સરુજોત્રણાઃ સગતિકાઃ શુદ્ધયંતિરોઢંતિચ ॥૪૧॥

ચંબેલીનાં પાદડાં, લીંબડાનાં પાંદડાં, કડવા ઘોલાનાં કે કડવાં તુરીયાનાં પાંદડાં, કડુ, ઢાડહળદર, હળદર, ઉપલ-સરી, મજીઠ, હરડે, મીણુ, શોધેલું મોરથુથું, જેથીમધ અને કરંજનાં બીજ (કચ્ચાં ?) એઓને સરખે ભાગે લઈ તેઓનો કલક કરી તેથી પકાવવામાં આવેલું જીરૂત્યાદિ ઘૂત કહેવાય છે. આ ઘીનાં લગાવવાથી ઝીણા છીદ્રવાળા, મર્મ સ્થળોમાં રહેલા સાવવાળા, ઊંડા, વેદનાવાળા અને અંગોમાં ગતિ કરનારા વ્રણો સાફ થઈ જાય છે અને લોં-રૂઝ આવી જાય છે. ૪૧ અથવા--

(ઉપરના પાઠમાં મીણુને પ્રથમથીજ ઘીમાં નાખવાનું કહ્યું છે તદ્દપિ વૃદ્ધ વૈદ્યોની અને ગુરૂપરંપરાની રીતિ પ્રમાણે જીરૂત્યાદિ ઘૂત તૈયાર કરી રહ્યા પછી જ તેમાં મીણુને નાખવું).

(વસંતતિલકા-છંદ)

જાતીપટોલપિત્તુમંદકરંજ પત્રે તિક્તાનિશાદ્વયજમધૂકકરં
વીજૈઃ ॥ પથ્યાકળાકમલલોધ્રકપન્નકૈશ્વસ્ફોતાજવીજગદસિકથ
કતુત્થકૈશ્વ ॥ ૪૨ ॥

અમ્ભિઃ સમૈસ્તુતિલતૈલમિદં વિપક્વં શસ્તંત્રણેષુ સકલેષુ ચકુષ્ઠ
રોગે ॥ દદ્રૂવિસર્પવિષક્રીટકસર્પદષ્ટે સઙ્ગઃ ક્ષતેષુ નિશ્વદંતભવક્ષતેષુ ૪૩

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

મર્દનાર્થમિદં તૈલં હિતં શોધનરોપણં ॥

શસ્ત્રપ્રહારવિદ્દેષુ દુષ્ટમાંસે પ્રશસ્યતે ॥ ૪૪ ॥

અંબેલીનાં પાંદડાં, કડવા ઘોલાનાં કે કડવાં તુરીયાનાં
પાંદડાં, લીંબડાનાં પાંદડાં, કરકચનાં પાંદડાં, કડુ, હળદર,
દારૂહળદર, કરકચના ગોળા, જેઠીમધ, હરડે, લીંડીપીપર,
નીલું કમળ, લોધ્ર, પદ્મક, અરાતા આકડાંનાં મૂળ,
ઉપલેટ, મીણુ અને મોરચુથું એટલાં ઓષડોને સમાન
ભાગે લઈ તેઓનો કલ્ક કરીને તલના તૈલમાં પકાવીને
ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના ત્રણોને મટાડવા
સારું છે તેમ જ કોઢ, દાદર, વિસર્પ, ઝેરી જીવડાઓના
ડાંખનું ઝેર, સાપનું ઝેર, નાબ દાંત વગેરેથી થયેલાં આગં-
તુજ ત્રણો અને શસ્ત્રઅસ્ત્રાદિના પ્રહારથી થયેલા ત્રણો
એઓને મટાડવા આ જીવ્યાદિ તૈલનો માલેસ કરવામાં
આવે તો તે ત્રણોને શુદ્ધ કરે છે, તેમાં જલદી ભોંય લાવે
છે. શસ્ત્રપ્રહારથી કે તીરભાલા વગેરેથી વિંધાઈ જવાથી
જે ત્રણુ થયેલા હોય તેથી દુષ્ટ માંસ થાય છે તેને કાઢાડી
નાખવામાં પણ આ તૈલ ઉપયોગી છે. ૪૨-૪૪

(ઉપજાતિ-છંદ)

ફલત્રિકંવ્યોષવિડંગમુસ્તામૃતાપટોલીહપુષાવિશાલાઃ ॥

નિશાદ્યંપૌષ્કરચવ્યવદ્ધિ ક્ષારોવિડંસૈંધવતુંવરૂણિ ॥૪૫॥

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

સૌવર્ચલંપ્રથિકદેવદારુમાતંગકૃષ્ણાશ્વશમંચિચૂર્ણ ॥

તસ્માન્નચૂર્ણાદ્વિગુણઃપુરઃ સ્યાત્કોલપ્રમાણાગુટિકાવિધેયા ૪૬

સામક્ષિતાક્ષૌંદ્રયુતાનિહન્યાદૃષ્ટવ્રણાન્કાસભગંદરાંશ્ચ ॥

અનાદમુન્માદકમંત્રવૃદ્ધિ મષ્ટોદરાણ્યશ્મરિમૂત્રકૃત્ત્વં ॥૪૭॥

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સપ્તવિંશતિકોનામગુગ્ગુલુવ્રણનાશનઃ ॥

અથવા ત્રિફલાયુક્તોગુગ્ગુલુવ્રણનાશનઃ ॥ ૪૮ ॥

સઘનશ્લેાની ચિકિત્સા.

હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, મુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, મોથ, ગળો, કડવાં પરવળ, હોંશ, ઇંદ્રવાણ્ણી હળદર, દાડહળદર, પોકર મૂળ, ચવક, ચિત્રામૂળ, જવખાર, બિડલવણુ, સિંધાલુણુ, તુંબડ, સંચળ, પિપરીમૂળ, દેવદાર અને ગજપીપર એઓ સર્વને સરખે ભાગે લઇને તેઓનું ચૂર્ણ કરીને તેથી બમણો શુદ્ધ ગુગળ મેળવીને તેની બેર જેવડી ગોળીઓ વાળી મધસહિત ખાવામાં આવે તો દુષ્ટ પ્રણો, ઉધરસ, ભગંદર, આક્રો, ઉન્માદ, અંત્રવૃદ્ધિ, આઠે પ્રકારના ઉદરરોગ, પથરી, મૂત્રકૃરધ્ એઓનો આ સપ્ત વિંશતિ ગુગળ નાશ કરે છે. અથવા હરડે, બેહેડાં અને

આંખનાં સહિત શોષેલા ગુગળને સેવવામાં આવે તો પ્રભુનો નાશ કરે છે. ૪૫-૪૮

અગ્નિ વગેરેથી બળેલાના લેદ તથા ચિકિત્સા.

વ્રણઃપ્લુષ્ટાદિભેદેનવહ્નિદગ્ધશ્ચતુર્વિધઃ ॥

પ્લુષ્ટેવહ્નિનપ્રતપનંકાર્યમુષ્ણંતથૌષધં ॥ ૪૯ ॥

દુર્દગ્ધેતુક્રિયાંકુર્યાચ્છીતામુષ્ણાં તતઃ પુનઃ ॥

ઘૃત લેપનસેકાંસ્તુશીતાન્યેવાસ્ય કારયેત્ ॥ ૫૦ ॥

અતિદગ્ધે વિશીર્ણાંનિ માંસાન્યુઘૃત્યશીતલાં ॥

ક્રિયાકુર્યાદ્દિષક્પશ્ચાચ્છાલિતંદુલકંદલૈઃ ॥ ૫૧ ॥

તિંદુકયાસ્ત્વક્ષાયૈર્વાઘૃતમિશ્રૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥

સમ્યગ્દુર્દગ્ધેતુગોક્ષીરીપ્લક્ષચંદનગૌરિકૈઃ ॥ ૫૨ ॥

સામૃતૈઃ સર્પિષા યુક્તૈરાલેપં કારયેદ્દિષક્ ॥ ૫૩ ॥

દુષ્ટવ્રણાદિ લેદોએ કરીને અગ્નિદગ્ધના ૪ પ્રકાર છે. અર્થાત્ અગ્નિથી દાઝેલાના પુષ્ટ-પુષ્ટ, દુર્દગ્ધ, સમ્યક્દગ્ધ અને અતિદગ્ધ એમ ચાર લેદ છે તે પૈકી પુષ્ટદગ્ધ માટે તો ગરમ ઔષધો કરવાં, દુર્દગ્ધ ઉપર શીતળ ક્રિયાઓ કર્યા પછી ગરમ ક્રિયાઓ કરવી; પરંતુ તેના ઉપર જે ઘી ચોપડવું હોય તો ટાઢું જ ચોપડવું. અને જે રેડવું એ પણ ટાઢું જ રેડવું. અતિદગ્ધથી જે માંસ વિખાઈ ગયું હોય તે માંસને કાઢાડી નાખીને પછી શીતળ ક્રિયાઓ કરવી અને તદ્દનંતર વૈદ્યે રાતા ચોખ્ખાં ચૂર્ણ ભભરાવવું. અથવા ટીંબરૂની છાલના ચૂર્ણને ઘીમાં વાટીને ચોપડવું.

અથવા તેનો ક્વાથ કરીને તેમાં ઘી મેળવીને ચોપડવું જેથી આરામ થાય છે. સમ્યગ્દૃઘ હોય તો વંશકોચન, પીપળો, રતાંજલિ, સોનાગેરૂ અને ગળો એઓને વાટી ઘીમાં મેળવીને ચોપડવા. ૪૬-૫૩

(શાર્દૂલવિક્રિડીત-છંદ)

અંતર્દમકુવેરકો દહનજં લેપાન્નિહંતિવ્રણમશ્વત્થસ્યવિશુષ્ક
વલ્કલકૃતં ચૂર્ણં તથા ગુંઠનાત્ ॥ અભ્યંગાન્વિનિહંતિતૈલમશ્વિલંગંઢૂ-
પદૈઃ સાધિતંપિષ્ઠાશાલ્મલિમૂલકં જલાગતાલેપાત્તથાવાલુકા ॥૫૪

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

યવભસ્મયવક્ષારો તૈલાક્તો સંપ્રલેપનાત્ ॥

ઠરતઃ શિશ્વિદાહોત્થં વ્રણ દાહં ચ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૫૫ ॥

અગ્નિથી દાઝેલા ભાગમાં બળતરા થતી હોય તો કુબેર (તૂણી) ને અંતર્ધૂમ કરીને તેની રાખ લેપવામાં આવે તો તેથી પણ વ્રણનો નાશ થાય છે. અથવા— પીપળાના સુકાં છોડીઆનું ચૂર્ણ કરીને તેને ચોપડવામાં આવે તો તેથી પણ વ્રણનો નાશ થાય છે. અથવા— ગાંડપદ્ધતી સિદ્ધ કરેલું તલનું તૈલ ચોળવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના વ્રણો મટે છે. અથવા—શીમળાનાં મૂળી-આનું મૂળ તથા માટીને પાણી સાથે ઘુટી તેનો લેપ કરવામાં આવે તો વ્રણો મટી જાય છે. અથવા—જવની રાખને અથવા જવખારને તૈલ સાથે ચોપડવામાં આવે તો અગ્નિથી દાઝેલા વ્રણની બળતરાને તુરત હરી લે છે. ૫૪-૫૫ અથવા—

સુધા પુરાતની દગ્ધા વારિણા પરિપેષિતા ॥

લેપેનૈતૈલદગ્ધસ્ય વિસ્ફોટવ્યાધિનાશિની ॥ ૫૬ ॥

જુની છોને કિંવા જુના ચૂનાને બાળીને પાણીમાં વાટીને ચોપડવામાં આવે તો ઉકળતા તૈલથી દાઝેલ હોય તેના વ્રણોની વ્યાધિનો નાશ કરે છે. ૫૬

સ્નુહ્યર્કક્ષીરસિક્તેનગવ્યંસર્પિર્નિષેચયેત્ ॥

શૈલૂષત્રિફલાદાર્વીકાથોરોચનયાયુતઃ ॥ ૫૭ ॥

અક્ષિજેષુચકર્તવ્યમનેનાશ્ચોતનંદિતં ॥

મધુચ્છિદ્રંસમધુકંલોઘ્રંસર્જ રમં તથા ॥ ૫૮ ॥

મંજિષ્ઠાચંદનમૂર્વાપિષ્ઠાસર્પિર્વિપાચયેત્ ॥

સર્વેષામગ્નિદગ્ધાનાં વ્રણરોપણમુત્તમમ્ ॥ ૫૯ ॥

ચોરનું કે આકડાનું દુધ આંખમાં પડી ગયું હોય તો, ગાયનું ઘી આંખમાં નાખવું—લેંચવું. અથવા, શૈલૂષ (પીળી) હરડે, બેહેડાં, આંખળાં, દારૂ હળદર અને ગૌ-લોચન એઓનાં કવાથનાં, આંખને બે આંગળીઓ વડે (દરદીની આંખને) ઉઘાડી રાખીને તેમાં ચોગ્ય વિધિ યુક્ત ટીપાં નાખવામાં આવે તો તે હિતકારક છે. અથવા મીણુ, જેઠીમધ, લોદર, રાણ મજીદ, ચંદન, પીલુડી, એ-ઓને ઘુંટીને ગાયના ઘીમાં પકાવીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો ચારે પ્રકારના દગ્ધ વ્રણોને રૂઝ લાવવા અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે. (આ સિક્કથાદિ ધૃત કહેવાય છે.)

૫૭-૫૯ અથવા—

દગ્ધવ્રણરુજાસ્રાવ દાહવિસ્ફોટનાશનં ॥ ૬૦ ॥

કડવા તુરીયાના કે કડવા પરવળના કવાથથી અને કલ્કથી પકાવેલું સરસીયું તેલ દાઝયાથી થએલા વ્રણને, વેદનાને, સ્ત્રાવને, બળતરાને અને ફેદાઓને નષ્ટ કરે છે. ૬૦ (આ પટોલાદિ તેલ કહેવાય છે.)

વ્રણગ્રંથીનો ઉપાય.

કંપિલ્લકંવિડંગાનિત્વચોદાર્વ્યાસ્તથૈવચ ॥

પિષ્ટતૈલંચપક્તવ્યં વ્રણગ્રંથિહરં પરં ॥ ૬૧ ॥

કપિલો, વાવડીંગ અને દાડહળદરની છાલ એઓને વાટી કલ્ક કરી પકાવવામાં આવેલું તેલ વ્રણગ્રંથીને મટાડે છે એમાં સંશય નથી. ૬૧

વ્રણરોગીને ત્યજવા યોગ્ય પદાર્થો.

અત્યમ્લંદધિશાકંચમાંસમાનૂપવારિજં ॥

ક્ષીરં ગુરુણિચાન્નાનિ વ્રણિતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૬૨ ॥

અતિ ખાટા પદાર્થો તથા ખાટું દહીં, ખાટાં શાક, જળપ્રાય દેશનાં અથવા જળનાં પ્રાણીઓનાં માંસો, દુધ અને ભારે અન્નો એઓનો વ્રણવાળાએ ત્યાગ કરવો. ૬૨

इति गौ० वैद्य विनोदे गलगंडगंडमालार्बुदश्लोपद विद्रधि
आगंतुकव्रण निदान चिकित्सा नवमोल्लासः ॥ ९ ॥

ઇતિશ્રી ગૌડવંશીય અનંતભટ્ટના પુત્ર શંકરભટ્ટ
વિરચિત વૈદ્યવિનોદ વિષે ગલગંડ-ગંડમાલ-અર્બુદ, શ્લોપદ
વિદ્રધિ આગંતુક વ્રણાદિયુક્ત પૂર્ણચંદ્રકૃત નવમા ઉલ્લાસનું
ગુજરાતી ભાષાંતર સંપૂર્ણ. ૯

ઉલ્લાસ દશમો.

ભગ્નનું નિદાન, લક્ષણ અથવા ચિકિત્સા.

ભગ્નના પ્રકાર તથા લક્ષણો.

ભગ્નસમાસદ્વિવિધકાંડેસંધૌ તથૈવ ચ ॥

સર્વાસ્વસ્થાસ્વ સુખંભગ્નકાંડેન જાયતે ॥ ૧ ॥

પીઠ્યમાનેભવેચ્છબ્દઃ શૂલંસ્પર્શાસહિષ્ણુતા ॥

સંધિભગ્નેભવેચ્ચિન્નંસ્વયથુર્વેદનાનિશિમ્ ॥ ૨ ॥

ભગ્નના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે. એક કાંડભગ્ન અને બીજું સંધિભગ્ન (સાંધાના અસ્થિનાં એક ભાગમાં જે ભગ્ન થયું હોય તે કાંડ ભગ્ન અને જે અસ્થિઓની સાંધવાની જગ્યામાં ભગ્ન થયું હોય તે સંધિભગ્ન કહેવાય છે.) કાંડભગ્નમાં કોઈપણ અવસ્થામાં ચેન-સુખ પડતું નથી, દબાવતાં શબ્દ થાય છે, શૂળો નીકળે છે, સ્પર્શનું ન ખમી શકાય એટલાં ચિન્હો થાય છે અને સંધિભગ્નમાં એકે અને પીડા એ રીતે વિશેષ હોય છે. ૧-૨

ભગ્નની ચિકિત્સા.

ભગ્નંવિદિત્વાસ્થિનિષેચયેચ્છજલેનશીતેનતરસ્યપૂર્વમ્ ॥

પંકેનવાલેપનમેવકાર્યંવિવંધનંતદ્યકુશાન્વિતંસ્પાત્ ॥ ૩ ॥

ઉદુંબરાશ્વત્થપલાશવંશકદંબસર્જર્જુનવેતસાનાં ॥

ત્વાગ્નિઃ કૃષ્ણૈર્દુદ્ધંમશસ્તંનિવંધનંપટ્ટમુપર્યુદાહતં ॥ ૪ ॥

હાડકું ભાગ્યું બાણવામાં આવે કે પહેલાં ટાઢા

પાણીની ધાર સેચન કરીને કાઢવનો લેપ કરવો અને પછી પાટો આંધીને તેના ઉપર પાટીઓ આંધવી. ૩ અથવા

ઉંખરો, પીપળો, ખાખરો, વાંસડો, કદંબ, રાજનાં ઝાડ અને આસંદરો (કે સાદડ) અને નેતર એઓની છાલો લાવીને તેઓની પાટા ઉપર વીંટવાની પાટીઓ બનાવી રાખવી. (પાટાની ઉપર પાટીઓ વતે જે આંધ આંધવો તે સખત પણ આંધવો નહી તેમ ઢીલો પણ આંધવો નહી અર્થાત્) તેઓનો યથાવિધિથી મધ્યમ પ્રકારનો પાટો આંધવો એજ ઉત્તમ છે. ૩-૪

સપ્તસપ્તદિનાચ્છોતે ધર્મે મુચેત્ જ્યહાત વ્યાત્ ॥

સામાન્યે પંચપંચાહાદ્ગ્રંથોપવશેન ચ ॥ ૫ ॥

મજિષ્ઠા મધુકંઘણીલેપનં ચાંબુ પેપિતમ્ ॥

શતધૌતઘૃતોર્મિશ્ર શાલિપિષ્ઠપ્રલેપનાત્ ॥ ૬ ॥

અભિઘાતભવારોગાઃ શોફાઃ યાંતિ શમંક્ષણાત્ ॥

ન્યગ્રોધાદિ કષાયંતુ સુશીતં પરિષેચયેત્ ॥ ૭ ॥

પંચમૂલીકષાયંવા ક્ષીરં દયાત્તે વેદને ॥

માસં માંસરસઃ ક્ષીરં સર્પિર્ધૂપં સતીનજઃ ॥ ૮ ॥

વૃહણં ચાન્નપાનં ચ દેયં ભગ્નાય જાનતા ॥

સઘૃતંગવ્યદુગ્ધંતુ મધુરૌષધસાધિતમ્ ॥ ૯ ॥

દ્રાક્ષયાશીતલં યુક્તં પ્રાતર્ભગ્નેપિ બેન્નરઃ ॥

રસો નમધુલાક્ષાજ્યમિતાકલ્કં સમન્વિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

ભવેત્સંધાનમચિરાચ્છિન્નભગ્નં ચ્યુતા સ્થિષુ ॥

ચૂર્ણપુરેણ સંયોજ્ય ધૃતેનાર્જુનલાક્ષયોઃ ॥ ૧૧ ॥

મગ્નસંધાનમાયાતિ લીઢં ક્ષીરઘૃતાશિના ॥

આભાચૂર્ણમધુયુતમસ્થિભંગેચ્ચંદ્ર પિબેત્ ॥ ૧૨ ॥

શીતકાળમાં સાત સાત દિવસે, ઉષ્ણ કાળમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે અને સાધારણ કાળમાં પાંચ પાંચ દિવસે પાટો છોડવો, અથવા તે લગ્ન થયું હોય તેના દોષને અનુસરીને પાટો છોડવાના દિવસો મુકરર કરવા.

મજ્જા અને મહુડાં (કિંવા જેઠીમધ સાહત) એઓને પાણીમાં વાટીને તેનો લગ્નની ઉપર લેપ કરવો, અથવા— રાતા ચોખ્ખોનો લોટ કરી તેમાં સોવાર પાણીથી ઘોઝેલું ઘી મેળવીને તેનો પણ લેપ કરવો જેથી લગ્ન મટે છે, અને અભિઘાતજનિત સોજે હોય તે પણ આ પ્રયોગથી તુરત સમી જાય છે. અથવા—ન્યગ્રોધાદિ (વડ આદિ) ગણુનો ક્વાથ કરીને સારી પેઠે ટાઢો પાડ્યા પછી તેથી લગ્નની ઉપર સંચન કરવું. લગ્નમાં પીડા થતી હોય તો પંચમૂળનો ક્વાથ કરી તેમાં દુધ નાખીને તેથી સંચન કરવું અથવા—માંસ, માંસનો રસ, દુધ, ઘી અને વટાણાનો મૂષ તથા ધાતુઓને પુષ્ટ કરે તેવાં અન્ન પાનાં દેવાં. (જેથી સાંધાઓ જુદા પાડવાને લીધે થયેલી ગ્લાનિ અવશ્ય મટે છે.) અથવા ઘીસહિત પેહેલ વેતરી ગાયના દુધમાં જીવનીય ગણુનાં (મધુર) ઔષધો નાખીને પકાવી ટાઢું થયા પછી તેમાં લાખનો રસ નાખીને તેને પ્રાતઃકાળે પીવું. અથવા લસણ, મધ, લાખ અને ઘી તથા સાકર એઓનો કઢક ખાવામાં આવે તો છેદાઈ ગયેલાં તથા જોડાઈ ગયેલાં કિંવા ખસી ગયેલાં હાડકાંઓ તુરત

સંધાઈ જાય છે. અથવા આસંદરાનું કિંવા સાદડનું તથા લાખનું ચૂર્ણ કરી તેને ઘીથી અને ગુગળથી મેળવીને ચાટવામાં આવે અને દુધ તથા ઘી જમવામાં આવે તો ભાંગી ગયેલું હાડ પણ તુરત સંધાઈ જાય છે. અથવા ખાવળનાં ચૂર્ણને મધ સાથે કાલવીને ત્રણ દિવસ લગી પીવામાં આવે તો તેથી હાડવજ જેવું અત્યંત મજબૂત થઈ જાય છે. ૫—૧૨ અથવા—

આમાફલત્રિકવ્યોષૈઃ સર્વૈ રેતૈઃ સમાં શકૈઃ ॥

તુલ્યં ગુગુલુનાયોજ્યં મગ્ન સંધિપ્રસાદનમ્ ॥ ૧૩ ॥

ખાવળ, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, અને લોંડીપીપર એ સઘળાંઓને સમાન ભાગે લઈ તે સર્વાના જેટલા વજનના શોધેલા ગુગળમાં મેળવીને તેનો ઉપયોગ યોગ્ય પ્રકારે કરવામાં આવે તો તેથી ભાંગેલા સંધાઓ સંધાઈ જાય છે. (આ આભા ગુગળ કહેવાય છે.) ૧૩

ભગ્નવાળાંએ શું શું ફીરી પાળવી ?

લવણં કટુકક્ષાર મુષ્ણમત્યલ્પમૈથુનં ॥

વ્યાયામં નૈવ સંવેત મગ્નો રુક્ષાન્નમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥

ખારાં, તીખા, ક્ષાર, ઉષ્ણ તથા અતિ ખાટા પદાર્થો તેમજ મૈથુન દંડ-કસરત કુસ્તિ અને લુખાં અન્ન એટલા પદાર્થો જેનું કોઈ પણ સ્થળનું હાડ ભાગ્યું હોય તેવા મનુષ્યે ન સેવવા. ૧૪

નાડીત્રણ-ભરનીંગળનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

નાડીત્રણનો સંપ્રાપ્તિપૂર્વક શબ્દાર્થ.

પક્વ ત્રણમુપેક્ષેત વહુપૂયસમન્વિતં ॥

અભ્યંતરં પ્રવિશતિ સ્થાનં પૂયો વિદાર્ય તત્ ॥ ૧ ॥

ગતિસ્તસ્યાતિગમનાન્નાડીવદ્વ હતેસદા ॥

તેન નાડીમતા સા તુ ત્રણોનાડીત્રણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

જે મૂર્ખજન ઘણા પડવાળા પાકેલા ત્રણને કાચો જાણીને તેનું મોહોડો ન કરાવે. કિંવા ભરાયલી રસીવાળા પાકેલા ત્રણને કાચો જાણીને તેને શોધન પદાર્થોથી સાફ ન કરાવે અને અહિત આહાર-વિહાર કરે તે મનુષ્યનું પડ તે પછી આમડીને, માંસને, શિરાઓને, સ્નાયુને, સાંધાઓને, અસ્થિઓને, કોઠાને, તથા મર્મસ્થળોને છિદ્રવાળાં કરીને તેઓની અંદર પેસી જાય છે. અંદર ઘણા દૂર સુધી પેસી જવાને લીધે તે પડ હમેશાં સ્વચ્છા કરે છે. એ ત્રણ વાંસની પોલી નળીની પેઠે પડને વહ્યા કરે છે એટલા માટે તેને નાડીત્રણ-ભરનીંગળ કહે છે. ૧-૨

નાડીત્રણની ચિકિત્સા.

(સ્વાગતા-છંદ)

સૈંધવજ્વલનમાનુમરીચં માર્કવેભરજનીદ્રયમેભિઃ ॥

સિદ્ધતૈલમિદમાશુનિહન્યાદ્દૂરગામપિક્કફાનિલનાડીં ॥૩॥

સિંધાલુણ, ચિત્રામૂળ, આકડો, મરી, જલભાંગરો, હળદર અને દાડહળદર એઓના કલ્કથી પકાવેલું તૈલ

સિંધવાદ્ય તૈલ કહેવાય છે. એ તૈલથી ભરનીંગળને તૃપ્ત કરવામાં આવે તો કદ્દ સંબંધી તથા વાયુ સંબંધી નાડી-વ્રણ બહુ દૂર સુધી પોહોચેલો હોય તો પણ તુરત મટી જાય છે. ૩ અથવા—

(અનુષ્ટુપ છંદ)

ક્ષૌદ્રસૈંધવયોર્વર્તિ નાડીવ્રણહરાસ્મૃતા ॥

દુષ્ટવ્રણે યદ્વિહિતં સેવ્યમાનં ગતિં હરેત્ ॥ ૪ ॥

સિંધાલુણને મધમાં વાટીને તેથી ખરડેલી સુતરની દીવટ ખોસવામાં આવે તો નાડીવ્રણ મટી જાય છે. અથવા દુષ્ટવ્રણની ઉપર જે તૈલ કહેવામાં આવેલ છે તેનું સેવન કરવાથી પડ્ડની ગતિ તુરત હણાઈ જાય છે. ૪ અથવા—

કર્ચૂરકસ્ય સ્વરસે કટુતૈલં વિપાચયેત્ ॥

સિંદૂરકલ્પિતં નાડી દુષ્ટવ્રણવિસર્પનુત્ ॥ ૫ ॥

કચૂરાના સ્વરસમાં સિંદૂરનો કલ્ક નાખીને પકાવેલું સરસીયું તૈલ નાખવામાં આવે તો તેથી નાડીવ્રણ, દુષ્ટવ્રણ, અને રતવા મટી જાય છે. ૫

નાડીવ્રણની ચિકિત્સા માટે વિશેષ સૂચના.

કૃશદુર્બલભીરુણાં નાડીં મર્માશ્રિતામપિ ॥

ક્ષારસૂત્રેણ તાં શિલ્પ્યાન્ન શસ્ત્રેણ કદાચન ॥ ૬ ॥

જે નાડીવ્રણવાળો કૃશ, દુર્બળ તથા બીકળ હોય તથા મર્મ સ્થળોમાં થયેલ હોય તેવા નાડીવ્રણ રોગીને ક્ષારમાં ભીંજાવેલા દોરાથી નાડીવ્રણને છેદવો પણ શસ્ત્રવતે કદાપિ છેદવો નહીં. ૬

ભગંદરનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

ભગંદરનું સ્વરૂપ તથા તેના પ્રકાર.

ગુદસ્યદ્વયંગુલેક્ષેત્રેપાર્શ્વતઃ પિટિકાર્તિકૃત્ ॥

ભિન્નોભગંદરોજ્ઞેયઃ સ ચ પંચવિધો મૃતઃ ॥ ૧ ॥

ગુદાની આબ્જમાં એ આંગળ જેટલા વિભાગમાં પીડા-
કારી અને ફાટેલી ફેડલી થાય છે એ ભગંદર કહેવાય
છે. વાયુથી થનારો, કફથી થનારો, પિત્તથી થનારો, ત્રણે
દોષથી થનારો અને શલ્યથી થનારો એમ ભગંદરના
પાંચ ભેદ છે. ૧

(ઉપભતિ-છંદ)

રુક્ષૈઃ કષાયૈરધિકોતિ નિલો ગુદપ્રદેશેપિડિકાંકરોતિયામ્ ॥

ઉપેક્ષણાત્પાકમુપૈતિ દારુણં રુજાવિભિન્નારુણફેનવાહિની ૨ ॥

તત્રાગમોમૂત્રપુરીપરેતસાંત્રણૈરનેકૈઃ શતપોનકં વદેત્ ॥

પિત્તપ્રદુષ્ટાંપિટિકાં ગુદસ્થાં કરોતિરક્તાં મૃશકોપનૈશ્ચ ૩ ॥

સાશીઘ્રપાકાહિમપૂતિવાહંભગંદરંચોષ્ટ્રશિરોધરંતમ્ ॥

શ્વેતાવભાસઃકઠિનોતિકંઢૃર્ભગંદરંઃસ્રાવયુતઃકફાત્સ્યાત્ ૪ ॥

પિડિકાગોસ્તનાકારાવહુસ્રાવરુજાન્વિતા ॥

શંબુકાવર્તવન્નાડી શંબૂકાવર્તકો મતઃ ॥ ૫ ॥

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

છત્રાકૃતિર્વાયુગતા વર્દ્ધતે જ્વનપેક્ષણાત્ ॥

કૃમયસ્તત્રજાયન્તે વિદાર્યચ પ્રકુર્વતે ॥ ૬ ॥

ભગંદરની નિરૂક્તિ માટે સુશ્રુતજીએ કહેલ છે કે-

“ તેતુ ભગગુદ્દ બસ્તિપ્રદેશદારણાચ્ચ ભગદરાદિત્યુચ્યન્તે—
ગુદ્દા અને ગુદ્દાની બસ્તિને વિદિર્ણુ કરીને જે ફેડલી
ઉત્પન્ન થાય છે તે ભગંદર કહેવાય છે. ” જ્યાં લગી
કાચી હોય ત્યાં લગી ફેડલી અને જ્યારે પાકે ત્યારે તે
ભગંદર ગણાય છે. ભોજ સંહિતામાં તો એમ લખેલ છે કે
“ ભગપરિમમંતાચ્છગુદ્દબસ્તિતથૈવચ્ચ ભગવદ્દરવેષસ્માત્સ્મા-
દ્દક્ષેયોભગંદરઃ—ગુદ્દાને અને ગુદ્દાના બસ્તિ ભાગની ચોમેર
સ્ત્રીની જનતેન્દ્રિયના સમાન વિદીર્ણુ કરે છે તેને ભગંદર
કહે છે. ”

પાંચે પ્રકારના ભગંદરનાં નામો તથા
તેઓનાં લક્ષણો.

રૂક્ષ પદાર્થોથી તથા તુર પદાર્થોથી, અધિક કોપેલો
વાયુ ગુદ્દાના વિભાગમાં ફેડલીને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ફેડ-
લીની ચિકિત્સા ન કરવામાં આવે તો ભયંકર રીતે પાકે
છે, વ્યથા કરે છે, ભેદાઈને રાતાં ફીણાનું વહન કરે છે,
અને તેમાં મળ-મૂત્ર તથા વીર્ય આવે છે. આમાં ઝીણું
ઝીણું મોહોડાવાળા અનેક વ્રણો થાય છે તેમને તેથી
ચાલણીના જેવો દેખાવ થાય છે માટે શતભોનક—ચાલણી
નામનો વાયુ સંબંધી ભગંદર કહેવાય છે.

પિત્તકારક પદાર્થોના ખાવાથી પિત્તને પ્રકોપ પામીને
ગુદ્દાની બાબુના પ્રદેશમાં રાત્રી ફેડલીને ઉત્પન્ન કરે છે,
એ ફેડલી તુરત પાકે છે અને પાકીને ઝાંટના જેવા દુર્ગ-
ધનું વહન કરે તે પિત્ત સંબંધી ઉષ્ણગ્રીવ નામનો ભગં-
દર કહેવાય છે.

જે ભગંદર ફેડલીપણુની સ્થિતિમાં ઘોળા વર્ણવાળો હોય, કઠીણ હોય, ખરજવાળો હોય, અને ઘાટા સ્ત્રાવવાળો હોય (મંદ પીડા અને નિરંતર સ્ત્રવતો હોય) તે કફ સંબંધી પરિશ્રાવી નામનો ભગંદર કહેવાય છે.

જે ફેડલી ગાયના આંચળ જેવી હોય, ઘણા પ્રકારના સ્ત્રાવવાળી અને વિવિધ વેદનાસહિત હોય તથા તેના સ્ત્રાવનો માર્ગ શુંબલાના આંટા જેવો હોય તે ત્રિદોષ સંબંધી શંખૂકાવર્ત્ત નામનો ભગંદર કહેવાય છે.

કાંટા વગેરેથી, નખથી કે ખરજ ખણવાથી અભિ-ઘાત (ઘા) થતાં ગુદાની બાજુમાં ફેડલી થાય છે, એ ફેડલી વધે છે, ફાટી જાય છે, ઉપાય ન કરવાથી તેમાં કીડાઓ પડે છે, તે અનેક છીદ્રો પાડે છે તેથી અનેક માર્ગોથી શ્રાવ થાય છે તે શલ્ય સંબંધી ઉન્માર્ગિ નામનો ભગંદર કહેવાય છે. ૩-૬॥

ભગંદરોનું સાધ્યાસાધ્યપાણું.

ત્રણૈર્વહુમુખૈર્માર્ગં તમુન્માર્ગં ભગંદરં ॥

સર્વે ભગંદરા દુઃસ્વા ઘોરાસાધ્યતાંમતાઃ ॥ ૭ ॥

સઘળા ભગંદરો દુઃખદાતા અને ભયંકર તથા દૃઢ્ઢ સાધ્ય છે પરંતુ ત્રિદોષજનિત અને શલ્યજનિત ભગંદર તો અસાધ્ય જ છે. ૭

ભગંદરની ચિકિત્સા.

ઉપાચરેત્તાંપિડિકાં યથાપાકં ન ગચ્છતિ ॥

સુસ્વોષ્ણધૂમસેકાર્યૈર્લેપૈશ્ચ વિવિધૈસ્તથા ॥ ૮ ॥

ભગંદરની ફેડલી જે ઉપાયો કરવાથી પાકે નહીં તે ઉપાયો કરવા, શોધન, લોહી કઢાવવું અને સેક વગેરે ઉપચારો તથા વિવિધ પ્રકારના લેપો કરવામાં આવે તો તે ફેડલી પાકે જ નહીં. ૮

પિડિકાનામપક્વાનાં શુંઠોછિન્ના પુનર્નવા ॥

વટપત્રેષ્ટિકાં પિષ્ટાલેપઃ શસ્તોભગંદરે ॥ ૯ ॥

જ્યાં લગી ભગંદરની ફેડલી ન પાકી હોય ત્યાં લગી શુંઠ, ગળો, સાટોડી, વડનાં પાંદડાં, અને ઇંટ એઓને સારી પેઠે વાટીને તેઓનો લેપ કરવા તે ફેડલી ઉપર લેપ કરવો એ ઉત્તમ છે. ૯

પક્વાનાં પાટનં ક્ષારં વહ્નિદાહાદિકં ક્રમં ॥

વિધાય વ્રણવત્કાર્યં યથા દોષં યથા બલં ॥ ૧૦ ॥

જે ફેડલી પાકી ગઈ હોય તેને શસ્ત્રવતે ફાડી નાખવાની, ક્ષાર ભુકવાની અને ડાંભવા વગેરેની ક્રિયા કરીને પછી દોષને તથા ક્રમને અનુસરીને વ્રણના જેવી ક્રિયાઓ કરવી. અર્થાત્ જેવો દોષ, જેવું બળ તેવી ચિકિત્સા કરવી. ૧૦

(ઉપજાતી-છંદ)

તિલાવચા લોઘ્ર મગારધૂમાન્યરિષ્ટ પત્રાણિ નિશાદ્રયં ચ ॥

પથ્યાસમંસર્વમિદંસુપિષ્ટં ભગંદરે શોધનરોષણંઃ સ્યાત્ ॥૧૧॥

તલ, વજ, લોહર, ઘરના ધૂમાડાની ધુસ, લીંબડાનાં પાંદડાં, હળદર અને હરડે એ સર્વ સમાન ભાગે

લઈ એ સર્વને સારી પેઠે ઘુટીને ચોપડવામાં કે લભરાવ-
વામાં આવે તો ભગંદરનો વ્રણ શુદ્ધ થઈ તેનો ઘા રૂઝાઈ
જાય છે. ૧૧ અથવા—

ત્રિફલાયા રસેનૈવ વિડાલાસ્થિપ્રલેપનં ॥

ભગંદરં નિહંત્યાશુ દુષ્ટવ્રણહરં પરં ॥ ૧૨ ॥

ખીલાડાના હાડકાને હરડે, બેહેડાં અને આમળાના
રસ સાથે ઘસીને લેપ કરવામાં આવે તો ભગંદર અને
દુષ્ટ વ્રણ તુરત મટી જાય છે. ૧૨ અથવા—

(શાલિની-છંદ)

વર્જીદુગ્ધંમાનુદુગ્ધં ચ દાર્વીવર્ત્તિ કૃત્વા યોજયેત્તસ્યગર્તે ॥

एषावर्तिर्नाशयेदुष्टनाडीं पूयस्त्रावांशोफयुक्तां सशूलां ॥ १३ ॥

થોરનું દુધ, આકડાનું દુધ અને દારૂ હળદર એઓની
દીવટ કરીને તેની ભગંદરના વ્રણમાં ચોળના કરવામાં આવે
તો તેથી દુષ્ટ નાડી, ગંધાતો સ્ત્રાવ, સોજા અને શૂળ સહિત
ભગંદરનો નાશ કરે છે. ૧૩ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

कुष्टंतिलाः पिप्पलि सैधवं च दंती त्रिवृतुत्थफलत्रिकाणि ॥

निशासमांशंविहितं च चूर्णं मधुप्रयुक्तं व्रणशोधनं स्यात् ॥ १४ ॥

ઉપલેટ, તલ, લીંડીપીપર, સિંધાલુણ, નેપાળાનાં
મૂળ, નસોતર, મોરથુથું, હરડે, બેહેડાં, આમળાં અને
હળદર એઓ સઘળાં સરખા ભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરીને
મધ સાથે સેવન કરવામાં આવે તો વ્રણનું શોધન કરે છે.

૧૩-૧૪ અથવા—

(અનુક્રમ-૭૬)

ત્રિફલાયાસ્ત્રયોભાગાઃ પંચ ભાગાસ્તુ ગુગુલોઃ ॥

પિપ્પલ્યાઁક ભાગઃ સ્યાદ્ગુટિકાઃસંપ્રકલ્પયેત્ ॥૧૫॥

વેદના શોફગુલ્માર્શો ભગન્દરવતો હિતાઃ ॥

નિશાર્કક્ષીર સિંધૂત્થપુરાશ્વહનવત્સકૈઃ ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધમભ્યંજનેતૈલં ભગંદર હરં પરમ્ ॥

ત્રણુ તોલા ત્રિક્ષ્ણાં, પાંચ તોલા શોધેલો ગુગળ અને લોંડીપીપર એક તોલો એઓથી બનાવેલ ચૂર્ણનું સેવન કરવામાં આવે તો ભગંદર મટી જાય છે, વેદના, સોજા, ગુદમ, ગુદાના મસા એઓને પણ હિતકારી છે. આ જીવ-કાર્પાંક ગુગળ કહેવાય છે. અથવા—

હળદર, આકડાનું દુધ, સિંધાલુણુ, ગુગળ, કણેર અને ઇંદ્રજીવ એઓના કલ્કથી પકાવેલા તેલનું મર્દન કરે તો તેથી ભગંદર અવશ્ય મટી જાય છે. ૧૫-૧૬॥

ભગંદરવાળાએ પાળવા જોઈતા નિયમો.

વ્યાયામં મૈથુનંયુદ્ધં પૃષ્ઠભારંગુરુણિ ચ ॥

સંવત્સરં પરિહરેદુપરુદ્ધવ્રણો નરઃ ॥ ૧૭ ॥

કસરત-કુસ્તી, મૈથુન, યુદ્ધ, પંથ તથા ઘોડા ઉંટ વગેરે ઉપર સ્વારી કરવી અને ભારે અન્ન એટલાં વાનાં ભગંદર મટી ગયો હોય છતાં પણ એક વરસ સુધી કરવાં નહીં. ૧૭

ઉપદંશના હેતુ, લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

ઉપદંશનાં દૂરનાં નિદાનો તથા સંખ્યા.

(વસંતતિલકા-છંદ)

હસ્તાભિઘાતનસ્વદંતનિપાતનાઘ્રિયોનિપ્રદોષવહુમૈથુનસેવનાભ્યાં ।

શિશ્નેભવંતિહિગદાહુપદંશસંજ્ઞાસ્તે પંચધાવહુવિધૈરપચારકૈઃ સ્યુઃ ૧

હાથવતે પ્રહાર વાગવાથી, નખ કે દાંત વગેરેનો ક્ષત થવાથી, મૈથુન કર્યા પછી નહીં ધોવાથી, પશુ આદિનો સંગ કરવાથી, રોગથી કે વાળ વગેરેથી, દુષ્ટ યોનીવાળી સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી અને અતિ મૈથુન કરવાથી કિંવા ખારા તથા ઉના પાણીથી ધોવાથી તેમજ બ્રહ્મચર્યાવાળી સ્ત્રી સાથે સંયોગ કરવાથી વગેરે વગેરે કારણોથી ગુહ્યંદ્રિ ઉપર ઉપદંશ—ચાંદી નામનો રોગ થાય છે તેના પાંચ લેહ છે. ૧.

પાંચે પ્રકારના ઉપદંશોનાં લક્ષણો.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સતોદભેદસ્ફુટનઃ કૃષ્ણૈઃ સ્ફોટૈર્યુતોનિલાત્ ॥

રક્તસ્ફોટૈર્યુતઃ પિત્તાત્કંડરૈઃ શોફસંયુતૈઃ ॥ ૨ ॥

ઘનાસ્રાવયુતૈઃ શુક્લૈઃ સ્ફોટૈર્યુક્તોભવેત્કફાત્ ॥

નાનાસ્રાવરુજાયુક્તસ્ત્વસાધ્યઃ સ્યાત્રિદોષજઃ ॥ ૩ ॥

જે ફેડવામાં સોયો લોંઘાયા જેવી વેદના હોય, શસ્ત્રથી લેદાયા જેવી વ્યથા થતી હોય, ચલન ગતિવંત હોય અને કાળાશવાળા ફેડલા હોય તો તે વાયુ સંબંધી ઉપદંશ છે એમ જાણવું.

જે ફેડલા રાતા, પીળા, બહુ કચકચતા, બળતરા-
વાળા અને માંસ જેવા દેખાતા હોય તે પિત્તસંબંધી
ઉપદંશ જાણવો.

જે ફેડલામાં ખરજ, સોજે, ઘાટાપણું તથા જાડા પડ્ડું
વહેવું, ઘોળાશ જણાય તો તે કફ સંબંધી ઉપદંશ જાણવો.

જે ફેડલા વિવિધ પ્રકારના સ્નાવ અને અનેક પ્રકાર-
ની પીડા યુક્ત હોય તો તે ત્રણ દોષ સંબંધી ઉપદંશ
જાણવો. આ ઉપદંશ અસાધ્ય છે. ૨-૩

(અને જે ફેડલા કાળા, અતિ લોહી સવનારા,
પિત્તનાં ચિન્હોયુક્ત તથા તાવ, બળતરા અને શોષ
સહિત હોય તો તે લોહી સંબંધી ઉપદંશ જાણવો. આ
પણ અસાધ્ય અથવા કષ્ટસાધ્ય મનાય છે.)

ઉપદંશોનું અસાધ્યપણું.

જે ઉપદંશ રોગીના લીંગનું માંસ વીખાઈ ગયું હોય
તથા કીડાઓ ખાઈ ગયા હોય (અને ફક્ત અંડકોષ જ
બાકી રહેલ હોય) તો તેવા ઉપદંશ રોગીની ચિકિત્સા
કરવી નહીં. ૩ા

ઉપદંશની ચિકિત્સા જલ્દી કરવા માટે સૂચના.

प्रशीर्णमांस संजग्धं कृमिभिस्तं विवर्जयेत् ॥

दाहपाकक्रिमियुतो म्रियते शीर्ण शिश्रुकः ॥ ૪ ॥

જે વિષયી પુરૂષ વિષયવાસનામાં લુબ્ધ થતાં તે મૂર્ખ
ચાંદીનું દરદ ઉત્પન્ન થતાં જ તેના ઉપાય કરતો નથી
તે પુરૂષ કેટલાક વખતે બળતરા, પાક જીવાત અને માંસનું

વિંખાઈ જવું એટલા ઉપદ્રવોયુક્ત લિંગ થવાથી લિંગ ખરી પડે છે અને તેથી તે રોગી મરી જાય છે. ૪

ઉપદંશની ચિકિત્સા.

उपदंशेजातमात्रेक्रियां कुर्वन्न मूढधीः ॥

उपदंशेषु सर्वेषु स्निग्धखिन्नस्यदेहिनः ॥ ५ ॥

जलौकापातनं श्रेष्ठं मेढूमध्ये व्येधोच्छेदराजः ॥

अत्यर्थमुत्કटेदोषेनरंसम्यग्विरेचयेत् ॥ ६ ॥

(ઉપજાતી-છંદ)

पाको रक्ष्यः प्रयत्नेन शिश्रक्षयकरो हि सः ॥ ७ ॥

સાધ્ય અથવા સર્વ પ્રકારના ઉપદંશમાં પુરૂષને સ્નેહન તથા સ્વેદન કરીને તેની ઇંદ્રિના વચમાંની ઝીણી નસને વીંધવી અથવા તે સ્થળે જળો મુકવી. અને દોષોની વિશેષ પ્રબળતા હોય તો વિવેચન-ઉલટી જુલાળ આપીને તેના વધેલા દોષોને દબાવી દેવા. જેમ અને તેમ યતન કરીને ઉપદંશને પાકવા દેવો નહીં; કેમકે પાકી જાય તો તેથી લિંગનો નાશ થાય છે. ૫-૭ અથવા—

मधुकयष्टीसरलागरुणांसदारुरास्नागदपत्रकानां ॥

एषां प्रलेपः परिषेचनं वा वातोपदंशेषु भिषग्भिरुक्तं ॥ ૮ ॥

જેઠીમધ, તેલીઓ દેવદાર, અખર, દારૂ હળદર, રાસ્ના, ઉપલેટ અને પદ્મક ઓળોના કલકનો લેપ કરવો અને ઓળોનાજ રસથીજ સેચન કરવું જેથી વાયુ સંબંધી ઉપદંશ મટી જાય છે. ૮ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

મધુકોશીરમંજિષ્ઠાગૈરિકાંજનપન્નકૈઃ ॥

સચંદનોત્પલૈઃ શીતૈઃ પૈત્તિકં સંપ્રલેપયેત્ ॥ ૯ ॥

મહુડો કિંવા જોડીમધ, કાળોવાળો, મજીઠ, સોના-
ગેરૂ, સરમો, પન્નક, ચંદન અને ઉત્પલ નામનું કમળ
એએને ટાઢા પાણીમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો
પિત્ત સંબંધી ઉપદંશ મટી જાય છે. ૯ અથવા—

ત્રિફલાયાઃ કષાયેણ મધુયુક્તેન સેચયેત્ ॥

અથવાસઘૃતક્ષીરગોક્ષુરેક્ષુમધૂદકૈઃ ॥ ૧૦ ॥

ત્રિકુળાનો કવાથ કરી તેથી તેમાં મધ નાંખીને ઉપદંશ
ઉપર તેનું સેચન કરવું તેથી, અથવા ઘી, દુધ, ગોખરૂ,
શેલડી, મધ અને પાણી એએથી સેચન કરવામાં આવે
તો, પિત્ત સંબંધી ઉપદંશ મટી જાય છે. ૧૦ અથવા—

આરગ્વધાદિકાથેન પરિષેકઃ કફેહિતઃ ॥ ૧૧ ॥

આરગ્વધાદિ ગણનો કવાથ કરીને સેચન કરવામાં
આવે તો કફસંબંધી ઉપદંશ મટી જાય છે. ૧૧ અથવા

(ઉપજાતિ-છંદ)

વટપ્રરોહાર્જુનલોધ્રપથ્યાજંબૂહરિદ્રા વિહિતઃ પ્રલેપઃ ॥

સર્વોપદંશેશ્વવરોહણાર્થે શસ્તસ્તથાવાપરિષેચનં ચ ॥ ૧૨ ॥

વડની કુણી વડવાઇ, આસંહરાની કિંવા સાહડની
છાલ, લોહર, હરડે, જાંબુડાની છાલ અને હળહર એએનો
લેપ કરવામાં આવે, અથવા સેચન કરવામાં આવે તો
(ઉપદંશની વ્યથાને તથા સોજાને મટાડવાને અને) સર્વ
પ્રકારના ઉપદંશના પ્રણોને રૂઝ લાવવામાં શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨ અથવા

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સેકઃ સર્વોપદંશેષુ ભૃંગરાજરસેન વા ॥

મધૂકપત્રચૂર્ણેન દાહિમત્વગ્રજઃ કૃતં ॥ ૧૩ ॥

ગુંઠનંતદ્રદેશસ્તં લેપઃ પૂગફલસ્ય વા ॥

દગ્ધગુંજાકૃતં ભસ્મ હરિતાલમનઃ શિલે ॥ ૧૪ ॥

જળભાંગરાના રસથી શેક કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના ઉપદંશેષો મટી જાય છે. અથવા—અપોરીયાનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ અથવા દાહિમની છાલનું ચૂર્ણ વ્રષણની ઉપર અથવા ઇંદ્રિની ઉપર હળાવવામાં આવે અથવા સોપારીના કલ્કનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી ઉપદંશ મટી જાય છે, અથવા ચણોદીઓની ભસ્મ, હરતાલ અને મણુશીલ એઓનું ચૂર્ણ ઉપદંશના વ્રણોની તુરત શાંતિ કરે છે. ૧૩-૧૪ અથવા—

તત્ત્વર્ણમુપદંશાનામાશુ શાંતિકરં પરમ્ ॥

કટાહદગ્ધત્રિફલ્લમશીમાશ્નિકસંયુતા ॥ ૧૫ ॥

હરડે, ખેહડાં અને આમળાં એઓને લોખંડની કઠાઈમાં બાળી ભસ્મ કરીને તે કાજળને મધમાં મેળવીને ઉપદંશના વ્રણ ઉપર ચોપડવામાં આવે તો અવશ્ય રૂઝ આવી જાય છે. ૧૫ અથવા—

ઉપદંશેષલેપસ્યાત્સઘો રોપયતિ વ્રણં ॥

રસાંજનં વા પથ્યાવાશિરીષેણ સમન્વિતં ॥ ૧૬ ॥

રસાંજન અને સરસડીયાની છાલ અથવા રસવંતી અને હરડે એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને

લેપ કરવામાં આવે તો તેથી સર્વ અંગોમાં વ્યાપેલી
ચાંદી મટી જાય છે. ૧૬॥ અથવા—

સક્ષોદ્રંલેપનં યોજ્યં સર્વાનંગગદાપદં ॥

હયમારસ્યમૂલેનપરિપિષ્ટેનવારિણા ॥ ૧૭ ॥

અસાધ્યાપિત્રજ ત્યસ્તં લિંગલેપસ્યવેદના ॥

જલધૌતંપ્રયત્નેન લિંગોત્તમવચ્ચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૮ ॥

રોગં કાશીસચ્ચૂર્ણેનપુરુષઃ સુખવાંછયા ॥ ૧૯ ॥

કણેરના મૂળને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવામાં
આવે તો તેથી લિંગની ચાંદી ન મટે તેવી હોય તો પણ
મટી જાય છે.

જે પુરુષને સુખની વાંછા હોય તેણે ઇંદ્રિ ઉપર
થયેલી ચાંદીને યતનપૂર્વક સો વાર ઘોઘને તેના ઉપર
હીરાકમીનું ચૂર્ણ ભલરાવવામાં આવે તો તેથી ચાંદીનું
દરદ-ઉપદંશ મટી જાય છે. ૧૭-૧૮-૧૯ અથવા—

(ઉપબતિ-છંદ)

કરંજશાલાર્જુનનિવજંબૂવટાદિભિકલક કષાય સિદ્ધં ॥

ઘૃતંનિહન્યાદુપદંશરોગંસદાહપાકં શ્રુતિરાગયુક્તં ॥૨૦॥

કરંજ, સાલીયો આસંદરો, કિંવા સાદડ, લીંબડો,
જાંબુ અને વડ આદિ ગણુ એઓના કવાથમાં એઓના જ
કદકોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી બળતરા, પાક આવ, તથા રતાશ
એઓવાળા ઉપદંશને હણી નાખે છે. ૨૦ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ઉક્તાનિયાનિસર્પીષિકુષ્ઠેનાડીવ્રણે તથા ॥

ઉપદંશે પ્રયોજ્યાનિ સેકાભ્યંજનભોજનૈઃ ॥ ૨૧ ॥

કોઠ ઉપર, નાડી વ્રણ ઉપર તથા વ્રણ ઉપર જે જે ઘી કહેવામાં આવેલાં છે તેથી, સેચન, અભ્યંગ-માલેશ અને ભોજન કરવામાં આવે તો તેથી ઉપદેશો મટી જાય છે. ૨૧ અથવા—

(ઉપગતી-છંદ)

સગંધકૈલામરિચં લવંગંશુદ્ધં રસેદ્રં સકલં વિચૂર્ણ્ય ॥

તાંબૂલતોયેન ઘૃતેન યુક્તસમર્ધલેપંપુરુષઃ પ્રકુર્યાત્ ॥૨૨॥

દુग्ધોદનાશીઃ સકુલોપદંશૈર્વિમુચ્યુતેસ્ફોટરુજાન્વિતૈશ્ચ

પર્ણેનમુક્તઘૃતવર્જિતંતત્સર્વોપદંશાન્વિહિતંવિચૂર્ણ ॥ ૨૩ ॥

શોધેલો ગંધક, એલચી, મરી, લવીંગ, શુદ્ધ પારો એ સર્વને યથાયોગ્ય વિધિથી અર્થાત્ ગંધક પારાની પ્રથમ કાજળ કરીને અન્ય સર્વતું ચૂર્ણ કરીને પછી સર્વને નાગરવેલના પાનના રસમાં તથા ઘીમાં ઘુંટીને તેનો ઉપદેશની આંદી ઉપર લેપ કરવામાં આવે અને દુધ ચોખ્ખા જમવામાં આવે તો પીડાયુક્ત સર્વ ઉપદેશથી મુક્ત થાય છે. અથવા એજ ચૂર્ણને ઘીમાં શેકીને પાનમાં ખાવામાં આવે તો પણ સર્વ પ્રકારના ઉપદેશો હણાઈ જાય છે. ૨૨-૨૩

લિંગાર્શનાં લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

—જાહે—

લિંગાર્શનું લક્ષણ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

લિંગસ્યોપરિસંઘાતૈરંકુરૈરિવ સંહૃતૈઃ ॥

ક્રમેણજાયતેવર્તિસ્તામ્રચૂડશિખોપમા ॥ ૧ ॥

કોશસ્યાભ્યંતરે સંધૌ પિચ્છિલા ચ સવેદના ॥

લિંગવર્તિરિતિચ્છ્યાતાલિંગાર્શં ઇતિ કેચન ॥ ૨ ॥

ધાન્યના કુણ્ડા કુટેલા હોય એવા અને એકબીજાની ઉપરાઉપર રહેલા સૂક્ષ્મ ભાગોરૂપે ક્રમે કરીને વધતાં વધતાં લિંગમાં, સાંધામાં અને લિંગના પુલના કાપામાં કુકડાના માથાની કલગી જેવી વાટ ઉત્પન્ન થાય છે એ લિંગવર્તિ કહેવાય છે. કેટલાક વેદો તેને લિંગાર્શં પણ કહે છે. ૧-૨

લિંગાર્શનું સાધ્યપાત્રું.

રસાજનં સંજિકા ચ તુત્યં શૈલેયમંજનં ॥

એ લિંગના મસા વેદનાવાળા, ચીકણુ અને ત્રિદોશ-જનિત હોય તો તે મટતા જ નથી. ૨ા

લિંગના મસાના ઉપાય.

તાલં મનઃ શિલા સર્વં ચૂર્ણં માંસાંકુરાપદમ્ ॥ ૩ ॥

રસવંતી, સાજી, મોરથુથું, શિલાજીત, સરમેત. ઉર-તાલ, અને મણુશિલ એ સઘળાં ચૂર્ણ કરીને ઉપયોગમાં લેવાથી લિંગના મસાને મટાડે છે. ૩

વ્રણવચ્ચાચરેત્સમ્યક્ ક્ષારેણૈવ વિચર્પયેત્ ॥

લિંગવર્તિઃસમં યાતિ લેપાન્કાશીસચૂર્ણતઃ ॥ ૪ ॥

લિંગના મસાને શસ્ત્રવતે સંપૂર્ણ રીતે કાપીને ક્ષારથી ઘસીને બાળવો અને વ્રણની પેઠે જ લેપ તથા ચૂર્ણ વગેરે ઉપચારો સારી રીતે કરવા. ૪

શૂકદોષની ઉત્પત્તિ તથા ચિકિત્સા.

શૂકદોષનું દૂરનું નિદાન.

મૂઠધી:શેફસોઽવૃદ્ધિ:પ્રક્રમાયોઽભિવાંછતિ ॥

પિટિકાસ્તસ્યજાયંતે તાઃ સર્વાઃ શૂકજાઃ સ્મૃતાઃ ૧ ॥

જે મૂખ પુરૂષ ઇંદ્રિને લાંબી કરવાના અયોગ્ય-
જેથી અનેક વિકાર ઉત્પન્ન થાય, એવા-ઉપાય વડે ઇંદ્રિને
મોટી કરવાનો યત્ન કરે એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા કમથી
ઉલટી રીતે ઇંદ્રિને મોટી કરવા વિચારે અને પાણીના
મેલથી ઉત્પન્ન થએલા એક જાતના ઝેરી જીવડાવાળા
ઉપાય ઉપયોગમાં લે તેથી અઠાર જાતના શૂક રોગ થાય
છે. અર્થાત્ વાત્સ્યાયનાદિ ઋષિ કથિત લિંગ વૃદ્ધિના
પ્રયોગમાં શૂકનામના પાણીના કીડાનો મુખ્ય ઉપયોગ છે
એવા પ્રયોગો કરે તેથી ઇંદ્રિ ઉપર ફેડલીઓ થાય છે તે
શૂકની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. ૧

શૂકદોષની ચિકિત્સા.

સર્વેષુ શૂકદોષેષુ વિષટ્વીં કારયેત્ક્રિયાં ॥

જલૌકાભિર્હરેદ્રક્તં મેદ્વેવાવ્યથયેચ્છિરામ્ ॥ ૨ ॥

વિરેચનં પ્રયુજીત ગુગ્ગુલું ત્રિફલાન્વિતં ॥

ક્ષીરેણલેપનંસેકાન્શીતાનેવ ચ કારયેત્ ॥ ૩ ॥

સર્વ પ્રકારના શૂકદોષમાં ઝેરનો નાશ કરનારી ક્રિયાઓ
કરવી, જળો મુકાવીને ખરાબ લોહીને કાઢાવી નખાવવું.
અથવા ઇંદ્રિની મધ્ય શિરાને વીંધાવવી, વિરેચન દેવું,

ત્રિક્ષ્ણાના ક્વાથની સાથે શોધેલો ગુગળ પાવો, દુધના લેપ કરાવવા, અને ટાઢા દુધથી સેવ્યનો કરાવવાં. ૨-૩ અથવા

મૃદધૂમનિશાયુગ્મંદાર્વીસુરસયષ્ટિકૈઃ ॥

તૈલમ્ભ્યંજનાત્પક્ષાન્મેદૂરોગં નિવારયેત્ ॥ ૪ ॥

ધરના ધુવાડાની ધુંસ, હળદર, દારૂ હળદર, તુલસી, અને જેઠીમધ એઓના કલકોથી પકાવવામાં આવેલું તૈલ દાર્વી તૈલ કહેવાય છે. આ તૈલનો પંદર દિવસ માલેસ કરવાથી લિંગના રોગોનો નાશ થાય છે. ૪

કલ્કઃ કષાયઃ સર્પિશ્ચ તૈલં ચૂર્ણં રસક્રિયા ॥

શોધનં રોપણં તદ્વીક્ષ્યવીક્ષ્ય ચ કારયેત્ ॥ ૫ ॥

કલ્ક, ક્વાથ, ઘૃત, તૈલ, ચૂર્ણ રસક્રિયા, શોધન, રોપણ એ સર્વ જેમ યોગ્ય લાગે તેમ દોષ બળ વિચારીને (ઉપદેશવત્) ઉપયોગમાં લેવાથી લિંગ દોષ મટે છે, ૫ અથવા—

રસાંજનંલેપમાત્રાત્સર્વાંજનં ગદા પદં ॥ ૬ ॥

એકલી રસવંતી જ પોતાના લેપ માત્રથી સર્વ પ્રકારના લિંગ સંબંધી રોગો (ને એવા શાંત કરી નાખે છે કે જેથી તેઓનું નામ પણ બાકીમાં રહેવા પામતું નથી. ગંધાતું પડ, વ્રણ, સોજ, ચળ અને સણુકા એઓ વાળો લિંગ સંબંધી રોગ હોય તો પણ રસવંતીના લેપથી) મટી જાય છે. ૬

કોઢનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ઉપચાર.

કોઢનાં નિદાનો તથા સંખ્યાપૂર્વક પૂર્વરૂપ.

(ઉપબતિ-છંદ)

વિરુદ્ધદુષ્ટાશુચિભોજનાનિનવાન્નપાનંદધિમત્સ્યમાષાઃ ॥

તિલાગુડક્ષીરદિવાતિનિદ્રાવ્યાયામમમ્લંગુરુઘર્ષણાનિ ॥૧॥

एतैश्चदुष्कर्मभिराशुदुष्टावातादयस्त्वक्स्થિરં च मांसं ॥

સદૃષ્યકુર્વંતિગદંનરાણાં સકુષ્ઠરોગઃકથિતોભિષગ્भिः ॥૨॥

उदुंबरं मृक्षकजिह्वसंज्ञकपालकंसिध्मकपुंडरीके ॥

વૈપાદિકં કાકિણ મંડલેચકિલાશદટ્કિટિમંચચર્મ્મ ॥૩॥

કંઙ્કસ્તથાચર્મદલંચપામાવિચર્ચિકાસ્ફોટશતારુકાણિ ॥

કુષ્ઠાનિચાષ્ટૈદશસંમતાનિતેપાંતુર્પૂર્વવ્રણદાહપામાઃ ॥ ૪ ॥

દુધ માછલાંના સંયોગવાળાં વિરોધી લોજનોથી, વિષમિશ્રિત દુષ્ટ લોજનોથી તથા રજસ્વલાદિના સ્પર્શ-વાળા અપવિત્ર લોજનોથી અર્થાત્ એવાં વિરોધી દુષ્ટ અને અશુદ્ધ લોજનના લક્ષણથી, નવીન અન્નેના ખાવાથી વિરોધી, દુષ્ટ તથા અપવિત્ર જળપાનના કે પીવાના પદાર્થોના સેવનથી, દહી, માછલાં અડદ, તલ, ગોળ તથા દુધ એઓના અતિ સેવનથી, દિવસે વિશેષ નિદ્રા કરવાથી, અતિ (લોજન કરીને) કસરત કરવાથી, ખાટા પદાર્થોના અતિસેવનથી અને ગુરૂ (ગ્રાહ્યુ રાજા કે વૃદ્ધ પુરૂષો)ના તિરસ્કાર-શાપથી તથા એવાં એવાં દુષ્ટ કર્મોના કરવાથી દુષ્ટ થયેલા વાતાદિદોષો તુરંત આમડી લોહી અને માંસ

વગેરેને દૂષિત કરીને મનુષ્યોને જે રોગને જન્મ આપે છે તેને વૈદ્યોએ કુષ્ઠ-કોઠ રોગ કહેલ છે. એ કોઈ રોગ ૧૮ પ્રકારનો છે એટલે ઔદુંબર, ઋક્ષ જિવ્હક, કપાળ, સિંધ્મ, પુંડરીક, વિપાદિકા, કાકણ, મંડળ, દિવાસ, દદ્રુ, કિટિલ, ગજમર્મ, કંડૂ, ચર્મદળ, પામા, સિચ્ચિકા વિસ્ફોટ અને શતાઙ્ગ એ અઢાર પ્રકારના કોઠ કહેવાય છે, (તે પૈકી સાત મહા કોઠ અને અગીયાર કુદ્ર કોઠ માનેલા છે. તે મહા કુદ્રો અને કુદ્ર કુદ્રોની ગણનામાં સુશ્રુત-ચરકાદિનું લિન્ન લિન્ન માનવાપણું છે.) કોઠ રોગ થતાં પેહેલાં વ્રણ-અળતરા અને પાક વગેરે લક્ષણો માલુમ થાય છે. ૧-૪

અઢારે કોઠોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ઉદુંબરફલાભાસ કુદ્રમૌદુંબરં સ્મૃતં ॥
 કર્કશમૃક્ષજિહ્વામૃક્ષજિહ્વં તદુચ્યતે ॥ ૫ ॥
 કૃષ્ણારુણં ચ પરુષં કપાલામં કપાલકં ॥
 શ્વેતં તાશ્રં ચ તનુયત્ રજોઘૃષ્ટં વિમુચાતિ ॥
 પ્રાયશ્ચોરસિ તત્સિધ્મમલાચુક્રમુપમં ॥ ૬ ॥
 મશ્વેતરક્તપર્યન્તં પુંડરીકં ચ તત્સમં ॥
 વૈપાદિકં પાણિપાદં સ્ફુટનં તીવ્રવેદનં ॥ ૭ ॥
 કાકણં નૈવસિધ્ધ્યેચ્ચગુંજામં તીવ્રવેદનં ॥
 સ્વેતરક્તં સ્થિરં સ્નિગ્ધમુત્સન્નમંડલં સ્મૃતં ॥ ૮ ॥
 કંઢૂમદ્ધિઃ સરાગૈશ્ચ ગંઢૈરેતત્કિલાસનં ॥
 સકંઢૂરાગપિટિકા દદ્રુમણ્ડલમુદ્રતા ॥ ૯ ॥

શ્યાવંબહુસ્વરસ્પર્શકિટિભંનામતસ્મૃતં ॥

શ્યાવંકુષ્ઠચર્મ્માશ્લયં બહુલં હસ્તિચર્મવત્ ॥ ૧૦ ॥

સ્ફોટૈઃ પાણ્યોઃસ્ફિજોર્યુક્તા કણ્ડુરુક્તામનીષિભિઃ ॥

રક્તેશૂલંસ્ફોટંચતચ્ચર્મદલસંજ્ઞિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

સૂક્ષ્મા વાહ્યઃ કંઠમંત્યોપામેતિપિટિકાઃસ્મૃતાઃ ॥

સકંઢુઃપિટિકાઃશ્યાવા બહુસ્રાવાવિવર્ચિકાઃ ॥ ૧૨ ॥

સ્ફોટાઃશ્યાવારુણાભાસા વિસ્ફોટાસ્તેઃ તનુત્વચઃ ॥

રક્તંશ્યાવં સદાહાર્તિ શતારુ સ્યાદ્બહુવ્રણં ॥ ૧૩ ॥

જે કોઠ ઝાંઝરાના ફળ જેવા આકારવાળો હોય તે ઔદુઘ્નર કોઠ કહેવાય છે, જે કોઠ કઠણ અને રીંછની જીલ જેવા આકારવાળો હોય તે મ્લક્ષ જીવ કોઠ કહેવાય છે, જે કોઠ કાંઈક કાળા તથા કાંઈક રાતા પુટ પડેલા માટીના વાસણના કકડા સમાન વર્ણવાળો અને ખરસટ સ્પર્શવાળો હોય તેને કપાલ કોઠ કહે છે, જે કોઈ ઘોળાશથી મિશ્રિત રાતા વર્ણનો હોય, પાતળી આમડીવાળો અને ઘસવાથી ધૂળ જેવી ઝીણી ફેતરીઓને ખરતો હોય તથા તુંબડીના પુલ જેવો હોય તેને સિદ્ધમ કોઠ કહે છે. ઘાગું કરીને આ કોઠ છાતિમાં જ થાય છે અને કોઈ વખતે બીજા અંગોમાં પણ થાય છે. જે કોઠ ઘોળાં કમળનાં પાંદડાં જેવો ઘેળો તથા અંતમાં અત્યંત રાતો હોય તે પુંડ્રીક કોઠ કહેવાય છે, જે કોઠમાં હાથ પગ ફાટે તથા તેમાં તિવ્ર વેદના થાય તે વિપાદિકા કોઠ કહેવાય છે-(આ કોઠ-હાથમાં થયેલ હોય અર્થાત્ લુખી પડેલી હાથની આમડી ફાટે તો તેને વિચ-

ચિકા કહે છે અને મગજ ફાટે તો તેને વિપાદિકા કહે છે. સ્થાન ફેરથી નામોમાં તફાવત છે પણ રૂપમાં તફાવત નથી.) જે કોઠ ચણાડી જેવા વર્ણવાળો અર્થાત્ વચમાં કાળો અને આસપાસ રાતો કિંવા વચમાં રાતો અને આસપાસ કાળો હોય તથા તિવ્ર વેદનાવાળો અને સ્વાભાવિક રીતે રહી જ પાકનારો હોય તેને કાંકણુક કોઠ કહે છે. જે કોઠ કાંઈક ઘોળો, કાંઈક રાતો, કઠણુ, (ચિકિત્સાવિના નાશ ન પામે એવો) પસીનાવાળો હોય, આર્દ્ર અને નીકલેલાં મંડળ વાળો હોય તેને મંડળ કોઠ કહે છે. જે કોઈ ચળવાળો તથા રતાશવાળો ગંડોથી-મોટી ફેડલીઓથી વ્યાપ્ત હોય તેને અલસક-કિલાસ કોઠ કહે છે. જે કોઠ ચળ, રાતી ફેડલીઓ અને ઉત્પન્ન થાય ત્યારથી જ ઉચ્ચાઈ યુક્ત હોય તથા ગોળ ચક્રરડાં હોય તેને દ્રૂ-દાદર કોઈ કહે છે. જે કોઠમાં કાળી, ખરસટ અને અતિ ખરસટ કીડીઓ હોય તેને કિટિલ કોઈ કહે છે. જે કોઠ કાળો, હાથીની ચામડી જેવો રૂક્ષ અને જાડો હોય તેને ગજચર્મ કોઠ કહે છે. જે કોઠ આકરી બળતરાવાળા ફેડલાઓથી યુક્ત હોય, હાથોમાં તથા પુલાઓમાં થયેલ હોય અને ઉગ્ર ચલ અહિત હોય તેને કૃમ્હ-પારસ ખસ કોઠ કહે છે. જે કોઠ રાતો, શૂળવાળો તથા ફેડલાવાળો હોય તેને ચર્મદળ-ચામડીને ફાડી નાખનાર કોઠ કહે છે. કોઠમાં, ચળવાળી ઝીણી ઝીણી બાહારની ફેડલીયો થાય છે તેને પિડકા-વાળા-લુખસ કોઠ કહે છે. જે કોઠમાં ચળવાળી, કાળાશવાળી અને અતિ સાવવાળી નાહની ફેડ-

લીઓ થાય તેને વિચરિકા કોઢ કહે છે. જે કોઢમાં કાળાશથી મિશ્રિત રતાશવાળા અને પાતળી ચામડીવાળા ફેડલાં થાય તેને વિસ્ફેટક કોઢ કહે છે. અને જે કોઈ રતાશ મિશ્રિત શ્યામ, બળતરાથી પીડા યુક્ત બહુ પ્રણો હોય તેને શતાર્ક કોઢ કહે છે. ૫-૧૩

કોઢોમાં વાયુ વગેરે દોષોની ઉદ્વણ્ણતાનાં લક્ષણો.

ગ્યાવારુણં રુક્ષતરં સતોદં તદ્વાતકુટું પ્રવદંતિ વૈયાઃ ॥

પિત્તાચ્ચ દાહઃ શ્રુતિરાગયુક્તં કફાદ્ધનં વ્લેદિસકંડુકુટું ॥૧૪॥

કોઢ શ્યામ અથવા રાતો અને રૂક્ષ તથા ખરસટતા યુક્ત વ્યથાવાળો હોય તેને વૈદ્યો વાયુના ત્રાસવાળો કોઢ કહે છે. જે કોઢ (દુર્ગંધવાળો ઘણા આર્દ્રપણાવાળો અને) બળતરાથી, રતાશથી તથા સ્નાવથી યુક્ત હોય તેને પિત્તના ત્રાસવાળો કોઢ કહે છે અને જે કોઢ પુષ્ટ તથા આર્દ્ર-પણાવાળો અને ચળવાળો હોય તેને કફના ત્રાસવાળો કોઢ કહે છે. ૧૪

કોઢ વગેરે કેટલાએક રોગો સંસર્ગથી થાય છે.

પ્રસંગાદ્રાત્રસંસ્પર્શદેકત્રાસનભોજનાત્ ॥

નેત્રસ્પંદોજ્વરઃ કુષ્ઠસંક્રામતિ નરાન્નરં ॥ ૧૫ ॥

મૈથુન કરવાથી, એક એકના ગાત્રોનો સ્પર્શ થવાથી, એક પથારીમાં સુવાથી, લેળા બેસીને જમવાથી અને રોગીનું લુધડું, રોગીની પેટેરેલી પુખ્પમાળા, રોગીએ ધારણ કરેલા ચંદનનો લેપ, એઓના ધારણ કરવાથી અર્થાત્ આંખ્યેા દુખતી હોય, તાવ આવતો હોય, કોઢ થયા હોય, (ચલ, ચાંદી, પ્રણુ, ભૂત જનિત ઉન્માદ, કોલેરા,

રતવા, પ્રમેહ, ઉટાટીઓ) અને એવાજ ચેપી રોગો જે મનુષ્યને થયા હોય તે મનુષ્ય સાથે ઉપર કહેલા પ્રકારોનો અંશગી રાખીએ તો ચેપી-અંશગી રોગો એક મનુષ્યથી બીજા મનુષ્યના શરીરમાં પ્રકટ થાય છે. ૧૫

કોઠ રોગની ચિકિત્સા.

(શાલિની-છંદ)

વાતેસર્પિર્વાતિરુક્તા કફોત્પેષિત્તેયોજ્યોરક્તમોક્ષોવિરેકઃ ॥

પ્લારાત્રિર્જતુ શત્રુઃ શતાઢ્વાકુઠ્ઠંદન્તિતાર્ક્ચશૈલંબલાચ ॥૧૬॥

વાયુના ત્રાસવાળા કોઠોમાં ઘીનો ઉપયોગ કરાવવો. કફના ત્રાસવાળા કોઠોમાં ઉલટી કરાવવી અને પિત્તના ત્રાસવાળા કોઠોમાં લોહી કઢાવવું. અથવા—

એલચી, હળદર, વાવડીંગ, સવા, નેપાળાતું મૂળ, ઉપલેટ, રસાંજન, કાંસકી અને ચિત્રામૂળ એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો દાદર, લુખસ, ઘોળો કોઠ અને વિચ-ચિકા નામના કોઠનો નાશ કરે છે. ૧૬ અથવા—

અમિલેપોવહ્નિયુક્તોર્નિહન્યાદ્દૃપામાંશ્વેતકુઠ્ઠંચિચર્ચિ ॥

રાત્રિઃપથ્યાવલ્ગુજરક્ત વીજંવેલ્લંસિંધુઃ સર્ષપાશ્ચેતિલેપઃ ૧૭

હળદર, હરટે, માળવી બાવચો કરંજનાં બીજ (કચ્ચાં), વાવડીંગ, સિંધાલુણ અને સરસવ એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો કોઠનો નાશ થાય છે. ૧૭ અથવા—

નક્તાહ્વવીજૈડગજંસુકુઠ્ઠંગોમૂત્રપિષ્ઠશ્વરઃ પ્રલેપઃ ॥

ધાત્રી સ્નુહીસર્જક ચક્રમર્દતુષોદકૈર્દ્રુહરઃ પ્રલેપઃ ॥૧૮॥

કચ્ચાના ગોળા, પુવાડીયા, અને ઉપલેટ એઓને ગાયના મૂત્ર સાથે ઘુંટીને લેપ કરવામાં આવે તો કોઠ નાશ માટે ઉત્તમ છે. અથવા, આમળાં, શેર, સાળ, અને પુવાડીઆ એઓનો તુષોદક સાથે લેપ કરવામાં આવે તો દાદર મટી જાય છે. ૧૮ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

આરગ્વધસ્યપત્રાણિ પિટ્વાતક્રેણમર્દયેત્ ॥

પર્ણાનિકાક્રમાચ્યાવાહ્યમારસ્યવા ચ્છદૈઃ ॥ ૧૯ ॥

તક્રપિષ્ઠઃ પ્રલેપશ્ચકંડુદદ્રુહરઃ પરઃ ॥

કુષ્ઠૈઙગજસિંધૂત્થક્રમિજિત્મર્ષપૈઃ કૃતઃ ॥ ૨૦ ॥

સૌવીર પિષ્ઠોલેપોઽયંદદ્રુમંડનસિંધ્મજિત્ ॥

કાસમર્દકમૂલનિસૌવીરેણપ્રપેપયેત્ ॥ ૨૧ ॥

ગરમાળાનાં પાંદડાંને છાશમાં વાટીને તેનું મર્દન કરવામાં આવે તો દાદર (કિટિલ અને સિધ્ધ) મટી જાય છે. અથવા કાકમાચી (પીલુડી-મકોચ)નાં પાંદડાંને અથવા કણુરનાં પાંદડાંને છાશમાં ઘુંટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો ચલ અને દાદર મટી જાય છે. અથવા ઉપલેટ, પુવાડીઆનાં બીજ, સિંધાલુણ, વાવડીંગ અને સરસવ એઓને સૌવીર નામના ખાટા પાણીમાં ઘુંટીને ચોપડવામાં આવે તો દાદર મંડળ અને સિધ્ધ એઓને જીતી લે છે. અથવા—

કાસંદરાનું મૂળ સૌવીર નામના ખાટા પદાર્થમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી દાદર અને કિટિલ કોઠ એઓ જીતી લે છે એમાં સંદેહ નથી. ૧૯-૨૧ અથવા—

છેપેનદદુકુષ્ઠાનિજયેદેત્રનસંશયઃ ॥

દૂર્વૈડગજસિંધૂત્થપથ્યાવલ્ગૂકુઠેરિકાઃ ॥ ૨૨ ॥

તક્રકાંજિક સંપિઘ્વાત્રિલેપાદ્દુનાશનઃ ॥

કદલીક્ષારરજનીલેપઃ સિધ્માનિનાશયેત્ ॥ ૨૩ ॥

ધ્રો, પુંવાડીઆનાં બીજ, સિંધાલુણ, હરડે આવશી અને કુબેરિકા એઓને કાંજીમાં કે છાશમાં વાટીને ત્રણ વાર લેપ કરવામાં આવે તો દાદર મટી જાય છે. અથવા કેળનો ખાર અને હળદર એઓના લેપથી સિધ્ધ રોગનો નાશ થાય છે. ૨૨-૨૩ અથવા—

ગંધકઃ સયવક્ષારઃ કટુતૈલેન સિધ્ધમહા ॥

સ્નાનભોજન પાનેષુ પ્રલપોદ્વર્તનેષુચ ॥ ૨૪ ॥

શીલિતંસ્વાદિરંવારિ સર્વત્વગ્દોષનાશનં ॥ ૨૫ ॥

(ઉપબતિ-છંદ)

ફલત્રિકંછિન્નરુહાપટોલી સન્નિવવાસા સ્વદિરૈઃકષાયઃ ॥

પીતઃપ્રભાતેચિનિહંતિકંઢૂવિસર્પપામા કિટિભાનિકુષ્ઠં ૨૬

ગંધક સહિત જવખારને સરસીયાં તૈલમાં વાટીને ચોપડવામાં આવે તો સિધ્ધ કોઠનો નાશ કરે છે. અથવા

ખેરના કવાથનો નાહવામાં, લોજનમાં, પીવામાં, લેપવામાં કે ઉવટામાં ઉપયોગ કર્યા કરે તો સમસ્ત પ્રકારના આમડીના રોગો નાશ થાય છે. અથવા હરડે, ખેડિડાં, આબળાં, ગળો, ઠડવાં પરવળ, લીંબડો, અરડુસો અને ખેર એઓનો કવાથ કરીને પ્રાતઃકાળે પીવામાં આવે તો તે ચળ, રતવા લુખસ અને કિટિલ નામનો કોઠ એઓનો નાશ કરે છે. ૨૪-૨૬ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સોમરાજીવીજકર્ષપિવેદુષ્ણેન વારિણા ॥

ભોજનંક્ષીરસર્પિભ્યાંસર્વકુષ્ટૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૨૭ ॥

ખાવચીના ખીજોનું ચૂર્ણ એક તોલા ભાર લઈ તેને
ઉના પાણી સાથે પીવામાં આવે અને તે ઉપર દુધ ઘી
પીવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના કોઠોની પિડાથી મુક્ત
થાય છે. ૨૭ અથવા—

છિન્નાયાઃસ્ત્વરસોવાપિસેવ્યમાનસ્તુકુષ્ઠહા ॥

રાજિકાગુડ સિંધૂત્થંપિષ્ઠાસમ્યક્પ્રલેપિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

વિડાલચર્મણાવલ્લનાશંચર્મદલંત્રજેત્ ॥

મધુસિક્ધકસિંધૂત્થં ગુડગુગુલુગૈરિકં ॥ ૨૯ ॥

ઘૃતં કરેણુદુગ્ધંચરાલંપિષ્ઠાપ્રલેપયેત્ ॥

પાદયૌઃ સ્ફુટનંનાશપ્રયાતિચિરકાલજમ્ ॥ ૩૦ ॥

ખજોનો સ્વરસ નિરંતર પીવામાં આવે તો અવશ્ય
કોઠોના નાશ કરે છે. અથવા રાઈ, ગોળ અને સિંધાલુણુ
એઓનો લેપ કરવામાં આવે અને તે ઉપર ખિલાડીનું
ચામડું બાંધવામાં આવે તો ચર્મદળ કોઠ મટી જાય છે.
અથવા મધ, મીણુ, સેંધવ, ગોળ, શુગળ, સોનાગેરૂં, ઘી
કર્ણિક, દુધ અને રાગ એઓને વાટીને તેનો લેપ કરવામાં
આવે તો લાંબા વખતના પગ ફાટેલા હોય તે વિપાદિકા
મટી જાય છે. ૨૮-૩૦ અથવા—

પિષ્ઠં જાતીફલં લેપાદ્વિનિહંતિવિપાદિકમ્ ॥

તદ્વત્સર્જરસસ્તૈલમધુયુક્તઃ પ્રલેપનાત્ ॥ ૩૧ ॥

બયક્ષણે પાણીમાં ઘસીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો પગમાં પડેલી ફાટોનો નાશ કરે છે.

રાજ, તૈલ અને મધ એઓનો લેપ કરવાથી પગની ફાટોનો નાશ કરે છે. ૩૧ અથવા—

પલદ્વયંતુગોમૂત્રં હરિદ્રાકલ્ક સંયુતં ॥

પિવેન્નરઃ કાકચાયાકંઙ્કામવિનાશયેત્ ॥ ૩૨ ॥

હળહરના કલ્ક યુક્ત ૮ તોલાભાર ગોમૂત્ર જે કામ-ચારી મનુષ્ય પીએ તેની ચળ તથા લુખસનો નાશ થાય છે. ૩૨ અથવા—

ગંધકઃ કટુતૈલેનકંઙ્કામવિનાશનઃ ॥ ૩૩ ॥

ગંધકને સરસીયા તેલમાં વાટીને શરીરે ચોપડવામાં આવે તો લુખસ મટી બાય છે. ૩૩ અથવા—

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

સિંદુર ગુગ્ગુલુરસાંજનસિક્થતુલ્યૈસ્તુલ્યાંશકૈઃ કટુકતૈલ
મિદંવિપક્વં ॥ કંઙ્કાસ્રવત્પિટિકિકામમવાપિશુલ્કામભ્યંજ
નેસકટુદ્ધરતિપ્રસન્ન ॥ ૩૪ ॥

સિંદૂર, ગુગળ, રસવંતી, મીણુ અને મોરથુથુ એ સઘળાં સરખે ભાગે લઈ એઓનાથી સરસીયું તૈલ પકાવીને તે ચોપડવામાં આવે તો, ચળ, રસી વહેતી ફેાડલીઓ કિંવા સુકી ફેાડલીઓ એ સર્વનો બલાત્કારથી એકદમ (આ સિંદૂરાદ્ય તૈલ) તુરત નાશ કરે છે. ૩૪ અથવા

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સિંધુગોમયસંયુક્તાંહરિદ્રામાશ્લિકેણચ ॥

પિષ્ટ્વા પ્રલેપનં યોજ્યં પામાકંઙ્કાવિનાશનં ॥ ૩૫ ॥

સિંધાલુણુ તથા હળદર એઓને વાટી છાણુનો રસ તથા મધ મેળવીને એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો હુ-ખસનો અને વધૂરનો નાશ કરે છે. ૩૫ અથવા—

જીરકસ્યપલંપિષ્ઠાસિદૂરાર્દ્રપલંતથા ॥

કટુતૈલં પચેદાભ્યાંસઘ્રઃ પામા હરંપરમ્ ॥ ૩૬ ॥

મરિચ પિપ્પલિચંદનકુદ્દકં રવિ પયઃ સુરદારુકગોમયમ્ ॥

દ્વિરજની હરિતાલમનઃશિલાનલદકર્ણિકવારુણિકાવિષં ૩૭

પૃથગિદં સમમર્દ્દપલંપચેત્કટુકતૈલચતુર્ગુણગોજલં ॥

કટુકતૈલમિદંપરિસાધિતંહરતિ કુદ્દગદંચવિચર્ચિકામ્ ૩૮

કટિમંકંઢૂપામાશ્વવિસ્ફોટંમંડલાનિ ચ ॥

રક્તોદ્ભવાશ્ચ યે રોગાયે ચ શાસ્ત્રાશ્વયાઃસ્થિતાઃ ॥૩૯॥

તે સર્વે ક્વિલયંયાંતિ તૈલસ્યાસ્ય પ્રભાવત ॥

કલ્કાચ્ચતુર્ગુણંસ્નેહાઃત્સ્નેહાત્કાથશ્ચતુર્ગુણઃ ॥ ૪૦ ॥

વાટેલું ૭૩ ૪ તોલાભાર અને સિંહર ૨ તોલાભાર લઈ એઓનાથી સરસીયા તેલને પકાવી તે તેલ ચોપડવામાં આવે તો હુખસ તથા ખસ સારી પેઠે મટી જાય છે. (આ ૭૨કાઘ તૈલ કહેવાય છે. અથવા—)

મરી, લીંડીપીપર, સુખડ, ઉપલેટ, થોરનું (અથવા આકડાનું) દુધ, દેવદાર, હળદર, દાડ હળદર, હરતાલ, મણુશિલ, મોથ, કણૂર અને ઇંદ્રવરાળું એ સઘળાં એક એક તોલા ભાર લેવાં તથા વછનાગ બે તોલા ભાર લેવો. એઓનો કલક કરી અર્થાત્ એ ૧૬ તોલા ભાર કલકને ચોગણુ (૬૪ તોલા ભાર) સરસીયા તૈલમાં નાખી તથા તૈલથી

ચોગણા ગોમૂત્ર સાથે તૈલ પકાવવાના નિયમ પ્રમાણે તૈલને પકવી સિદ્ધ કરવું. પછી એ તૈલનો અભ્યંગ-માલેશ કરવામાં આવે તો કોઠ, વિચરિચિકા કિટિલ, ચળ, લુખસ, વિસ્ફોટ નામનો કુદ્ર કોઠ, મંડલ કોઠ અને લોહીના બગડવાથી થએલા રોગો તથા શાખાઓનો આશ્રય કરીને રહેલા રૂધિરજનિત રોગો એ સર્વનો નાશ થાય છે.

(આ લઘુ મરિચાદ્ય તૈલ કહેવાય છે. આ તૈલના પાઠમાં નસોતર અને જટામાંસી નાખવા માટે ઘણા ગ્રન્થકારો ભલામણ આપે છે. તેમજ ચોગણા પાણીથી અને બમણા ગોમૂત્રથી અથવા ફક્ત ગોમૂત્રથી જ તૈલને પકવવા અભિપ્રાય આવે છે. અને શ્વેત કોઠ, સિધ્ધ, દાદર, ખાલીનું ચઢવું અને પુડિક વગેરે કોઠ રોગનો નાશ પણ કરે છે એમ ખાતરી આપે છે.) ૩૬-૪૦ અથવા—

રજનીકલકસંયુક્તમર્કપત્રરમેપચેત્ ॥

કટુતૈલંહરેત્તચ્ચપામાકંડુવિચર્ચિકા ॥ ૪૧ ॥

હળહરનો કઢક નાખી આકડાના પાંદડાંના રસમાં પકાવેલું સરસીયું તૈલ લુખસનો, પારસ ખસનો, અને વિચરિચિકા નામના કુદ્ર કોઠનો નાશ કરી નાખે છે. (આ અર્ક તૈલ કહેવાય છે.) ૪૧ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

વાસાપટોલીત્રિફલાગુડુચીનીર્દિગ્ધિકાનિંબકરંજતોયૈઃ ॥

વાસાદિકલકેનવિનિદ્ધમેતધ્વૃતંમહાવત્રકમાદિશંતિ ૪૨

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

નિષેવિતંતદ્વિહિતંતુકુષ્ટંવિશીર્ણકર્ણગુલિનાસિકંચ ૪૩

અરડૂસો, કડવાં તુરીયાં, હરડે, ખેહેડાં, આમળાં, ગળો, ભોરીંગણી, લીખડો, કરંજ એઓના કવાથમાં અને ઉપર કહેલાં ઓષડોના કદકમાં ગાયતું ઘી વિધિ પ્રમાણે પકાવીને મહાવજ્રક ઘૂતને તૈયાર કરવું, પછી તેનું યોગ્ય પ્રકારે સેવન કરવામાં આવે તો તેના કોઠ રોગથી કાન આંગમાં તથા નાક વગેરે ગત્રી વિખાઈ ગયાં હોય તે ગલિત દુષ્ટનો કિંવા કોઠનો નાશ કરે છે. ૪૨-૪૩ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

હરિતાલસ્યૈકભાગઃ સોમરાજીચતુર્ગુણાં ॥

સંપેપ્યંચગવાંમૂત્રેલેપઃશ્વિત્રવિનાશયેત્ ॥ ૪૪ ॥

હરિતાલ ૧ ભાગ અને ખાપચે ૪ ભાગ લઈ ગાયના મૂત્રમાં ઘુટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો ધોળા કોઠનો નાશ કરે છે. ૪૪ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

સત્રીજસારઃ સ્વદિરસ્યસારઃ સત્તોદ્ધચૂર્ણઃસવિડંગસારઃ ॥

સર્નિવસારત્રિફલામૃતાદ્ધ્રુવઃ કુષ્ઠાપઠઃશ્વિત્રગદાપદ્મશ્ચ ॥ ૪૫ ॥

ખીખડો, ખેરસાર, લોખંડનો ભૂડો, વાવડીંગનો ગર્ભ લીખડો, હરડે, ખેહેડાં, આમળાં અને ગળો એઓનું ચૂર્ણ યોગ્ય રીતે ખાવામાં આવે તો કોઠનો નાશ કરે છે. ૪૫ અથવા—

દૂર્વાનિશાયુગ્મલેપઃ કંઙ્કામાવિનાશનઃ ॥ ૪૬ ॥

ધ્રો, હળદર અને દાડહળદર એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી લુખસ અને ચળ મટી જાય છે. ૪૬ અથવા—

(શાલિની-૭૬)

સ્વર્ણક્ષીરી ચક્રમર્દવિઙ્ગસિદ્ધૃસ્યાત્પારદં ગંધકં ચ ॥

કુટુંસર્વમર્દયેધ્ધૂર્તનિવતાંબૂલાનાંપત્રજન્યૈરસૈશ્વ ॥ ૪૭ ॥

અસ્માલ્લેપાન્નાશમાયાંતિશીઘ્રપામા કંઙ્કાચર્ચિકાઃકંઙ્કયુક્તાઃ ૪૮

દાડહીનું મૂળ, પુવાડીયા, વાવડીંગ, સિંદૂર, પારો, ગંધક અને ઉપલેટ એઓનો ધંતુરાના, લીંબડાના તથા પાનના રસમાં સારી પેઠે ઘુંટીને લેપ કરવામાં આવે તો લુખસ, દાદર, વિચર્ચિકા અને ચળ એઓનો તુરત નાશ થાય છે. ૪૭-૪૮ અથવા—

મહિષીનવનીતેન સિદ્ધૃ મરિચં તથા ॥

સંપિષ્ટં વહુધા લેપાત્પામાંશયતિ ધ્રુવં ॥ ૪૯ ॥

લેંશનું માખણ લઈ તેમાં સિંદૂર તથા મરીયાનું ચૂર્ણ નાખીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો ઘાણું કરીને લુખસ અવશ્ય મટી જાય છે. ૪૯ અથવા—

ગંધકો નિંબુતોયેન લેપાત્તિધ્મ વિનાશનઃ ॥

જંબીરસ્ય રસો વાપિ નવસારયુતસ્તથા ॥ ૫૦ ॥

લીંબુના રસમાં ગંધકને ઘુંટીને ચોપડવામાં આવે તો સિંધ્મ નામનો કોઢ મટી જાય છે. અથવા—

જાંબીરી જાતિના ખાટા-લાંબા લીંબુના રસમાં નવ-
સાદરને ઘુંટીને ચોપડવામાં આવે તો તેથી પણ સિધ્ધ
કોઢ મટી જાય છે. ૫૦

ગલિત કુષ્ઠ કોને કહેવો ?

(સ્વાગતા-છંદ)

નાસિકાગ્રમધિભાગવિભંગો દસ્તપાદદવયુઃ શ્વયથુશ્ચ ॥

અંગુલીવિગલનસ્વરહાનિસ્તદ્વદનિગદિતંકિલકુષ્ઠં ૫૧

જે કોઢથી નાશિકાનો અથ્ર ભાગ-નાકનું ટેરવું ગળી
ગયેલ હોય તથા હાથમાં પગમાં બળતરા અને સોબ
હોય તેમજ આંગળાં ગળી-વીખાઈ ગયાં હોય અને સ્વર
ખિલકુલ બદલાઈ ગયો હોય વા સ્વરની હાનિ થઈ ગઈ
હોય તેને ગલિત કોઢ કહે છે. ૫૧

કોઢ થવાની મુખ્ય જન્મભૂમિ અને તે ઉપર
મુખ્ય ક્રિયા.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ભવંતિ વાતરક્તેન સર્વ કુષ્ઠગદા નૃણાં ॥

તસ્માત્સર્વેષુ કુષ્ઠેષુ રક્તસ્રાવો વિધીયતે ॥ ૫૨ ॥

ઘણું કરીને મનુષ્યને વાતરક્તથી જ કોઢરોગ ઉત્પન્ન
થાય છે એટલા માટે કરીને સર્વ પ્રકારના કોઢ રોગ
ઉપર લોહી કઢાવવાની ક્રિયા ઉપયોગમાં લેવી. ૫૨ અથવા

(ઉપજાતિ-છંદ)

મૂતાભ્રંગધાયસ શુલ્વધારાકરંજવીજાનિશિલાજતુશ્ચ ॥

ફલત્રિકં ગુગ્ગુલુ ચિત્રકે ચ સતિંદુકે સર્વમિદં સમાંસં ૫૩

ક્ષોદ્રેણસાજ્યેનવિમર્ચમાંડેસ્નિગ્ધેનિધાયાથદિનાનિસપ્ત ॥

કોલપ્રમાણં પરિભક્ષणीयं प्रातर्गलत्कुष्ठविनाशनाय ॥ ૫૪ ॥

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

પથ્યેપયઃ શર્કરયાસમેતં ભક્તંપયઃ સાધિતમેવ કુર્યાત્ ॥

વૃતાંક માષાદ્યહિતં ચ વર્જ્યં સ્ત્રીસેવનં કુષ્ટવિકારિણાં ચ ૫૫

પારો, અબ્રક, લસમ, ગંધક, લોહલસમ, તાંબાની લસમ, ગળો, કચ્ચાના ગોળા, શિલાજીત, ત્રિક્ષ્ણા, શુગળ, ચિત્રામૂળ અને જેરકોચલાં એ સર્વ સરખે ભાગે લઇને પારા ગંધકની કાજલ કરીને અન્ય ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી સર્વને એકઠાં કરી મધ અને ઘીમાં ઘુંટીને ઘીના રીઠા વાસણમાં ચત્તથી રાખી મુકવા. આમાંથી સાત દિવસ વડબાર પ્રમાણે પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરવામાં આવે તો ગલિત કોઠનો નાશ કરે છે. આ પ્રયોગ ઉપર દુધ સહિત સાકરથી રાતા ચોખાનો ભાત સાકર સહિત કઢેલું દુધ પીવું હિતકારક છે. વંતાક તથા અડદ વગેરે અહિતકારક પદાર્થોનું ભક્ષણ અને સ્ત્રીનો સંગમ એ કુષ્ટ રોગીએ વર્જીત કરવાં. (આ ગલિત કુષ્ઠારિરસ કહેવાય છે.)

(ભાવમિશ્ર કહે છે કે—અન્ય સર્વ પદાર્થો સમાન લેવા પરંતુ અબ્રક અને કચ્ચાના ગોળાઓને પારાથી ચોગણા લેવાં.) પથ્યમાં મધ ખાવા પણ ભલામણ કરે છે.

૫૩-૫૫ અથવા—

રસગંધકતાપ્યાયઃકાંત તીક્ષ્ણાભમસ્મકં ॥

દિંગુલં મધુકં કુષ્ઠં સર્વસમવિભાગકં ॥ ૫૬ ॥

શતમૂલીનિજદ્રાવૈર્મંજિષ્ઠાદિકષાયતઃ ॥

ત્રિદિનં ત્રિદિનં સમ્યક્પરિમર્ચ વિશોષ્ય ચ ॥ ૫૭ ॥

તતસ્તુ પક્કમૂષાયાં નિરુધ્યાતિપ્રયત્નતઃ ॥

પ્રક્ષિપેદ્વાલુકાયંત્રે પ્રગુટેદિવસત્રયં ॥ ૫૮ ॥

માણિક્યતિલકો નામ રસો નાસત્યકીર્તિતઃ ॥

एष कुष्ठं हरत्याशु सन्मित्रमिव हृदयथां ॥ ५९ ॥

પારો, ગંધક, સોવનમાખી, અબ્રકની ભસ્મ, ગજ-
વેલની ભસ્મ, શોષેલો હિંગળો, જેડીમધ, અને ઉપલેટ
એ સઘળાં બરાબર લેવાં, પછી મોટી શતાવરીના રસમાં
અને મંજીષ્ઠાદિના કવાથમાં ત્રણ ત્રણ દિવસ સારી પેઠે
ઘુંટીને રસ શોષવ્યા પછી ગોળો કરી પાકી મૂષોમાં તે
ગોળાને ગોઠવી તે ઉપર કપડ માટી ચઢાવી વાલુકા ચંત્રથી
ત્રણ દિવસ લગી અડાયા છાણુનો અગ્નિ આપવો. તદનં-
તર ચત્રથી અગ્નિ પોતાની મેળે શાંત થયા પછી સંપુટ-
માંથી તૈયાર થયેલા માણિક્યતિલક નામના રસને
કહાડી લેવો. આ અશ્વિની કુમારનો કહેલો રસ જેમ સહમિત્ર
આપતકાળ સમય કદને કાપે છે તેમ સમસ્ત કોઠની
વ્યથાને હણી નાખે છે. ૫૬-૫૮ અથવા—

(અનુક્રુપ-છંદ)

अरण्योपल भूत्यांगमर्दनं बधिरं जयेत् ॥

गुह्य पाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरंतनं ॥ ६० ॥

वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥

योषिन्मांससुरावर्ज्यंकुष्टी कुष्ठमपोहति ॥ ६१ ॥

અડાયા છાણાની રાખ શરીરે ચોળવામાં આવે તો શરીરની શૂન્યતા મટે છે.

ઘોળો કોઠ બે ગુદા ભાગમાં-ઘંદ્રિ કે ચોનિ ઉપર, હાથની હથેલીમાં અને હોઠ ઉપર થયો હોય તો તે અને અન્ય સ્થળમાં લાંબા વખતનો થયેલો હોય તે ઘોળો કોઠ મટતો જ નથી. કુદરતી રોગીએ સ્ત્રી સંગ, માસ અને મદિરા એએનો ત્યાગ કરવો તેમાં પણ વિશેષ કરીને ઘોળા કોઠવાળાએ તો એએનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. ૬૦-૬૧

ઉદર્દશીત પિત્તાદિનાં નિદાન તથા ઉપચાર.

શીત પિત્તાદિનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો,
સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ સહિત લક્ષણ.

(ઉપબતિ-૭૬)

શીતાનિલસ્પર્શગુણેન દુષ્ટૌકફાનિલૌપિત્તમવાપ્યદેહે ॥
વિસર્પતોતર્વહિરાશુર્પૂર્વે શોફંસકંદ્ર કુરુતઃ સદાહં ॥૧॥

(અનુષ્ટુપ-૭૬)

વરટીદપ્તસંસ્થાનઃ શોફઃસ્યાઞ્જવરવાંતિવાન્ ॥

ઉદર્દઃ સ તુ વિજ્ઞેયઃ શીતપિત્ત મથાઽપરે ॥ ૨ ॥

ટાઢા પવનના લાગવાથી વધી પડેલા કદ્દ અને વાયુ એએ પોતાના વધારાના કારણેથી દુષ્ટ થયેલા પિત્તની સાથે ભળીને આમલીમાં તથા લોહી વગેરેની અંદર પ્રવેશ કરી શરીરની અંદર અને બાહ્યર તુરત ફેલાઈને પ્રથમ સોબો, ચળ અને બળતરાને ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારબાદ

ભમરી કે ખડમાંકડીના ડાંખ જેવા આકરવાળો, વ્યથાવાળો, તાવવાળો અને ઉલટીવાળો સોજો થાય તેને શીત પિત્ત કહે છે તથા કેટલાએક તેને ઉદર્દ પણ કહે છે. ૧-૨

કોઠનું લક્ષણ.

અસમ્યગ્વમનો દીર્ઘેપિત્તશ્લેષ્માનિલગ્રહૈઃ ॥

મંડલાનિસકંદ્રાનિ યત્રસ્યુઃ કોઠ સંજ્ઞિતઃ ॥ ૩ ॥

ઉલટી ખરાખર ન થવાના કારણથી પિત્તનો તથા કફનો વધારો થતાં અને ઉછળેલા અન્નનો અટકાવ થતાં ચળવાળાં (અને રતાશવાળાં) ઘણાં ચકરડાં-ધ્રામડાં થાય તેને કોઠ કહે છે. ૩

શીતપિત્ત ઉદર્દ કોઠ અને ઉત્કોઠ એઓના

વચમાં શું તફાવત છે ?

વાતાધિકં શીતપિત્તમુદર્દશ્ચક્રફાધિકઃ ॥

કંડુમંડલ રાગૈશ્ચ યુક્તોસૌ કોઠસંજ્ઞિતઃ ॥ ૪ ॥

જેમાં વાયુની અધિકતા હોય તેને શીતપિત્ત કહે છે, જેમાં કફની અધિકતા હોય તેને ઉદર્દ કહે છે, અને જેમાં રતાશનો ભાગ ચળ તથા ધ્રામડાં હોય તેને કોઠ કહે છે (અને એક ધ્રામડાં મટી બીજું ધ્રામડાં થતાં આવે તેને ઉત્કોઠ કહે છે.) સાધારણ રીતે આ રોગને ‘ શીળો ધાયે! ’ એ નામથી ઓળખે છે. ૪

શીતપિત્તાદિની ચિકિત્સા.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

અત્રાશુકાર્યવમનં પટોલી વાસાસુભદ્રૈસ્તૃટતા વિરેકઃ ॥

અભ્યંગ ઇષ્ટઃ કટુતૈલકેન સેકસ્તથા ચોષ્ણચલેન શસ્તઃ ૫

શિળો ધાયો હોય તો તુરત કુકડવેલો, અરડૂસો, લીંબડો એઓથી ઉલટી કરાવવી અને નસોતર વગેરે રેચક પદાર્થોથી રેચ આપવો. અથવા સરસીયા તૈલનો માલેસ કરાવવો અથવા ઉના પાણીનો સેક-સેવન કરાવવું એ સાદું છે. ૫

(ઉપબતિ-છંદ)

ક્ષૌદ્રેણયુક્તાં ત્રિફલાવિલિહ્યાત્સિતામધૂકંગુડસાર્દ્રકંવા ॥

કટુત્રિક ક્ષારયુતાંયવાનીચ્ચાદેત્તથા ચામલકં ગુડેન ॥૬॥

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

કુલત્થં સ્યરસેનૈવ રસૈસ્તિત્તિરલાવજૈઃ ॥

ભોજનં ચ સદાપથ્યં શીતોષ્ણં દોષકાલતઃ ॥ ૭ ॥

ત્રિક્ષણાના ચૂર્ણને મધમાં ડાલવીને ચાટવાથી, અથવા સાકર સહિત જેઠીમધનું ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા બુના ગોળ સહિત આદુ ખાવાથી શીતપિત્તાદિ મટી જાય છે. અથવા સુંઠ, મરી, અને લીડીપીપર એઓનું ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા જવખાર સહિત અજમો ખાવાથી અથવા આ-મળાનું ચૂર્ણ ગોળસહિત ખાવાથી પણ શિતપિત્તાદિ મટી જાય છે. અથવા કળથીના રસ સાથે તેતર કે લાવાના માંસના રસો લોજનમાં હુમેશાં સેવન કરવો એ પણ હિતકારી છે. અથવા શીત-ઉષ્ણ વાતાદિદોષ અને કાળના અનુસારે ચિકિત્સાની યોજના કરવી તેથી શીતપિત્તાદિ મટી જાય છે. ૬-૭ અથવા—

નિવસ્યપત્રાણિઘૃતેનધાત્રીમિશ્રાણિયુજ્યાત્તદુર્દ કોઠે ॥

સિદ્ધાર્થદદુગ્નિશાતિલાનામુદ્વર્તનંસ્યાત્કદુતૈલમિશ્રં ॥ ૮ ॥

લીંબડાનાં પાંદડાં અને આમળાં એએને વાટી ઘીથી મિશ્રિત કરીને રોજ ખાવામાં આવે તો ઉદર્દ અને કોઠનો નાશ થાય છે. સરસવ, ધુંવાડીઆ, હળદર અને તલ એએનો કલ્ક કરી સરસીયા તેલમાં મેળવીને શરીરે ઉવટાણું કરવામાં આવે તો શીતપિત્તાદિ મટી જાય છે. ૮

મિષકસંશુદ્ધ દેહસ્ય કુષ્ઠ્ઠીંકારયેસ્ક્રિયાં ॥

કોઠોદર્દેશીતપિત્તેશ્ચમ્લપિત્તેક્રિયાતથા ॥ ૯ ॥

હૈ વૈદ્યો ! કોઠરોગ મટવાની ક્રિયા તથા અમ્લપિત્ત નાશક ક્રિયા કિંવા દેહશોધનની ક્રિયા કરવામાં આવે તો શીતાપત્ત કોઠ તથા ઉદર્દાદિનો નાશ થાય છે. ૯

અમ્લ પિત્તનાં નિદાન, લક્ષણ અને ચિકિત્સા.

આમ્લપિત્તનાં પાસેનાં નિદાન તથા તેનું લક્ષણ.

(ઉપજાતિ-છંદ)

વિદાહિ કદ્દમ્લવિરુદ્ધપિત્તપ્રકોપિપાનાન્નરતસ્ય જંતોઃ ॥

પિત્તં વિદગ્ધંમંશસંચિતંપ્રાક્તદમ્લપિત્તંમુનિભિઃ પ્રદિષ્ટં ?

(અનુદુષ-છંદ)

તિક્તામ્લોદ્ગારહત્કંઠદાહપકત્યરુચિક્રૂપૈઃ ॥

ઉત્કલેશગૌરવૈરેતૈર્મ્લપિત્તવિદુર્બુધાઃ ॥ ૨ ॥

ખળતરા કરનારાં, કડવાં, ખાટાં તથા વિરુદ્ધ અને પિત્તનો પ્રકોપ કરનારાં-છાશ, દાડ તેમજ અડદ વગેરે અન્ન-પાનો જે માણસ સેવન કરે તેનું ખાટાપાકને પ્રાપ્ત થએલું પિત્ત (વર્ષાઋતુમાં ખાટા પાકવાળાં પાણીઓથી તથા

તેવી જ ઔષધીઓથી એકદું થયેલું પિત્ત) હોય છે તેને મુનિઓએ અમ્લપિત્ત કહેલ છે.

કડવા તથા ખાટા ઓડકારો આવે, છાતીમાં તથા ગળામાં બળતરા થાય, અપચો, અરુચિ, ગ્લેનિ, ઉલટીના ઉછાળા અને શરીરમાં ભારેપણું એટલાં લક્ષણો હોય તે ઉપરથી પાંડિતો અમ્લપિત્ત થયેલું કહે છે. ૧-૨

અમ્લપિત્તની વિશેષ અવસ્થા.

તૃષ્ણામૂર્છાવહ્નિસાદન્નમમોહકરંહિ તત્ ॥

તિક્તકામ્લં વમનં કુર્યાદ્ભુક્તો ભુક્ત એવ ચ ॥ ૩ ॥

હસ્તપાદેચ દાદોષ્ણં મહતીમરુચિજ્વરમ્ ॥

મંડલં પિટિકા કંઠ કોઠાન્સંજનયેચ તત્ ॥ ૪ ॥

તરસ, ખેલાનપણું, અગ્નિની મંદતા, ભ્રમ, વિરીત જ્ઞાન, તથા કોઈ સમય ખાધા છતાં અથવા કોઈ સમય ન ખાધા છતાં પણ કડવી કે ખાટી ઉલટી કરાવે છે તથા હાથમાં અને પગમાં બળતરા તથા ગરમીને ઉત્પન્ન કરનાર, અત્યંત અરુચિ, તાવ, ધ્રાંમઠાંથી, ફેડલીઓથી તથા ચળથી વ્યાપ્ત થએલા ગાત્રમાં અન્નનો વિરુદ્ધ પાક તથા ગ્લેનિ આદિ રોગોના જથ્થાને પેદા કરે છે. ૩-૪

અમ્લપિત્તના દોષોનો સંસર્ગ જાણવાની આવશ્યકતા તથા સાધ્યાસાધ્યપણું.

સાનિલં સાનિલકફં સકફંતચ્ચલક્ષયેત્ ॥

વાતેકંપોવમિઃ શૂલં કફે છીવનગૌરવં ॥ ૫ ॥

આમ્લપિત્ત વાયુના સંસર્ગવાળું છે અથવા વાયુ

તથા કફ એ ગન્નેના સંસર્ગવાળું છે કે કફના સંસર્ગવાળું છે ? એ અવશ્ય લક્ષમાં લેવું જોઈએ (કારણકે ઉચ્ચી ગતિવાળું, ઉલટીના રોગ જેવું અને નીચી ગતિવાળું ઝાડાના રોગ જેવું હોવાથી વૈદ્યોને ભ્રમમાં નાખી ભુલાવો ખવડાવે છે માટે ખરોખર પરીક્ષા કરવી.) ૫

उभयो जायतेचिह्नं कफमारुतसंभवै ॥

रोगोयमम्लपित्ताख्यो बलात्साध्यो नवोत्थितः ॥ ६ ॥

જે વાયુના સંસર્ગવાળું અમ્લપિત્ત હોય તો ધ્રુબરો, ઉલટી તથા શૂળ (અને પ્રલાપ મૂર્ચ્છાદિ) લક્ષણો હોય છે. કફના સંસર્ગવાળું હોય તો કફનું થુંકવું તથા શરીર-માં ભારીપણું એ લક્ષણો હોય છે. જે કફ અને વાયુ એ બેના સંસર્ગવાળું અમ્લપિત્ત હોય તો ઉપર કહેલા ગન્ને પ્રકારનાં ચિન્હો હોય છે.

એ અમ્લપિત્તરોગ જે થોડા સમયથી થયો હોય તો ઔષધો કરવાથી મટે છે. (પણ જે જુનો હોય તો કટ્ટથી મટે છે અને કુપથ્ય કરનારનો એ રોગ મટતો જ નથી.) ૬

अम्लपित्तनी चिकित्सा.

मधुधात्रीफलरसैः सम्यग्वातं विरेचयेत् ॥

त्रिवृता क्षौद्रयुतया सुस्निग्धं चानुवासयेत् ॥ ७ ॥

आहारं तिक्तभूमिष्ठं पाचनं चापि प्रयोजयेत् ॥

यवगोधूमविकृतीलाजसक्तून् शितायुतान् ॥ ૮ ॥

અમ્લપિત્ત થયું હોય તો આમળાનો રસ અને મધ એઓનો જુલાળ આપવો અથવા ઉલટી કરાવવી. અથવા

નસોતરનું ચૂર્ણ મધ સહિત આપવું. સ્નિગ્ધ દેહવાળાને અનુવાસન ખસ્તિની ક્રિયા કરવી. અથવા-કટુપ્રાધાન્ય આહાર તથા પાચનદ્રવ્ય આપવાં. અને જવ તથા ઘઉંના યૂષ આદિ પદાર્થો તીખા કે તીક્ષ્ણ વધાર વિનાના હોય તે પીવા અથવા ખાવા અને સાકર આદિ ચોખાની ધાણીનો સાથવો દોષોની ચોગ્યતા જોઈને પાવો. ૭-૮

અન્નેવિદગ્ધે કર્તવ્યં વમનં કોષ્ણવારિણા ॥

ઉર્દ્ધગં વમનૈર્વિદ્વાનધોગં રેચનૈર્હરેત્ ॥ ૯ ॥

જો ખાધેલું અન્ન વિદગ્ધ થયું હોય તો ઉતું પાણી પાઈને ઉલટી કરાવવી. જો ઉચી ગતિવાળું અમ્લપિત્ત હોય તો ઉલટીઓથી મટાડવું અને નીચી ગતિવાળું હોય તો જીલાબોથી મટાડવું. ૯

સમ્યક્સંશુદ્ધદેહસ્ય યદિ દોષો ન શામ્યતિ ॥

કૃતશીતવિધિસ્તત્ર કુર્યાદ્રક્ત વિમોક્ષણમ્ ॥ ૧૦ ॥

જો રોગ અને ઉલટી વગેરેની ક્રિયાઓથી દેહ શુદ્ધ કરવા છતાં પણ અમ્લપિત્તની શાંતિ ન થાય તો શીતળ વિધાન કરીને લોહી કઢાવવું. ફક્ત ખોલાવવી. ૧૦ અથવા

(ઉપજ્ઞતી-છંદ)

દ્રાક્ષાભયાપિપ્પલિધન્વયાસશિતાશ્ચ સંચૂર્ણસમંવિલિહ્યાત્ ॥

ક્ષૌદ્રેણસાકંકફકંઠદાહાતુષ્ણામ્લપિત્તજ્વરવાન્મનુષ્યઃ ॥ ૧૧ ॥

કાળી ધ્રાખ, હરડે, લીંડીપીપર, ધાણા, જવાસા અને સાકર એ સઘળાં સરખાં ભાગે લઈ એઓનું ચૂર્ણ કરીને મધમાં કાલવીને આટવામાં આવે તો કફ તથા ગળામાંની બળતરા, તરસ, અમ્લપિત્ત અને તાવ એઓનો નાશ કરે છે. ૧૧

છિન્નોદ્ભવાનિવપટોલપત્રકાથંપિબેત્સૌદ્રયુતં તથૈવ ॥

નિહંતિપિત્તાત્સમનેકરૂપં મુદારૂણં દાહયુતામ્લપિત્તં ॥૧૨॥

ગળો, લીંબડો અને કડવાં પરવળનાં પાંદડાં એએનો ક્વાથ મધ સહિત પીવામાં આવે તો પિત્ત સંબંધી અનેક રોગો, લયંકર બળતરા અને અમ્લપિત્ત એએનો નાશ કરે છે. ૧૨ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

પટોલયવકૃષ્ણાનાં કાથં મધુયુતં પિબેત્ ॥

નાશયેદમ્લ પિત્તં ચલ્હિંતૃષ્ણારુચિજ્વરાન્ ॥ ૧૩ ॥

કડવાં પરવળ, જવ અને લીંદીપીપર એએનો ક્વાથ મધ સહિત પીવામાં આવે તો અમ્લપિત્ત, તરસ, ઉલટી અરૂચિ અને તાવ એટલા રોગોનો નાશ થાય છે. ૧૩ અથવા—

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

પટોલતિક્તા ત્રિફલાકષાયઃ સિતાયુતોઽંતિસદામ્લપિત્તમ્ ॥

છિન્નોદ્ભવાનિવપટોલપત્રકાથંપિબેત્સૌદ્રયુતં તથૈવ ॥ ૧૪ ॥

કડવાં પરવળ, કડુ, હરડે, બેહેડાં અને આમળાં એએનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને પીવામાં આવે તો અમ્લપિત્ત મટી જાય છે. અથવા ગળો, ચિત્રમૂળ, કડવાં પરવળ અને લીંબડો એએનો ક્વાથ મધ સહિત પીવામાં આવે તો અમ્લપિત્ત મટી જાય છે. ૧૪

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

જ્વલંતમિવચાત્માનં મન્યતે યોઽમ્લપિત્તવાન્ ॥

તસ્ય સંશોધનં પથ્યં ન શાંતિઃ શોધનં વિના ॥ ૧૫ ॥

જે અમ્લપિત્ત રોગી શરીરને બળ્યા સરખું માનતો હોય અર્થાત્ સર્વત્ર બળતરાજ થતી હોય તો તેને શોધન ક્રિયા હિતાવહ છે. કેમકે શોધન વિના અમ્લપિત્ત રોગીની શાંતિ થતી જ નથી. ૧૫ અથવા—

ફલત્રિકં ત્રિકટુકં વિડંગં ચિત્રકોવનઃ ॥

પ્રત્યેકં તુ પલં ચૈષાંપલાર્દ્રં ગંધકસ્યચ ॥ ૧૬ ॥

કર્ષમેકં રસેદ્રસ્ય સૂક્ષ્મંચયદિપેષિતં ॥

વિડાલપદ માત્રં તલ્લિઘાચ્ચમધુસર્પિષા ॥ ૧૭ ॥

શીતોદકં પિવેચ્છાનુક્રમાદ્રવ્યં પયસ્તથા ॥

વહ્નિમાંત્રમમ્લપિત્તં શૂલં ચ પરિણામજં ॥ ૧૮ ॥

કામલા પાંડુરોગં ચ હન્યાદેતદ્રસાયનં ॥ ૧૯ ॥

હરડે, બેહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, ચિત્રામૂળ અને મોથ એઓ સઘળાં ચાર ચાર તોલાભાર તથા શુદ્ધ ગંધક બે તોલાભાર અને શુદ્ધ પારો ૧ તોલાભાર લઈ પત્થરની સલાડી ઉપર સારી પેઠે વાટીને તેમાંથી એક તોલાભાર લઈ મધ તથા ઘીમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે અને તે પછી ટાઢું પાણી અને ત્યાર પછી દુધ પીવામાં આવે તો તેથી અગ્નિની મંદતા, અમ્લપિત્ત, પરિણામ શૂળ, કમળો અને પાંડુરોગ એઓને આ રસાયનરૂપ ઔષધ નાશ કરે છે. ૧૬-૧૯ અથવા—

(રથોદ્ધતા-છંદ)

નારિકેરકુડવં સુપેષિતં તત્સમાક્ષિકસિતા ચતુર્ગુણાઃ ॥

નાલિકે રકજલે વિલોડિતં સર્વમેવમૃદુવહ્નિનાપચેત્ ॥૨૦॥

(સ્વાગતા-છંદ)

મુસ્તધાન્યકકળાત્રિસુગંધંચૂર્ણિતંપૃથગિદં સમશાણં ॥
 નિશ્પિપેત્તદનુશીતલભૂતેનાલિકેરજનિતઃસ્વલુલ્લંઘઃ ॥૨૧॥
 શ્વાસકાસપરિણામજશૂલમમ્લપિત્તમતિદારૂણંજયેત્ ॥૨૨॥

(રથોદ્ધતા-છંદ)

પુંસ્ત્વશુક્ર વલવર્દનઃ પરંરક્તપિત્તગલદાહનાશનઃ ॥
 ભર્જનંનાલિકેરસ્ય કુર્યાદ્ઘૃતપલેન ચ ॥ ૨૩ ॥

(પ્રથમ ચાર તોલાભાર ગાયના ધીમાં શેકેલું) સોળ તોલાભાર નાળીએરનું ટ્રોપક વાટીને તેથી ચારગણાં મધ તથા સાકર લઈ તેમાં નાળીએરનું પાણી (ન મળે ગાયનું દુધ) નાળી હલાવી એ સર્વને ધીમા અશ્મિવટે પકાવવાં. ટાટું થઈ જાય ત્યારે મોથ, ધાણા, લીડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, અને એલચી એઓ સઘળાં ટાંક ટાંક ભાર લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં નાળી એકત્ર કરવું એટલે નાલિકેરખંડ સિદ્ધ થાય છે. આ ઔષધ ચાર તોલાભાર અથવા બે તોલાભાર નિત્ય ખાધામાં આવે તો શ્વાસ, ઉધરસ, પરિણામ શૂળ, અત્યંત ભયંકર અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, અને ગળામાં થતી બળતરા એઓનો નાશ કરે છે. તથા પુરૂષ-ત્વપણાને, વીર્યને અને બળને વધારે છે. ૨૦-૨૩ અથવા

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

જીરકંધાન્યકં પિષ્ટાઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥
 પલાદ્દેનાશયેચ્છીઘ્રમમ્લપિત્તં સુદારૂણં ॥ ૨૪ ॥

૭૩ તથા ધાણુ એએને કલ્ક કરીને ૬૪ તોલા ભાર ગાયના ધીમાં પકાવીને એ તોલાભાર ખાવામાં આવે તો તુરત ભયંકર અમ્લપિત્તનો નાશ કરે છે. ૨૪

વિસર્પ-રતવાનાં. નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

વિસર્પનાં દૂરનાં નિદાન, વિસર્પ શબ્દનો અર્થ અને તેની સંખ્યા.

(ઉપજાતિ-છઠ્ઠ)

કંદૂમ્લતીક્ષ્ણોષ્ણનિષેવણેનદોષાઃપ્રદુષ્ટાસુધિરંચમાંસ ॥

ત્વચોલસીકાઃ પ્રવદૂપ્યધાતૂનવિસર્પરોગંજનયંતિઘોરં ?

વિસર્પઃ સ તુ વિજ્ઞેયઃ સર્વતઃ પરિસર્પણાત્ ॥

પૃથગ્દ્વંદ્વસમસ્તૈશ્વદોષૈઃ સપ્તવિધોમતઃ ॥ ૨ ॥

કડવા, ખાટા, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ કે વિદાહી પદાર્થોના સેવનથી દૂષિત થયલા વાતાદિ દોષો, લોહી, માંસ, ચામડી અને લસીકા એએને દૂષિત કરે છે એટલે વિસર્પોની ઉત્પત્તિમાં એ સાત ધાતુઓ દારણુરૂપ છે. તેથી વિસર્પ નામના ઘોર રોગને જન્મ મળે છે. એ ચારેકોર ગતિથી ફેલાય છે તેથી તેને વિસર્પ કહે છે. એ વિસર્પરોગ વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, બંને દોષોથી અને ત્રિદોષથી એમ સાત પ્રકારનો છે. ૧-૨

સાતે પ્રકારના વિસર્પોનાં જુદાં જુદાં સંક્ષિપ્ત લક્ષણો.

વાતજ્વરસમોવાતાત્પિત્તાચ્છોફસ્તુશીઘ્રગઃ ॥

કફાત્કંડુયુતઃ સ્નિગ્ધ સ્ત્રિદોષત્સર્વરૂપધૃક્ ॥ ૩ ॥

વાયુનો વિસર્પ હોય તો વાયુના તાવ સમાન લક્ષણો થાય છે, પિત્તનો વિસર્પ હોય તો (પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો યુક્ત) સોજો તુરત ફેલાય છે, કફનો વિસર્પ હોય તો ચળ સહિત સ્નિગ્ધ અને કફ જ્વરનાં લક્ષણો હોય છે, અને ત્રિદોષ જનિત વિસર્પ હોય તો ઉપર કહેલાં સઘળાં ચિન્હો હોય છે. ૩

આग्નેયોવાતપિત્તાભ્યાં ગ્રંથાખ્યઃ કફવાતજઃ ॥

યસ્તુ કર્દમકો ઘોરઃ સ પિત્તકફસંભવઃ ॥ ૪ ॥

વાયુથી તથા પિત્તથી થએલો વિસર્પ આગ્નેય સંજ્ઞાવાળો કહેવાય છે, કફથી તથા વાયુથી થએલો વિસર્પ અનિથ સંજ્ઞાવાળો કહેવાય છે (જેને હાલ ખ્યુઓનિક પ્લેગ કહે છે.) અને પિત્તથી તથા કફથી થએલો વિસર્પ કદમર્ક સંજ્ઞાવાળો કહેવાય છે. ૪

આગ્નેય ંથિ તથા કદર્મક વિસર્પનાં લક્ષણ.

યં યં દેશં વિસર્પશ્ચ વિસર્પતિભવેન્સસઃ

અગ્નિદગ્ધઙ્વસ્ફોટૈશ્ચીયતેદાહરોગવત્ ॥ ૫ ॥

અંગં ચિત્તમિવાંગારૈર્યત્ર સોગ્નિવિસર્પકઃ ॥

કુરુતે ગ્રંથિમાલાં યઃ સસ્યાદ્ગ્રંથિવિસર્પકઃ ॥ ૬ ॥

એ આગ્નેય વિસર્પ શરીરના જે જે ભાગમાં ફેલાય છે તે તે ભાગ જાણે અગ્નિથી બળેલો હોય તેમ ફેડલાઓથી તુરત વ્યાપ્ત થાય છે, બળતરાથી રોગીને અકળાવી નાખે છે અને કોયલા સમાન શરીરના તે ભાગને કાળો કરી નાખે છે. તેને આગ્નેય વિસર્પ કહે છે. જે વિસર્પ

ગાંઠોની હારોને પેદા કરે તેને ગ્રન્થી વિસર્પ કહે છે અને જે વિસર્પ આમળીને કાઢવ જેવા વર્ણવાળી અને માંસને વિખી નાખે તેને કદમ્બક વિસર્પ કહે છે. ૫-૬

વિસર્પની ચિકિત્સા.

પંકવચ્છીર્ણમાંસો યઃ કર્દમાશ્વમુશંતિ તં ॥

વિસર્પેષુ ચ સર્વેષુ લંઘનં રક્તમોક્ષણં ॥ ૭ ॥

શિરેકવમનાલેપ સેચનાનિ પ્રયોજયેત્ ॥

વાંતિર્નિવપટોલાભ્યાં પિપ્પલી મદનેનચ ॥ ૮ ॥

વિરેચનંત્રિફલયાશસ્તંતિવૃતયા સહ ॥ ૯ ॥

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

રાસ્નોત્પલેદારુકચંદનેચવચામધુકંઘૃતયુક્તમસ્ય ॥

લેપોવિસર્પેપવનોદ્ભવેવાશકૃત્પયોમૂત્રસુસ્વોષ્ણલેપઃ ॥ ૧૦ ॥

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

મંજિષ્ઠાપન્નકોશીરન્યગ્રોધપ્લક્ષચંદનૈઃ ॥

યદ્દીનીલોત્પલૈઃ પિત્તેક્ષીરપિષ્ઠૈઃ પ્રલેપનં ॥ ૧૧ ॥

સઘળા વિસર્પો માટે લાંઘન-(હલકું લોજન કરવું કે લાંઘણ કરવું) અને લોહી કઢાવવું. તેમજ રેચ, ઉલટી, લેપ, અને સેચન એ ઉપચારો દોષોના ઉપર લક્ષ રાખીને કરવા. એટલે લીંબડો, કડવાં તુરીયાં, પીપર અને મીઠાળ વગેરેથી ઉલટી કરાવવી અને નસોતર સહિત હરડે, ખેહડાં તથા આમળાની ફાફી આપી બુલાખ આપવો એ સાચું છે. અથવા—

રાસ્ના, ઉત્પલ બાતનું કમળ, દેવદાર, રતાંજળી,

વજ, જેઠીમધ એઓના ચૂર્ણને ઘીમાં કાલવીને તેનો લેપ કરવો જેથી વાયુ સંબંધી વિસર્પ મટી જાય છે. અથવા ગાયના છાણનો રસ, દુધ અને ગોમૂત્ર એઓને સહેજ ઉનાં કરીને તેઓનો લેપ કરવો. અથવા મજીઠ, પદ્મક, કાળો વાળો, વડ, પીપળાની છાલ, રતાંજળી, જેઠીમધ અને નીલોત્પલ નામનું કમળ એઓને દુધમાં ઘુંટીને લેપ કરવામાં આવે તો પિત્ત સંબંધી વિસર્પો મટી જાય છે. અથવા—

સરસડીયો, જટામાંસી, વાળો, ઉપલેટ, જેઠીમધ, દારૂ હળદર, હળદર, એલચી, અગર અને રતાંજલિ, એ દશ ઔષધોને વાટી ઘીમાં કાલવીને લેપ કરવામાં આવે તો આ દશાંગ લેપ વિસર્પને, સોજાને, તાવને, કોઠને અને બળતરાને હણી નાખે છે. ૭-૧૧ અથવા—

(ઉપબતિ-૭૬)

શિરીષમાંસીભલકુષ્ઠયષ્ટીનિશાદ્વયૈલાનતચંદનાનિ ॥

લેપોદશાંગઃ સઘૃતોનિહંતિવિસર્પશોફજ્વરકુષ્ઠદાહાન્ ૧૨

મજીઠ, હરડે, બેહેડાં, આંમળાં, સુગંધી વાળો, કાળો વાળો, કણેર, બરૂનાં મૂળ, અને ધમાસો એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો કફ સંબંધી વિસર્પ મટી જાય છે.

૧૨ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-૭૬)

સમંગાત્રિફલાસેવ્યમુશીરંકારવીરકં ॥

નડમૂલમનંતા ચ લેપઃ શ્લેષ્મવિસર્પહા ॥ ૧૩ ॥

ગળો, અરડૂસો, કડવાં તુરીયાં, અને લીંબડો એઓનો કદક તથા હરડે, બેહેડાં, આમળાં, ખેરસાર, અને ગરમાળો

એ સઘળાં સમાન લઈ એઓનો ચતુર્થાશ ક્વાથ કરીને તેમાં તેટલો જ શોધેલો ગુગળ મેળવીને તે ક્વાથ પીવામાં આવે તો વિસર્પ અને અઢારે પ્રકારના કોઢનો નાશ કરે છે. ૧૩ અથવા—

(માલિની-છંદ)

અમૃતવૃષપટોલીનિવકલ્કૈરુપેતંત્રિફલ સ્વદિરંવ્યાધિધાતશ્ચ-
તુલ્યં ॥ કથિતમિદમશેષંગુગુલોઃ પાદયુક્તંહરતિવિષવિસર્પકુષ્ઠ
મષ્ટાદશાઘાત્ ॥ ૧૪ ॥

કરીયાતું, અરૂસો, કડુ, કડવાં પરવળ, ત્રિક્ષ્ણા, લીંબડો અને રતાંજલિ એઓનો ક્વાથ કરીને પીવામાં આવે તો તેથી વિસર્પ, બળતરા, તાવ, સોજો, ચળ, વિસ્ફોટ, તરશ અને ઉલટી એઓ મટી જાય છે. (આ ભૂનિંખાદિ ક્વાથ કહેવાય છે.) ૧૪

(ઉપજાતિ-છંદ)

મૂર્નિબવાસાકટુકાપટોલીફલત્રિકારિષ્ટકચંદનાનાં ॥
વિસર્પદાહજ્વરશોફકંઙ્કુવિસ્ફોટતૃણાવમિનુત્કષાયઃ ॥ ૧૫ ॥

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ત્રિદોષજાંક્રિયાંકુર્યાદ્વિસર્પેત્રિકસંભવે ॥

વાતપિત્તપ્રશમનમગ્નિસંજ્ઞે વિસર્પકે ॥ ૧૬ ॥

જો બળે દોષના સંબંધવાળો વિસર્પ હોય તો બળે દોષના ઉપાયો કરવા. આગ્નેય સંજ્ઞાવાળો વિસર્પ હોય તો વાયુ તથા પિત્તને શમન કરનારી ક્રિયાઓ કરવી, કર્દમક સંજ્ઞાવાળો વિસર્પ હોય તો કફ તથા પિત્તનું શમન

કરનારી ક્રિયાઓ કરવી અને અન્થિક સંજ્ઞાવાળો વિસર્પ હોય તો કફ તથા વાયુનું શમન કરનારી ક્રિયાઓ કરવી.

૧૫-૧૬ અથવા—

કફપિત્તપ્રશમનં પ્રાયઃ કર્દમસંજ્ઞકે ॥

કફવાત હરંકર્મ્મગ્રંથિસંજ્ઞેવિસર્પકે ॥ ૧૭ ॥

एरंडंतुंविनीर्निवावाकुची चक्रमर्दकम् ॥

તિક્તકોશાતકીવીજમકોલ્લંચિચુવીજકં ॥ ૧૮ ॥

गोमूत्रदधिदुग्धैस्तु भावयेत्त्रिदलेन च ॥

મૂત્રેણાજાપ્રમૂતેન તૈલંપાતલયંત્રજમ્ ॥

विसर्पनाशयत्याशुश्वेतकुष्ठं च तत्क्षणात् ॥ ૧૯ ॥

એરંડો, તુંબડી, લીંબડો, આપચો, મુંવાડીઆનાં ખીજ, કડુ, કડવાં તુરીયાં, નાના નેપાળાનાં ખી અને આમલીના કચુકા એઓને ગોમૂત્રમાં ઘુંટીને કિંવા તુરત વિચાએલી બકરીના મૂત્રમાં ઘુંટીને તેમાં તેલ નાખીને પાતાળ યંત્ર વડે તેલને ખીંચીને તેનો વિસર્પ ઉપર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વિસર્પ અને ઘોળો કોઠ એઓ તુરત નાશ પામે છે. ૧૭-૧૯

વિસ્ફોટકનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

વિસ્ફોટકની છેટેનાં તથા પાસેનાં નિદાનો
પૂર્વક સંપ્રાપ્ત.

कट्म्लोष्णादिभिर्दोषाः कुपिता मांसशोणितं ॥

સંદૂષ્ય કુરુતે ઘોરાન્વિસ્ફોટંજ્વરસંયુતાન્ ॥ ૧ ॥

તીખા પદાર્થોથી, ખાટા પદાર્થોથી, ઉષ્ણ પદાર્થોથી તથા તીક્ષ્ણ, વિદાહી અને લુખા પદાર્થોના અતિ સેવનથી અથવા એવાં જ અન્ય કારણોથી કોપેલા વાયુ આદિ દોષો માંસને તથા લોહીને (અને અસ્થિઓને) દૂષિત કરી તાવને ઉત્પન્ન કરીને આમલીમાં સર્વ પ્રકારના વિસ્ફોટકોને-ફેાડલાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧

વિસ્ફોટકનું સામાન્ય રૂપ.

અગ્નિદગ્ધનિભાઃ સ્ફોટા ગાત્રે સર્વત્ર વા ક્ષતિત્ત ॥

જાયંતે વિવિધાકારા વિસ્ફોટક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

જાણે દેવતાવડે દાઝવાથી થયેલા ફેાડલા હોય તેવા શરીરના એક વિભાગમાં કિંવા આખા શરીરમાં અનેક પ્રકારના ફેાડલાઓ થાય તેને વિસ્ફોટક કહે છે. ૨

વિસ્ફોટકની ચિકિત્સા.

વિસર્પવત્ક્રિયાકાર્યા શસ્તં વમનરેચનં ॥

મુદ્ગાઢકીમમૂરાણાં યવશાલિયુજાં રસૈઃ ॥ ૩ ॥

વિસ્ફોટક ઉપર વિસર્પની પેઠે ક્રિયા કરવી તથા ઉલટી અને જીલાળ આપવાં એ શ્રેષ્ઠ છે. વિસ્ફોટકવાળાને મગ, તુવર, મસૂર, જવ, રાતા ચોખા, એઓના સહિત અન્નો તથા માંસના રસાઓ ઉપયોગમાં લેવા. ૩ અથવા

મુનિષ્ણક કર્કોટ કારવેલ્લૈકર્પટૈઃ ॥

તિત્તદ્રવ્યસમાયુક્તં ભોજનં સંપ્રયોજયેત્ ॥ ૪ ॥

મુંઠ, કારેલાં, પાપડો અને સુનિસરણુક તથા કડવા દ્રવ્યો યુક્ત ભોજન આપવાં એ પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૪ અથવા

(માલિની-છંદ)

અમૃતસ્વદિરમુસ્તં સપ્તપર્ણ પટોલંપકમસિતવેત્રં દ્વેહરિદ્રે-
કષાયઃ વિવિધવહુવિસર્પાન્કુષ્ટવિસ્ફોટકંદુરપનયતિમમ્મરીશીત
પીત્તજ્વરાંશ્ચ ॥ ૫ ॥

ગળો, ખેર, મોથ, સપ્તપર્ણ, કડવાં પરવળ, અરડુસો
સાત્વિન, અને બન્ને જાતિની હળદર એઓનો કવાથ
કરીને પીવામાં આવે તો વિવિધ પ્રકારના અને ફેલાયલા
વિસર્પો, કેઠ, ફેડલાઓ, ચળ, મશૂરિકા-શીતળાદોષ
શિતપિત્ત અને તાવ એઓ મટી જાય છે. ૫ અથવા—

(ઉપજાતિ-છંદ)

પટોલનિવત્રિફલાશુદ્ધી મૂર્વા હરિદ્રાકુરોહિણીભિઃ ॥
દુરાલભાચંદનમાસમુસ્તાનિવૈઃ કષાયોવિનિહંતિશીઘ્રમ્ ૬
ત્વગ્દોષવિસ્ફોટવિસર્પકંદુદાહજ્વરચ્છર્દિગદાન્વિશેષાન્ ।
ઉશીરલોધ્રોત્પલચંદનાના સ સારિવાનાંચનિહંતિ લેપઃ ॥૭॥

કડવાં પરવળ જે ભાગ લીંબડો, હરડે, બહેડાં,
આમળાં, ગળો, પીલુડી મોરવેલ, હળદર, કડુ, ધમાસો,
રતાંજલિ, અરડુસો અને મોથ એઓનો કવાથ કરી
પીવામાં આવે તો ચામડીના દોષો, ફેડલાઓ, રતવા, ચળ
બળતરા, તાવ, ઉલટી એટલા રોગોનો વિશેષે કરીને તુરત
નાશ કરે છે. અથવા—

કાળો વાળો, લોદર, ઉત્પલ જાતનું કમળ, રતાંજલિ
અને બન્ને જાતની ઉપલસરી એઓને પાણીમાં વાટીને લેપ

કરવામાં આવે તો ફેડલાઓની બળતરા મટી જાય છે.

૬-૭ અથવા—

(માલિની-છંદ)

કમલ મધુકલોધ્રનાગપુષ્પંવિડંગંદ્વિનિશનતગદૈલાપત્રકં-
તુત્થરાલં ॥ સકલમથ જલેનપ્રસ્થમાઝ્યં ત્રિલોહચ વિપચિતમિ
દમગ્નૌ હંતિ વિસ્ફોટસર્પાન્ ॥ ૮ ॥

કમળ, જેઠીમધ ડિંવા મહુડાં, લોહર, નાગકેસર,
વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, તગર, ઉપલેટ, એલચી,
તમાલપત્ર, મોરથુથુ અને રાળ એ સઘળાઓનો કવાથ
કરીને તેમાં ૬૪ તોલાભાર ઘી નાંખીને ઘૂત પકાવીને તે
ઘીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો બળતરા તથા ફેડલા-
ઓની બળતરા અને વિસર્પ એઓનો નાશ કરે છે.

૮ અથવા—

(વસંતતિલકા-છંદ)

કંપિલ્લવેલ્લપિચુમંદધનં પ્રિયંગુલોધ્રં ફલત્રિક વલાકુટજાનિ-
રાલઃ ॥ એલાઽગુરૂસ્વદિરધાતુકિચન્દનાનિ પિષ્ટ્વા પચેચ્ચ તિલ
તૈલમિદં સુપકં ॥ ૯ ॥

વિસ્ફોટદુષ્ટગલગંડવિસર્પનાડીસર્પાંશુકીટવિષદંશગદાન્નિહંતિ ૧૦

કપિલો, વાવડીંગ, લીંબડો, મોથ, કાંગ, લોહર,
હરડે, બેહેડાં, આમળાં, બળદાણા, કડાછાલ-ઈંદ્રજીવ, રાળ,
એલચી, અગરૂ, ખેર, ધાવડી અને રતાંજળી એઓને
પાણી સાથે વાટી ચટણી બનાવી તેઓમાં તલનું તૈલ

નિયમ પ્રમાણે નાંખીને તૈલ પકવવાના વિધિ પ્રમાણે પકાવીને તેનો ઉપયોગ કરવામાં-ચોપડવામાં કે પીવામાં આવે તો તેથી ફેાડલાઓ, દુષ્ટ ગલગંડ, રતવા, ભરનીંગળા ઉંદરનું અને ઝેરી કીડાઓના દંશનું વિષ એઓનો નાશ કરે છે. ૯-૧૦ અથવા—

સ્નાયુ-વાળાનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

વાળાનું નિદાન તથા લક્ષણ.

દોષપ્રકોપમુપગમ્યકરોતિશોફંશાસ્વાસુતક્ષતભવંપિશિતં
વિશોધ્ય ॥ કુર્યાચ્ચિતંતુસદશંપ્રવિભિન્નશોફંસસ્નાયુકો વહિ-
રુપૈતિ શનૈઃ શનૈર્યત્ ॥ ૧ ॥

(અનુક્રુપ-૭૬)

અપકાંદુઃસ્વવાહુલ્યં હેદાત્પક્વં સમાહરેત્ ॥

તત્પ્રાતાચ્છોફશાંતિઃ સ્યાત્પુનઃ સ્થાનાંતરે ભવેત્ ॥૨॥

હાથ પગ વગેરે શાખાઓમાં કોપેલા વાયુ આદિ દોષો સોબને ઉત્પન્ન કરી તે સોબને લેદીને તે ધામાં ઉના માંસને સુકાવી નાંખીને સૂતરના તાર જેવા તારને ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વાળો કહે છે. એ વાળો ધીમે ધીમે બહાર નીકળે છે. જ્યાં લગી પાકે નહિ ત્યાં લગી ઘણીજ પીડા કરે છે, એ તાંતણું જો કપાય જાય તો ભારે સોબને ઉત્પન્ન કરે છે અને આખો બહાર નીકળી જાય તો સોબની શાંતિ થાય છે. એ રોગ એક ઠેકાણે મટે એટલે બીજે ઠેકાણે ઉત્પન્ન થાય છે. તેને વાળો કહે છે. ૧-૨

વાળો મટવાના ઉપાયો.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

વાલઃ સ એવ વિજ્ઞેયઃ ક્રિયા કાર્યા વિસર્પવત્ ॥

સ્નેહસ્વેદપ્રલેપાદિક્રિયાકુર્યાદ્યથાયથં ॥ ૩ ॥

આ વાળાના રોગ ઉપર વિસર્પની પેઠે ક્રિયાઓ કરવી. અથવા સ્નેહન, સ્વેદન અને જાડા લેપ આદિ યોગ્ય ક્રિયાઓ કરવી. અથવા બાવળનાં બીજોને વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી અથવા દેડકાને કાંજીમાં પકાવીને તેથી શેક કરવામાં આવે તો તેથી વાળાનું આકરું દરદ પણ મટી જાય છે. ૩ અથવા—

વંબૂલબીજંપરિહંતિ લેપાદ્ભેકસ્તથાકાંજિક સાધિતશ્ચ ॥

ગવ્યંઘૃતંસ્નાયુકમાશુર્પીતંનિર્ગુણ્ડિકાયાઃ સ્વરસસ્યહાદ્વા ૪

(ઉપજાતિ-છંદ)

મુસ્તાવિષાપિપ્પલિવિશ્વભાંગીંબિભીતકાનાંવિહિતંસુચૂર્ણં ॥

કદુષ્ણેતોયેનનિષીતમાશુપ્રણાશયેત્ સ્નાયુકરોગમુગ્રમં ॥૫॥

ત્રણ દિવસ લગી ગાયનું ઘી ખીને પછી ત્રણ દિવસ નગોડનો સ્વરસ ખીવામાં આવે તો તુરત વાળાને મટાડે છે. અથવા મોથ, અતિવિષ, લીંડીખીપર, સુંઠ, ભારંગી અને બેહેડાં એઓનું ચૂર્ણ ઉના પાણી સાથે ખીવામાં આવે તો ઉગ્ર સ્નાયુનો-વાળાનો રોગ પણ તુરત નાશ પામે છે. અથવા ધંતુરાનાં પાંદડાં બાંધવામાં આવે તો વાળો તુરત બાહાર નીકળી આવે છે. ૪-૫ ॥ અથવા—

ધતૂરપત્રસ્યવિવંધનેનવ્રણાદ્વહિઃસ્નાયુક એતિ શીઘ્રં ॥

મૃતાશ્વદંઘ્રાસલિલેનપિષ્ઠાહરેદ્વિલેપાદ્વહુવાલકાર્તિમ્ ૬

મરેલા કુતરાની દાઢને પાણી સાથે ઘસીને વાળા ઉપર ચોપડવામાં આવે તો વાળાની ઘણી જ પીડા મટાડી દે છે. અથવા ધતુરાનાં પાંદડાંને ઘી ચોપડીને દેવતા ઉપર જરા ઉનાં કરીને તે વડે વાળાને શેક કરે અર્થાત્ તેનો પાટો ખાંધી બાકુ આપે તો વાળો મટી જાય છે. ૬

ધતૂરપત્રંઘૃતલિપ્તમીષ દુષ્ણંવિધાયોપરિ વંધનીયં ॥

વિહિતામુપિંડીવાલં નિહન્યાત્પરિવંધિતા વા ॥ ૭ ॥

કાંસડીનાં પાંદડાંને વાટીને તેની લુગદી વાળા ઉપર મુકીને પાટો ખાંધવામાં આવે તો વાળાનો નાશ કરે છે. ૭

મસૂરિકાના ભેદ તથા લક્ષણ.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

ઓષ્ઠશ્ચતુર્દાકથિતોનરાણાંવ્યાધિઃ સ્વભાવોયમહેતુજશ્ચ ॥

તત્કૌરિકાકસ્મિકશીતલાનાંભેદાદમીષાંજ્વરમેવપૂર્વમ્ ॥૧॥

મનુષ્યને ચાર પ્રકારની મસૂરિકા-શીતળા માતાના ગર્ભની ગરમીથી નીકળે છે. એ વ્યાધિ હેતુ-કારણ વગરજ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં તક, ઔરિકા-ઓરી, અકાસ્મિક-અછબડા અને શીતળા-મોટા બળીઆ એ ચાર ભેદ છે પણ એ સર્વમાં પેહેલો થોડો કિંવા તાવજ આવે છે. ઉધરસ, બકવાદ, અરૂચિ, બળતરા, તરસ, ભ્રમ

અને અંગોમાં કળતર તથા સર્વ પદાર્થો ઉપર અભાવો
એટલાં લક્ષણો થાય છે. ૧

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

કાસઃપ્રલાપોરુચિદાહતૃષ્ણાભ્રમાંગસાદારતયોભવંતિ ॥

તક્રવર્ણાસ્તુતક્રારુપ્યારુજોત્પત્તિલયાન્વિતા ॥ ૨ ॥

પ્રવાલચૂર્ણવર્ણાભાસ્તીવ્રજ્વરપુરસ્સરા ॥

ઓરિકાચેતિ વિચ્છિન્નતાનવમેહનિ શામ્યતિ ॥ ૩ ॥

સ્ફોટાવપુષિદૃશ્યંતે દાહજ્વરરુજાન્વિતાઃ ॥

આકસ્મિકોત્પત્તિલયાતેનૈવાકસ્મિકામતાઃ ॥ ૪ ॥

(સ્વાગતા-છંદ)

પક્ષપીલુસદૃશાજ્વરવંતઃ સ્ફોટકાશ્ચિમિચિમાન્વિતગાત્રાઃ ॥

યત્રકંઠૂવમયોબહુધાસ્યુઃ શીતલાચકથિતામુનિભિઃસા ૫ ॥

જે છાશના રંગ જેવી મસૂરિકા હોય અને તેની
ઉત્પત્તિ લય સહિત હોય અર્થાત્ થઈને તુરત પોતાની
મેળેજ મટી જાય છે તેને તક્રા કહે છે. જે પરવાળાના
રંગ જેવા ફેડલાઆવાળી આકરા તાવ સહિત દેખાવ દે
છે તેને ઓરિકા-ઓરી કહે છે. તે નવમે દિવસે શાંત
થાય છે. જે ફેડલા બળતરા, તાવ અને પીડા સહિત
એકાએક શરીર ઉપર ઉત્પત્તિ અને લય થવાપણા યુક્ત
જણાય તે આકસ્મિકા કહેવાય છે, અને જેમાં પાકેલા
પીલુ જેવા ફેડલા તાવ અને ચમચમાટી સહિત ગાત્ર
હોય તથા ઘણું કરીને જેમાં ચળ અને ઉલટી હોય છે તેને
મુનિયોએ શીતળા કહેલ છે. ૨-૫

મસૂરિકા-શીતળાના ઉપાય.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

મસૂરિકાક્રિયાંકુર્યાત્સર્વેષ્વોષગદેષુ ચ ॥

અસ્મિન્દાહઠ્ઠરીસર્વાક્રિયાકાર્યાભિષગ્વરૈઃ ॥ ૬ ॥

કથિતં તુવરીજલંપિવેચ્છળકાવાવિધિભર્જિતાહિતાઃ ॥

તદૌષધગદોબર્હિર્ભવેદ્વિલયંયાંતિમદજ્વરાદયઃ ॥ ૭ ॥

વૈધવરોએ મસૂરિકા તથા મસૂરિકાના ભેદરૂપ શીતળાદિ સમગ્ર મસૂરિકાના ભેદો માટે બળતરાને શાંત કરનારી સમસ્ત ક્રિયાઓ કરવી. તુવરનો ક્વાથ કરીને માવો તથા શેકેલા ચણા ખાવા આપવા, એ હિતકારક છે તેમ એ ઉપચારથી મસૂરિકા તુરત બાહાર નીકળી આવે છે અને મદ તથા તાવ વગેરેનો પણ નાશ થાય છે. ૬-૭

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

પ્રતિક્રિયાત્રકર્તવ્યાયત્નાત્પૂજ્યોઘટોત્કચઃ ॥

રજસ્વલાનાં સ્ત્રીણાંતુસંસર્ગપરિવર્જયેત્ ॥ ૮ ॥

ગોમયસ્યરજોમૂર્ધ્નિવિકિરત્સપ્તમેઽહ્નિ ॥

નિશાતંદુલચૂર્ણસ્યલેપઃકુર્યાત્તતઃ પરં ॥ ૯ ॥

પાદેકપર્દિકાવંધઃ પૂજયિત્વા ઘટોત્કચં ॥

અનેનવિધિનારોગીમાંગલ્યસ્વાસ્થ્યમશ્નુતે ॥ ૧૦ ॥

આ પ્રમાણે ઉપચારો કરવા તથા સારો ડોરો રાતો કાઢ વગરનો માટીનો ઘડો લઈ તેમાં પવિત્ર પાણી ભરીને પવિત્ર સ્થાન કે યત્ન વડે સ્થાપીને તેનું પૂજન કરવું.

અભડાયલી સ્ત્રીઓનો પડછાયો પડવાં દેવો નહીં. અથવા સાતમે દાહાડે ગાયના છાણાનો ભૂકો માથે ભભરાવવો. અથવા ચોખાનો લોટ અને હળદર એઓનો લેપ કરવો. પગે કોડી બાંધવી અને ઘડાનું સુગંધ-દ્રવ્યોથી પૂજન કર્યા કરવું અર્થાત્ શીતળાવાળા રોગીની પાસે અર્પવત્ર માણસે જવું નહી તેમ તેવા માણસનો સ્પર્શ પણ કરવો નહી, લીંબડાની ડાળીયો વડે માખીઓ ઉડાડવી અને સર્વ શીતળ (તાવ છતાં પણ ટાડું જ પાણી પાવું વગેરે) ઉપાય કરવા. આવો વિધિ કરવાથી મસૂરિકાવાળો રોગી માંગલ્યતા અને સ્વસ્થતા પામે છે. ૮-૧૦

(શાલિની-છંદ)

ઓષેશાંતેદાહતાપજ્વરાણાંશાંતિર્નસ્યાચ્ચેત્તદામેષજાનિ ॥

યોજ્યાન્યાશુશ્લેષ્મનાશોહિતાનિછિન્નાધાન્યંપદ્મકંવારિનિંબઃ ૧૧

(ઉપજતિ-છંદ)

પટોલમુસ્તાવૃષધન્યયાસોભૂનિંબતિક્તામૃતપર્પટૈશ્ચ ॥

નિંબેનયુક્તૈર્વિહિતઃ કષાયો જયેદપકાંચમનૂરિકાંતુ ॥ ૧૨ ॥

મસૂરિકા શાંત પડેલ હોય છતાં પણ બળતરા, ઉતાપ અને તાવની શાંતિ ન થઈ હોય તો તુરત કફને નાશ કરનારા ઉપાયો કરવા. ધાણા, ગજો, પદ્મક, વાળો, લીંબડો, કડવાં પરવળ, મોથ, અરડૂસો ધાણા, ધમાસો, ઠરીયાતું, કડૂ, ગજો, ખડસલીયો અને લીંબડો એઓનો ક્વાથ કરી પીવામાં આવે તો મસૂરિકા તુરત પાકીને મટી જાય છે. ૧૧-૧૨

કફાત્તક્રઃ પરિજ્ઞેયઃ ઓરિકાઃ પિત્તરક્તજા ॥

આકસ્મિકા ભવેદ્વાતાચ્છીતલા સર્વદોષજા ॥ ૧૩ ॥

કફના કોપવાથી તકા નામની મસૂરિકા થાય છે, પિત્ત અને લોહીના કોપવાથી ઓરિકા નામની મસૂરિકા થાય છે. વાયુના કોપવાથી આકસ્મિકા નામની મસૂરિકા થાય છે, અને ત્રિદોષના કોપવાથી શીતળા નામની મસૂરિકા થાય છે. ૧૩

ઓષો મસૂરિકા પ્રોક્તાસ્તસ્માદ્યત્નેન સાધયેત્ ॥

પિબેત્મસૂરિકારંભે નૈમ્વવા કેવલં રસં ॥ ૧૪ ॥

ઓષને જ મસૂરિકા કહે છે. એટલા માટેજ યત્ન વડે કરીને મસૂરિકાનો આરંભ થતાં જ હાડીયા કરસણ કે તલવણીના રસમાં સુખડના કલકને મેળવીને તે રસ પાવો અથવા તલવણીનો રસ જ પાવો જેથી મસૂરિકા દુઃખ દેતી નથી. ૧૪

વિસર્પતિ સવિસ્ફોટા તિક્ત્રાન્નાસ્રાવવતી તથા ॥

દશાંગલેપચૂર્ણેન ચૂર્ણિતા શાંતિમેવચ ॥ ૧૫ ॥

મસ્માનાકેચિદિચ્છંતિકેચિદ્દોમયરેણુના ॥

કુર્યાદ્વ્રણવિધાનંચતૈલાદીન્વર્જયેચ્ચિરં ॥ ૧૬ ॥

જો મસૂરિકામાં પાક થયે હોય તો અથવા રસી અરતી હોય તો તેના માથે દશાંગ ચૂર્ણનો લેપ કરવો.

કેટલાએક મુનિયેનું એમ કહેવું છે કે અડાયાં છાણાની ભૂસ્મ શીતળાના અરતાં વણે ઉપર ઢખાવવી અને કેટલા-એકનું એમ કહેવું છે કે અડાયા છાણાની ભૂડી ભભરાવવી.

કિંવા ગાયના છાણુની ભૂકી ભભરાવવી જેથી શીતળાનાં
ઝરતાં વણેા તુરત સૂકાઈ શાંત થાય છે. અથવા વણુના
અધિકારમાં કહેલાં વિધાનો કરવા તેથી પણ શાંતિ થાય
છે. તૈલાદિ અહિત પદાર્થો શીતળા-મસૂરિકા મટયા પછી
ઘણા વખત લગી ખાવા નહોં. ૧૫-૧૬

જપહોમોપહારૈશ્વદાનસ્વસ્ત્યયનાદિભિઃ ॥

ઘટોત્કચંદ્રિજાનગાશ્ચશિવંગૌરીચપૂજયેત્ ॥ ૧૭ ॥

વ્રણશોથહરૈયોગૈર્વાત રોગહરૈર્જયેત્ ॥

દુષ્ટવ્રણેષુતેષ્વેવજલૌકમિર્હરેદસક્ ॥ ૧૮ ॥

જપોથી, હોમોથી, બલિ પ્રદાનોથી, દાનોથી તથા
સ્વસ્તિ વાચનો વગેરેથી ઘડાના, બ્રાહ્મણો, ગાયો, શ્રીસદા-
શિવજી અને ગૌરી એઓના પૂજનાર્ચનથી તેમજ વ્રણશોથ
નાશક પ્રયોગોથી કે વાયુરોગ નાશક યોગોથી મસૂરિકા
રોગને જીતી લેવો. દુષ્ટ વણેા ઉપર જળો મુકાવીને ખરાબ
લોહી કાઢાડી નાંખાવવું જેથી મસૂરિકા શાંત થઈ જાય
છે. ૧૭-૧૮

શુદ્ધરોગનાં નિદાનો, લક્ષણો તથા ઉપાયો.

અજગલિકાનું લક્ષણ.

ગ્રંથિતાનિરુજાઃસ્નિગ્ધાઃપિટિકા મુદ્રસન્નિભાઃ ॥

વાતશ્લેષ્મોદ્ધવાક્ષેયાબાલાનામજગલિકા ॥ ૧ ॥

બાળકોને મગના દાણા જેવી, ગુંથાયલા જેવી, વેદના વગરની, સ્નિગ્ધ અને કઠ્ઠી તથા વાયુથી ઉઠેલી ફેડલીઓ નીકળે છે તેને અજગદિલકા કહે છે. ૧

અજગદિલકાના ઉપાય.

जलौकाभिर्हरेद्रक्तं पक्वव्रणवदाचरेत् ॥

सौराष्ट्रीशुक्तिकाक्षारकल्कैर्लिम्पेन्मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

જો અજગદિલકા કાચી હોય તો જળો મુકીને તેની ચિકિત્સા કરવી અર્થાત્ જળો વડે દુષ્ટ લોહીને કાઢી નાખીને પછી ફટફટીની ભસ્મ તથા છાપની ભસ્મ એઓના ઠલકોથી વારંવાર લેપન કરવું, પણ જો કઠણ હોય તો ક્ષાર મુકીને તેને પીગળાવવી. ૨

बाहुपार्श्वीसकक्षामृकृष्णस्फोटा स वेदना ॥

पित्तकोपेनसंभूतासाकक्षेत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

કક્ષાનું લક્ષણ.

બાહુઓમાં, પડખાંઓમાં અને બગલમાં વેદનાવાળા કાળા ફેડલા પિત્તના પ્રકોપથી થાય છે તેને કક્ષા (બાંબ-લાઇ) કહે છે. ૩

कर्णस्याभ्यंतरेजातां पिट्टिकामुग्रवेदनाम् ॥

स्थिरांपनसिकांતાंतुविद्यादंतःप्रपाकिनीम् ॥ ४ ॥

પનસિકાનું લક્ષણ.

કનની અંદર વાયુના તથા કઠ્ઠના પ્રકોપથી ઉઠેલી સ્થિર અને ઉગ્ર વેદનાવાળી જે ફેડલી થાય છે તેને પના-સિકા કહે છે. ૪

પનસિકાનો ઉપાય.

મનઃશિલા દેવદારુકુષ્ઠકલ્કૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥

પારિપાકગતાં મિત્ત્રવ્રણવત્સમુપાચરેત્ ॥ ૫ ॥

(પ્રથમ શેક કરીને પછી) મણુશિલ, દેવદાર તથા ઉપલેટ એઓના કલ્કનો લેપ કરવો. પાકેલી જણુવામાં આવે ત્યારે તેની વ્રણુની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. ૫

વિદારિકાનું લક્ષણ.

વિદારીકંદવદ્વૃત્તા કક્ષાવૃક્ષણસંધિષુ ॥

વિદારિકા ભવેદ્રક્તા સર્વજા સર્વલક્ષણા ॥ ૬ ॥

વિદારીકંદ-લોંચ કોળાના જેવી અંધાયલી—ગોળ, રાતી, સઘળા દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલી અને સર્વ દોષોના લક્ષણોવાળી બગલમાં અને સાથળના સાંધાઓમાં જે ફેાડલી થાય છે તેને વિદારિકા કહે છે. ૬

વિદારિકાના ઉપાય.

રક્તપ્રક્ષેકૈર્વહુભિઃ સ્વેદનૈરપિતર્પણૈઃ ॥

જયેદ્વિદારિકાં લેપૈઃ શિશુદેવદુમોદ્ભવૈઃ ॥ ૭ ॥

પક્વાં વિદાર્ય્યં શસ્ત્રેણ પટોલપિચુમંદયોઃ ॥

કલ્કેન તિલયુક્તેન સર્પિમિશ્રેણ યોજયેત્ ॥ ૮ ॥

વિદારિકા ઉપર જળો મુકાવીને દુધ લોહી કઢાવીને વિવિધ સ્વેદનો અને તર્પણો કરીને અથવા સરગવો તથા દેવદાર એઓનો લેપ કરીને વિદારિકાને છતવી. પાકી ગઈ હોય તો શસ્ત્રવતે ચીરીને પછી કડવાં પરવળ, લીંબડો

અને તલ એઓનો કદક ઘી સહિત તેના ઉપર ચોપડવો જેથી વિદારીકા મટી જાય છે. ૭-૮

મશક—મસનું લક્ષણ.

અવેદનં સ્થિર ઐવ યસ્મિન્નાત્રે પ્રદૃશ્યતે ॥

માષવત્કૃષ્ણમુત્સ્વન્નં મલિનં માષમાદિશેત્ ॥ ૯ ॥

શરીરમાં અડદ જેવું કાળું તથા ઉચું, મેલું, વેદના વગરનું અને સ્થિર જે થાય છે તે મશક—મસા કહેવાય છે. ૯

તિલકાળક—તલનું લક્ષણ.

કૃષ્ણાનિતિલમાત્રાણિ નીરુજાનિ સમાનિ ચ ॥

વાતપિત્તકફોદ્રેકાદ્વિગ્રાતાંસ્તિલકાલકાન્ ॥ ૧૦ ॥

વાયુના, પિત્તના તથા કફના કોપથી (કાળાં તલ જેવડાં, પીડા વગરનાં, અને શરીરની આમલી બરોબર) જે આમઠા થાય તેને તિલકાળક કહે છે.

મસક અને તિલકાલકના ઉપાય.

મસ અને તલને શસ્ત્રથી કાપીને ક્ષારથી તથા અગ્નિથી સંપૂર્ણ રીતે બાળી નાખવાં. (ન્યચ્છ અને લાખાંને પાણુ આ પ્રયોગ વડે જ નિર્મૂળ કરી નાખવાં). ૧૦

મુખ દુષીકાનું લક્ષણ.

ઉત્કૃષ્ટશસ્ત્રેણદહેત્ક્ષારાગ્નિભ્યામશેષતઃ ॥

શાલમલીકંટકપ્રખ્યા કફમારુતપિત્તજાઃ ॥ ૧૧ ॥

જીવાન માણસોના મોઢોડા ઉપર શીમળાના કાંટા જેવી અને કફ, વાયુ તથા લોહી એઓથી ઉત્પન્ન થએલી ફેડલીઓ થાય છે તેને મુખ દુષીકા કહે છે. (આ ફેડ-

લીઓ સ્વાભાવિક રીતે જીવાન મનુષ્યના મોહોડા ઉપર થાય છે.) ૧૧

ન્યચ્છનું લક્ષણ.

જાયંતે પિટિકાયૂનાં જ્ઞેયાસ્તામુષદૂષિકાઃ ॥

મહાદ્વાયદિવાસ્વલ્પશ્યાવંવાયદિવાસિતં ॥ ૧૨ ॥

શરીરમાં મોટું વા નાનું, કાળું અથવા ધોળું, વેદના વગરનું અને શરીરની સાથે થએલું મંડળ-ચક્રામું થાય છે તેને ન્યચ્છ કહે છે. ૧૨

વ્યંગનું લક્ષણ.

નીરુજં મંડલં ગાત્રેન્યચ્છમિત્યભિધીયતે ॥

ક્રોધાયાસપ્રકુપિતો વાયુ પિત્તેન સંયુતઃ ॥ ૧૩ ॥

મુખમાગત્યસહસામંડલં વિમૃજત્યતઃ ॥

નીરુજં તનુકં શ્યાવં મુખે વ્યંગ તમાદિશેત્ ॥ ૧૪ ॥

ક્રોધથી તથા મહેનતથી કોપેલો પિત્ત સહિત વાયુ મોહોડામાં આવીને તુરત મોહોડા ઉપર ખીડા વગરનું, પાતળું અને કાળી ઝાંઘવાળું ચક્રામું થાય છે તેને વ્યંગ કહે છે. ૧૩-૧૪

મુખ ખીડા ઉપાય.

શિરાવેધૈઃ પ્રલેપૈસ્તાઙ્ગયેદમ્બ્યંજનૈસ્તથા ॥

લોઘ્રધાન્યવચાલેપસ્તારુણ્યપિટિકાપહઃ ॥ ૧૫ ॥

તદ્વદ્ધોરોચનાયુક્તં મરિચં મુખલેપનાત્ ॥

સિદ્ધાર્થકવચાલોઘ્રસૈધવૈશ્ચ પ્રલેપનં ॥ ૧૬ ॥

નસ વીંધાવી લેપ કરવો કે અભ્યજન પ્રયોગથી આ દર્દ મટે છે. અથવા—

મહોંપર થનારા જીવાનીના ખીલના ઉપાય.

વડવાઈના અંકુરા અને વજનો લેપ કરવાથી જીવાનીના ખીલ મટે છે. અથવા ગોરૂચંદન સહિત મરીનો લેપ કરવાથી જીવાનીના ખીલ મટે છે. અથવા સરસવ વજ, લોદર, અને સિંધાલુણ એઓનો લેપ કરવાથી જીવાનીના ખીલ મટે છે. અથવા ઉલટીઓ કરાવવાથી જીવાનીના ખીલો મટી જાય છે. ૧૫-૧૬

કોઈ પણ ઓપડોનો મોહોડા ઉપર લેપ કેમ કરવો ?

वमनं च निहंत्याशु पिटिकां यौवनोद्भवां ॥

अंगुलस्य चतुर्थांशो मुखलेपो विधीयते ॥ १७ ॥

આંગળના ચોથા હિસ્સા જેટલો જડો, (આ કનિષ્ઠ માત્રાનો લેપ છે. આંગળના ત્રીજા હિસ્સા જેટલો જડો લેપ કરવો એ મધ્યમ માત્રાનો અને અરધા આંગળ જેટલો જડો લેપ કરવો એ ઉત્તમ માત્રાનો) લેપ કહેવાય છે. એટલે પેલો કલ્ક સુકાઈ જાય નહીં ત્યાં લગી જ તેને મોહોડા ઉપર રાખવો. સુકાયા કેડે મોહોડા ઉપર રાખવો નહીં; કેમકે સુકેલો લેપ રાખવામાં આવે તો નકામો ગણાય છે અને ચામડીને ખરાબ કરે છે. ૧૭

ન્યરછ તથા વ્યંગના ઉપાય.

स्थितिकालेन शुष्कत्वं शुष्को दूषयति त्वचं ॥

व्यंगानां लेपनं शस्तं रुधिराण शशस्व च ॥ १८ ॥

વ્યંગે મંજિષ્ઠયા કુર્યાલ્લેપનં મધુસંયુતમ્ ॥

અર્જુનસ્યત્વચં વાપિ શ્વેતાશ્વરશ્ચુરજામષીમ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્કક્ષીરહરિદ્રાભ્યાં મર્દયિત્વા વિલેપનાત્ ॥

મુશ્વકાણ્યં સમં યાતિ ચિરકાલોદ્ભવં ધ્રુવમ્ ॥ ૨૦ ॥

તૈલસ્ય પ્રતિમર્શાતુ ત્રિસપ્તાહં કૃતા ધ્રુવં ॥

નશ્યંતિ ગંડપિટ્તિકાઃ પાપૌઘા ઇવ ધર્મતઃ ॥ ૨૧ ॥

(નસ ખોલવાથી, લેપોથી, તથા તેલના માલેસોથી મુખછાયા-વ્યંગ, નલિક્કા, ન્યચ્છ અને તલ મટે છે.) શશ-લાનું લોહી ચોપડવામાં આવે તો તેથી મોહોડા ઉપર પડેલા કાળા ડાઘ મટી જાય છે. અથવા મજીઠને મધમાં વાટીને લેપ કરવામાં આવે તો તેથી વ્યંગ-મોહોડા ઉપરના કાળા ડાઘ મટી જાય છે. અથવા-આસંદરાની છાલનો અથવા-ધોળા ઘોડાના નખના ચૂર્ણનો માખણની સાથે લેપ કરવો. કિંવા આસંદરાની છાલ, ધોળા ઘોડાના નખનું ચૂર્ણ, હળદર અને આઠડાનું દુધ એઓને વાટીને ચોળીને ચોપડવામાં આવે તો લાંબા વખતથી થએલી મોહોડાની કાળાશ પણ અવશ્ય શાંત થઈ જાય છે. અથવા એજ ચોપડોને તેલમાં મેળવીને એકવીશ દિવસ માલેસ કરવામાં આવે તો અવશ્ય જેમ ધર્મના પ્રભાવથી પાપપુંજ નાશ પામે છે તેમ ગાલ ઉપરની ફેડલીઓ નાશ પામે છે. ૧૮-૨૧ અથવા—

કુંકુમં ચંદનં પત્રમુશીરં કમલોત્પલમ્ ॥

ગોરોચનાહરિદ્રે દ્વે મંજિષ્ઠા મધુયષ્ટિકા ॥ ૨૨ ॥

સારિવાલોધ્રપત્તંગકુષ્ટંગૈરિકકેશરં ॥
 સ્વર્ણક્ષીરી પ્રિયંગુશ્ચકાલેયં રક્તચંદનં ॥ ૨૩ ॥
 એતૈરક્ષસમૈર્ભાગૈસ્તૈલ પ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥
 અભ્યંગાદ્રાજપત્નીનરાણાં ધનિનાં તથા ॥ ૨૪ ॥
 નીલિકાંપિટિકાં વ્યંગાંનીલિકાંમુખદૂષિકાં ॥
 કૃષ્ણતાં ચ શરીરસ્ય દુઃશ્ચિં ચ વિવર્ણતાં ॥ ૨૫ ॥
 નાશયિત્વાશુ જનયેદ્રૂપં ચાતિમનોહરં ॥
 પદ્મકેશરવર્ણાં મુખં ભવતિ કાંતિમત્ ॥ ૨૬ ॥

કેસર, સુખડ, તમાલપત્ર, કાળાવાળો, ઉત્પલ બદતનું
 કમળ, ગોરૂચંદન, હળદર, દાડ, હળદર, મજીઠ, જેઠીમધ,
 ઉપજસરી, લોદર, પતંગ, સોનાગેરૂ, નાગકેસર, દાડડીયું,
 કાંગ, પીતું ચંદન, અને રતાંજલિ, એ સઘળાંને એક તોલા
 ભાર લઈને તેઓને ૬૪ તોલાભાર તેલમાં તેલ પકાવવાની
 રીતિ પ્રમાણે પકવીને તેલનો માલેસ કરવામાં આવે તો
 રાબડની રાણીઓના, પુરૂષોના તથા ધનવાન પુરૂષોનાં મોહો-
 ડાંને બગાડનાર તેલ, ફેડલીઓ, મોહોડા ઉપરની કાળાશ,
 નીલિકા, જવાનીના ખીલો અને શરીરની કાળાશ અથવા
 લાખાં-કાળા ડાઘ તથા શરીરનો ખરાબ વર્ણ કરનારાં
 ચાકાં એઓનો તુરત નાશ કરીને અતિ મનોહર સ્વરૂપને
 પ્રકટ કરે છે અને કમળના કેસરા સમાન સુંદર કાંતિવાન
 સુખની કાંતિ થાય છે. ૨૨-૨૬

પાદદારીનું લક્ષણ.

જેને લોંચ ઉપર બહુ જ ફરવાનો-પંથ કરવાનો કે

ઉઘાડે પગે આથડવાનો ઘણો જ માવરો હોય તે માણુ-
સના અત્યંત લુખા થઈ ગએલા પગનાં તળીયાંમાં વાયુ
પીડાવાળી ફાટોને ઉત્પન્ન કરે છે.

દારી—વાયુ ફાટી હોય તેના ઉપાય.

परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरुक्षयोः ॥

पादयोः कुरुते दारिसरुजां तलसंस्थितां ॥ २७ ॥

पाददारीति च शिरां व्यधयेत्तत्रशોधिनीम् ॥

स्नेહःस्वेदोपपन्नौતुपादौવાલેપયેન્મુહુઃ ॥ ૨૮ ॥

પગમાં ચીરા પડ્યા હોય તો પગનાં તળીયાંને સાફ
કરવા માટે નસ ખોલાવીને લોહી કઢાવવું. પગોને સ્નેહન
તથા સ્વેદન કરીને મીણુ, ચરબી (બકરાદિ ગામમાં
રહેનારા જાનવરોની ચરબી), હાડકાની અંદરનો જે ચોખો
સ્નેહ-મજ્જા, ઘી અને જવખાર એઓને એકઠાં કરીને
વારંવાર પગે લેપ કરવામાં આવે તો પગની વ્યાઉ ફાટેલી
હોય તે મટે છે. અથવા-રાજ તથા સિંધાલુણુ, એઓના
ચૂણુને ઘીમાં તથા મધમાં કાલવીને ખુબ મથી—ફીણીને
સરસીયું તેલ નાખીને પગમાં ઘસવામાં આવે તો પગમાં
પડેલી ફાટો મટી જાય છે. ૨૭-૨૮

ચિષ્પનું લક્ષણ.

मधुच्छिष्टवसामज्जाघृतक्षीरविमिश्रितैः ॥

सर्जाह्वसिंधूद्भवयोश्चूर्णमधुघृतप्लुतम् ॥ ૨૯ ॥

વાયુ અને પિત્ત એઓ માણુસોના નખના માંસમાં
રહીને નખનો નાશ કરે છે તથા પકાવે છે તેને ચિષ્પ
રોગ કહે છે. ૨૯

ચિપ્પના ઉપાય.

નિર્મથ્ય કટુતૈલાક્ત્ત્વિતંપાદેપલેપનં ॥

નચમાંસ મંધિષ્ઠાયવાતપિત્તં ચ દેહિનામ્ ॥ ૩૦ ॥

કુરુતે દાહપાકૌચ તંવ્યાધિવિષમાદિશેત્ ॥

ચિપ્પંશોણિતમોક્ષેણશોધનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥ ૩૧ ॥

શસ્ત્રેણતુયથાયોગમુત્કૃત્યસ્રાવયેદ્વ્રણમ્ ॥ ૩૨ ॥

(આર્યા-છંદ)

દાડિમકુસુમયવાસૈરભયાસુશ્લક્ષ્ણચૂર્ણિતાલેપાત્ ॥

નચકોટિપૂતિભાવં શમયતિ શૂલં ચ તત્ક્ષણતઃ ॥ ૩૩ ॥

ચિપ્પ થએલ હોય તો લોહી કઢાવવું અને શોધન પણ કરવું. ડાહ્યા વેદે તેને યોગ્ય પ્રકારે શસ્ત્રવતે કાપી નાખીને તેમાંથી પડ વગેરેને કાઢાડી નાંખાવવાં અને પછી વ્રણમાં કહેલી રીતિ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. અથવા— દાડિમડીનાં ફુલ, જવાસો કે અરડૂસો, અને હરડે એઓનું ઝીણું ચૂર્ણ કરીને લેપવાથી નખની અંદર થએલી રસી તથા સણકા એઓનો તત્કાળ નાશ કરે છે. ૩૦-૩૩

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સ્વરસેનહરિદ્રાયાઃ પાત્રે કૃષ્ણાયસેભયાં ॥

પિપ્પા તક્રેણકલ્કેનલિપેચ્ચિપ્પં પુનઃ પુનઃ ॥ ૩૪ ॥

હળહરના સ્વરસ સાથે લોહાના વાસણમાં હરડેને ઘસીને—વાટીને તે કલ્કથી ચિપ્પની ઉપર વારંવાર લેપ કરવો એટલે લોહાના વાસણમાં હરડેને હળહરના રસમાં પલાળીને તે રસથી જ ઘુટીને ચોપડવાથી ચિપ્પને મટાડે છે. ૩૪ અથવા—

અંતર્ધુમવિદગ્ધસ્ય હરિતાલાન્વિતસ્ય ચ ॥

તંદુલીયકમૂલસ્યચૂર્ણ પૂતિનસ્વાપહં ॥ ૩૫ ॥

અંતર્ધુમમાં બાળેલી હરતાલને તાંદળબીના મૂળના ચૂર્ણ સાથે મેળવી ચોપડવામાં આવે તો નખમાંની ગંધાતી રસીનો નાશ કરે છે. ૩૫

અરૂંખિકાનું લક્ષણ.

અરૂંખિવહુવક્રાણિ વહુક્લેદીનિમૂર્દ્ધનિ ॥

કફામૃકૃમિકોપેનનૃણાંવિદ્યાદરુપિકામ્ ॥ ૩૬ ॥

કફના, લોહીના અને કૃમિઓના કોપના લીધે માથામાં ઘણા મોહોડાવાળા અને ઘણા કલેહવાળા વ્રણો થાય છે તેને અરૂંખિકા કહે છે. ૩૬

અરૂંખિકાના ઉપાય.

અરૂંખિકાંજલૌકાભિગ્રાહયેદ્વહુશોભિષક્ ॥

પ્રક્ષાલયેન્મુહુસ્તક્રસૈંધવકાથવારિભિઃ ॥ ૩૭ ॥

મુહુર્મુહુસ્તતોર્લિપેત્પટોલારિષ્ટવાસકૈઃ ॥

કપાલં મૃષ્ટકુષ્ઠસ્ય ચૂર્ણ વા તૈલસંયુતં ॥ ૩૮ ॥

લેપાદરૂપિકાકંઢ્યલેદદાદ્વાર્તિનાશનં ॥

હરિદ્રાદ્વયભૂનિવત્રિફલારિષ્ટચંદનૈઃ ॥ ૩૯ ॥

વૈદ્યે અરૂંખિકામાં વિશેષે કરીને જળો મુકાવવી. તદ્-
તર વારંવાર છાશ અને સિંધાલુણના કવાથથી માથાને
ધોયા કરવું. અથવા કડવાં પરવળ, લીંબડો, અરડૂસી
અને માટીના ઠીકરામાં સેકેલું ઉપલેટનું ચૂર્ણ એ સર્વ-

ને તૈલમાં મેળવીને વારંવાર લેપ કરવામાં આવે તો અંધખિંકા, ચળ, કલેદ અને બળતરાની પીડા એઓના નાશ થાય છે. અથવા—હળદર, દારૂહળદર, કિરીયાતું, હરડે, બેહેડાં, આંમળાં, લીંબડો અને રતાંજલી એઓના કલકથી તૈલને તૈયાર કરીને તેનો માલેસ કરવામાં આવે તો અંધખિંકા દિતકારી છે. આ હરિદ્રાદ્ય તૈલ કહેવાય છે. ૩૭-૩૯

દારૂણુકનું નિદાન સહ લક્ષણ.

एतत्तैलमरुंधीणांसिद्धमभ्यंजनेहितम् ॥

दारुणा कंडुरारुक्षा केशभूमिः प्रपद्यते ॥ ४० ॥

વાયુના અને કફના ડોપથી વાળોની જગ્યા ખરસઠ, ચળવાળી અને લુખી થઈ જાય તેને દારૂણુક કહે છે. ૪૦

દારૂણુકના ઉપાય.

कफ मारुत कोपेन विद्या दारुणकं तु तत् ॥

दारुणे च शिरां विन्ध्येत्स्निग्धस्विनांललाटजां ॥ ४१ ॥

દારૂણુકમાં નસ ખોલાવવી અથવા સ્નિગ્ધ પદાર્થોથી પ્રસ્વેદ મુક્ત કરીને લલાટની નાડીને વીંધવી અવપીડન, મસ્તક વિરેચન, મદન અને શ્રાવ એઓ ઉપચારો ઉપ-યોગમાં લેવા. ૪૧ અથવા—

अव पीड शिरोरेकानभ्यंगाश्चावचारयेत् ॥

कोद्रवाणां तृणक्षार पानीयं परिधावने ॥ ४२ ॥

कुर्यादारुणके मूर्द्धि प्रलेपो मधुसंयुतः ॥

प्रियालबीजमधुककुष्ठमापैस्ससैधवः ॥ ४३ ॥

ગુંજાફલશૃતં તૈલં મુંગરાજરસેન ચ ॥

કંઠૂદારુણહત્કુષ્ઠકપાલવ્યાધિનાશનં ॥ ૪૪ ॥

કોદરના તૃણનો ખાર લઈ તેને પાણીમાં ઓગાળીને તે પાણી વડે માથાને ધોવું. અથવા ચારોળીનાં બીજ જેઠીમધ, ઉપલેટ, અડદ, સિંધાલુણ અને ચણોઠીઓ એઓનો જળભાંગરના રસમાં ક્વાથ કરીને તેનો ઉપયોગ કરવાથી-એટલે મધમાં મેળવીને તેનો માથા ઉપર બાંટો લેપ કરવામાં આવે તો ચળ, દારૂણક (હત્કુષ્ઠ) અને કપાળના રોગોનો નાશ કરે છે. ૪૨-૪૪ અથવા

(સ્વાગતા-છંદ)

મુંગરાજત્રિફલોત્પલસારિ લોહપુરીષસમન્વિતકારિ ॥

તૈલમિદં પંચ દારુણહારિ લુંચિત કેશચનસ્થિરકારિ ॥ ૪૫ ॥

જળભાંગરો, ત્રિકુળા, લોઢાનું ડીકું, કમળ અને ઉપલસીરી એઓથી તૈલને પકાવીને માથે ચોપડવાથી ખરી ગએલા વાળોને કે ખરી જતા વાળોને સારી પેઠે સ્થિર અને ઘટ્ટ કરે છે. ૪૫

ઘંદ્રલુપ્ત-ઊંદરીનાં નિદાન સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

રોમકૂપાનુગં પિત્તં વાતેન સહ મૂર્ચ્છિતમ્ ॥

પ્રચ્યાવયતિ રોમાણિ તતઃ શ્લેષ્મા સશોણિતમ્ ॥ ૪૬ ॥

રુણદ્વિરોમકૂપાંશ્ચ તતોઽન્યેષામસંભવમ્ ॥

તદિન્દ્રલુપ્તંસ્વાલિત્યંરુજેતિચત્રિભાવ્યતે ॥ ૪૭ ॥

રૂવાડાંઓના ખાડાઓમાં રહેલું પિત્ત વાયુ સહિત કોપ પામીને (કિંવા રૂવાડાંઓમાં ખાડાઓમાં રહેલું લોહી

પિત્તની સાથે કોપ પામીને) રૂવાડાંઓને ખેરવી પાડે છે અને તે પછી લોહી સહિત ઠંડુ વાળોના છિદ્રોને પુરી નાખે છે તેથી નવા વાળ ઉગવા પામતા નથી તેને ઇંદ્રલુપ્ત-ટાલ પડી ગએલ-ખાલિત્ય-ઊંઢરી તથા રૂન્યા એવા નામથી રોગને ઓળખે છે. ૪૬-૪૭

(આ રોગ માટે વિદેહાચાર્ય તથા ભોજ લખે છે કે-આ રોગ સ્ત્રીઓને થતો જ નથી; કારણ દરેક મહિને દુપ્પટ લોહી સ્ત્રીઓને નીકળી જાય છે એ માટે લોહી દુપ્પટ થઈ રોમકુપોના છિદ્રોને રોકી શકવાનો સંભવ જ નથી તેથી એ રોગ થવાનો પણ સંભવ નથી. પરંતુ કાર્તિકાચાર્ય આ રોગના સ્થાનને માટે સર્વથી જુદો જ મત દર્શાવે છે કે “ ઇંદ્રલુપ્ત ડાઠી અને મુંછમાં જ થાય છે, ખાલિત્ય માથામાં જ થાય છે અને રૂન્યા પીડા સહિત હોય છે.” એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ઇંદ્રલુપ્ત, ખાલિત્ય તથા રૂન્યા એ રોગોનાં સ્થાનો જુદાં જુદાં હોવાથી ભિન્નતાપણું રહેલું છે, પણ સુશ્રુતાચાર્યે એ ત્રણે રોગ એકજ છે એમ સ્પષ્ટિકરણ કરેલું છે.)

ઇંદ્રલુપ્તના ઉપાય.

ઇંદ્રલુપ્તેશિરાંમૂર્ધ્નિસ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય મોક્ષયેત્ ॥

કલકૈસ્સમરિચૈર્લિપ્યાચ્છિલાકાશીસતુત્યકૈઃ ॥ ૪૮ ॥

તિક્તાપટોલિપત્રસ્વરસૈર્ઘૃષ્ઠા સમં યાતિ ॥

ચિરકાલ જાપિરુજ્યાનિયતંદિવસત્રયાદેવ ॥ ૪૯ ॥

ઇંદ્રલુપ્તાપહો લેપો મધુના બૃહતીરસઃ ॥

હસ્તિદંતમષીકૃત્વાછાગદુગ્ધં રસાંજનં ॥ ૫૦ ॥

લોમાન્યનેનજાયંતેનૃણાંપાદતલેષ્વપિ ॥

માલતી કરવીરાગ્નિનક્તમાલવિપાચિતં ॥ ૫૧ ॥

તૈલમભ્યંજનેશસ્તર્મિંદ્રલુપ્તહરં પરં ॥

અવગાઠં પ્રચ્છયિત્વાકેશભૂમિ પુનઃ પુનઃ ॥ ૫૨ ॥

ગુંજાફલૈશ્ચિરલિંપેદિંદ્રલુપ્તપ્રશાંતયે ॥

ધાત્રીફલદ્વયંપથ્યે દ્વે તથૈકંવિभीतकं ॥ ૫૩ ॥

લોહચૂર્ણસ્યકર્ષતુદશાર્દ્ધં ચૂતમજ્જનઃ ॥

પિપ્પાલોદ્દમયેખાંડેસ્થાપયેદુષિતં નિશાં ॥ ૫૪ ॥

ઈંદ્રલુપ્ત રોગમાં મસ્તકની નસને સ્નિગ્ધ પ્રસ્વેદ યુક્ત કરીને ખોલવી. અથવા કાળાં મરી, મણુશીલ, હીરાકશી અને મોરથુથુ એઓનો કલક કરીને માથે ચોપડવો. અથવા કડવાં પરવળનાં પાંદડાંઓનો સ્વરસ ઠાહાડીને તેથી ઘસવામાં આવે તો લાંબા વખતથી થએલ રૂઝ્યા પણુ ત્રણુ દિવસમાં અવશ્ય શાંત થઈ જાય છે. ૭-૮ અથવા— મધ સાથે મોઢી ભોરીંગણીનો રસ ચોપડવામાં આવે તો ઊંઢરીનો રોગ મટે છે. અથવા હાથીદાંતનો વેર બાળીને તેમાં રસવાંતિ નાખીને (બકરી કે ગાડરના દુધમાં ઘુંટીને) ચોપડવામાં આવે તો હથેળીમાં પણુ વાળ ઉગી આવે છે. (તો પછી માથામાં ઉગે એમાં નવાઈ શી ?) અથવા— ચંબેલી, કણુર, ચિત્રો, તથા કરકચ, (અને વાયવરણુ) એઓના કલકથી પકાવેલું તૈલ ચોળવામાં આવે તો ઈંદ્રલુપ્ત રોગ નાશ થઈ જાય છે એમાં કશો સંશય નથી. અથવા—ચણુાડીના કલકનો વારંવાર જાડો લેપ કરીને પછી

કેશ ભૂમિ ઉપર અસ્તરો લગાવ્યા કરે તો તેથી પણ ઇંદ્રલુપ્ત રોગની શાંતિ થાય છે. અથવા એમ કયાં પછી આ રોગની શાંતિ માટે રસાયન પ્રયોગ કરવામાં આવે તો પણ શાંતિ થાય છે. અથવા આંખના ૨ ભાગ, હરડે ૨ ભાગ, બહેડાં ૧ ભાગ, બેહડાનો ભૂકો ૧ તોલું અને કેરીની ગોટલી ૫ તોલા એ સર્વને લોહ-ઢાના વાસણમાં ઘુંટીને રાત્રીએ રહેવા દઇ પછી તેનો લેપ કરવામાં આવે તો અકાળે આવેલાં પળીઆનો નાશ કરે છે અર્થાત આ દવાથી વાળ કાળા થાય છે. ૪૮-૫૪

અગ્નિરોહિણીનું લક્ષણ તથા નિદાન.

લપોયંહંતિનચિરાદકાલપલિતં મહત્ ॥

કક્ષાભાગેષુ યે સ્ફોટા જાયંતે માસદારુણા ॥ ૫૫ ॥

અંતર્દાહજ્વરકરાદીપ્તપાવકસન્નિભાઃ ॥

તમગ્નિ રોહણીવિદ્યાદસાધ્યાં સન્નિપાતજાં ॥ ૫૬ ॥

બગલના ભાગમાં બહુજ દારૂણ અંદર બળતરા કરનારા અને દીપ્ત અગ્નિ સમાન જે ફેાડલાઓ થાય છે તે અગ્નિરોહિણી કહેવાય છે. ત્રિદોષની ત્રાસવાળી હોય તો તો તે અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે, પણ વાયુની ત્રાસવાળી હોય તો સાત દિવસે પિત્તની ત્રાસવાળી હોય તો (૧૦ અથવા) બાર દિવસે અને કફની ત્રાસવાળી હોય તો પંદર દિવસે માણસને મારી નાખે છે. ૫૫-૫૬

અગ્નિરોહિણીના ઉપાય.

સપ્તાહાદ્વાદશાહાદ્વાપક્ષાદ્વાહંતિ માનવં ॥

રોહિણ્યાં લંઘનં કુર્યાદ્રક્ત મોક્ષં વિરુક્ષણં ॥ ૫૭ ॥

અગ્નિરોહિણીવાળાને બાંધન કરાવવું અથવા લોહી કઢાવવું, તેથી ક્ષયહો થાય છે, અથવા પિત્તના વિસર્પની ચિકિત્સામાં કહેલા પ્રકારથી વૈદ્યે અગ્નિરોહિણીને મટાડવી અથવા જીલાબ વગેરેથી શરીરને શુદ્ધ કરવું. પણ જો બહુજ વધી પડેલી હોય તો તેવી અગ્નિરોહિણીનો ઉપાય કરવોજ નહિ. ૫૭

ગુદભ્રંશ આમણુનું લક્ષણુ તથા હેતુ.

પિત્તવીસર્પ વિધિના સાધયેદગ્નિરોહિણીં ॥

પ્રવાહાણાતિ સારાભ્યાં નિર્ગચ્છતિ ગુદોવહિઃ ॥ ૫૮ ॥

જેનું શરીર રૂક્ષ હુખું તથા હબળું હોય તેવાની ગુદા ઝાડે જવાના સમયમાં કરાંઝવાથી તથા બહુ ઝાડા થવાથી-અતિસારથી બહાર નીકળે છે તેને ગુદાભ્રંશ-આમણુ-આંબળ બહાર નીકળ્યું કહે છે. ૫૮

ગુદભ્રંશના ઉપાય.

રૂક્ષદુર્બલ દેહસ્ય ગુદ ભ્રંશં તમાદિશેત્ ॥

ગુદભ્રંશગુદંસ્વિન્નંસ્નેહેનાક્તં પ્રવેશયેત્ ॥ ૫૯ ॥

કમલંપત્રિની પત્રં સ્વાદેદ્વા શર્કરાન્વિતં ॥

મૂષિકાણાં વસાભિર્વા ગુદભ્રંશં પ્રલેપયેત્ ॥ ૬૦ ॥

ગુદાને સેક કરી ઘીથી અથવા તૈલથી ખરડીને (આંબળ-આમણુને) અંદર પેસાડી દેવી અને પેસાડયા પછી કમળનાં કુણાં પાંદડાંને સાકર સાથે ખાય, અથવા ઊંદરની ચરબી આંમણુ ઉપર ચોપડવામાં આવે અથવા-બાફેલા ઊંદરના માંસથી સેક કરવામાં આવે તો આમણુ નીકળતી બાંધ પડે છે. ૫૯-૬૦

વૃષણ કચ્છનું નિદાન તથા લક્ષણ.

સુસ્વિન્નમૂષિકામાં સૈર થવાસ્વેદયેદ્ભૂશં ॥

સ્નાનોત્સાદનહીનસ્યમલોવૃષણસંસ્થિતઃ ॥ ૬૧ ॥

પ્રક્લિચ્ચતેદાસ્વેદાત્સકંઠ્ઠજનયેત્તદા ॥

કંઠયનાત્તતઃ ક્ષિપ્રંસ્ફોટાસ્ત્રાવશ્ચેજાયતે ॥ ૬૨ ॥

નહી નાહવાવાળા અને અંગોને સાફ નહી કરવા-
વાળાના અંડકોષોની ઉપર રહેલો મેલ જ્યારે પરસેવાથી
પલળે છે ત્યારે ખરજ થાય છે અને એ પ્રકારે ખરજ
થતાં ખણવાથી તુરત ફેાડલી થાય છે અને તેમાંથી રસ
ઝરે છે, એને વૃષણ કચ્છ કહે છે. આ રોગ કફના
તથા લોહીના કોપથી થાય છે. ૬૧-૬૨

વૃષણ કચ્છના ઉપાય.

પ્રાહુર્વૃષણકચ્છંતાંશ્લેષ્મારક્તપ્રકોપજાં ॥

સજ્જાંદ્વાકુષ્ઠસૈધવસિત મિદ્ધાર્થેઃ પ્રકલ્પિતોયોગઃ ॥ ૬૩ ॥

રાળ, ઉપલેટ, સિંધાત્રુણ અને ધોળા સરસવ એઓને
પાણી સાથે વાટી કોથળીની ઉપર ચોળવામાં આવે તો
કોથળી ઉપર આવતી વલૂર તથા ઝરતો ફેાડલો વગર
મહેનતે જરૂર મટી જાય છે. ૬૩

અમરત ક્ષુદ્રરોગીની સામાન્ય ચિકિત્સા.

ઉદ્વર્તનેનનિત્યંશમયતિક્ષ્ણમનાયાસમ્ ॥

પ્રાયેણક્ષુદ્રરોગેષુ શસ્ત્રક્ષારા નિલક્રિયા ॥ ૬૪ ॥

લેપનં શોણિતાકૃષ્ટિરિતિસામાન્યસંગ્રહઃ ॥ ૬૫ ॥

ઘણું કરીને સર્વ પ્રકારના ક્ષુદ્ર રોગો ઉપર શસ્ત્ર ક્રિયા, ક્ષાર મુકવાની ક્રિયા, ડાંભવાનો ક્રિયા તથા લેપન ક્રિયા અને લોહી કઢાવવાની ક્રિયા એઓ સાધારણ ઉપ-યોગમાં લેવામાં આવે તો સર્વે પ્રકારના ક્ષુદ્ર-નાહના રોગો ઉપર હિતકારી છે. ૬૪-૬૫

મોહોડાના રોગોનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ઉપાય.

મોહોડાના રોગોનાં નિદાન.

(ઉપજ્ઞતિ-છંદ)

આનૂપમાસયવમાંષદુગ્ધદધ્યાદિનાંઃ સેવનતઃ પ્રકોપમ્ ॥

ઉપેત્ય દોષા વદનેષુ કુર્યુઃ કફોત્તરાનરોગચયાનનેકાન્ ૧

જળપ્રાય દેશનાં પ્રાણીઓનાં માંસોના સેવનથી, યવના સેવનથી (ક્ષારના સેવનથી ?) દુધના, દહીના કે અડદ વગેરેના અતિ સેવનથી કોપેલા કફાદિ દોષો અર્થાત્ જેમાં કફ પ્રાધાન્યતા ધરાવતો હોય તેવા વાતપિત્તાદિ દોષો મોહોડામાં અનેક પ્રકારના રોગોને પેદા કરે છે. ૧

હોઠના રોગોનું લક્ષણ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

દાલ્યેતે પરિપાટયેતે ઓષ્ઠૌમારુતકોપતઃ ॥

ચીયતે સરુજૌ પિત્તાત્પિટિકાભિઃ સમંતતઃ ॥ ૨ ॥

કફાદોષ્ઠૌ ચ ભવતઃ પિચ્છિલૌ શીતલૌ ગુરુ ॥

અનેકપિટિકાવ્યાપ્તૌ સન્નિપાતાદ્રુજાન્વિતૌ ॥ ૩ ॥

વાયુના કોપથી હોઠ ચીરાએલા અને ઠાંધક ફાટેલી

આમડીવાળા થઈ જાય છે, પિત્તના કોપથી બન્ને હોઠ ચોમેર પિત્ત સંબંધી પીડા કરનારી ફેડલીઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. કફના કોપથી હોઠ ચીકણા, શીતળ અને ભારે થઈ જાય છે, ત્રિદોષના કોપથી અનેક ફેડલીઓ વ્યાપ્ત અને પીડાયુક્ત હોય છે અને લોહીના પ્રકોપથી ખજૂરીના ફળ જેવી ફેડલીઓથી પીડિત લોહીના સ્ત્રાવ યુક્ત અને રાત્રી કાંતિવાળા હોય છે. (આ સિવાય મેદથી, માંસથી અને અભિઘાત એઓથી થએલા રોગો પણ હોઠ ઉપર થાય છે. હોઠના રોગોની સંખ્યા આઠની છે અર્થાત્ આઠ પ્રકારના હોઠમાં રોગ થાય છે.) ૨-૩

હોઠના રોગોના ઉપાય.

(રથોદ્ધતા-૭૬)

રક્તાદ્રક્તોપસૃષ્ટૌ ચ શોણિતં સવતો મૃશં ॥

દંતમૂલમુખકંઠજા ગદાઃપ્રાયશોસ્ત્રકફકોપજા મતાઃ ॥

તેષુ દુષ્ટરુધિરં મુહુર્મુહુર્સાવિયેદવહિતો ભિષગ્વરઃ ॥ ૪ ॥

ઘણું કરીને દાંતોના મૂળમાં, મોહોડામાં અને ગળામાં થનારા રોગોમાં કફ અને લોહી મુખ્યતા ધરાવે છે માટે વૈદ્યેવરોએ એ રોગોમાં ખરાબ લોહીને વારંવાર કહાડી નખાવવું એજ હિતાવહ છે. ૪ અથવા—

(ઇંદ્રવજ્ર-૭૬)

શ્રીવેષ્ટકં સર્જ્જરસં પુરં ચ દેવદ્રુમં યષ્ટિમધૂકસારમ્ ॥

સત્તૂર્ણ્યસર્વપ્રયતોવિદધ્યાન્સંઘર્ષણં માનવઓષ્ટરોગે ॥ ૫ ॥

દેવદારનો શુંદ, રાળ, ગુગળ, દેવદાર, જેઠીમધ, અને

મહુડાં એએાનું ચૂર્ણ કરી સમસ્ત હોઠના રોગ માટે માણુ-
સોએ ઘસવાના ઉપયોગમાં લેવું. ૫

(ઉપજાતિ-છંદ)

પિત્તોદ્ભવેશીતલવાસ્સિકો વાંતિર્વિરેકો હિ ઘૃતસ્ય પાનં ॥

કફાત્મકેમૂર્છિર્વિરેચનંસ્યાન્નસ્યાતિધૂમઃ કવલગ્રહાશ્ચ ૬

પિત્તથી થએલા હોઠના રોગમાં ટાઢા પાણીનાં સેંચનો
ઉલટી, બુલાખ અને ઘૃત પાન એએાનોજ ઉપયોગ કરવો.

કફથી થએલો હોઠનો રોગ હોય તો શિરે વિરેપન,
નાસ, ધૂમ્ર અને કવળ ગ્રહણ કરાવવો. ૬

(શાલિની-છંદ)

ક્ષારોવ્યોષ્ઠૌદ્રયુક્તંનિહન્યાદોષેજાતં ઘર્ષણેનાશુરોગં ॥

ધાન્યંરાલોગૈરિકં સિક્થમેતૈઃ સિદ્ધંતૈલંસર્પિરોષ્ટ્રવ્રણં વા ॥૭॥

જવખાર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એએાની ભૂકીને
મધ સહિત હોઠે ઘસવામાં આવે તો હોઠમાં થએલા સર્વ
રોગને તુરત હણી નાખે છે. અથવા-ધાણા, રાણ, સોનાગેરૂ
અને મીણુ એએાનાથી સિદ્ધ કરેલું તેલ કે ઘી હોઠના
વ્રણો ઉપર ચોપડવામાં આવે તો મટી જાય છે. ૭ અથવા

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

પ્રિયંગુ ત્રિફલા લોઘ્રં સક્ષૌદ્રં પ્રતિસારણં ॥

હિતં વા શતધૌતેન ઘૃતેન પરિલેપનં ॥ ૮ ॥

કાંગ, હરડે, ખેહેડાં, આમળાં અને લોદર એએાને
મધમાં મેળવી આંગળી વતે ધીરે ધીરે હોઠ ને મોહાડામાં
ઘસવામાં આવે તો એ પ્રતિસારણુ ક્રિયાથી હોઠના રોગ

મટી જાય છે. અથવા સો વખત પાણી વતે ધોએલું ધીં
ચોપડવામાં આવે તો હોઠના રોગો માટે હિતકારી છે. ૮
દાંતના રોગોના ઉપાય.

(ઇંદ્રવજ્ર-૭૬)

જ્યોતિષ્મતી લોધ્રકકૃષ્ણદાર્વીપાઠાસમંગાકટુકાઘૃતાનાં ॥

તેજાહ્વાયાગ્રંથિકસંયુતાનાં ચૂર્ણેનદંતેષુવિધર્ષણાનિ ॥ ૯ ॥

(ઉપજાતિ-૭૬)

કુર્યાત્તતોનાશમુપૈતિરક્તસ્રાવોયથામાંસવિશીર્ણતા ચ ॥

શિરોવિરેકોરુધિરસ્તમોક્ષોનસ્યંહિતંસ્નિગ્ધસુભોજનં ચ ૧૦

માલકાંકણી, લોદર, ઉપલેટ, દારૂહળદર, કાળીપાડ,
મજીઠ (કે રીસામણી ?), કડુ, તેજબળ અને પીપરીમૂળ
એઓના ચૂર્ણને ધીમાં મેળવીને દાંતે ઘસવામાં આવે તો
દાંતમાંથી કે પેઢામાંથી નીકળતું લોહી તથા પેઢાના માંસોનું
વીખાઈ જવું એઓનો નાશ કરે છે.

માથાને દોષોથી ખાલી કરવાના ઉપાય યોજવા. લોહી
કઢાવવું, નાસ લેવા અને સ્નિગ્ધ લોજન કરવા એઓ
દાંતના રોગવાળાને હિતકર્તા છે. ૯-૧૦ અથવા-

સપંચલવળક્ષારઃ સક્ષૌદ્રઃ પ્રાતિસારણં ॥

વિસ્ત્રાવિતે દંતવેષ્ટે પૂયસ્ત્રાવિ વ્રણે હિતં ॥ ૧૧ ॥

પાંચે જાતનાં લૂણ, જવખાર અને મધ એઓને એકત્ર
કરી આંગળી વતે ધીરે ધીરે દાંતોને ઘસવામાં આવે
તો તેથી પેઢાઓ લોહીને તથા પડને સ્ત્રાવે અને દાંતો
હાલી જાય અથવા ગંધાતા પડને સ્ત્રાવે એવા હોઠના
વ્રણોને આ ઉપાય હિતકારી છે. ૧૧ અથવા-

તિલકલ્કોદકૈઃ શસ્તોર્ગંઢૃષો દંતચાલને ॥

મુશ્વરોગેદંતહર્ષે તિલકલ્કઃ સદા હિતઃ ॥ ૧૨ ॥

તલના કલ્કના પાણીના કોગળા કરવામાં આવે તો દાંતોના હાલવા ઉપર શ્રેષ્ઠ છે. મોહોડાના રોગો ઉપર અને દાંત હર્ષ નામના દાંતના રોગોના ઉપર તલનો કલ્ક હમેશાં હિતકારી છે. ૧૨ અથવા—

વકુલોદ્રવપત્રચવર્ણચલદંતસ્થિરતાકરંપરં ॥

ઘૃતપિપ્પલિમાસિકંમુખેવિધૃતંદંતચલત્વશૂલજિત્ ॥ ૧૩ ॥

બોલસરીના પાનડાઓને આવવાથી દાંતોના હાલવા-પણુને બંધ કરી દાંતોને મજબૂત કરે છે. અથવા લીંણી-પીપરના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ નાખીને મોહોડામાં ધારણ કરવામાં આવે તો દાંતોનું હાલવાપણું અને દાંતમાંનું શૂળ એઓને જીતી લે છે. ૧૩ અથવા—

દંતક્રિમિહરં કોષ્ણં હિંગુ દંતાતરે સ્થિતં ॥

ઉષ્ણતૈલાજ્યવાતધ્નૈર્હિતાશ્ચ કવલગ્રહાઃ ॥ ૧૪ ॥

હીંગને જરા ગરમ કરીને દાંતોના વચ્ચમાં રાખવામાં આવે તો દાંતમાં પડેલા કરમીયા-જીવાતનો નાશ કરે છે. અથવા—ઉનું તૈલ અથવા ઉનું ઘી તથા વાયુને હરનારા ઉપચારો અને કવળગ્રહ એઓ પણ દાંતોના રોગોને હિતકારી છે. ૧૪ અથવા—

(આર્યા-છંદ)

બૃહતીભૂમિકદંબકપંચાંગુલકંટકારિકાથ :

ગંઢૂષસ્તુસતૈલઃ કૃમિજાં દંતવ્યથાં હંતિ ॥ ૧૫ ॥

ઉભીરીંગણી, ભોંયકદંબ, ઘોળો એરડો અને ભોરી-
ગણી એઓનો કવાથ કરી તેને તૈલથી મિશ્ર કરીને તેના
કોગળા કરવામાં આવે તો તેથી કૃમિદંત-દાંતોમાં થતા
કૃમીઓની વેદના શાંત થાય છે. ૧૫ અથવા-

(ગીતિ-છંદ)

દંતીસુવર્ણ દુग्ધાકાશીસવિઙ્ગવત્સકવીજાનાં ॥

ચૂર્ણસ્તુર્લકદુર્ગધૈર્દન્તાચ્છિદ્રેષુ પૂરણં શસ્તં ॥ ૧૬ ॥

નેપાળાનું મૂળ, દારૂડી, હીરાકચી, વાવડીંગ અને
ઈંદ્રજીવ એઓના ચૂર્ણને ચોરના તથા આકડાના દુધમાં
મેળવીને દાંતોના પોલાણમાં પૂરી દેવામાં આવે તો સાફ છે;
કેમકે તેમ કરવાથી દાંતમાં પડેલું પોલાણ પુરાઈ જાય
છે. ૧૬ અથવા-

દંતધાવન રૂક્ષાન્નમમ્લં શીતાંચુ વર્જયેત્ ॥ ૧૭ ॥

દાંતના રોગીએ દાંતણુ આવડું, લુખું અન્ન ખાટા
પદાર્થ અને બહુ ઠરેલું પાણી એઓનો ત્યાગ કરવો. ૧૭

જીભના રોગોનાં લક્ષણો તથા ઉપાયો.

વાતાદિદોષથી થએલા જીભ વિકારનાં

જીદાં જીદાં લક્ષણો.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

લેખનાત્સ્ફુટિતા જિહ્વા પ્રસુપ્તા નીલવર્ણકા ॥

પિત્તાત્સદાહદીર્ઘૈશ્ચ સરક્તૈઃ કંટકૈર્ઘૃતા ॥ ૧ ॥

વાયુથી થએલો જીભનો રોગ હોય તો જીભ જરાક
ફાટી ગઈ હોય, ખાટા મીઠા રસને ન જાણતી હોય તેવી

રસના જ્ઞાન રહિત અને અનિલ વર્ણવાળી જણાય છે. પિત્તથી થએલો જીભનો રોગ હોય તો બળતરાવાળા, લાંબા અને રતાશવાળા કાંટાઓથી જીભ વ્યાપ્ત જણાય છે. કફથી થએલો જીભનો રોગ હોય તો જીભ ભારે, બીડી અને માંસના અંકુરાઓથી વ્યાપ્ત જણાય છે. ૧

જીભના રોગોનાં ઉપાય.

કફેનગુર્વીવહલામાંસોચ્છ્રાયૈઃ સકંટકૈઃ ॥

જિહ્વાગતવિકારાણાં શસ્તંશોણિતમોક્ષણં ॥ ૨ ॥

જીભે થએલા રોગોને માટે લોહી કઢાવવું અને ગળો, લીંબડો તથા લીંડીપીપર એઓનો તીખા પદાર્થોની સાથે કવળ રાખવો એ હિતકારી થાય છે. ૨

ગુડચીપિપ્પલીનિંવ ક્વાથસ્ય કવલગ્રહઃ ॥

પટોલકટુકાવ્યોપપાઠાસૈધવ ભાંગિભિઃ ॥ ૩ ॥

ચૂર્ણોમધુયુતો લેપઃ કવલો મધુતૈલિકઃ ॥

વિડંગપિપ્પલીભ્યાં તુ ધાવનં સરસાજનં ॥ ૪ ॥

કડવાં પરવળ, કટુ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર કાળી પાઠ, સિંધાલુણુ અને ભારંગી એઓનું ચૂર્ણ કરી તેનો મધ સાથે લેપ કરવો અથવા મધ તૈલ સહિત એઓનો કવળ કરવો. ૩-૪ અથવા-

ગૃહ્ણીયાત્કવલં વાપિ ગૌરસર્પસૈધવૈઃ ॥

ઉપજિહ્વંતુસંલિષ્યક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૫ ॥

શિરોવિરેકગંઢૂષલેપૈશ્વૈનામુપાચરેત્ ॥

વ્યોષક્ષારાભયાવહ્નિચૂર્ણમેતત્પ્રઘર્ષણં ॥ ૬ ॥

उपजिह्वोपशांत्यर्थमेभिस्तैलंविपाचयेत् ॥ ७ ॥

(આર્ચા-૭૬)

वासाकाथोमाक्षिकसैधवगृहधूममालतीयुक्तः ॥

उपजिह्वा मधिजिह्वां कठिनामपि क्षिणोतिघर्षणतः ॥ ८ ॥

વાવડીંગ, લીંડીપીપર, ધાવડીનાં કુલ, રસવંતી, ધોળા સરસવ અને સિંધાલુણુ એઓનો કવળ ધારણ કરવો. ૪૥

પડજીભી થએલ હોય તો તેને ખોતરીને ક્ષારથી પ્રતિસારણુ (આંગળી વતે ધીરે ધીરે ઘસવામાં આવે તે) કરવું અને માથાનાં વિરોચનોથી, કોગળાઓથી તથા લેપોથી પણ ઉપચાર કરવા. અથવા સુંઠ, મરી, લીંડી-પીપર, જવખાર, હરડે અને ચિત્રામૂળ એઓનું ચૂર્ણ ઘસવામાં આવે અથવા એ ચૂર્ણના કલકથી પકાવેલા તૈલના કોગળા વગેરેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી પડજીભી શાંત થાય છે. અથવા

અરડૂસાનો ક્વાથ કરી તેમાં ઘરમાંનો ધુવાડાનો ધુમસ, સિંધાલુણુ, મધ અને માલતી એઓને નાખીને ઘસવામાં આવે તો કઠણુ ઉપજીવ્હા-પડજીભી અને મધ જીવ્હાનો પણ અવશ્ય નાશ કરે છે. ૫-૮

ताणवाना रोगानां निदान तथा लक्षण
अने चिकित्सा.

गणशुडीनुं लक्षण.

(શાલિની-૭૬)

दीर्घशोफस्तालुमूलेप्रवृद्धः श्लेष्मासृग्भ्यांध्मातवस्ति प्रकाशः
तृष्णाकासश्वासकृत्तंवदंतिव्याधिर्वैद्याःकंठशुंटीतिनाम्ना ॥१॥

કદ્દ અને લોહી એઓના કોપવાથી તાળવાના મૂળ-
માંથી વધેલો, લાંબો, પવનથી ભરાયલી મસકના જેવો
કુલેલો અને તરસ, ઉધરસ તથા શ્વાસ એઓને ઉત્પન્ન
કરનારો સોજો થાય છે તેને વૈદ્યો ગળશુંડી કહે છે. ૧

ગળશુંડીના ઉપાય.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ક્ષિત્વાતાંવ્યોષસિંધૂત્યવચાક્ષોદ્રેશ્વધર્ષયેત્ ॥

ગલશુંડીક્ષયંયાતિ વજ્રક્ષીરેણલેપિતા ॥ ૨ ॥

નિહંતિગલશુંડી ચ શેફાલીમૂલચર્વણ ॥

પિચુમંદકષાયેણ કવલંતત્રધારયેત્ ॥ ૩ ॥

હરીતકીકષાયોવાહિતોમાક્ષિક સંયુતઃ ॥

કટુકાતિવિષાદારુપાઠામુસ્તકલિંગકાઃ ॥ ૪ ॥

ગળશુંડી યોગ્ય પ્રકારે કાપી નાખીને તેના ઉપર
સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધાલુણ, વજ્ર એઓના ચૂર્ણને
મધ સાથે ઘસવામાં આવે તો તેથી ગળશુંડીનો નાશ થાય
છે. અથવા ઘોરના દુધનો લેપ કરવામાં આવે તો તેથી
પણ ગળશુંડી મટે છે. અથવા નગોડનાં મૂળ આવવાથી
પણ ગળશુંડી મટી જાય છે. અથવા લીંણડાના કવાથના
કવળ ધારણ કરવાથી પણ ગળશુંડી મટી જાય છે. અથવા
હરડેનો કવાથ મધ સહિત ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો
અથવા કડુ, અતિવષ, દારૂહળદર, કાળીપાઠ, મોથ, ઈંદ્ર-
જવ એઓનો ગોમૂત્રમાં કવાથ કરીને પીવામાં આવે તો
કંઠના સર્વ રોગ મટી જાય છે. ૨-૪

ગોમૂત્રકવચિતાઃ પીતાઃ કંઠરોગવિનાશકાઃ ॥

તાલુપાકેવિધાતવ્યંવિધાનંપીતનાશનં ॥ ૫ ॥

સાધ્યે ચ રોહિણી રોગે હિતં શોણિત મોક્ષણં ॥

ઘર્ષણધૂમપાનં ચ ગંઢૂષાનસ્યકંહિતં ॥ ૬ ॥

સુસ્વોષ્ણાન્સ્નેહકવલાંપંચમૂલાંબુનસ્તથા ॥ ૭ ॥

જે તાલુપાક નામનો તાળવામાં રોગ થયો હોય તો પિત્ત નાશક વિધિ ઉપયોગમાં લેવા. જે રોહિણી નામનો ગળાનો રોગ સાધ્ય હોય તો લોહી કઢાવવું, તેના ઉપર ઓષઠો ઘસવાં, ધૂમ્રપાન, કોગળા અને નાશ આપવા એ હિતકારી છે. ૫-૭

(ઉપબતિ-છંદ)

તેજોવર્તીંદારુનિશાંસપાઠા રસાંજનં ક્ષારકણેવિચૂર્ણ્ય ॥

ઘૌદ્રેણકુર્યાદ્ગુટિકાંમુખેનતાંધારયેત્સર્વગલામયેષુ ॥૮॥

સહેવાય તેવા સ્નેહોના ઉના કોગળાઓ-કિંવા કવળ ધારણ કરવા. અથવા પાંચ મૂળના કવાથના કોગળા કરવા. અથવા તેજબળ, દારૂહળદર, કાળીપાડ, રસવાંતી, જવખાર અને લીંડીપીપર એઓના ચૂર્ણને મધ સાથે સારી પેઠે ઘુટીને તેની ગોળી કરીને મોહોડામાં રાખવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના ગળાના રોગો મટી જાય છે. ૮

મુલપાકે શિરાવેધઃ શિરઃકાયવિરેચનં ॥

કાયં ચ બહુધા નિત્યં જાતિપત્રસ્યચર્વણં ॥ ૯ ॥

જે મોહોડામાં પાક થયો હોય-મ્હોં આવ્યું હોય તો નસ વીંધીને લોહી કઢાવવું. માથાનું વિરેચન કરવું

જેથી મોહોડાનું પાકવું મટી જાય છે. અથવા નિત્ય ઘણી વાર ચંબેલીનાં પાદડાં ચાવવામાં આવે તો મોહોડાનો પાક મટી જાય છે. ૯ અથવા—

जातीपत्र फलत्रिकामृतलता दार्वीनिशयासक द्राक्षाभिः
कथितं जलं मधुयुतं गंडूषसं धारणात् ॥ हंत्येतन्मुखजान्
गदान्वहुविधानजंब्वाम्रजातीजपाधात्रीनिंबपटोलपत्रविहितः
काथोद्दि धार्यो मुखे ॥ १० ॥

જાંબનાં પાંદડાં, હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, ગળો, દારૂ-
હળદર, જવાસા, અને કાળી દ્રાખ એઓનો કવાથ કરીને
તેમાં મધ નાખીને તેના કોગળા મુખમાં ધારણ કરવામાં
આવે તો અનેક પ્રકારના મોહોડાના રોગોનો નાશ કરે
છે. અથવા—જાંબુનાં, આંબાનાં, ચંબેલીનાં, ગળોનાં, આંબ-
લીનાં કિંવા આમળાનાં, લીંબડાનાં અને કડવા પરવળનાં
એ સર્વનાં પાંદડાં લઈ એઓનો કવાથ કરીને તેના કોગળા
કરવા. ૧૦ અથવા—

जातीफलं जातिपत्री फणिजं बाहिकं गुडं ॥

गुटिकास्येधृताचैषांपूतिगंधहरा भवेत् ॥ ११ ॥

જાતફળ, જાવંત્રી, અશ્રીણુ, કેસર અને ગોળ એઓની
વિધિયુક્ત ગોળી કરીને મોહોડામાં રાખવામાં આવે
તો મોહોડામાંથી આવતી ખરાબ ગંધનો નાશ કરે
છે. ૧૧ અથવા—

कुष्ठैलावालुकं मुस्ताधान्यैलामधुयष्टिका ॥

रसोनमदिरागन्धं नाशयेत्कवलग्रहः ॥ १२ ॥

ઉપલેટ, કબાબચીની, મોથ, ધાણા, એલચી અને જેઠીમધ એઓનો કવળ મુખમાં ધારણ કરવામાં આવે તો લસણ ખાવાથી તથા દારૂ પીવાથી મુખ ગંધાતું હોય તે દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે અર્થાત્ તેના ખરાબ ગંધને આ ગોળી દાબી દે છે. ૧૨

કાનના રોગોનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ઉપાય.

કર્ણશૂળનું સંગ્રાસિ સહ લક્ષણ.

યદા શ્રોત્રગતોવાયુઃ સમંતાત્પરિસંચરન ॥

કર્ણયોઃ કુરુતે શૂલં કર્ણશૂલઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

કાનમાં ચારેકોર અવળી ગતિ કરતો અને પોત-પોતાના હેતુઓથી કુપિત થયેલો વાયુ જ્યારે (પિત્ત, કફ તથા લોહી એ દોષોથી વિંટાએલો વાયુ) કાનમાં (તે તે દોષનાં સંબંધવાળાં) શૂળને (બહુ) ઉત્પન્ન કરે છે તેને કર્ણશૂળ કહે છે. ૧

કર્ણનાદનું લક્ષણ.

કર્ણસ્રોત્રઃસ્થિતેવાતે શ્રૂયંતે વિવિધા સ્વરાઃ ॥

ભેરીમૃદંગશંખાના કર્ણનાદઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨ ॥

કુપિત થયેલો વાયુ કાનની શબ્દવાહિની નાડીમાં રહેવાથી ભેરી, મૃદંગ, શંખ અને ભમરાના જેવા વિવિધ શબ્દો સાંભળવામાં આવે તેને કર્ણનાદ કહે છે. ૨

કર્ણસ્ત્રાવનું લક્ષણ.

વાયુઃ શબ્દવહં શ્રોત્રમાવૃત્ય પરિતિષ્ઠતિ ॥

કર્ણોનિલાત્સવેત્પૂયં સ કર્ણસ્ત્રાવ ઉચ્યતે ॥ ૩ ॥

શબ્દવાહિની નાદીને વાયુ રોકીને કિંવા ઢાંકીને સ્થિત રહે છે તે પ્રથમ કાનમાં પડેને પેદા કરે છે તે પછી ગંધાતું પડે વહે છે તેને કર્ણુસ્ત્રાવ કહે છે. ૩

કૃમિકર્ણુનું લક્ષણ.

પતંગાઃ શતપદ્ય ં કર્ણમાર્ગે પ્રવિશ્ય હિ ॥

વ્યાકુલત્વમ સંતોષં ભૃશંકુર્વતિ વેદનાં ॥ ૪ ॥

કર્ણોનિસ્તુચ્યતે તેન તથા ફરફરાયતે ॥

કીટેચરતિરૂપીડાનિસ્પંદે મંદવેદના ॥ ૫ ॥

પતંગીયા માખી વગેરે તથા કાનખજૂરા વગેરે જીવો કાનમાં પેસી જાય ત્યારે તેથી અસંતોષ, વ્યાકુળતા અને અત્યંત વેદના એએને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગમાં કાન વ્યથા પામ્યા કરે છે, ફરફર થયા કરે છે, કીડો હરે ફરે ત્યારે આકરી પીડા થાય છે અને કીડો સ્થિર રહે ત્યારે પીડા ઓછી થાય છે. ૪-૫

કાનના રોગોનાં ઉપાય.

કર્ણશૂલેષુ સર્વેષુ સ્નિગ્ધં સ્વિન્નં વિરેચયેત્ ॥

શુક્તોપરિ હિતં સર્પિઃ કોષ્ઠાં દુગ્ધં ચ પાચયેત્ ॥ ૬ ॥

કર્ણશૂળ આદિ સઘળા કાનના રોગો ઉપર સ્નિગ્ધ સ્વિન્ન વિરેચન આપવાં, લોજન ઉપર ઘી પીવું અને દુધને ઉનું કરીને પાવું એ હિતકારી છે. ૬ અથવા

(સ્વાગતા-છંદ)

ગૃંગવેર મધુસૈંધવતૈલં કર્ણગંસપદિ શૂલ વિનાશિ ॥

આર્દ્રકસ્યલથુનસ્ય રસો વા સૈંધવેનસહકર્ણગદઘ્નઃ ॥ ૭ ॥

સુંઠ, મધ અને સિંધાલુણ એઓનો કઢક નાખીને તૈલને ઉકાળવું એ તૈલ સહેવાય તેવું ઉતું કાનમાં નાખવામાં આવે તો તુરત કાનમાંનું શૂળ નાશ પામે છે. અથવા આદુનો રસ તથા લસણનો રસ સિંધાલુણ સહિત કાનમાં નાખવામાં આવે તો કાનનાં દરદ મટે છે. ૭ અથવા

કદલ્યાઃ સ્વરસઃ શ્રેષ્ઠઃ કદુષ્ણઃ કર્ણપૂરણે ॥

કર્ણેકોળ્ણેન સુક્તેનપૂરણં વેદનાપદં ॥ ૮ ॥

કેલનો સ્વરસ કાંઈક ઉનો કરીને કાનમાં ભરવામાં આવે તો ઉત્તમ છે. અથવા ગાયના મૂત્રને જરા ઉતું કરી કાનમાં નાખવામાં આવે તો કાનમાં થતી પીડા મટી જાય છે. ૮

કર્ણશૂલં હરત્યાશુ કવોળ્ણં મૂત્રપૂરણં ॥

સસૈધવં છાગમૂત્રં કોળ્ણં કર્ણવ્યથાપદં ॥ ૯ ॥

ઉપરના ઉપાયથી કાનમાં આવતું શૂળ પણ તુરત મટી જાય છે. અથવા બકરાનું મૂત્ર સિંધવ સહ ઉતું કરીને સહેજ ઉતું હોય ત્યારે કાનમાં નાખવામાં આવે તો તેથી કાનની વ્યથા મટી જાય છે. ૯ અથવા

પર્કાર્કપત્રમાજ્યેન લિપ્તં વહ્નિ પ્રતાપિતં ॥

આપીડય તોયં સંસિક્તં કર્ણશૂલં મૃશં જયેત્ ॥ ૧૦ ॥

પાકાં આકડાનાં પાદડાંને ઘીથી ચોપડીને અગ્નિથી તપાવીને તેના રસને નીચોવી લઈ એ રસ સેવાય તેવો ઉનો કાનમાં નાખવામાં આવે તો કાનનું શૂળ મટી જાય છે. ૧૦ અથવા-

રાજિકાપિપ્પલી હિંગુશતાહ્વાશુષ્કમૂલકં ॥

ચતુર્ગુણસુક્તમેભિસ્તૈલં સમ્યગ્વિપાચયેત્ ॥ ૧૧ ॥

રાઈ, લીંડીપીપર, હીંગ, સવા, અને સુકાએલા મૂળા એએને ચારગણા તૈલમાં પકાવીને કાનમાં નાખવામાં આવે તો તેથી બેહેરાસ, કાનમાં થતો ઘોંઘાટ, શણકા વગેરે કાનનાં દરદોનો નાશ કરે છે. ૧૧ અથવા—

વાધિર્યનાદશૂલ્લાનિકર્ણોક્ષિપ્તં નિહંતિતત્ ॥

ગુડનાગરતોયેનનસ્યંવાધિર્યનાદહત્ ॥ ૧૨ ॥

ગોળ અને સુંઠનું પાણી સુંઘવામાં આવે તો તેથી બેહેરાસ મટી જાય છે. ૧૨

રસાંજનંતુસ્તન્યેનઘૃત ક્ષૌદ્રેણસંયુતં ॥

પ્રશસ્યતે ચિરોત્યે તુસંસ્રાવેપૂતિકર્ણકે ॥ ૧૩ ॥

રસવંતીને સ્ત્રીના ધાવણથી વાટી મધથી મિશ્રિત કરીને તે રસ કાનમાં નાખવામાં આવે તો લાંબા વખતથી થતો કાનનો શ્રાવ અને પૂતિકર્ણ નામનો કાનનો રોગ મટી જાય છે. ૧૩

કૃમિકર્ણગદે શસ્તં સાર્ષપસ્નેહપૂરણં ॥

વાર્તાકસ્યહિતોધૂપોગુગુલુઃ શ્રેષ્ઠ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

કૃમિકર્ણ કાનમાં જીવાત પડી હોય તો સરસીયું તેલ નાખવું એ સાફ છે. અથવા રીંગણાંનો ધુમાડો આપવો હિતકારી છે. કાનમાંથી દુર્ગંધ આવતી હોય તો ગુગળનો ધૂપ દેવો અતિ ઉત્તમ કહેલ છે. ૧૪ તથા

પૂરણં હરિતાલેનગવાં મૂત્રયુતેન ચ ॥

ત્ર્યૂષણં ચૂર્ણિતં ક્ષિપ્રં કર્ણકૃમિવિનાશનમ્ ॥ ૧૫ ॥

ગાયના મૂત્રમાં હરતાલને વાટીને નાખવામાં આવે તો અથવા સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર એઓના ચૂર્ણને કાનમાં નાખવામાં આવે તો કાનમાંથી જીવાત તુરત નાશ પામે છે. ૧૫ અથવા

લામજ્જક ઘૃતં વાપિ કર્ણસ્રાવદ્દરં પરં ॥

કૃમિઘ્નઃપૂરિતઃકર્ણેસિંહુવારરસોથવા ॥ ૧૬ ॥

પીલું, સુગંધી ખડ અને ઘી એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો અવશ્ય કાન વહેતો હોય તેને મટાડી દે છે. નગોડનો રસ અથવા હીંગનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવામાં આવે તો કાનમાંની જીવાત વા કાનમાં પેઠેલી જીવાત મરી જાય છે. ૧૬

નાકના રોગોનાં નિદાન, લક્ષણ અને યત્ન.

પીનસનું લક્ષણ.

અરુચિઃશિરસો જાડચં નાસાસ્રાવસ્તનુસ્વરઃ ॥

ક્ષામઘ્નીવેત્તતોમીક્ષ્ણમામપીનસલક્ષણં ॥ ૧ ॥

અરૂચિ, માથું ભારે થાય, નાકનું ઝરવું, સાદનું સહેજ ખોખરાપાણું થવું, ચહેરો, કૃશ અને વારંવાર નાકમાંથી લીંટના લપકાનું લટકવું હોય તે અપકવ પીનસ કહેવાય છે. અને ઉપર કહેલાં લક્ષણોયુક્ત કંઈ કંઈ થઈ નાસાદિ સ્રોતમાં ભરાઈ રહે છે તથા અવાજ સ્પષ્ટ-બુદ્ધો થઈ જાય તે પરીપકવ પીનસ કહેવાય છે.

પીનસના ઉપાય.

સ્વરશુદ્ધિર્ધનશ્લેષ્મા પરિપક્વસ્ય લક્ષણં ॥

પીનસેષુ ચ સર્વેષુ નિર્વાતાગારગો ભવેત્ ॥ ૨ ॥

સર્વસ્મિન્પીનસે રોગે જાતમાત્રે તુ માનવઃ ॥

દ્વગ્ના ગુદેન મરિચં મુંજાનો લભતે સુખમ્ ॥ ૩ ॥

સર્વ પ્રકારના પીનસ (શળીખમનો એક લેદ ૩૫ રોગ)માં જ્યાં (વિશેષ) પવન (શરદી)ની આવ જા ન હોય તેવા મકાનમાં પીનસરોગીને રહેવું. તેમ સર્વ પ્રકારના પીનસ (નાકના રોગો) ઉત્પન્ન થાય કે તુરત જ સર્વદા માણસોને ગોળની અને દહીની સાથે મરી ખાવામાં આવે તો અવશ્ય સુખ મળે છે. ૨-૩ અથવા-

(વસંતતિલકા-છંદ)

ચવ્યામ્લ વેતસકટુત્રિકર્તિતિડીકં તાલીસવહ્નિ ગજકુંકુમપત્રકૈલં

ચૂર્ણીકૃત્તં સજરણં ગુડસંયુતં સ્યાત્કાસામપીનસહરં રુચિવહ્નિકારી ૪

ચવક, અમ્લવેદ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કોકમ, તાલીસપત્ર, ચિત્રામૂળ, નાગકેસર, તમાલપત્ર અને એળચી એઓનું ચૂર્ણ કરી જુના ગોળમાં મેળવી તેની ગોળીઓ કરીને ખાવામાં આવે તો ઉધરસ, પીનસ અને અરૂચિ એઓનો નાશ કરે છે અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૪

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

વ્યાગ્રી વચાશિઘ્રદંતી દંતી સુરસાવ્યોષ સૈંધવૈઃ ॥

સંસિદ્ધં પાચનં તૈલં પૂતિ નાસાગદાપહમ્ ॥ ૫ ॥

(આ ઉપર કહેલી વ્યોષાદિવટી હશે એમ અન્ય

ગ્રંથોના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ આ વ્યોષાદિ ગોળી માટે ભાવમિશ્ર લખે છે કે ત્રિસુગંધી સિવાયનાં સર્વ ઔષધો જુરા સહિત સમાન ભાગે લેવાં અને ત્રિસુગંધી ચોથે ભાગે લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરી જુના ગોળમાં ગોળી ખાવામાં આવે તો પીનસ, શ્વાસ, તથા ઉધરસ મટી જાય છે, અરૂચિને મટાડે છે અને સ્વરને સુંદર કરે છે. પણ આ વ્યોષાદિવટી માટે વૈદ્ય રહસ્યનો કર્તા વિદ્યાપતિ કહે છે કે-ત્રિસુગંધી સિવાયનાં સર્વ ઔષધો અકેક તોલો લેવાં અને ત્રિસુગંધી ૩ ટાંક ભાર લઈ ૨૦ તોલા ગોળમાં મેળવીને સેવન કરવામાં આવે તો ઉપર પ્રમાણે જ ફાયદો આપે છે અને શળીખમને મટાડે છે. માટે જે પાઠ અનુકૂળ હોય તે ઉપયોગમાં લેવો.)

ભોરીંગણી, વજ, સરગવો, નેપાળાનું મૂળ (કિંવા નેપાળો), તુલસી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને સિંધાલૂણુ એઓના કલ્કથી પકાવેલા તૈલનો નાસ આપવામાં આવે તો તેથી પૂતિનસ્ય નામનો નાકનો રોગ (હુર્ગંધીયુક્ત પવન મોહોડામાંથી તથા નાકમાંથી નીકળે તે રોગ)નો નાશ કરે છે. ૫

નાસાપાકે ચ કર્તવ્યં વિધાનં પિત્તનાશનં ॥

હરેદ્ધક્તં જલૌકાભિઃ સેકાલેપાશ્ચ શીતલા ॥ ૬ ॥

નાસાપાક નામનો નાકનો રોગ થયો હોય તો પિત્ત નાશક ઉપચારો કરવા. (કેમકે એ રોગ પિત્ત કોપવાથી જ થાય છે.) જળો મુકાવીને લોહી કાઢાડી નખાવવું તથા શેક અને લેપો શીતળતા કરનાર હોય તે કરવા. ૬

(ઉપબતિ-છંદ)

સર્જાર્જુનો દુંબરવત્સકાનાં ત્વચાં કષાયૈઃ પરિધાવનીયઃ ।

કષાય કલ્કૈ રપિસિદ્ધમેપામુક્તં ઘૃતં ઘ્રાણવિપાકનાશે ॥૭૥॥

મોટો ગજ (રાજના ઝાડની એક જાતિ) આસંદરો (કે સાદડ !), ઉબરો, અને કડાછાલ એએની છાલોનો કાઢો કરીને કાનને ઘોવો. અથવા એએના ક્વાથથી અને કલ્કથી પકાવેલ ઘીનો કાનમાં ઉપયોગ કરે તો નાકમાં પાક થએલો હોય તે મટી જાય છે. ૭ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

ઘૃત ગુગુલુ સિક્થાનાં ધૂમઃ ક્ષુવથુનાશનઃ ॥ ૮ ॥

મીઠુને ઘીથી તથા ગુગળથી મિશ્રિત કરી તેનો યોગ્ય પ્રકારે ધુવાડો પીવામાં આવે તો ક્ષુવથુ (છીંકનો રોગ અને બ્રંશથુ) નામનો નાકનો રોગ મટી જાય છે. ૮

(શાલિની-છંદ)

નાસાશોષેક્ષીરસર્પિઃ પ્રધાનં સિદ્ધં તૈલં ચાનુકલ્પેન નસ્યં ॥

સર્પિઃ પાનં ભોજનં જાંગલૈશ્વસ્નેહસ્વેદૌસ્નૈહિકશ્વાપિધૂમઃ ૯

નાસશોષ નામનો નાકનો રોગ હોય તો દુધ ઘી તેમાં મુખ્યત્વે કરીને હોય તેવા યોગોથી સિદ્ધ કરેલાં ઘીનો નાશ આપવામાં આવે તો, તથા ઘી પીવામાં આવે તો અને જંગલી પ્રાણીઓના માંસોના રસો, સ્નેહ સ્વેદ અને કોઈપણ ધુવાડાઓ ઉપયોગમાં આવે તો નાસિકાના રોગો મટી જાય છે. ૯

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

વેગસંધરણા જીર્ણશોકમૈથુનજાગરૈઃ ॥

સ્વયંમૂર્દ્ધિગતાદોષાઃ પ્રતિશ્યાયકરા મતાઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાતશ્યાય-સળીખમની તુરત ઉત્પન્ન કરનાર નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ.

મૂત્રના તથા મળના રોગોને રોકવાથી, અજીર્ણથી, શોકથી, અતિ મૈથુનના સેવનથી, ઉબગરાથી (નાકમાં ધૂળ ધુવાડાના જવાથી, બહુ બોલવાથી, ક્રોધથી, ઋતુ વિરુદ્ધ આચરણોથી, અતિ નિદ્રા અને પાણી-ખરફ વગેરેના અતિ સેવનથી એની મેળેજ એકદમ કફ માથામાં જમે થતાં વધેલો વાયુ શળેખમને પેદા કરે છે. અથવા વાતાદિ દોષોનો સંચય થવાથી માથામાં રોગકારક થઈને સળીખમને પેદા કરે છે. ત્રિદોષ અને લોહી એઓનો પણ સંચય થવાથી પોતપોતાને કોપ કરનારાં નિદાનોથી કોપે છે ત્યારે પણ ચયાદિકમજનક-સંચય વગેરેના ક્રમે કરીને ઉત્પન્ન કરનાર નિદાનોથી સળીખમ થાય છે. ૧૦

સળીખમ થવા પહેલાં થતાં ચિન્હો.

શિરસઃ પરિપૂર્ણત્વ જાંગલૈઃ સંગમર્દ ક્ષવસ્તથા ॥ ૧૧ ॥

માથાનું બહુ ભાર પડ્યો હોય એવું જડતાપણું, અંગોનું ભાંગવું, છીકોનું આવવું (અંગોનું સ્તબ્ધપણું, ફવાડાંઓનું ઉભું થવું વગેરે વગેરે અપર પણ ઉપદ્રવો સળીખમ થવા પેહેલાં થાય છે. ૧૧

વાયુથી થયેલા સળીખમનું લક્ષણ.

ઉપદ્રવાશ્રપ્ય પરે પ્રતિશ્યાયે પુરઃ સરાઃ ॥

વંદ્યો નેલાત્તોદો ગલતાલવોષ્ઠશુષ્કતા ॥ ૧૨ ॥

લમણાઓમાં વ્યથા, ગળું, તાળવું અને હોઠ સુકાયા

કરે (તથા નાક રોકાઈ જાય, સજડ થઈ જાય, સ્વપ્ના કરે અને સ્વરનો ઉપધાત થાય) તો જાણવું કે વાયુથી સળીખમ થયેલો છે. ૧૨

પિત્તથી થએલા સળીખમનું લક્ષણ.

પિત્તાત્કૃશો તિપાંડુઃ રયાત્સંતપ્નો માનવો મૃશમ્ ॥

શરીર દુબળું થઈ જાય, પાંડુ વર્ણવાળું તથા સંતપ્ત થઈ જાય (અને નાકમાંથી ઉનું-પીળું પાણી ઝરે, તરસ ખડુ લાગે તથા નાકમાંથી ધુવાડાવાળો જાણે અગ્નિ નિકળતો હોય એમ જણાય) તો પિત્તથી સળીખમ થએલ છે એમ જાણવું.

કફથી થએલા સળીખમનું લક્ષણ.

કફાત્મકેસ્રવેદ્ઘ્રાણાચ્છેતઃ પાંડુઃ કફો મુહુઃ ॥ ૧૩ ॥

નાકમાંથી ઘોળો પાંડુવર્ણવાળો વારંવાર ખડુ શ્રાવ થાય (આંખો સુણી જાય, માથું ભારે, માથામાં, તાળવામાં, ગળામાં અને હોઠમાં ચળની અતિ પીડા થાય) તો જાણવું કે કફથી સળીખમ થએલ છે. ૧૩

ત્રિદોષથી થએલા સળીખમનું લક્ષણ.

સંપકોપ્યવિપકોવાભૂત્વા નશ્યતિ ચાસકૃત્ ॥

ગલતાલ્વોષ્ટશિરસાં કંઙુઃ સર્વભવઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪ ॥

જે સળીખમ ઉત્પન્ન થઈ થઈને પાક્યા પછી કે પાક્યા વિનાજ એકાએક બંધ પડી જાય તથા ગળા, તાળવા, હોઠ અને માથામાં ચળ આવ્યા કરે તે ત્રણે દોષના કોપથી સળીખમ થયેલ છે એમ જાણવું. ૧૪

લોહીથી થએલ સળીખમનું લક્ષણ.

રક્તજે તુ પ્રતિશ્યાયે રક્તસ્રાવઃ પ્રવર્તતે ॥

આનદ્વાપિહિતાક્તિનાશુષ્કાનાસાપુનઃ પુનઃ ॥ ૧૫ ॥

પૂતિગંધશ્ચ નિશ્વાસોગંધાનજાનાતિ નો નરઃ ॥

ઇત્યંદુષ્ટપ્રતિશ્યાયં કૃચ્છ્રસાધ્યં બુધા વિદુઃ ॥ ૧૬ ॥

જે સળીખમ લોહીના કારણથી થએલ હોય તે લોહીનો સ્રાવ થાય છે.

દુષ્ટ સળીખમનું લક્ષણ.

નાક વારંવાર ભીનું થઈ જાય, વારંવાર બંધાઈ જાય, વારંવાર ખુલ્લું થઈ જાય, નિઃશ્વાસ દુર્ગંધવાળો નીકળે અને સારા નકારા ગંધોની ખબર જ ન પડે તો દુષ્ટ સળીખમ થએલ છે એમ જાણવું. આ સળીખમને પંડિત પુરૂષો કૃચ્છ્રસાધ્ય કહે છે. ૧૫-૧૬

જે ખરેખર ઉપાય કરવામાં ન આવે તો સઘળા સળીખમો કાળે કરીને અસાધ્ય થાય છે તે વિષે.

ઉપાય કર્યા વિના રહેનાર માણસોને સઘળા સળીખમો કાળે કરીને દુષ્ટપણને પ્રાપ્ત થાય છે અને દુષ્ટ થાય ત્યારે અસાધ્ય થાય છે. ૧૬

સળીખમના ઉપાય.

सर्व एव प्रतिश्यायाः कालेना प्रतिकारिणः ॥

प्रतिश्याये वचायुक्तं सक्तुधूमं पिबेन्नरः ॥ ૧૭ ॥

સઘળા સળીખમોમાં વજના ચૂર્ણ સહિત સાથવાનો ધુવાડો માણસોને પીવામાં આવે તો તથા વજનું ચૂર્ણ સુંઘવામાં આવે તો તેથી સળીખમ મટી જાય છે. ૧૭

પ્રતિશ્યાયં વચાયાશ્ચ ચૂર્ણમાગ્રાય નાશયેત્ ॥

ચાતુર્જાતક ચૂર્ણં વા ગ્રેયં ચ કૃષ્ણ જીરકં ॥ ૧૮ ॥

વાલમૂલકયોર્યૂષઃ કુલત્યોત્થશ્ચ પૂજિતઃ ॥

કવોષ્ણંદશમૂલાંબુજીર્ણાં વા મદુરાંપિબેત્ ॥ ૧૯ ॥

તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર એઓનું ચૂર્ણું સુંઘવામાં આવે તો તેથી તથા કલૌછ છરાનું ચૂર્ણું સુંઘવામાં આવે તો સળીખમ મટી જાય છે. અથવા નાના મૂળાઓનો યૂષ ડિંવા કળથીનો યૂષ પીવામાં આવે તો તેથી અથવા દશમૂળનો કવાથ સહેવાય તેવો ગરમ ગરમ પીવામાં આવે તો, જુની મહિરા પીવામાં આવે તો કે ગોળ અને આદુ ખાવામાં આવે તો સળીખમ મટી જાય છે. ૧૮-૧૯ અથવા—

ગુડાર્દ્રકં ભક્ષ્યમાણં પ્રતિશ્યાય હરં પરમ્ ॥

પિપ્પલ્યઃ શિશુવીજાનિ વિઙ્ગમર્ગિચાનિ ચ ॥ ૨૦ ॥

લીંડીપીપર, સરગવાનાં બીજ, વાવડીંગ અને મરી એઓનું અવપીડ નસ્ય દેવામાં આવે તો સળીખમનું નિવારણ થાય છે. ૨૦ અથવા—

અવપીડઃ પ્રશસ્તોયં પ્રતિશ્યાય નિવારણઃ ॥

ઘૃતાનિ કટુસિદ્ધાનિ તીક્ષ્ણધૂમાઃ કટૂનિ ચ ॥ ૨૧ ॥

તીખા ઓષડોથી સિદ્ધ કરેલ ઘૃત, તીક્ષ્ણ ધુવાડા અને તીખાં ઓષડો એઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારનાં કિંવા સર્વ દોષજનિત સળીખમનો પણ નાશ કરે છે. ૨૧ અથવા—

મેષજાન્યુપયુક્તાનિદન્યુઃ સર્વ પ્રકોપજં ॥

અશ્વત્થસ્ય ત્વચાં ક્ષારં પિપ્પલીગુડસંયુતમ્ ॥ ૨૨ ॥

સ્વાદેત્કર્ષપ્રમાણેન જીર્ણશ્લેષ્મહરં પરમ્ ॥ ૨૩ ॥

પીપળાના છોડીયાનો ખાર, લીંડીપીપર અને ગોળ એઓને યોગ્ય પ્રકારે એક તોલા ભાર ખાવામાં આવે તો લાંબા વખતના સળીખમને પણ નાશ કરે છે. ૨૨-૨૩

આંખ્યોના રોગનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

સાધારણ પ્રકારે આંખ્યોના રોગોનાં નજીકનાં તથા દૂરનાં નિદાનો.

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

વાष्पाવરોધવહુ, મૈથુનશોકતાપક્લેશપસક્તવમનપ્રતિરોધને ।

વિષ્મૂત્રવાતકૃમિનિગ્રહધૂમયોગાદત્યુષ્ણતોહિનયનેપ્રવિશંતિરોગાઃ ૧

આંસુઓના રોકવાથી, અતિ મૈથુનના સેવનથી, અતિ શોકથી થએલા સંતાપથી, બહુ ક્લેશ થવાથી તથા વમનના વેગને અટકાવવાથી કે અતિ વમનના યોગથી તથા ઝાડો, મૂત્ર અને અધોવાયુ એઓના રોકવાથી આંખ્યમાં ધુવાડાના જવાથી અને અતિ ઉષ્ણતાનો અતિ તાપ થતાં, ટાઢા પાણી પ્રવેશ કરતાં નેત્રમાં રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧

નેત્રના રોગોની સંપ્રાપ્તિ.

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

શિરાન્નુસારિભિર્દોષૈર્વિગુણૈરૂર્ધ્વમાગિતૈઃ ॥

જાયંતે નેત્રભાગેષુ રોગાઃ પરમદારુણાઃ ॥ ૨ ॥

શિરાઓમાં રહેલા દોષો દુષિત થઇને ઉંચા ભાગોમાં જવાથી નેત્રની કીકીમાં, કાળા ડાળામાં, ઘોળા ડાળામાં પાંપણોમાં અને પાંપણોનાં રૂવાડાંઓમાં અતિ દારૂણ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

ચાર અભિપ્યંદોનાં નામો.

વાતાત્પિત્તાત્કફાદ્રક્તા દભિષ્પંદશ્ચતુર્વિધઃ ॥

પ્રાયેણ જાયતે ઘોરઃ સર્વનેત્રા મયાકરઃ ॥ ૩ ॥

પ્રાણીઓને વાતાભિપ્યંદ, પિત્તાભિપ્યંદ, કફાભિપ્યંદ અને રક્તાભિપ્યંદ એ રીતે આખા નેત્રમાં પીડા કરનારો ચાર પ્રકારનો ઘણું કરીને ભયંકર અભિપ્યંદ (આંખોનું દુઃખવું) થાય છે. ૩

વાતાભિપ્યંદનું લક્ષણ.

કષ્ટાન્નિમેષ ઉન્મેષઃ સશલ્યમિવ લોચનમ્ ॥

સરાગશોફ નિલાન્મન્યા શાસ્વાદિષુ વ્યથા ॥ ૪ ॥

દુષ્ટ વાતાભિધાનો યમ મિષ્યંદોનિગદ્યતે ॥

વાતાભિષ્યંદકે સ્તંભો નિસ્તોદઃ શિશિરાશ્રુતા ॥ ૫ ॥

કષ્ટથી આંખ મીંચી ઉઘાડી શકાય તેવાં તથા કષ્ટ શલ્ય-સોંચ—કાંટો ભોંકાંચા જેવી પીડાવાળાં નેત્રો થાય, લાલાશ તથા સોજા સહિત હોય, નેત્રમંડળમાં વ્યથા થાય, સ્તબ્ધપણું, કળતર થાય—ખટકે અને આંસુઓનું ટાઢાપણું જણાય ત્યારે તેને દુષ્ટ વાતાભિપ્યંદ કહે છે. ૪-૫

પિત્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ.

પિત્તાભિષ્યંદકે દાહપ્રપાકૌ પીતનેત્રતા ॥

કફાભિષ્યંદો ગુરુતા નેત્રે શોફશ્ચ શૈત્યતા ॥ ૬ ॥

આંખમાં બળતરા, પાકવું, નેત્રમાં પીળાપણું અર્થાત્ પિત્ત સ્વભાવનાં ચિન્હો જણાય તે પિત્તાભિષ્યંદ કહેવાયછે. ૫

કટ્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ.

આંખમાં ભારેપણું, સોજો, અત્યંત ટાઢકતાપણું અર્થાત્ કઠ્ઠના સ્વભાવનાં લક્ષણોયુક્ત હોય તે કટ્તાભિષ્યંદ કહેવાય છે. ૬

રક્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ.

રક્તાભિષ્યંદે તામ્રાશ્રુ વ્યથા લોહિતનેત્રતા ॥

વૃદ્ધિગતૈર ભિષ્યંદૈર્નરાણામક્રિયાવતાં ॥ ૭ ॥

આંસુઓનું રાતાપણું, વ્યથા અને આંખોનું રાતાપણું થાય તેને રક્તાભિષ્યંદ કહે છે.

અભિષ્યંદથી થતા ચારે અભિમંથો વિષે.

જે માણસો અભિષ્યંદોની ઉપર ઔષધાદિક ઉપાયો કરે નહીં તેઓને અભિષ્યંદોની વૃદ્ધિ થતાં આંખોમાં આકરી વેદનાવાળા ચાર અધિમંથો થાય છે. ૭

અભિમંથોનું લક્ષણ.

અધિમંથાસ્તુતાંવંતો નયને તીવ્રવેદનાઃ ॥

અત્યર્થ મુત્પાદિતે ચૈવ નેત્રંનિર્મથ્યતે નયા ॥ ૮ ॥

જે અધિમંથ જે અભિષ્યંદથી થયો હોય તે અભિષ્યંદનાં લક્ષણો હોવા ઉપરાંત અરધું માથું જાણે અત્યંત

ઉખેડી લેવાતું હોય તથા અત્યંત મથી નંખાતું હોય એવી વેદના થાય તેને અધિમંથ કહે છે. (અરધું માથું જાણે અત્યંત ઉખેડી નંખાતું હોય કિંવા અત્યંત મથી નંખાતું હોય એવી વેદની થવી એટલો અભિપ્રયદ અને અધિમંથમાં તકાવત છે.) ૮

નેત્રના સામનિરામપણાનું લક્ષણ.

શિરશોર્ધ્ધ્વં ચ તં વિદ્યા દધિમંથં સ્વલક્ષણૈઃ ॥

નેત્રરોગ વ્યથાશોફ યુક્ત મામાન્વિતં ત્રિદુઃ ॥ ૯ ॥

નેત્રમાં વિશેષ વ્યથા તથા સોજની યુક્ત હોય (કિંવા અપાર વેદના, અત્યંત રતાશ, ચળ, ખટક, શૂળ અને આંસુ એ સઘળાં ચિન્હો હોય તો નેત્ર આમવાળું-દોષ પાક્યા વગરનું જાણવું. ૯

વેદનાનું મંદપાણું, ચળનું શાંતપાણું તથા સોજનું શાંતપાણું (આંસુઓનું શાંતપાણું અને વર્ણનું નિર્મળપાણું) થાય તો જાણવું કે આખનિરામ-આમરહિત (પરિપકવ દોષ) છે.

આંખયોના રોગોના ઉપાય.

મંદવેદનતા કંઠુઃ પક્વં દોષં તમાદિશેત્ ॥

અંજનપૂરણં કાથ પાન મામે ન શસ્યતે ॥ ૧૦ ॥

અંજન, પૂરણ-ભરણ, કવાથ, અને (ધૃત) પાન એઓની ક્રિયાઓ જ્યાં લગી અપકવ દોષ હોય ત્યાં લગી ઉચિત નથી. ૧૦

કયા રોગો લઘનથી પાંચ રાત્રીમાં મટી જાય છે ?

જ્વર વ્રણ પ્રતિશ્યાયચક્ષુઃકુક્ષિગતાગદાઃ ॥

પંચૈતે પંચરાત્રેણ પ્રશમં યાંતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૧૧ ॥

તાવ, વ્રણ, સળીખમ, (આમ રહિત) નેત્રનો રોગ અને કુખમાં થએલ રોગ એ પાંચે રોગમાં પાંચ રાત્રી લગી લઘન કરવામાં આવે તો એઓ શાંત થઈ જાય છે. ૧૧

વિરેચન શિરાવેધઃસ્વેદા લેપન લંઘનૈઃ ॥

ઉપાચરેદભિષ્પ્યંદાનં જનાશ્ચ્યોતનાદિભિઃ ॥ ૧૨ ॥

વિરેચન (જીલાળ), શિરાવેધ (નસને વીંધવી), સ્વેદ (પરસેવો લાવવો), લઘન (હલકું ભોજન કે ખિલકુલ ન ખાવું તે) અને લેપ એઓ ઉપચારોથી અથવા આંજણુ આંજવાથી એક અશ્ચોતન (આંખમાં દવાનાં યોગ્ય પ્રકારે ટીપાં પાડવાથી અભિષ્પ્યંદ-આંખમાં થતો દુખાવો મટી જાય છે.

સેક (પાણી વગેરેની ઝીણી ઝીણી ધાર કરવી તે) અશ્ચોતન (દવાનાં ટીપાં આંખમાં નાખવાં તે) પીટી (પોટીસ મુકવી તે) લેપ (આંખની આસપાસ દવા ચોપડવી તે) તર્પણ (તપ્તિ કરવા માટે આંખ ઉપર દુધ વગેરે ભરવું તે), અને અંજન (ઓષડ આંજવાં તે) એટલી ક્રિયાઓ પૂર્ણપણે વૈદ્યે આંખયોના દુખાવા માટે કે નેત્રરોગ માટે હમેશાં ઉપયોગમાં લેવી. ૧૨

સેકનો વિધિ.

સેક આશ્ચ્યોતનં પિંડીલેસ્તર્પણમંજનં ॥

કલ્કૈરેભિર્મિષક્સમ્યહ્નેત્રેનિત્યમુપાચરેત્ ॥ ૧૩ ॥

સેકસ્તુ સૂક્ષ્મ ધારાભિઃ સર્વસ્મિન્નયનેહિતઃ ॥

મીલિતાક્ષયસ્ય મર્ત્યસ્ય પ્રદેયશ્વતુરંગુલાત્ ॥ ૧૪ ॥

સેકોહિસ્નેહનોવાતેરક્ત પિત્તે ચ રોપણઃ ॥

લેખમશ્ચ કફે ચક્ષુસ્તેજો વૃદ્ધિકરઃ પરઃ ॥ ૧૫ ॥

રોગીની આંખો વીંચાવીને તેઓની ઉપર ચાર આંગળ ઉંચેથી ઝીણી ઝીણી ધારાઓ કરવી એ આખા નેત્રના રોગોની ઉપર સારી છે. વાયુસાંધી રોગ હોય તો ઘી વગેરે સ્નેહપદાર્થોની ધારા કરવી. એ સ્નેહશેક કહેવાય છે. પિત્તનું કે લોહીનું દરદ હોય તો હરડે વગેરેના રસની ધારા કરવી. એ પણ શેક કહેવાય છે. કફનું દરદ હોય તો મળને ઉખેડનારાં સુંઠ વગેરેના રસની ધારા (લેખન ક્રિયા) કરવી. જેથી આંખોના તેજની ઉત્તમ પ્રકારે વૃદ્ધિ કરે છે. ૧૩-૧૫

ऐरंडपत्रमूलत्वक्शृतमाजंपयो हितं ॥

સુલ્લોષ્ણં સેચનં નેત્રે વાતાભિષ્યંદનાશનં ॥ ૧૬ ॥

(સ્નેહની સેકની ૬૦૦ માત્રા, રોપણ સેકની ૪૦૦ માત્રા અને લેખન સેકની ૩૦૦ માત્રા લગી કરવો એટલે નેત્ર નિર્મળ થઈ જાય છે. આંખ મીંચીની ઉઘાડવામાં જેટલો વખત લાગે તેટલા વખતને એક માત્રા કહે છે. સેક દિવસે જ કરવો અને જો બહુ જરૂર જેવું કારણ હોય તો રાત્રે પણ કરવો. અથવા—

એરડાનાં પાનડાં, એરડાનાં મૂળ અને એરડાની છાલ એઓના કદકની સાથે પકાવેલું બકરીનું દુધ જરાક ઉનાસવાળું હોય તે વેળાએ આંખોની અંદર નાખવામાં આવે તો તે સેક હિતાવહ છે અને વાતાભિષ્યંદનો નાશ કરે છે. ૧૬

શ્યાંવારં મધુકં તુલ્યં ઘૃત મૃષ્ટં સુચૂર્ણિતમ્ ॥

છાગશીરે ગૃતં સેકાત્પિત્તરક્તાભિઘાતજિત્ ॥ ૧૭ ॥

સ્થાવર (પઠાણી લોદર), અને જેઠીમધ એ બન્ને ખરાખર લઈ તેઓને ઘીમાં શેકીને ચૂર્ણ કરી બકરીના દુધમાં કવાથ કરી તેનો શેક કરવામાં આવે તો પિત્ત અને રક્ત દોષથી આંખેા દુખવા આવી હોય તેને મટાડી દે છે. ૧૭ અથવા—

ત્રિફલારોધ્રયણ્ટીભિઃ શર્કરામદ્રમુસ્તકૈઃ ॥

પિષ્ટૈઃ શીતાંબુના સેકા રક્તા મિષ્ણંદ નાશનઃ ॥ ૧૮ ॥

હરડે, બેહેડાં, આંબળાં, વઢાણી લોદર, જેઠીમધ, સાકર અને ભદ્રમોથ એઓને ટાઢા પાણીમાં વાટીને અથવા એમને એમ વાટીને ટાઢા પાણી વડે સેક કરવામાં આવે તો રક્તાભિષ્ણંદ મટી જાય છે. ૧૮ અથવા—

શ્વેતલોઘ્રં ધૃતં મૃષ્ટં ચૂર્ણિતં પટ નિસ્તૃતં ॥

ઉષ્ણાંબુનાવિમૃદિતં સેકાચ્છૂલઘ્નમુત્તમં ॥ ૧૯ ॥

પઠાણીલોદરને ઘીમાં શેકીને તેનું ચૂર્ણ કરીને કપડાથી આળી નાખી ઉના પાણીમાં મથીને તેનો સેક કરવામાં આવે તો દુખતી આંખમાં આવતા સણુકાને ઉત્તમ પ્રકારે મટાડે છે. ૧૯

આશ્વોતનનો વિધિ.

આશ્વોતનં નૈવકાર્યં નિશાયાં સિદ્ધિમિચ્છતા ॥

ઉન્મીલિતે હિ નયને વિંદુભિદ્વર્યગુલો ઘૃતૈઃ ॥ ૨૦ ॥

વિંદુવોષ્ઠૌ લેખને ચ સ્નેહને દશ વિંદવઃ ॥

રોપણેદ્વાદશ પ્રોક્તાઃ શીત ઉષ્ણઃ સદા દિતાઃ ॥ ૨૧ ॥

ઉષ્ણે ચ શીત રૂપાઃ સ્યુઃ સર્વત્રેષ વિનિશ્ચયઃ ॥

વાતે તિક્તં તથા સ્નિગ્ધં પિત્તે મધુર શીતલં ॥ ૨૨ ॥

તિક્તોષ્ણરૂક્ષં ચ કફે ક્રમાદાશ્ચોતનં હિતં ॥

નિમેષોન્મેષણંપુંસામંગુલ્યાં સ્ફોટિકાતથા ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધિ ઇચ્છનાર વૈદ્યે કાંઈ દરદ ઉપર પણ રાતે આંખમાં ટીપાં (દવાનાં ટીપાં) નાખવાં નહીં અર્થાત્ દિવસે જ આંખમાં દવાનાં ટીપાં નાખવાં. રોગીની આંખોને બે આંગળી વતે ઉઘાડી રાખી તેઓમાં (કવાચનાં, મધનાં કે સ્નેહનાં) ટીપાં પાડવાં તે અશ્વોતન કહેવાય છે. મળને ઉખેડવાની (લેખન) ક્રિયા કરવી હોય તો ૮ ટીપાં, સ્નેહન ક્રિયા કરવી હોય તો ૧૦ ટીપાં અને ભરતી કરવાની (રોપણ) ક્રિયા કરવી હોય તો ૧૨ ટીપાં નાખવાં કહેલ છે. શીતકાળમાં કાંઈક ઉનાં અને ઉષ્ણકાળમાં કાંઈક ટાઢાં ટીપાં નાખવા હિતકારી છે. અને એજ સર્વ પૂર્વાચાર્યોનો નિશ્ચય છે. વાયુનું દરદ હોય તો કડવાં તથા સ્નિગ્ધ ટીપાં નાખવાં, પિત્તનું દરદ હોય તો મધુર અને શીતગતાવાળાં ટીપાં નાખવાં અને કફનું દરદ હોય તો તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને રૂક્ષ ટીપાં નાખવાં એ હિતકારી છે. સર્વ પ્રકારનાં ટીપાં પાડવામાં સો વાર આંખ મીચીને ઉપાડવા જેટલી વાર તથા સો વાર ચપટી વગાડે તેટલી વાર કે સો ગુરૂ અક્ષર બોલીએ તેટલી વાર માત્રા સમ-જવી. ૨૦-૨૩

ગુર્વક્ષરોચ્ચારણં વા માત્રૈષાશ્ચ્યોતને મતાઃ ॥

વિલ્વાદિપં ચ મૂલેન બૃહત્યેરંડશિઘ્રુભિઃ ॥ ૨૪ ॥

કાથમાશ્ચ્યોતનેકોળ્ણો વાતાભિષ્યંદ નાશનઃ ॥

ત્રિફલાશ્ચોતનં નેત્રે સર્વાભિષ્યંદનાશનં ॥ ૨૫ ॥

ખીલીઆદિ (ખીલી, અરણી, અરડૂસો, કરંકચ અને પાડવ એ) પાંચ વૃક્ષનાં મૂળ, મોટી રીંગણી એરંડો અને સરગવો એઓનો કવાથ કરી તેનાં સહેવાય તેવાં ઊનાં ટીપાં નાખવામાં આવે તે તેથી વાતાભિષ્યંદ (વાયુની આંખ્યો દુખતી હોય તો તે) મટી જાય છે. અથવા—

હરડાં, બેહેડાં અને આંખળાં એઓનો કવાથ કરી તેનાં ટીપાં નાખવામાં આવે તો તેથી સઘળા પ્રકારની આંખ્યો દુખતી હોય તો તેને મટાડી દે છે. ૨૪-૨૫

સ્ત્રીનાં ધાવણુનાં ટીપાં નાખવામાં આવે તો રક્ત પિત્તથી થનારો આંખમાંનો દુખાવો મટાડે છે.

પિંડીનો વિધિ.

સ્ત્રીસ્તન્યાશ્ચોતનં નેત્રે રક્ત પિત્તાનિલાર્તિજત્ ॥

પિંડીકવલિકા પ્રોક્તાસુક્ષ્મવસ્ત્રસ્ય પટ્ટકૈઃ ॥ ૨૬ ॥

નેત્રાભિષ્યંદ યોગ્યાસાત્રણેષ્વપિ નિગચ્ચતે ॥

અભિષ્યંદેષુ સર્વેષુ વધ્નીયાત્પિંડિકાં બુધઃ ॥ ૨૭ ॥

યોગ્ય આપડોનો કલક કરીને તેની કોળીયા જેવડી થેપલી આંખ ઉપર મુકીને તેને ઝીણા વસ્ત્રના પાટાથી બાંધવામાં આવે તો આંખ્યો દુખતી મટી જાય છે. આંખમાં

મણુ હોય તો તે ઉપર શ્રેષ્ઠ છે. સર્વ પ્રકારની આંખો દુખતી મટાડવા માટે ઉપર પ્રમાણે પિંડી બાંધવી એમ પંડિતોનું કહેવું છે. ૨૬-૨૭ અથવા—

एरंडपत्रमूलत्वङनिर्मिता वात नाशिनी ॥

निंबपत्रकृतापिंडी श्लेष्मपित्तहरा मता ॥ २८ ॥

એરંડાનાં પાંદડાં, એરંડાનું મૂળ અને એરંડાની છાલ એઓની થેપલી મુકવામાં આવે તો વાયુના દરદને મટાડે છે. લીંબડાના પાંદડાંની થેપલી મુકવામાં આવે તો તે કફ અને પિત્ત સંબંધી આંખના દુખાવાને મટાડે છે. ૨૮ અથવા

अथवा त्रिफला पिंडी श्लेष्म पित्त विनाशीनी ॥

पिष्टा कांजिकतोयेन घृतभ्रष्टा च पिंडीका ॥ २९ ॥

હરડે, બેહેડાં અને આમળાં એઓની થેપલી કફ અને પિત્ત સંબંધી આંખના દુખાવાને મટાડે છે. અથવા—

કાંજીના પાણીમાં પઠાણી લોદરને વાટીને તેને ઘીમાં સેકીને તેની થેપલી મુકવામાં આવે તો લોહીના પ્રકોપથી થએલ આંખનો દુખાવો તુરત મટી જાય છે. ૨૯ અથવા

लोध्रस्य हरतिक्षिप्रमभिष्यंदमसृग्भवं ॥

शुंठीनिंबदलैः पिंडी सुखोष्णा स्वल्प सैधवा ॥ ३० ॥

સુંઠ તથા લીંબડાનાં પાંદડાંની લુગદી કરી તેમાં જરા સિંધાલુણુ નાખીને તેની જરા જરા ઉન્ની થયેલી બાંધવામાં આવે તો તેથી (વાયુનું તથા કફનું દરદ અને) સોજ, ચળ તથા પિડા એઓનો નાશ કરે છે. ૩૦

બિડાલ કર્મનો વિધિ.

પિધાય ચક્ષુઃ સંયોગાચ્છોફકંઙ્ગવ્યથાપહા ॥

બિડાલકો વહિર્લેપો નેત્રે પક્ષ્મ વિવર્જિતે ॥ ૩૧ ॥

તસ્યમાત્રા પરિજ્ઞેયા મુસ્વાલેપ વિધિનવત્ ॥ ૩૨ ॥

પાંપણના વાળોને છોડીને આંખ્યો ચોમેર બાહર લેપ કરવામાં આવે તે બિડાલ કર્મ કહેવાય છે. મોહોડા ઉપર લેપ કરવાની માત્રા (હુદ્ર રોગના પ્રકરણમાં) કહેલી છે તેટલી જ માત્રા બિડાલ કર્મમાં પણ કરવી. ૩૧-૩૨ અથવા—

(ઉપબોધ-છંદ)

સિંધૂત્થદાર્વીમધુયષ્ટિતાક્ષૈઃ સગૈરિકૈઃ શ્લક્ષ્ણજલેન પિષ્ટૈઃ ॥

બહિઃ પ્રલેપં નયનેષુ કુર્યાત્કંઙ્ગ ચ દન્યા નયને રુજં ચ ॥ ૩૩ ॥

સિંધાલુણ, દાડહળદર, જેઠીમધ, રસવંતી અને સોનાગેર એઓને (સમભાગે લઈ) પાણીમાં વાટીને તેનો આંખની બાહાર ઉપર કદા પ્રમાણે લેપ કરવામાં આવે તો ચળ અને આંખનાં દરદોનો નાશ કરે છે. ૩૩ અથવા

રસાંજસ્ય વા લેપઃ પથ્યા વિશ્વ દલૈર્યુતઃ ॥

વચાહરિદ્રાવિશ્વૈર્વા તથા નાગરગૈરિકૈઃ ॥ ૩૪ ॥

રસવંતી કે હરડેદળ અને બીલીના પાદડાનો અથવા વજ, હળદર, સુંઠનો અથવા સુંઠ અને સોનાગેરનો લેપ આંખની બાહાર કરવામાં આવે તો આંખ્યોના રોગો મટી જાય છે. ૩૪ તથા—

દગ્ધ્વાઽગ્નૌ સૈધવં લોઘ્રં મધુચ્છિષ્ટયુતે વૃતે ॥

પિષ્ટમજ્જન લેપાભ્યાં સઘ્નો નેત્ર રુજાપહં ॥ ૩૫ ॥

સિંધાલુણ અને લોહરને અગ્નિમાં દગ્ધ કરી મધ અને ધીમાં ઘુંટીને આજવામાં અથવા લેપ કરવામાં આવે તો અવશ્ય નેત્રોનાં દરદોનો નાશ કરે છે. ૩૫ અથવા—

लोहस्य पात्रे संघृष्टो रसो निवफलोद्भवः ॥

किंचिद्धनो बहिल्लेपान्નેत्रबाधां व्यपोहति ॥ ૩૬ ॥

લીલી લીંબોળીઓના રસને લોહના વાસમાં ઘુંટીને કાંઈક જાડો પડ્યા પછી આંખોની બાહાર તેનો લેપ કરવામાં આવે તો આંખોનું દરદ મટાડે છે. ૩૬ અથવા—

संचूर्ण्य मरिचं केशराजस्य रसमर्दनात् ॥

लेपनान्मर्दना नाशं करोत्येषः प्रयोगराट् ॥ ૩૭ ॥

કાળાં મરીને જળભાંગરાના રસમાં સારી પેઠે ઘુંટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો આ પ્રયોગના રાજાએ લેપ અર્મીણુ નામના આંખના રોગોનો નાશ કરે છે. ૩૭

તર્પણનો વિધિ.

यद्रूक्षं परिशुष्कं तु नेत्रं कुटिलमाविलं ॥

तिमिरार्जुन शुक्राद्यैर भिष्यंदाधिमंथनैः ॥ ૩૮ ॥

युक्तं तत्तर्पणे योज्यं नेत्र रोग विशारदेः ॥

अत्युष्ण शीतवर्षासु चिंतायां संभ્રમેषु च ॥ ૩૯ ॥

अशांतोपद्रवे चाक्षिणतर्पणं न प्रयोजयेत् ॥

सर्पिषा शतधौतेन सुखोष्णेन जलेन वा ॥ ૪૦ ॥

निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणियावत्स्यુस्तावदेव वा ॥

પ્રેરયેન્મીલિતે નેત્રે તત્તત્તન્મીલયેચ્છનૈઃ ॥ ૪૧ ॥

યાવદ્રોગ પ્રશાંતિઃ સ્યાત્તાવદેવ તુ ધારયેત્ ॥

માત્રાણાં નિયમો નાસ્તિશતંવાથ સહસ્રકં ॥ ૪૨ ॥

આંખ્યેા ડુખી પડી ગઈ હોય, સુકાઈ ગઈ હોય, વાંકી થઈ ગઈ હોય, મોળી થઈ ગઈ હોય, (પાંપણના વાળો ખરી પડતા હોય, શિરોત્પાત થયો હોય, આંખ્યેા પરાણે પરાણે ઉઘડતી હોય) તિમિર, અર્જુન, પુલાં વગેરે અભિષ્યંદ અધિમંથ (શુસ્કાક્ષિપાક, વાતપર્યય અને સોજો) એટલા વ્યાધિયેા થએલ હોય તો નેત્રના રોગોમાં પૂર્ણ-પણે જાણનારા વૈદ્યે નેત્રોનું સારી રીતે તર્પણ કરવું. બહુ તાપ પડતો હોય ત્યારે, બહુ ટાઢ પડતી હોય ત્યારે, ચોમા-સામાં વાદળાં હોય ત્યારે, સંભ્રમ હોય ત્યારે અને ઉપ-દ્રવેો શાંત થયા પહેલાં આંખ્યેોમાં તર્પણ કરવું નહીં. પાણીથી ૧૦૦ વાર ઘેએલું ઘીથી અથવા સહેવાય તેવા ઉના પાણીથી પિગલાવેલા ઘી પાંપણોના વાળો ડુખી જતાં લગી (વાયુ તડકેા કે રજ ન હોય તેવા ઘરમાં રોગીને ચત્તો સુવાડીને પલાળેલા અડદના લોટની સરખી મજખૂત અને સાંકડ વગરની ફરતી પાળો બન્ને આંખ્યેો ઉપર ફરેલી હોય તેમાં) ભરવું. ભરાઈ રહ્યા પછી જ્યાં લગી આંખ્યેો વીંચી રખાય ત્યાં લગી વીંચી રાખવી. પછી ધીરે ધીરે આંખ્યેો ઉઘાડવી. જ્યાં લગી રોગ શાંત થાય ત્યાં લગી આંખ્યેો ઉપર તે રાખવું. કેટલાએક ગ્રંથકારેો માત્રા બતાવે છે પણ અમારા ધારવા પ્રમાણે તો માત્રાનો કશો નિયમ રાખવાની જરૂર નથી અર્થાત્ સો માત્રા કે હજાર માત્રા લગી જ તર્પણ ક્રિયા કરવી એવો નિયમ ન રાખતાં જ્યાં લગી દરદીના દરદની

શાંતિ થાય ત્યાં લગી પાળોમાં ભરેલો પદાર્થ રાખવો.
(અને પછી વિધિ સહિત તે પદાર્થાદિને કાઢાડી નાખી
રોગીને યથાયોગ્ય વિધિ કરાવવી.) ૩૮-૪૨

અંજન વિધિ.

અંજનં પક્કદોષેષુ કર્તવ્યં મિષજા સદા ॥

હેમન્તે શિશિરે મધ્યે દિનસ્યાંજનમિષ્યતે ॥ ૪૩ ॥

ગ્રીષ્મે શરદિ પૂર્વાહ્ણે પરાહ્ણે વાપિવેષ્યતે ॥

વર્ષાસ્વનભ્રેનાત્યુષ્ણે વસંતે ચ સદા હિતં ॥ ૪૪ ॥

અંજનં ત્રિવિધં જ્ઞેયં સ્નિગ્ધં રોપણ દીપનં ॥

સ્નિગ્ધં તુ મધુરં સ્નેહં કષાયં તિક્તરોપણમ્ ॥ ૪૫ ॥

દોષો પાકી ગયા (આંખયો દુખવા આવ્યા પછી ચાર
દિવસ વીત્યા પછી) આંખયોમાં ઘટતું અંજન વૈદ્યોએ
હમેશાં આંજવું. હિંમત અને શિશિર ઋતુમાં બપોરે
અંજન આંજવું. ગ્રીષ્મ અને શરદ ઋતુમાં પ્રાતઃકાળમાં
કે સંધ્યાકાળમાં અંજન આંજવું. વર્ષાઋતુમાં વાદળાં ન
હોય ત્યારે અથવા અતિ તાપ ન હોય ત્યારે અંજન
આંજવું અને વસંતઋતુમાં મરજીમાં આવે તે વેળાએ
અંજન આંજવું એ સદૈવ હિતકારી છે. અંજન ત્રણ પ્રકારના
છે એટલે સ્નિગ્ધ, રોપણ અને લેખન; એમ ત્રણ લેદ છે (અને
એ ત્રણના વળી ત્રણ ત્રણ લેદ છે.) મધુર રસવાળું અને
સ્નેહવાળું જે અંજન હોય તે સ્નેહન કહેવાય છે, કષા-
યક્ષા અને કડવા રસવાળું (સ્નેહ સહિત) અંજન હોય
તે રોપણ કહેવાય છે અને ક્ષાર, તીક્ષ્ણ તથા ખાટા રસ-

વાળું અંજન લેખન કહેવાય છે. વિશેષે કરીને સાંજે અને સવારે અંજન આંજવું શ્રેષ્ઠ મનાય છે. પણ વારંવાર આંજવું નહીં. (કયા અંજનની કેટલી માત્રા લેવી કાયદા-કારક છે તે બાણવા ભાવપ્રકાશાદિ ગ્રન્થતું અવલોકન કરવું.) ૪૩-૪૫

લેखनं क्षार तीक्ष्णाम्लं सायं प्रातश्च शस्यते ॥

शंखनाभिमरिचं मनःशिला पिप्पली मधुककुष्ठकंतथा ॥ ४६ ॥

(સ્વાગતા-છંદ)

चेतना मधु विभीतकमज्जा छागिदुग्धविहिता खलु वर्तिः ॥

घर्षितांभसि हरेणुकमात्रा नाशयन्नयनरोगमंजनात् ॥ ४७

मांसवृद्धितिमिरार्बुदपुष्पं वार्षિકं पटलकांचनिशांध्यं ॥ ४८

શંખની નાલી (શંખના વચ્ચેનો નક્કર ભાગ), મરી, શુદ્ધ મણ્ડશિલ, લીંડીપીપર, ઉપલેટ, હરડે, વજ્ર બેહેડાંની મીંજ એઓને (સમાન લઘ) બકરીના દુધમાં વાટી જવ જેવી લાંબી ગોળી બનાવવી. આ ગોળીમાંથી પાણી વતે એક વટાણા જેટલું ઘસીને આંજવું. (આ ચંદ્રોદયવર્ત્તિ નામની ગોળીથી) તિમિર, માંસની વૃદ્ધિ, કાચ, પડળ, પાંપણની અંદરની ગાંઠ, રતાંધળાપણું અને એક વર્ષનું પુલું એ સર્વ નેત્રના રોગોનો નાશ કરે છે. ૪૬-૪૮

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

करंजबीजवर्तिस्तु बहुशः परिभाविताः ॥

पलाश पुष्पस्व रसैः चुक्रादीनां विनाशिनी ॥ ४९ ॥

કરંજના ગોળાને ખાખરના કેસુડાના સ્વરસની ઘણી

ઘણી ભાવનાઓ આપી તેની વાટ બનાવવી. આ વાટ આંજવાથી દ્રષ્ટિનું પુલું મટી જાય છે. ૪૯ અથવા—

માલતી નિવ પત્રાણિ દ્વે હરિદ્રે નિશાંજનં ॥

ગોશકૃદ્રસ સંયુક્તા વર્તિર્નક્તાંધનાશિની ॥ ૫૦ ॥

માલતીનાં પાંદડાં, લીંબડાનાં પાંદડાં, હળદર, દારૂ હળદર અને રસવંતી એઓને ગાયના છાણુના રસમાં વાટીને તેની ગોળી બનાવીને (તેમાંથી દોઢ વહાણું જેટલું) આંજવામાં આવે તો રાતે આંધળાપણું હોય તે મટી જાય છે. ૫૦ અથવા—

તુત્થ માક્ષિક શિતામનઃ શિલાશંખ સૈંધવ સમુદ્રફેનકં ॥

ગૈરિકંસમરિચં વિચૂર્ણયેદં જનં મધુયુતં તિમિરઘ્નં ॥ ૫૧ ॥

શોધેલું મોરથુથું, સોવનમાખી, સાકર, શુદ્ધ મણુ-શિલ, શંખની નાલિ, સૈંધવ, સમુદ્રફીણ, સોનાગેરૂ અને મરી એઓને ઝીણું ઘુંટીને મધ સહિત આંજવામાં આવે તો તિમિર નામના રોગનો નાશ કરે છે. ૫૧ અથવા—

ક્ષૌદ્રાશ્વ લાલા સંઘૃષ્ટં મરિચં ચક્ષુષોં જનાત્ ॥

નાશયેદતિનિદ્રાં તુ યથા સૂર્યોદયસ્તમઃ ॥ ૫૨ ॥

મરીને મધ અને ઘોડાની લાદ સાથે ઘસીને આંજવામાં આવે તો અતિ નિદ્રા, જેમ સૂર્યના ઉગવાથી અંધારાનો નાશ થાય છે તેમ અતિ નિદ્રાનો (ઘેનનો) નાશ થાય છે. ૫૨ અથવા—

પુનર્નવા તુ દુગ્ધેન કંઠસ્નાવં ચ સર્પિષા ॥

પુષ્પં તૈલેન તિમિરં નિશાંધ્યં કાંજિકેન ચ ॥ ૫૩ ॥

સાટોડીને (સ્ત્રીના કે ગાયના) દુધમાં ઘસીને આંજવામાં આવે તો ચળ તથા ઝરવાપણું મટે છે, ઘી સાથે આંજવામાં આવે તો કુલું, તેલ સાથે આંજવામાં આવે તો તિમિર અને કાંઠા સાથે ઘસીને આંજવામાં આવે તો રતાંધળાપણું જેમ સૂર્ય અંધારાનો નાશ કરે છે તેમ એઓનો તુરત નાશ કરે છે. ૫૩ અથવા—

નાશયેત્તક્ષણા દેવ ભાસ્કરસ્તિમિરં યથા ॥

વંબૂલ દલજઃ કાથો ધનીભૂતો મધુપ્લુતઃ ॥ ૫૪ ॥

બાવળીયાનાં પાંદડાંનો કવાથ કરી તેને શીરા જેવો ઘટ કરી તેમાં મધ નાંખીને આંજવામાં આવે તો આંખોમાંથી બહુ પાણીનું ઝરવું હોય તેને તુરત જીતી લે છે એમાં સંશય નથી. ૫૪ અથવા

નેત્રસ્ત્રાવં જયેત્યુગ્રમંજનાન્નાત્ર સંશયઃ ॥

આમ્લકીઃ ફલ રસો પૂત યુક્તઃ સપૂરણાત્ ॥ ૫૫ ॥

આમળાના રસને વસ્ત્રમાં રાખી આંખની અંદર ભરવામાં આવે તો નેત્રનો અત્યંત કોપ પણ શાંત થાય છે. એમાં જરા સંશય નથી. ૫૫ અથવા—

નેત્રયોઃ કોપમત્યર્થ પ્ર વહંતિ ન સંશયઃ ॥

શિશુ પત્રરસઃ શેકાન્મધુ સૈંધવ સંયુતઃ ॥ ૫૬ ॥

સરગવાના પાંદડાના રસને મધ અને સિંધાલુણ સહિત એક કરવામાં આવે તો નેત્ર કોપનો નાશ કરે છે. અથવા જુના ઘીનું અંજન કરવામાં આવે તો પણ નેત્ર કોપ મટી જાય છે. ૫૬ અથવા—

નેત્ર કોપં નવં હંતિ તથા સર્પિઃ પુરાતનં ॥

દાર્વી રસાંજનં સ્તન્યયુક્તં નેત્રે પ્રપૂરિતં ॥ ૫૭ ॥

દાડહળદર, અને રસવંતી એઓને સ્ત્રીના ધાવણમાં ઘુંટીને નેત્રમાં ભરવામાં આવે તો આંખમાંની વેદના, બળ-તરા, ચળ અને સ્પંદ સહિત હોય તો પણ નાશ કરે છે. ૫૭ તથા—

નિહંતિ વેદના દાહાન્સ્પંદકંઙ્ગ સમાયુતાન્ ॥

સ્ફિટિકાચંદનંશુંઠી ગિરિ મૃચ્ચ વચા તથા ॥ ૫૮ ॥

પિઠિકા (હળદર ?), રતાંજલી, સુંઠ, સોનાગેર, અને વજ એઓનો આંખોની બાહાર લેપ કરવામાં આવે તો નેત્રના રોગોનું નિવારણ કરે છે. ૫૮ અથવા—

एषां बहिः प्रलेपोहि नेत्ररोगान्निवारयेत् ॥

भूम्या मलक सिंधूत्थं ताम्र घृष्टं घनं तथा ॥ ५९ ॥

ભોંયઆમળાં અને સિંધાલુણ એઓને ત્રાંબાના બત્તા સાથે ઘુંટતાં ઘાટું થયા પછી આમલીના રસ સાથે ઉપ-યોગમાં લેવામાં આવે તો આંખના સર્વ રોગોનું નિવારણ કરે છે. ૫૯ તથા—

आमलक्या रसः सर्वनेत्र रोग निवारणः ॥

अक्षमज्जांजनं सार्धं शुक्रं स्तन्येन नाशयेत् ॥ ६० ॥

ખેહડાંના અંદરની મીંજીને ધાવણ સાથે ઘસીને સાયં-કાળે આંજવામાં આવે તો કુલાંને મટાડે છે તથા—

અભિઘાત—કોઈ પણ પ્રકારનો ઝોકો વાગવાથી આંખમાં પીડા—થઈ હોય તો ફક્ત ધાવણ ભરી દેવામાં આવે તો તે વેદના મટી જાય છે. ૬૦

અભિઘાતા ક્ષિરોગઘ્નં કેવલંસ્તન્ય પૂરણં ॥

ઘૃતેન મધુના વાપિ ત્રિફલાયા નિષેવિતઃ ॥ ૬૧ ॥

ત્રિક્ષ્ણાના ચૂર્ણને કવાથને કે કલ્કને ઘી અને મધ સહિત સેવવામાં આવે તો તિમિર વગેરે સર્વ આંખના રોગોને જીતી લે છે-મટાડે છે. ૬૧ અથવા-

ચૂર્ણઃ કલ્કોથવા કાથઃ સકલં તિમિરંજયેત્ ॥

ત્રિફલાવ્યોષ સિધૂત્યૈર્ઘૃતં સિદ્ધંપિવેન્નરઃ ॥ ૬૨ ॥

ત્રિક્ષ્ણા (હરડે, ખેહેડાં, આમળાં), વ્યોષ (સુંઠ, મરી લીંડીપીપર), અને સિંધાલુણ એઓથી ઘી પકાવીને જે માણસ પીએ તેના સહુ-આંખોના રોગોને મટાડે છે, પડળને ભેદે છે, જ્યોતીને કરનાર છે અને કંઈ સંખંધી નેત્ર રોગને મટાડે છે. અથવા મળોને ભેદે છે, હૃદયને હિતાવહ છે, દીપન અને કંઈનો નાશ કરે છે. (આ ત્રિક્ષ્ણાદિ ઘૃત ઠહેવાય છે, ૬૨ અથવા-

ચક્ષુષ્યં મેદનં હૃદયં દીપનં કફનાશનમ્ ॥

ભ્રુવોરૂ પરિદાહશ્ચ મંથે સાધ્યે શિરાવ્યથઃ ॥ ૬૩ ॥

જો મટે તેવો આંખોનો દુખાવો હોય તો બૂકુટીના ઉપર ડાંભ દેવો, નસને વિંધાવવી અથવા જળો મુકાવવી. કિંવા નેત્ર પાકમાં શિરો વિરેચન આપવું. ૬૩

જલૌકા પાતનં વાપિ નેત્ર પાકે વિરેચનં ॥

દિવાસ્વાપં ચ તાંબૂલં મૈથુનં પરિવર્જયેત્ ॥ ૬૪ ॥

આંખના દરદીને દાહાડે સુંવું, તાંબુલ ખાવું અને મૈથુન એઓનો ત્યાગ કરવો. ૬૪

(તીખા, ખાટા, ભારે, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થો, અડદ, ચોળા, દારૂ, સુકાએલું માંસ, ખોળ, માછલાં, ફળુગા પુટેલાં ધાન અને બળતરા કરનારાં અન્નવાનો એઓ આંખના રોગીને નુકસાન કરનારાં છે.)

માથાના રોગનાં નિદાન લક્ષણ તથા ઉપાય.

માથાના રોગનો હેતુ તથા સંખ્યા.

દોષૈઃ પૃથક્ સમસ્તૈશ્ચ ક્ષયેણ કૃમિશોણિતૈઃ ॥

સૂર્યાવર્તા નંત વાતાર્દ્રાવભેદક શંખકાઃ ॥ ૧ ॥

વાયુથી થનારો, કફથી થનારો, પિત્તથી થનારો, ત્રિ-
દોષથી થનારો, રસાદિના ક્ષયથી થનારો, કરમીઆથી થનારો,
લોહીથી થનારો, (સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત, અર્દ્રાવભેદ અને
શંખ એ રીતે અગીઆર પ્રકારની માથાના રોગથી થએલ
શૂળ રૂપ વેદના થાય છે. માથાના રોગો દુષ્ટ (ખરાબ-
અપવિત્ર-વિષના સંસ્કારવાળા) ભોજનોથી થાય છે. ૧

માથાના રોગોનું પૂર્વરૂપ.

एकादश शिरोरोगा जायंते दुष्ट भोजनात् ॥

मन्याग्रहोंग गुरुता पूर्वतेषां प्रजायते ॥ २ ॥

માથામાં વેદના થવાના પેહેલાં ગરદનની નસો અર્થાત્
મન્યા નામની ચૌદ નાડીઓ પકડાઈ જાય છે, અને આંગો
ભારે થઈ જાય છે. ૨

અગીયારે પ્રકારના માથાના રોગોનાં ભુદાં ભુદાં લક્ષણો.

(ઉપજતિ-છંદ)

રુજોનિમિત્તં શિરસશ્ચ તોદા ભવંતિ રાત્રાવધિકાસ્તુવાતાત્ ।
મૃશોષ્ણમંગારચિતં શિરોહિ નાસાતથા ધૂમવતી ચ પિત્તાત્ ૩

નિમિત્ત વગર માથામાં આકરી વેદના થાય અને રાતે ટાઢકને લીધે વાયુની આધિક્યતાથી અધિક વેદનાં થતી હોય (માથું બાંધવાથી અને સેક કરવાથી એ વેદના શાંત થાય) તો વાયુ સંબંધી માથામાં રોગ છે એમ જાણવું.

જાણે માથું અંગારાઓથી વ્યાપ્ત હોય તેવું બહુ જ ઉનું થઈ જાય (આંખો બંજે) અને નાકમાંથી ધુવાડા જેવી બાફ નીકળતી જણાય (તથા રાતે ટાઢકના કારણથી વેદના કમતી થાય) તો પિત્ત સંબંધી માથામાં રોગ છે.

માથું ભારે હોય, સ્તબ્ધ થઈ ગયું હોય, ટાઢું થઈ ગયું હોય અને કફથી લિપ્ત હોય (આંખોનાં પોપચાં અને મોહોડું સુજેલાં જણાય) તો કફ સંબંધી માથામાં પીડા છે. ૩

શિરોગુરુસ્તબ્ધહિમં કફાત્સ્યાત્સર્વાણિલિંગાનિચસન્નિપાતાત્ ॥
રક્તાત્મકે પિત્ત સમાનલિંગે સ્પર્શા સદૃત્વં શિરસો ભવેચ્ચ ૪

જે એ ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં સર્વ ચિન્હો જણાતાં હોય તો સન્નિપાત સંબંધી માથામાં પીડા છે એમ જાણવું.

દોહીસંબંધી માથાના રોગમાં પિત્ત સંબંધી માથાના રોગનાં ચિન્હો હોય છે અને માથું કોઈના સ્પર્શનું સહન

ન કરી શકે એવું થાય તો લોહી સંબંધી શિરો રોગ
જાણવો. ૪

ક્ષયોત્થો હિ શિરો રોગો ભવેદુગ્ર પ્રવેદનઃ ॥

સ્વેદછર્દન ધૂમાસ્ર મોક્ષોનસ્યૈર્વિવર્દ્ધતે ॥ ૫ ॥

માથામાં બહુજ આકરી વેદના થતી હોય, એ વેદના
સેક કરવાથી, ઉલટી કરાવવાથી, નાસ દેવાથી, તથા લોહી
કઢાવવાથી (કે ધુવાડો પીવરાવવાથી) વધારે વધતી હોય
તો જાણવું કે માથામાં રહેલાં ચરબી, કફ અને લોહી
એએનો બહુજ નાશ થવાથી માથામાં રોગ થયો છે. (આ
શિરોરોગમાં શરીર લભે, માથામાં સળાકા નીકળે, આંખો
ફરક્યા કરે અને ગાત્રોમાં ગ્લાનિ થાય છે.) ૫

મુંશંયથાસ્રવેદ્ઘ્રાણાત્સલિલં કૃમિજે ગદે ॥

સૂર્યોદયે મંદમંદ મક્ષિ ભ્રુષુવ્યાથાભવેત્ ॥ ૬ ॥

માથું અત્યંત ભોંકાયા કરતું હોય, નાકમાંથી પડે લોહી
ઝરયા કરતું હોય કિંવા પાણી ટપકે (કીડાઓ ખરતા હોય
અને અંદર કીડાઓના ફેલીખાવાથી ફરકતું હોય) તો
કરમીઓથી માથામાં રોગ થયો છે. ૬

સૂર્યાપવૃત્તૌસ્વલ્પાઃ સ્યાત્સૂર્યાવર્તેતિસ્મૃતઃ ॥

ગૃહીત્વાર્દ્ધે ચ શિરસઃ સકપ્તો વાયુર્વર્દ્ધતઃ ॥ ૭ ॥

મન્યા ભ્રૂશંખ કર્ણાશિલલાટાર્દ્રેષુ વેદનામ્ ॥

શસ્ત્રારણિ સમાંત્રિત્રાંકુર્યાત્સોદ્ધિભેદકઃ ॥ ૮ ॥

સૂર્યોદયથી માંડીને આંખોમાં તથા લભરોમાં મંદ
મંદ પીડા થાય અને જેમ જેમ સૂર્ય ઉંચે ચઢતો જાય

તેમ તેમ પીડા વિશેષ વધતી જાય તથા સૂર્ય ઢળતો થાય કે પીડા પણ ઓછી થતી જાય (કોઈ સમય શીતથી તો કોઈ સમય ઉષ્ણતાથી પીડા શાંત થતી હોય) તો સૂર્યાવર્ત નામનો માથામાં રોગ થયો જાણવો.

માથાનાં અરધા ભાગને કદ્યુક્ત વાઘેલો વાયુ પકડી લે છે અને ગરદનની નસો, લમણાં, કાંન, આંખ તથા કપાળ એઓના અરધા ભાગમાં શસ્ત્રની આણીથી કપાતા સરખી અને આકરી વેદના થતી હોય તેને અર્ધાવલેદક (આધા-શીશી) નામનો માથાનો રોગ જાણવો. ૭-૮

તીવ્રરુક્શંખ કસ્ત્યાજ્ય સ્ત્રયહાદ્મૈષ જ્યામચરેત્ ॥

વાતિકે દશમૂલાદિ સિદ્ધિક્ષીરેણ સેચનમ્ ॥ ૯ ॥

મુદ્રમાષ કુલત્થાશ્વસ્વાદેદ્વાનિશિકેવલાન્ ॥

કટુ કોષ્ઠાન્સર્પિષ્કાનુષ્ણં વાપિષયઃ પિબેત્ ॥ ૧૦ ॥

(ત્રણે દોષો દુષ્ટ થઈ ગરદને બહુજ પકડી દવાબીને નિજ નિજ સ્વભાવ પ્રમાણે વ્યથા, બળતરા તથા ભારેપણું વગેરે આકરી પીડા કરે છે અને તે પીડા તત્કાળ આંખોમાં, બ્રૂકુટિઓમાં તથા લમણાઓમાં સ્થાન કરે છે. ઘણું કરીને ગાલનાં પડખામાં સ્થાન કરે છે અને પછી મૂળરાને, હનુગ્રહને અને આંખોના રોગોને જન્મ આપે છે તે અનંતવાત નામનો ત્રિદોષજન્ય શિરોરોગ છે.

દુષ્ટ થએલાં અને લમણાઓના ભાગમાં વધેલાં પિત્ત, લોહી અને વાયુ એઓ બહુ આકરી પીડાવાળા, આકરી બળતરાવાળા, અને બહુજ આકરી રતાશવાળા ભયંકર સોજાને

ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોજે ઝેરની પેઠે પોતાના વેગથી ઝટ માથાને તથા કંઠને રોકીને ત્રણ રાતમાં માણસના પ્રાણને હરી લે છે તે શંખક નામનો માથાનો રોગ બાણવો. આ રોગમાં કફનો પણ સંબંધ હોય છે.

માથાના રોગોના ઉપાય.

શંખક રોગની ત્રણ દિવસ વીત્યા પછીજ ચિકિત્સા કરવી કેમકે તીવ્ર વેદનાવાળો પ્રાણ હરરોગ છે માટે પ્રથમ તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં.

જો વાયુ સંબંધી માથાનો રોગ હોય તો દશમૂળથી સિદ્ધ કરેલું દુધ સેવવું. મગ અડદ અને કળથી એઓ માત્ર રાત્રેજ ખાવા. અથવા કદુ અને ઉણુ પદાર્થો કિંવા ઘી સહિત ઉતું દુધ એઓનું સેવન કરવું. ૯-૧૦ અથવા—

कुष्ठमेरंडमूलं च लेपात्कांजिकपेषितं ॥

શિરોરોગં જયેદાથુ પુષ્પં વા મુચકુંદજમ્ ॥ ૧૧ ॥

ઉપલેટ તથા એરંડાનું મૂળ, એઓને કાંજીમાં વાટીને (જરા ઉનાં કરીને કપાળમાં) લેપ કરવો જેથી વાયુ સંબંધી માથામાં થતી પીડા મટી જાય છે. અથવા મચકુંદનાં ફુલ વાટીને ચોપડવાથી પણ તુરત વાયુ સંબંધી શિરપીડા મટી જાય છે. ૧૧ અથવા—

चर्मणाच्च शिरोवस्ति प्रकल्प्य परिपूरयेत् ॥

તૈલૈર્ગુણૈર્નિશ્ચલસ્ય વિવિદ્ધા હિ રુજઃ સમં ॥ ૧૨ ॥

માથાને પુરૂં પડે એવડું લાંબું અને ૧૬ આંગળ ઉંચુ ચામડું લઈ માથાને વીટી ચામડાની નીચે અડદના કલ્કનો લેપ કરવો. પછી રોગીને નિશ્ચળ બેસાડી જરાક

ઉનાશવાળું તૈલ માથા ઉપર તે આમડામાં ભરવું. (પછી વેદના શાંત થાય ત્યાં લગી કે એક પોહોર અથવા ૪ કલાક લગી તે એમનું એમ રાખવું.) આ શિરોઅસ્તિ વાયુ સંબંધી માથાને રોગને, હનુગ્રહને, ગરદનના પકડાવાને, આંખની વેદનાને, કાનની પીડાને, અડદીયા વાયુને અને માથાના કંપ વિગેરે વિવિધ રોગને મટાડે છે. (આ અસ્તિ જમ્યા પહેલાં જ આપવી.) ૧૨

યામાર્દ્ધ માયામમેકં વા તનોઃ સ્વાસ્થ્યંભવેદ્ધ્રુવં ॥

પિતાત્મકે શિરોરોગે સ્નિગ્ધં સમ્યગ્વિરેચયેત્ ॥ ૧૩ ॥

નિમજ્જનં ચ શિરસો મુહુઃ શીતલવારિણિ ॥

ચંદનોત્પલકિંજલકૈર્વિસશાલૂકપન્નકૈઃ ॥ ૧૪ ॥

આ પ્રમાણે પંદર દિવસ કે મહીના લગી કર્યા કરે તો અવશ્ય સ્વાસ્થ્યતા થાય છે.

પિત્તસંબંધી માથાને રોગ હોય તો સ્નિગ્ધ અને સમ વિરેચન આપવું. અથવા વારંવાર ટાઢા પાણીથી પલાળવું કિંવા ધાર કરવી. સુખડ, કમળ, કમળના કેસરા, કમળનું નાલ, જાયફળ અને પન્નક એઓને દુધમાં વાટીને લેપ કરવો અથવા તેઓ યુક્ત ટાઢું પાણી માથા અને કપાળ ઉપર છાંટવું. ૧૩-૧૪

દુગ્ધપિષ્ઠૈઃ પ્રલેપઃ સ્યાત્સૃત્યૈર્વાપરિષેચનં ॥

રક્તજે પિત્તવત્સર્વં લેપભોજન સેવનં ॥ ૧૫ ॥

લોહીજન્ય માથાના રોગમાં પિત્તસંબંધી શિરોરોગની પેઠેજ સમસ્ત લેપો અને લોજન સેવવાથી ફાયદો થાય છે. શીતોષ્ણ નાસ આપવા. વિશેષ કરીને લોહી કઢાવવું. ૧૫

શીતોષ્ણયોશ્ચ વ્યત્યાસો વિશેષાદ્રક્તમોક્ષણં ॥

કફજે લંઘનં રુક્ષસ્વેદસ્તીક્ષ્ણૌષ્ણપાચનમ્ ॥ ૧૬ ॥

કફ સંબંધી માથાનો રોગ હોય તો લંઘન કરાવવું તથા ગરમી ભરેલા રુક્ષ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરવું. ૧૬ અથવા—

હરેણુ ન ત શૈલેયમુસ્તૈલાગરુદારુભિઃ ॥

રાસ્નાસ્થૌણેયનલદૈરુક્ષોષ્ણૌર્લેપયેચ્છિરઃ ॥ ૧૭ ॥

વટાંણા, તગર, છડીલો, મોથ, એળચી, અગરૂ, દેવ-દાર, રાસ્ના, ભરૂંઠ, અને કાળો વાળો અથવા સુગંધી પીપ્પળા ખડ એઓનો રુક્ષ અને ઉષ્ણ લેપ માથા ઉપર-કપાળે કરવામાં આવે તો અથવા જવ, સાડીચોખા, મુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને જવખાર એઓ સમાન ભાગે લઈતેઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કફ સંબંધી શિરોરોગ મટી જાય છે. ૧૭

યવષષ્ટિકશાલ્યનિવ્યોષક્ષારસમાયુતં ॥

સન્નિપાતે ક્રિયા કાર્યા જ્ઞાત્વા દોષવલાબલં ॥ ૧૮ ॥

સન્નિપાત સંબંધી શિરોરોગ હોય તો સન્નિપાતને મટાડનારી ચિકિત્સા રોગીના દોષનું બળાબળ જાણીને કરવી. ૧૮ અથવા—

(ઉપબતિ-છંદ)

કદુત્રિકં પુષ્કરદારુરાસ્નાનિશાશ્વગંધાવિહિતઃ કષાયઃ ॥

નિવારયત્યાશુ શિરોર્તિજાલં નાસાનિપીતોબહુદોષ જાલમ્ ૧૯

સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, રાસ્ના, હળદર, અને આસગંધ એઓનો કવાથ કરીને નાકેથી પીવામાં આવે તો તુરત બહુ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલ માથાની પીડા સમૂહનું પણ નિવારણ કરે છે. કિંવા ટાઢું પાણી નાકેથી પીવામાં આવે તો પણ માથાની પીડાનું નિવારણ કરે છે. ૧૯ અથવા—

(સ્વાગતા-છંદ)

વિલ્વનાગરજકલ્કવિમિશ્રં ક્ષીરમાશુ સ્વલુ નસ્યતો જયેત્ ।
નાગરં ગુડયુતં નસિયોજ્યં સૈંધવેન ચ કળા હિ શિરોર્તિમ્ ૨૦

બિલી તથા સુંઠ, એઓનો કલ્ક દુધમાં મેળવીને તેનો નાસ આપવામાં આવે તો અવશ્ય માથાની પીડાને જીતી લે છે. અથવા સુંઠ અને ગોળનો નાસ આપવામાં આવે તો, તથા સિંધાલુણ અને લીંડીપીપર એઓનો નાસ આપવામાં આવે તો તેથી માથાની પીડા મટી જાય છે. ૨૦

(ઇંદ્રવજ્ર-છંદ)

એરંડમૂલં મધુયષ્ટિ રાસ્ના ભૂંગં વિડંગં તગરંશતાહ્વા ॥
જીવંતિકા સૈંધવનાગરાણિ પિષ્ટ્વાક્ષિપેત્કૃષ્ણ તિલસ્ય તૈલં ૨૧

(ઉપભતિ-છંદ)

આજંપય સ્તૈલ વિમિશ્રિતં ચ ચતુર્ગુણંભૂંગરસે ત્રિપક્વં ॥
તર્દિન્દુષ્ટ્રં નસિ સં પ્રયોજ્યં શીઘ્રંનિહન્યાઞ્છિરસો વિકારાન્ ૨૨

એરંડાનું મૂળ, જેઠીમધ, રાસ્ના, જળભાંગરો, વાવ-ડીંગ, તગર, સવા, મીઠીડોડી, સિંધાલુણ અને સુંઠ એઓને વાટીને ઠાળા તલનું તૈલ અને તેલથી મિશ્રિત કરેલું બક-

રીતું દુધ એઓને તેલથી ચોગણા ભાંગરાના રસમાં પકા-
વવાં. એ પડું બિંદુ નામા તૈલનાં છ ટીપાં નાકમાં નાખ-
વામાં આવે તો તુરત માથાના રોગોને હણી નાખે છે.
(તથા કેથો—વાળો અને દાંતો પડી ગયા હોય તો પાછા
બહુ જ મજબૂતપણે ઉગે છે તથા નેત્રો પ્રબળ શક્તિવંત
થાય છે અને બાહુઓમાં અધિક બળ આવે છે. ૨૧-૨૨

क्षयजे तु शिरोमूले कर्तव्यो बृहणो विधिः ॥

कृमिजेव्योष बीजाह् शिग्रुबीजैश्चनावनं ॥ २३ ॥

अजामूत्रयुतं नस्यं कर्तव्यं कृमिजित्परं ॥

विडंगस्वर्ज्जिकादंतीर्हिगुगोमूत्रसंयुतं ॥ २४ ॥

જો માથાનો રોગ ચરબી વગેરેના ક્ષય થવાથી થયો
હોય તો ક્ષયનો નાશ કરવા માટે વૃંહણ—ધાતુવૃદ્ધિ પ્રયોગો
કરવા. અને જો કૃમીઓથી માથાનો રોગ હોય તો સુંઠ,
મરી, લીંડીપીપર, કચ્ચાના ગોળા, અને સરગવાનાં બીજ
(ઘોળાં મરી) એઓને બકરીના મૂત્રમાં વાટીને તેનું નસ્ય
દેવું જેથી કૃમિઓને સારી પેઠે જીતી લે છે. અથવા—
વાવડીંગ, સાજી, નેપાળો અને હિંગ એઓને ગોમૂત્રમાં
વાટીને તે લુગદીથી સરસીયા તૈલને પકાવી ઉત્તમ પ્રકારે
નાસ આપવું જેથી કૃમિઓનો નાશ કરે છે. ૨૩-૨૪

विषक्वं सार्षपतैलं कृमिघ्नं नस्यमुत्तमं ॥

सूर्या वर्तेशिरावेधो नावनं क्षीरसर्पिषाम् ॥ २५ ॥

हितः क्षीरघृताभ्या सस्ताभ्यां चैव विरेचनं ॥

मार्कवस्य रसश्छागक्षीरेतुल्योऽर्कतापिताः ॥ २६ ॥

સૂર્યાવર્ત્ત નામનો માથાનો રોગ હોય તો શિરોવેધ કરવો. દુધ ઘીનું નસ્ય દેવું. દુધ ઘી પીવું અને વિરેચન એ ક્ષયજન્ય મસ્તક રોગ માટે હિતકારી છે. અથવા- જળભાંગરાનો રસ અને બકરીનું દુધ એ બન્ને સરખાં લઈને એકત્ર કરીને તડકામાં તપાવીને એનો નાસ આપવામાં આવે તો આ પ્રયોગના રાજાઈપ ઔષધથી તુરત સૂર્યાવર્ત્ત મટી જાય છે. ૨૫-૨૬

સૂર્યાવર્તે નિહંત્યાશુ નસ્યેનૈષ પ્રયોગરાટ્ ॥

અર્દ્ધાવભેદકે પૂર્વે સ્નેહઃસ્વેદો વિરેચનમ્ ॥ ૨૭ ॥

નાવનં શર્કરાયુક્તો બીજં રાજાદનસ્ય ચ ॥

ઈષત્સલવણં તૈલં કોષ્ણવાનાવનેહિતં ॥ ૨૮ ॥

જો આધાશીશી ચઢતી હોય તો પ્રથમ સહેજ સ્વેદન અને વિરેચનના ઉપચારો કરવા. અથવા સાકર સહિત રાજાદનનાં બીજ અને તેમાં જરા સિંધાલુણુ લઈ તેલમાં નાખીને તેને સહેજ ગરમ કરી ઉપયોગ કરવામાં આવે તો સૂર્યાવર્ત્ત રોગ મટે હિતાવહ છે. ૨૭-૨૮ અથવા-

વિઙ્ગતિલ્લેપેન નાશયત્યર્દ્ધભેદકમ્ ॥ ૨૯ ॥

શિરસિ તે યદિ શૂલમતીવ ચેદુષસિ દુગ્ધમતઃ પિવ નાસયા ॥

પરમચિંતત શક્તિ કમાદરાદતિતરામનુમૂતમિદંમયા ॥૩૦॥

વાવડીંગ અને તલનો લેપ કરવાથી અર્થાત્ વાવડીંગ અને કાળા તલ સરખા ભાગે લઈને દુધમાં વાટીને તેનો કપાળે લેપ કરવામાં આવે (અથવા એનોજ નાસ આપવામાં આવે) તો આધાશીશી મટી જાય છે. માથામાં જો સણકા

બહુજ આવતા હોય તો નાકેથી જેટલું પીવાય તેટલું (સાકર સહિત) દુધ પીવું જેથી ઉત્તમ પ્રકારની યાદ-શક્તિની વૃદ્ધિ કરે છે એમ મેં ઘણી વખત આ પ્રયોગનો અનુભવ કરેલો છે. ૨૯-૩૦ અથવા—

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

સશર્કરં પયઃ પાનેનાલિકેરોદકં તથા ॥

વૃતપૂરાદિ સેચા વામૂર્યાવર્ત્તાર્દ્રિભેદયોઃ ॥ ૩૧ ॥

સાકર અને દુધ ડિંવા નાળીયરનું પાણી અને ઘી એઓ નાકેથી પીવામાં આવે તો સૂર્યાવર્ત્ત અને આધાશીશી એ બન્ને મટી જાય છે. ૩૧ અથવા—

કુંકુમં ચ ઘૃતં મૃદું છાગક્ષીરેવિપાચિતમ્ ॥

સસિતં નાસયાપીતં સૂર્યાવર્ત્તાર્દ્રિભેદજિત્ ॥ ૩૨ ॥

કેસરને ઘીમાં શેકી નાખીને બકરીના દુધમાં સાકર સહિત પકાવીને ટાકું થયા પછી નાકેથી પીવામાં આવે તો સૂર્યાવર્ત્ત અને આધાશીશીને જરૂર જીતે છે. ૩૨ અથવા—

સઘૃતં ક્ષીરપાનં ચ નાસયાપિ મુખેન ચ ॥

વિધિરેષ શિરોરોગે શંખકે શર્કરાન્વિતઃ ॥ ૩૩ ॥

ઘી સાકર સહિત દુધ નાકેથી અથવા મોહોડેથી પીવામાં આવે તો શંખક નામનો શિરો રોગ મટે છે. અનંત વાત નામના માથાના રોગ ઉપર સૂર્યાવર્ત્તને નાશ કરનાર વિધિ કરવો. ૩૩

અનંતવાતે કર્તવ્યઃ સૂર્યાવર્ત્તહરો વિધિઃ ॥

કુદ્ધોરુક્ષાદિભિર્વાયુઃ શિરઃ કંપમુદીરયેત્ ॥ ૩૪ ॥

સ્નેહ સ્વેદાદિવાતઘ્નં નસ્યં શસ્તંચભોજનં ॥

શિરોવેધશ્ચકર્તવ્યોનંતવાતપ્રશાંતયે ॥ ૩૫ ॥

રૂક્ષ વગેરે પદાર્થોથી કોપેલો વાયુ શિરકંપ કરે છે. માટે વાતને નાશ કરનારાં સ્નેહનસ્વેદન નસ્ય અને ઘી યુક્ત ઉત્તમ લોજન અને કૃસ્ત ખોલાવવી. એઓ વિધિઓના કરવાથી અનંતવાત શાંત થઈ જાય છે. ૩૪-૩૫

સ્ત્રીને થનારા પ્રદરરોગનું નિદાન, લક્ષણ તથા ઉપાય.

પ્રદરરોગની દૂરનાં નિદાનોપૂર્વક સંખ્યા.

(વસંતતિલકા-છંદ)

મઘાતિપ્રાનમતિ મૈથુન ગર્ભપાતાઝ્જીર્ણધ્વશોકગરયોગ
દિવાતિનિદ્રાઃ સ્ત્રીણામસૃગ્દરગદો ભવતીતિતસ્ય પ્રત્યુદ્ગતૌભ્રમ
રુજૌ દવથુપ્પલાપૌ ॥ ૧ ॥

દૌર્બલ્પમોદમદપાંડુ ગદાશ્ચ તંદ્રાતૃષ્ણાતથાનિલ રુજો
વહુધાભવંતિ ॥ તંવાતપિત્તકફજંત્રિવિધં ચતુર્થં દોષોદ્ભવં પ્રદર
રોગમિમંવદંતિ ॥ ૨ ॥

બહુજ દારૂ પીવાથી, બહુજ મૈથુન કરવાથી, ગર્ભપાત થવાથી, અજીર્ણથી, પંથ કરવાથી, શોકથી, વિષ લક્ષણથી તથા દિવસે અતિ ઉઘવાથી (વાહનો ઉપર બેસીને અત્યંત ગતિ મજલ કરવાથી, જમ્યા ઉપર જમવાથી, વિરૂદ્ધ લોજનોથી, બહુ ભાર ઉપાડવાથી, અતિકર્ષણ પ્રયોગથી, અભિઘાતથી) સ્ત્રીઓને લોહીવા-રક્તપ્રદર થાય છે. પ્રદર

રોગ થવા પેહેલાં અથવા થવાના સમય ભ્રમ, પીડા, બળતરા, અને બકવા વગેરે ચિન્હો થાય છે. પણ જો લોહી બહુજ સ્ત્રવે તો તેથી દુર્બળતા, અલ્પ આનંદ, તથા પાડુતા, ઘેન તથા તરસ (બળતરા, ભ્રમ, બકવા, મૂરછા) અને વાયુથી થતા આક્ષેપકાદિ રોગો ઘાતું કરીને થાય છે. એ પ્રદર રોગ વાયુ સંબંધી, પિત્ત, સંબંધી, કફ સંબંધી અને ત્રિદોષ સંબંધી; એમ ચાર પ્રકારનો પ્રદર રોગ થાય છે એમ પૂર્વાચાર્યો કહે છે. ૧-૨

ચારે પ્રકારના પ્રદરરોગનાં પૃથક્ લક્ષણો.

(શાલિની-૭૬)

વાતાદુષ્કેનિલંશોણમલપં પિત્તાત્પીતં નીલકૃષ્ણારુણંસ્યાત્ ॥
શ્વેતં રક્તં પિચ્છલં શ્લેષ્મકોપાદુર્ગંધયુષ્ણંક્ષૌદ્રવર્ણંત્રિદોષાત્ ॥૩॥

વાયુ સંબંધી પ્રદર-લોહીવા હોય તો રક્ષ, શીણવાળું અને (રાતું, વ્યથાવાળું તથા માંસના ધોવણુ જેવું) થોડું લોહી સ્ત્રવે છે. પિત્ત સંબંધી પ્રદર હોય તો પીળા, નીલા, કાળા તથા રાતા વર્ણવાળું (ઉનું અને બળતરા વગેરે પિત્તની વેદનાઓવાળું) લોહી વારંવાર સ્ત્રવે છે. કફ સંબંધી પ્રદર હોય તો ચોખાના માંડ જેવું ઘોળું રાતું તથા ચીકણું (જરા પાંડુવર્ણવાળું) લોહી બહુ જ સ્ત્રવે છે. અને એ ત્રણે દોષના સામટા કોપના સંબંધવાળો પ્રદર હોય તો મડદા જેવું ગંધાતું-દુર્ગંધીવાળું, ઉનું અને મધના (ધીના હરતાલના) જેવા વર્ણવાળું લોહી સ્ત્રવે છે. ૩

શુદ્ધ આર્ત્તવનું લક્ષણ.

(ઉપભત્તી-છંદ)

શશાસ્ત્ર વર્ણ પ્રતિભા સમાનં લાક્ષારસેનાપિ સમં તથા સ્યાત્ ॥
તદાર્ત્તવોશુદ્ધમતોવદંતિ ન રંજયેદ્વસ્ત્રમિદં યદેતત્ ॥ ૪ ॥

સસલાના લોહી જેવું રાતા વર્ણવાળું અથવા લાખના રસ સમાન રાતું લોહી અને નિયમસર સ્રવે તો તે રજ શુદ્ધ બાણુવું અને જે લોહી (રજસ્વવાળાના લોહી) નો કપડા ઉપર પડેલો દાગ પાણી વડે ધોવાથી રહે નહી તે આર્ત્તવને, રજને, લોહીને શુદ્ધ કહે છે. ૪

પ્રદરના ઉપાય.

અસૃગ્દરઃ પ્રાણહરઃ પ્રદિષ્ટઃ સ્ત્રીણામતસ્તં વિનિવારયેચ્ચ ॥

સર્વેષુ પૂર્વં વમનં પ્રદિષ્ટં રસેશ્ચુગંગોદકતર્પણૈશ્ચ ॥ ૫ ॥

એ પ્રદર રોગ સ્ત્રીઓના પ્રાણને હરનારો છે માટે જેમ અને તેમ તુરત બંધ પાડવો.

સર્વ પ્રકારના પ્રદર રોગમાં પેહેલાં શેલડીના રસથી અને મગના પાણીથી તમ કરીને ઉલટી કરાવવી. ૫ અથવા

મુદ્રપર્ણીવિપક્ષેન તૈલેન પિચ્ચુધારણં ॥

કર્તવ્યં રક્તનાસાય મર્દનાય સુસ્વાય ચ ॥ ૬ ॥

જંગલી મગથી પકાવેલા તેલનું પુંમડું ચોનિમાં ધારણ કરવું જેથી લોહીવાનો નાશ કરે છે. અથવા શરીરે ચોળવું જેથી સુખ થાય છે. ૬ અથવા—

નિવતૈલં પિબેદ્વાપિ ગોક્ષીરેણ સમાયુતં ॥

મધુકં પદ્મકં ત્રીજં ત્રણ્ણસ્ય શતાવરી ॥ ૭ ॥

વિદારીમિશ્રમૂલં ચ પિષ્ટાધૌતધૃતપ્લુતં ॥

યોન્યાં શિરસિ ગાત્રે ચ મ્દેહોમૃદરાપહઃ ॥ ૮ ॥

લીંબડાનું તૈલ (લીંબાળીયું) ગાયના સમાન દુધ સાથે પીવું. અથવા જેઠીમધ, કમળ કાકડીનો મગજ, ત્રીપુસી બતની કાકડીનો મગજ, શતાવરી, લોંચકોળું અને શેલડીનાં મૂળ એઓને વાટીને ઘોએલા ઘીમાં મેળવીને યોનિ, માથું અને શરીર એઓની ઉપર તેનો લેપ કરવામાં આવે તો રક્તપ્રદરનો નાશ કરે છે. ૭-૮ અથવા

મજ્જિષ્ઠા ધાતકીપુષ્પં લોઘ્રં નીલોત્પલાનિ ચ ॥

एतत्क्षीरेण पातव्यं स्त्रीणां प्रदरनाशनं ॥ ९ ॥

મજ્જઠ, ધાવડીનાં પુલ, લોહર અને નિલોત્પલ બતનું કમળ એઓને દુધમાં નાખીને પીવામાં આવે તો સ્ત્રીઓનો પ્રદર રોગ મટાડે છે. ૯ અથવા—

अशोकवल्कलकांथश्रुतं दुग्धं सुशीतलं ॥

यथाबलं पिबेत्प्रातस्तीव્રामृग्दरनाशनं ॥ १० ॥

આસોપાલવ (ચાર તોલા ભાર) લઈને તેનો (તેનાથી આઠગણા) પાણીમાં ક્વાથ કરીને (બળતાં બળતાં ૩૨ તોલા ભાર રહે ત્યારે તેમાં તેટલું જ) દુધ નાખીને પકવવું. માત્ર દુધ જ રહે ત્યારે તેને સારી પેઠે ટાઢું કરી ૧૬ તોલા ભાર અથવા અગ્નિબળ વિચારીને પ્રાતઃકાળે પીવામાં આવે તો આકરે પ્રદરરોગ પણ મટી જાય છે. ૧૦

रोहीतकंमूलकलकं पांडुरेमृग्दरे पिबेत् ॥

कल्कःक्षौद्रेण दाव्या वा श्वेतप्रदरनाशनः ॥ ११ ॥

રોહીડાનું મૂળ લઈ તેનો કઢક કરીને પીવામાં આવે તો ઘોળા પ્રહર (સોમરોગ) મટી જાય છે. અથવા દારૂ-હળદરનો કઢક મધ સહિત પીવામાં આવે તો ઘોળો પ્રહર મટી જાય છે. ૧૧ અથવા—

નાગકેસરમાપેષ્ય જ્યદાત્તક્રેણ સંપિબેત્ ॥

તત્ક્રાશનરતા સમ્યક્ શ્વેતપ્રદરશાંતયે ॥ ૧૨ ॥

નાગકેસરને ઘાટી છાશમાં વાટીને ત્રણ દિવસ સુધી પીવામાં આવે અને ઘાટી છાશ સહિત ભાત જમવામાં આવે તો ઘોળો પ્રહર મટી જાય છે. ૧૨ અથવા—

રસાંજનં ક્ષૌદયુતં મૂલં ચ તંદુલીયકમ્ ॥

તંદુલાંબુયુતં પાનંસર્વપ્રદરનાશનં ॥ ૧૩ ॥

રસવંતી તથા તાંદળજાનાં મૂળ વાટીને તેને મધમાં મેળવીને ચોખાના ધોવણુ સાથે પીવામાં આવે તો સઘળા દોષથી શબ્દેલો પ્રહર મટી જાય છે. ૧૩ અથવા—

કુશમૂલં સમાહૃત્ય પાયયેત્તંદુલાંબુના ॥

एतत्पीत्वाज्यहान्नारी प्रदरात्परिमुच्यते ॥ ૧૪ ॥

ધરતીમાંથી ડાલનાં મૂળીયાં કાઢાડી ચોખાના ધોવણુમાં વાટીને ત્રણ દિવસ લગી પીએ તો પ્રહર રોગથી સ્ત્રી મુક્ત થાય છે. ૧૪ અથવા—

રસાંજનં ચ લાક્ષા ચ છાગેનપયસા પિબેદ્ ॥

दग्धांमूषकविष्ठां च लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥ ૧૫ ॥

રસવંતી અને લાખ એઓને બકરીના દુધ સાથે વાટીને પીવામાં આવે તો તેથી અથવા ગિદરની લીંડીઓને

(વાટી કપડછાણ કરીને ગાયના દુધ અને સાકર સહિત કિંવા) દહી સાથે મેળવીને પીવામાં આવે તો લોહીવા મટી જાય છે. ૧૫

યોનિ રોગનાં નિદાન, લક્ષણ તથા ચિકિત્સા.

મિથ્યાચારા દ્વીજદોષાદતિમૈથુન સેવનાત્ ॥

સ્ત્રીणां तु योनिरोगाः स्युः प्रदुष्टेनार्तवेन च ॥ ૧ ॥

મિથ્યા આહાર-વિહાર-આચારથી, પુરૂષના દુષ્ટ વીર્યથી, અતિ મૈથુન અને દુષ્ટ થએલા વાયુ આદિ દોષોએ દૂષિત કરેલા આર્તવથી (કિંવા દૈવ ગતિથી) સ્ત્રીઓને યોનિ રોગ (૨૦ પ્રકારના) થાય છે. ૧

યોનિના રોગોનાં નામો.

परिप्लुता विप्लुता च बन्धोदावर्तका तथा ॥

चतुर्था तु भवेद्यो निस्तस्या लक्षणमुच्यते ॥ ૨ ॥

પરિલુપ્તાયોનિ, વિલુપ્તાયોનિ, વંધ્યાયોનિ, ઉદાવર્ત્તા-યોનિ, આ ચાર પ્રકારની યોનિ વાયુના રોગથી દોષવાંત થાય છે. તેઓનાં પૃથક્ લક્ષણ કહીએ છીએ. ૨

परिप्लुतायां जायंते ग्राम्यधर्मे रुजो भृशं ॥

विप्लुतायां सदा पीडा बन्ध्या नष्टार्तवा मता ॥ ૩ ॥

सफे निल मुदावर्ताद्रुजः कृच्छ्रेण मुंचति ॥

सदाहंसीयते रक्तं यस्या मालोहितक्षया ॥ ૪ ॥

જે યોનિમાં મૈથુન કરવાથી અત્યંત પીડા થાય તેને પરિલુપ્તાયોનિ (રોગ) કહે છે.

જે યોનિમાં હમેશાં પીડા થયા કરતી હોય તેને વિલુપ્તાયોનિ કહે છે. યોનિ હમેશાં અટકાવ વગર રહેતી હોય અર્થાત્ કદી અટકાવ આવતો જ ન હોય તેને વાંધ્યા યોની કહે છે. અને યોનિ ઘણા કષ્ટથી શીણવાળા રજને મુકતી હોય તેને ઉદાવર્ત્તા યોનિ કહે છે.

જે યોનિમાંથી બળતરાવાળું લોહી ઝરતું હોય તે લોહિતાક્ષરાયોનિ કહેવાય છે. ૩-૪

એઓના ઉપાય.

सर्वेषु योनिरोगेषु वातघ्नः क्रम इष्यते ॥

स्नेहनः स्वेदनो वस्तिर्वातजायां विशेषतः ॥ ૫ ॥

એ સર્વ યોનિરોગો ઉપર વાયુનો નાશ કરનારાં આપડોનો ક્રમ ઉપયોગમાં લેવો. સ્નેહન, સ્વાદન અને અસ્તિકર્મ એઓ સર્વ વાયુજન્ય યોનિરોગ માટે વિશેષે કરીને કરવા યોગ્ય છે. ૫

वासाम्बगंधारास्नाभिः साधितं शूलहृत्पयः ॥

दंतीगुडूची त्रिफला काथैश्चपरिपेचनम् ॥ ૬ ॥

શ્યામા (કાંગ, પીળું) સીસમ, ગજો કે કાળી ઉપ-લસરી ?) આસગંધ અને રાસ્ના એઓથી સિદ્ધ કરેલો ક્વાથ ઉપયોગમાં લે તો તથા નેપાજો, ગજો અને ત્રિક્ષ્ણા એઓનો ક્વાથ કરી યોની ઉપર સેચન કરે તો વાયુજનિત યોનિના રોગ મટે છે. ૬ અથવા—

नतव्याघ्री देवदारुकुष्ठ सैधवसाधितः ॥

तैलाश्मरीपिचुः पूतियोन्यामधिरक्तयोनिवै ॥ ૭ ॥

નગર, ભોરીંગણી, દેવદાર, ઉપલેટ અને સિંધાલુણુ એઓનાથી તૈલને સિદ્ધ કરીને યોનિમાં તેનું પુખડું પેહે-રવામાં આવે તો તેથી યોનીમાંથી આવતી દુર્ગંધ (અને વિલુપ્તા યોનિની વ્યથા) મટી જાય છે. ૭

પિત્તલીનાં ચ યોનીનાં શીત પિત્તક્રિયાપહઃ ॥

રક્તયોન્યાં મિષકુર્યાત્પદરઘનં ક્રિયાક્રમં ॥ ૮ ॥

જો પિત્તજનિત રોગવાળો યોનિરોગ હોય તો તે માટે શીતળ અને પિત્તનાશક ક્રિયાઓ કરવી. જેથી પિત્ત-જન્ય યોનિરોગો મટી જાય છે.

રક્તજ યોનિરોગમાં વૈદ્યે પ્રદરનાશક ક્રિયાઓ કરવી. ૮

યોન્યાં બલાસદુષ્ટાયાં સર્વં રુક્ષૌષ્ણમૌષધં ॥

તૈલં સ્વાદુયવાન્નં ચ પથ્યાદિષ્ટં પ્રયોજયેત્ ॥ ૯ ॥

કફથી દુષ્ટ થએલ યોનિરોગમાં સર્વ રુક્ષ અને ઉષ્ણ ઔષધો કરવાં. અથવા—એવાં જ ઔષધોથી તૈલ તૈયાર કરી ઉપયોગમાં લેવું. યવના ભોજન પદાર્થો, હરડે અને લીબડો એઓ ઉપયોગમાં લેવાં. ૯ તથા

પલાચધાતકીજંબૂસમંગા મોચસર્જકં ॥

હિતં ચૂર્ણં ચ દુર્ગંધે પિચ્છલે સ્તંભકંદકે ॥ ૧૦ ॥

ખાખરાનું મૂળ, ધાવડીનાં પુલ, જાંબુ, મજીઠ (કે રીસામણી ?) આંબો અને સર્જક (ઘોળો ડામર કે હીરાદક્ષણ ?) એઓનું ચૂર્ણ કરીને ઉપયોગમાં લેવાથી યોનિની દુર્ગંધ તથા ચીકાશને માટે તેમજ સ્તંભન-સંકોચન માટે અને યોનિકંઢ માટે હિતકારી છે. ૧૦ અથવા

ગુહ્ચી ત્રિફલારાસ્ના નિશાયુગ્મં શતાવરી ॥

સહચર દ્વેસ્યો ના કે મેદાદ્વા ચ પુનર્નવા ॥ ૧૧ ॥

કલ્કીકૃત્યઘૃતંપ્રસ્થં પચેત્ક્ષીરચતુર્ગુણમ્ ॥

તત્સિદ્ધં પાયયેન્નારીયોનિશૂલનિપીડિકામ્ ॥ ૧૨ ॥

ગળો, હરડે, બેહેઠાં, આમળાં, રાસ્ના, હળદર, દાડ, હળદર, શતાવરી, પીળા પુલવાળો ઠાંટાસરીયો, અરડુસો, મેદા (એની એવજીમાં શતાવરી લેવી) અને સાટોડી એઓનો કલ્ક કરીને ૬૪ તોલા ભાર ધીની અંદર નાખી યોગણા દુધમાં પકાવી તૈયાર કરવાથી ત્રિક્ષ્ણઘૃત સિદ્ધ થાય છે. આ તેલ સ્ત્રીને પીવા આપવાથી યોનિશૂળની પીડા, પીડિતાયોનિ, ચલિતાયોનિ, નિસ્મૃતાયોનિ, વિવૃતાયોનિ, પિત્તલાયોનિ, વિભ્રાંતાયોનિ અને બંડયોનિ એઓની પીડાને મટાડે છે એટલું જ નહીં પણ તે તે યોનિરોગોને મટાડી યોનિને પોતાના સ્થાને કાયમ કરે છે અને વારં-વાર ગર્ભને ધારણ કરાવે છે, આ ક્ષ્ણઘૃત નામે ધી (યોનિના તથા સ્ત્રીના) સર્વ દોષને હરનાડે છે. ૧૧-૧૨

પીડિતાચલિતાયોનિર્નિસ્મૃતાવિવૃતા ચ યા ॥

પિત્તયોનિશ્ચવિભ્રાંતાષઢયોનિશ્ચયાસ્મૃતા ॥ ૧૩ ॥

પ્રપચ્યતે તતઃસ્થાનં ગર્ભં ગૃહ્ણાતિ ચાસકૃત્ ॥

એતત્ફલંઘૃતં નામ યોનિદોષહરઃ પરમ્ ॥ ૧૪ ॥

ચતુર્થે દિવસે ગચ્છે દૃતૌ પુષ્ટો નરોગનાં ॥

પુત્રઃસ્યાચ્છુક્રબાહુલ્યા દુહિતા ચાર્તવાધિકે ॥ ૧૫ ॥

સા તદા સચમુદાહિ સવ્યમુચ્ચાર્ય મંત્રકં ॥

ૐ આહિરસિ આયુરસિ સર્વતઃ પ્રતિષ્ઠાસિધાતાનિદધાતુ
બ્રહ્મવર્ચસાં ભવદિતિ-॥ ૧૬ ॥

(કેવા પુરૂષે ક્યારે અને કેવે પ્રકારે સ્ત્રીસંગમ કરવા જવું જોઈએ તથા પુત્ર પુત્રી થવાનું કારણ અને કેવા સંકલ્પ વડે પુરૂષને તથા સ્ત્રીને વર્તવું યોગ્ય છે ?)

રજસ્વળા સ્ત્રી થોથે દિવસે નાદ્ય ત્યાર પછી પુષ્ટ અને નિરોગી પુરૂષે સ્ત્રીસંગ કરવા માટે જવું યોગ્ય છે. રતિક્રિડા વખતે જો પુરૂષનું વીર્ય અધિક અને સ્ત્રીનું રજ થોડું હોય તો પુત્ર અને સ્ત્રીનું રજ અધિક અને પુરૂષનું વીર્ય થોડું હોય તો કન્યા (અને વીર્ય તથા રજ બન્ને સમાન હોય તો નપુંસક) ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પુરૂષે પવિત્ર થઈ આનાંદસહિત સુગંધી પુષ્પ અત્તર સુખવાસાદિથી યુક્ત નીચે દર્શાવેલા ઉત્તમ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને સ્ત્રીની ભેટ લેવી. ૧૩-૧૬

ર્વહ્યાપ્રજાપતિર્વિષ્ણુઃસોમઃસૂર્યસ્તથાશ્વિનૌ ॥

ભગોથમિત્રાવરૂણૌવીરં દદતુ મે સુતં ॥ ૧૭ ॥

તચ્ચિત્તોત્તાનદેહા સ્ત્રિતિષ્ઠેદ્યાવચ્છ્રમં ત્યજેત્ ॥

એવં સા સુતમાપ્નોતિ રૂપાયુર્વલશાલિનમ્ ॥ ૧૮ ॥

“ૐ આહિરસિ આયુરસિ સર્વતઃ પ્રતિષ્ઠાસિધાતા નિદધાતુ બ્રહ્મવર્ચસાં ભવેદિતિ ”

આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરતાં તથા-બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, વિશ્ણુ, ચંદ્ર, સૂર્ય, આશ્વિનીકુમાર, ભૃગુ, અને મિત્રાવરૂણ

એ આઠ લોકપાળો અમોને વીરપુત્ર આપો. આ પ્રકારે ચિંતવન કરે અને સ્ત્રીએ જ્યાં લગી પુરૂષ સ્ખલિત થાય ત્યાં લગી અત્યંત પ્રેમથી પતિના રૂપમાં તદ્દિન બની પતિનું જ સ્મરણ કર્યા કરે તો અવશ્ય રૂપ, દીર્ઘ આયુ અને બળવાન પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૭-૧૮ અથવા—

પિપ્પલી શૃંગવેરં ચ મરીચં કેશરં તથા ॥

ઘૃતેન સહ પાતવ્યં વંધ્યાગર્ભપ્રદં પરં ॥ ૧૯ ॥

લોંડીપીપર, આદુ (કિંવા સુંઠ), મરી અને નાગ-કેસર એઓના ચૂર્ણને ઘી સહિત પાવામાં આવે તો વાંઝણીને ગર્ભદાતા છે. ૧૯ અથવા—

નાગકેસરપૂગાસ્થિચૂર્ણં વા ગર્ભદં પરં ॥

પત્રમેકં પલાશસ્યગર્ભિણી પયસાન્વિતં ॥ ૨૦ ॥

પીત્વા ચ લભતે પુત્રં વીર્યવંતં ન સંશયઃ ॥

પુત્રં જીવકમૂલં ક્ષીરેણપિવેત્સમૂલં વા ॥ ૨૧ ॥

દારુકં ક્ષીરસહિતં જનયતિ દીર્ઘાયુષં પુરુષમ્ ॥ ૨૨ ॥

નાગકેસર અને સોપારી એઓનું ચૂર્ણ પાવામાં આવે તો ગર્ભદાતા છે. અથવા ખાખરાનાં એક પાંદડાને દુધમાં વાટીને ગર્ભિણી સ્ત્રી પીએ તો તેને પરાક્રમી-વીર પુત્ર આવે છે એમાં સંશય નથી. અથવા પુત્રજવ (જવાપોતા-હનમાનવેલા) નું મૂળ અથવા સણુનું મૂળ અથવા દારૂ હળદર એઓ પૈકી ગમે તે એક પદાર્થને (એક રંગની જવતા વાછડાવાળી ગાયના) દુધ સાથે પીએ તો લાંબા આયુષ્વાળા પુત્રને જણે છે. ૨૦-૨૨ અથવા

મુસ્તં હરિદ્રે કદુકા વિશાલાકુષ્ઠંકળાદારુક મુત્પલાન્હં ॥
 કાકોલિયુગ્મં ત્રિફલં વિડંગમેદાહ્વયં ચંદનયુગ્મરાસ્ને ૨૩
 પ્રિયંગુદંતી મધુકાઽજમોદાવચાશતાઘ્વાઃ કુસુમાનિ જાત્યાઃ ॥
 દ્રેસારિવેકટુફલકંતુગાઘ્વાસિતા પૃથક્કર્ષમિદંસર્હિંગુ ૥૨૪॥
 સંચૂર્ણપ્રસ્થપ્રમિતં ઘૃતંસ્યાચતુર્ગુણં ગોપયસિ પ્રલોડય ॥
 તતઃ પચેદ્દ્રોમયવન્હિનાતત્સિદ્ધં ભવેદસ્યપલપ્રમાણં ॥૨૫॥
 પિબેન્નરઃ સ્ત્રીષુ વૃષાયતે ચ વંધ્યાપિ નારીભતે સુતાંશ્ચ ॥
 સ્થિરગર્ભા ચ યા નારી યા ચ કન્યાઃ પ્રસૂયતે ॥ ૨૬ ॥
 મૃતવત્સા કાક વંધ્યા યા સૂતેનાયુષ્મૃતં ॥
 અચિરાજ્જનયેત્પુત્રાન્રૂપદીર્ઘાયુ સંયુતાન્ ॥ ૨૭ ॥
 નામ્ના ફલઘૃતં હેતદ્ધારદ્વાજેનનિર્મિતમ્ ॥
 જીવદ્વત્સૈકવર્ણાયાઘૃતમત્રપ્રશસ્યતે ॥ ૨૮ ॥
 અનુક્તં લક્ષ્મણામુલં ક્ષિપેત્તત્ર ચિકિત્સકઃ ॥
 અરણ્ય ગોમયેનાત્ર વદ્ધિ જ્વાલાવિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૯ ॥

મોથ, હળદર, ઠડુ, ઇંદ્રવાણી, ઉપલેટ, લીંડીપીપર,
 દેવદાર, કમળ, બન્નેજાતની કાકોલી, હરડે, બેહેડાં, આમળાં,
 વાવડીંગ, મેદા, સુખડ, રતાંજલિ, રાસ્ના, ઘહુલો કિંવા
 કાંડા, નેપાળો કિંવા નેપાળાનું મૂળ, જેઠીમધ, અજમોદ,
 વજ, શતાવરી કિંવા સવા, જાઈ-ચંબેલીનાં પુલ, બન્ને
 જાતની ઉપલસરી, કાયફળ, વંશલોચન હીંગ, અને સાકર
 એઓ પ્રત્યેક એક એક તોલા ભાર લઈ એઓનું ચૂર્ણ કરી
 તેને જીવતા વાછડાવાળી અને એક વર્ણી ગાયનું ઘી તોલા

૬૪ ભારની અંદર તથા તેથી ચોગણા તેવીજ ગાયનાં દુધની અંદર અડાયાં છાણાની અગ્નિ દ્વારા કઢીને સર્વ રસી બળી માત્ર ઘી બાકી રહે ત્યારે નીચે ઉતારી ગાળી લઈ માવજતથી સુંદર પાત્રમાં ભરી લેવું. આ કૃણધૃત ચાર તોલા ભાર લઈ જે પુરૂષ પીએ તો તે મૈથુન કરવામાં પ્રબળ થાય છે. અને જે સ્ત્રી પીએ તો વાંઝણી હોય તો પણ તે પુત્રને પામે છે. તેમજ જેના ગર્ભ પડી જતા હોય અથવા જેને છોડીઓજ આવતી હોય અથવા જેને મુવેલાંજ બાળકો આવતાં હોય અથવા એક સંતાન થયા પછી ફરી જેને દિવસ ચઢતો થતો ન હોય અથવા જેને થોડી આવ-રદાવાળાં છોકરાં આવતાં હોય અથવા જન્મ્યા પછી મરી જતાં હોય તો તેવી સ્ત્રીઓને આ ઘીના સેવનથી થોડા વખત તે સઘળી અડચણો મટી જઈને રૂપવાન આયુષવાન તથા ધૈર્યવાન પુત્રોને પ્રસવે છે. આ કૃણધૃત નામનું ઘી શ્રી ભરદ્વાજ ઋષિએ કહેવું છે. આ ધૃતમાં લક્ષ્મણાં (ધોળી-રીંગણી)નું મૂળ નાખવાનું કહેલ નથી તો પણ વૈદ્યલોક નાખે છે. એવી પરંપરા છે. ૨૩-૨૯

(સ્ત્રી સમાગમશક્તિ આપનાર પ્રયોગ.)

वृद्धदारुकमूलेन घृतं पक्वं पयोन्वितं ॥

एतद्वृष्ट्यतमं सर्पिः पुत्रकामः पिबेन्नरः ॥ ૩૦ ॥

વરધારાનું મૂળ લઈ તેનો કઢક કરી તે વતે ગાયનું ઘી અને ગાયનું દુધ નિયમ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી અર્થાત્ દુધ બળી માત્ર ઘી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈને તેનો

યોગ્ય ઉપયોગ કરે તો પુરૂષને મૈથુન શક્તિ આપનાર છે
માટે પુત્ર પ્રાપ્તિના માટે અવશ્ય પીવું. ૩૦

ગર્ભિણી સ્ત્રીનું લક્ષણ.

છર્દિ રુદ્ધિગ્રતા ગંધાદશુભાત્સંપ્રજાયતે ॥

પ્રસેકોવષ્ટુષઃ સાદો ગર્ભિણ્યા લક્ષણં સ્મૃતં ॥ ૩૧ ॥

જે સ્ત્રીને રોગના કારણે વિના ઉલટી થાય, ઉદ્વિગ્ન
મન રહે, કિંવા અમેધ્ય વસ્તુના લીધે ઉલટી-મોળ આવ્યા
કરે, પરસેવો થાય અને અંગમાં આળસ્ય રહે તો તે સ્ત્રીને
ગર્ભ રહેલ છે એમ જાણવું. કારણ કે ઉપર કહી ગયા એ
ખાસ ગર્ભવતીનાં જ ચિન્હો છે. (ગર્ભ રહ્યા પછી શરી-
રના રંગમાં, અવયોમાં, મનેચ્છામાં, તથા ચાલ વગેરેમાં
ફેરફાર થાય છે અર્થાત્ અંગ ગોરાશ પડતું, સ્તનોની વૃદ્ધિ,
ખાવાપીવામાં અભાવો, ઉલટી, મોળ વગેરેનું આવવા-
પાવું, ડીંટડીઓનું કાળું પડવું તથા તેના વ્યાસનું વધવું
વગેરે વગેરે અને ગર્ભનું ફરકવાપાવું એ આદિ દર્શને
ગર્ભ રહ્યા પછીનાં ચિન્હો છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને ખડું થાય
છે, કેટલીએક સ્ત્રીઓને કમતી થાય છે અને કેટલીએક
સ્ત્રીઓને ઉલટી વગેરે ચિન્હો મુદલ થતાં જ નથી. ૩૧

હીવેરારલુરક્ત ચંદન વચા ધાન્યાક વત્સાદનીં મુસ્તો
શીર યવાસ પર્યટવિપાકાથં પિબેદ્ગર્ભિણી ॥ નાના વર્ણ
રુજાતિ સારકગદે રક્તશ્રુતૌ વા જ્વરે યોગોઽયં મુનિભિઃ
પુરા નિગદિતઃ સૂત્યામયેષૂત્તમઃ ॥ ૩૨ ॥

વાળો, અરલૂ (ન મળે તો અરડૂસો લેવો), રતાં-

જલિ, ઠાંસકી, ધાણા, ગળો, મોથ, કાળોવાળો, ધમાસો, ખડસલીયો અને અતિવિષ એઓનો ક્વાથ કરીને ગર્ભવંતી સ્ત્રી પીએ તો ગર્ભવંતીના અનેક પ્રકારના દોષ સહિત અતિસાર (ઝાડા), લોહીનું પડવું, તાવ (અને એવાં જ ઉલટી વગેરે અન્ય ગર્ભવંતીના રોગો) તથા સુવાવડીના રોગો એઓ રોગોનો નાશ કરવા માટે પૂર્વાચાર્યોએ આ યોગ-ઉપાયને ઉત્તમ કહેલ છે. ૩૨

ગર્ભસ્થાવની ચિકિત્સા.

અનંતા સારિવા પદ્મા રાસ્ના મર્કટ મુત્પલં ॥

ગવ્યેન પયસા પીતં ગર્ભસ્થાવહરમ્પરં ॥ ૩૩ ॥

(ગર્ભ રહ્યાથી માંડીને ચોથા મહિના લગીમાં અટકાવનું સ્કેજ પણુ દર્શન દેખાય અને કેડમાં ફાટ થાય તો અથવા ગર્ભ ગળી જાય તો તેને ગર્ભસ્થાવ કહે છે અને ચાર મહિના પછી ગર્ભ પડી જાય તો તેને ગર્ભપાત કહે છે.) જો ગર્ભસ્થાવ થતો જણાય તો તેને સ્થિર કરવા માટે અનંત મૂળ-(ધમાસો-જવાસો), ઉપલસરી, કમળ, રાસ્ના, જેઠીમધ અને ઉત્પલજાતિનું કમળ, એઓ ગાયના દુધ સાથે પીવામાં આવે તો ઉત્કૃષ્ટપણે ગર્ભસ્થાવને અંધ પાડી ગર્ભને સ્થિર કરે છે. ૩૩ અથવા-

ગૃંગાટક વિસં દ્રાક્ષાકસેરુ મધુકં સિતા ॥

ગોદુગ્દેન સમં પેષ્યં પીતં ગર્ભચ્યુતિં જયેત્ ॥ ૩૪ ॥

સિંઘોડાં, હળદર, કાળી ધ્રાખ, કસેલાં, જેઠીમધ અને સારકર એઓ સઘળાં સમાન લઈ ગાયના દુધ સાથે ઘુંટીને પીવામાં આવે તો ગર્ભસ્થાવ મટે છે. ૩૪

પ્રસવ કરાવનારા પ્રયોગો.

શાલિષર્ણાસ્તુ મૂલં સુપિષ્ટં તંદુલાંબુના ॥

નાભિવસ્તિ ભગાલેપાત્સુખં નારી પ્રસૂયતે ॥ ૩૫ ॥

સમેરવાના મૂળને ચોખાના ધોવણ સાથે ઘુંટીને કુંટી, પેદુ અને ચોની એઓ ઉપર તેનો ખરડ કરવામાં આવે તો સુખે કરીને અર્થાત પ્રસવનો સમય થતાં છતાં જે સ્ત્રી કષ્ટાતી હોય તે આ ઉપાયથી કષ્ટ વગર બાળક જાણે છે. ૩૫

માતુલિંગસ્ય મૂલાનિ મધુકં મધુસંયુતં ॥

ઘૃતેન સહપાતવ્યં સુખં નારી પ્રસૂયતે ॥ ૩૬ ॥

ખીજેરાનું મૂળ અને જેઠીમધ એઓના ચૂર્ણને મધ સહિત ઘી સાથે પીવામાં આવે તો સુખસમાધિ વડે સ્ત્રી બાળકને જન્મ આપે છે. ૩૬

ભગ સંક્રોચનના ઉપાય.

તુંવીપત્રં સલોત્રં ચ સમભાગં ચ કારયેત્ ॥

દગ્ધાલ્લેપં ભગસ્યેમં પ્રસૂતાપ્યક્ષિતા ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

વેતસસ્ય તુ મૂલાનિ કાથયેન્મૃદુવન્દિનાં ॥ ૩૮ ॥

ભગઃ પ્રક્ષાલિતસ્તેનગાઢત્વમુપગચ્છતિ ॥

પલાશો દુંબરફલં તિલ તૈલસમન્વિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

તુંબીડીનાં પાદડાં, અને લોઢર એ બન્નેને સરખે ભાગે લઈને પાણી સાથે વાટીને ચોની અંદર તેનો લેપ કરવામાં આવે તો પ્રસૂતા હોય તો પણ કુમારીકન્યા સમાન શુદ્ધ ભાગ સાંકડો થાય છે. અથવા વેતસ-નેતરના મૂળનો ધીમા તાપથી કવાથ કરીને તેથી ભાગને ધોવામાં આવે તો

ભગ સંકોચન થાય છે. અથવા—ખાખરાની પાપડી અને ઉંખરાનાં ફળ એઓ તલના તૈલ સાથે ઘુંટીને મધ સાથે ભગ ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો સંકોચન ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. ૩૭-૩૯

મઘ્નરોગનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિસાદ લક્ષણ.

મધુના યોનિમાલિષ્પ ગાઢી કરણ મુત્તમં ॥

વાયુઃ પ્રકુપિતઃ કુર્યાત્સં રુઘ્ય રુધિરં ચ્યુતં ॥ ૪૦ ॥

સુવાવડી સ્ત્રીનો ઋક્ષથી વધેલો વાયુ તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ સુકાવેલા લોહીને રોડીને તેની છાતીમાં—હૃદયમાં, માથામાં, પેદુમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તેને મઘ્ન રોગ કહે છે. ૪૦

મઘ્ન રોગના ઉપાય.

સૂતાયાઃ હૃચ્છિરો વસ્તૌ શૂલં મઘ્નસંજ્ઞિતં ॥

પૃથિવ્યાં પાતિતે બાલેયોનિપીઢ નમિષ્યતે ॥ ૪૧ ॥

લંઘના ભ્યંજન સ્વેદાઃકર્તવ્યાશ્વતતઃ ક્રિયાઃ ॥

યવામૂંકટુતિક્તોષ્ણાં પાયયેન્મધુનાન્વિતાં ॥ ૪૨ ॥

ત્રિરાત્રં હિનિષેવેત પશ્ચાત્કાર્યં વિશોધનમ્ ॥

યવક્ષારં પિબેત્તત્રઘૃતેનોષ્ણોદકેન વા ॥ ૪૩ ॥

ત્રિકટુ ત્રિજાત ધાન્યાક પ્રાચીનં ગુડમિશ્રિતમ્ ॥

સૂતિકા રોગ શૂલં ચ રોગં મઘ્નસંજ્ઞિકં ॥ ૪૪ ॥

આ રોગ માટે યોનિ પીડન કરવું યોગ્ય છે, તેલનું મર્દન તથા સ્વેદવિધિ કરવી. કડવી તથા કષાયલી અને ઉષ્ણ વસ્તુઓ યુક્ત કરેલી ચવાગૂ (પાતળી ખીચડી—ચૂલી) મધ સહિત પાવી. આ પ્રમાણે ૩ રાત્રિ લગી

કર્તા કરવું. પછી શરીર શોધન યોગ કરવા. અથવા
 ઉના પાણી સાથે કે ઘી સાથે જવખાર પીવો. અથવા-
 સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને
 ધાણા એએના ચૂર્ણને જુના ગોળ સાથે મેળવીને જોસુવા-
 વડી (બાળકનો પ્રસવ થવાથી ચાર મહિના લગી અથવા
 ફરીને અટકાવ આવે ત્યાં લગી સુવાવડી ગણાય છે.)
 સ્ત્રી પીએ તો તુરત મધ્ધલ નામનો રોગ અને તે સંબંધી
 શૂળ મટી જાય છે. ૪૧-૪૪ અથવા-

ત્ર્યુષણં પિપ્પલીમૂલં દારુ ચવ્યં સ ચિત્રકં ॥

રજન્યૌદ્રુપાજાજી સક્ષારલવણત્રયં ॥ ૪૫ ॥

કલ્કં મુષ્ણાંબુના પીત્વા મુખેનાશુ વિરિચયે

મક્કલ શૂલ રોગાંશ્ચ હરેન્નારી ન સંશયઃ ॥ ૪૬ ॥

સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, દેવદાર, ચવક,
 ચિત્રામૂળ, હળદર, છીણીનું મૂળ, જીરું, જવખાર, સંચળ,
 સેંધવ અને બિડલુણ એએનો કલ્ક કરી ઉના પાણી સાથે
 પીવામાં આવે તો મુખે કરીને જુલાબ લાગે છે. ૪૫-૪૬

સુવારોગનાં લક્ષણ.

કંપઃ પ્રલાપો ગુરુતા શરીરે જ્વરાતિસારૌ સદનંપિપાસા ।

एतानिचिह्नानि भवन्ति यस्मिस्तं सूतिकारोगमुदाहरन्ति ४७

ધૂળરો, ખકવા, શરીરનું ભારેપાણું, તાવ, અતિસાર
 કે જ્વરાતિસાર, ગૃહણી-સંગ્રહણી એ તરશનું અત્યંત
 લાગવાપણું એટલા ચિન્હોએ કરીને યુક્ત હોય તેને સુવા-
 રોગ કહે છે. ૪૭

सूतिकारोगशान्त्यर्थं कुर्याद्वातहरीक्रियां ॥

स्वेदोपनाहनाभ्यंगाः शस्यन्ते सा वगूहनाः ॥ ४८ ॥

અંગોનું ભાગવું, તાવ, ઉધરસ, તરશ, ગાત્રોનું ભારે-પણું, સોજો અને શૂળ તથા ઝાડાનો રોગ એટલા રોગો સુવાવડીને થાય તો તેને સુવારોગ કહે છે એમ ભાવ-મિશ્રનું માનવું છે.)

સૂતિકા રોગના ઉપાય.

સુવારોગની શાંતિને માટે વાયુને હરનારી ક્રિયા કરવી. સ્વેદોપનાહ અને તેલ મર્દન એઓ સુવા રોગ માટે ઉત્તમ છે. ૪૮

દશમૂલ ભવં કાથં કોષ્ઠં સર્પિયુતં પિબેત્ ॥

સૂતિકા રોગનાશાય પિબેદ્રાવારુણી સુરાં ॥ ૪૯ ॥

અથવા દશમૂળનો કવાથ કરીને ઉના ઘી (અથવા એ કવાથ જરા જરા ઉનો હોય ત્યારે ઘી) સાથે પીએ તો તેથી અથવા વાણી નામની સુરા (દારૂ) પીએ તો સુવા રોગ મટી જાય છે. ૪૯ અથવા—

સુતપ્તં લોહમાકૃષ્ણ વારુણ્યાં તુ નિધાપયેત્ ॥

સૂતિકોપદ્રવાન્સર્વાન્હંતિ પીતા ન સંશયઃ ॥ ૫૦ ॥

વાણી નામના દારૂમાં સારી પેઠે તપાવેલો લોહાને ઠારી તે દારૂ પીવામાં આવે તો તેથી સર્વ ઉપદ્રવ સહિત સુવા રોગનો નાશ કરે છે એમાં જરા સંદેહ નથી. ૫૦

અમૃતા નાગર સહચર મદ્રોત્કટ પંચગુલજલદનલમ્ ॥

શીતં પીતં મધુનાં સહ શમશતિ સૂતિકાંતંકમ્ ॥ ૫૧ ॥

ગળો, સુંઠ, કાંટાસરેયો, મોથ, જાડી તજ, પંચ-મૂળ, વાળો અને તેજપત્ર એઓનો શિત કષાય (હિમ) અથવા કવાથ કરીને તાઢો થયા પછી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે તો સુવારોગ શમી જાય છે. ૫૧ તથા

ધાવણુ શુદ્ધ કરવાનો ઉપાય.

પટોલ નિંબાસન દારુપાઠામૂર્વા ગુડ્ડીકદુરોદ્ધિની ચ ॥

સનાગરાસ્નાઃ કથિતાઃ સમસ્તાધાત્રી પિવેત્સ્તન્યવિશુદ્ધિહેતોઃ૫૨

કડવા પરવળ, નિર્વાસન દેવદાર, કાળીપાડ, ખીલુડી-
ભોરવેલ, ગળો, કડુ અને સુંઠ એઓનો કવાથ કરીને
ધાયમાતા ખીએ તો ધાવણુ શુદ્ધ થાય છે. ૫૨

પ્રસૂતાના સ્તન કઠણુ થવાનો ઉપાય.

શ્રીપર્ણિકલ્ક સ્વરસેન સિદ્ધં તૈલં તતસ્તુલપિચુપ્લુતં સત્ ॥

સ્તનોપરિષ્ઠાદૃતમાસમેકં કુચૌ સ્તનૌ પ્રકુર્યાત્કઠિનૌ ભૃશોચ્ચૌ ૫૩

અરણી અથવા સીવણુના કલ્કથી અને એઓના જ
સ્વરસથી તલના તૈલને તૈલ પકાવવાના વિધિ પ્રમાણે તૈલ
સિદ્ધ કરી તે તૈલમાં રૂનું પોલ બોળીને સ્તનોની ઉપર એક
માસ લગી રાખવામાં આવે તો નમી ગએલા સ્તનો કઠણુ
અને ઉંચાં થઈ આવે છે. (આ શ્રીપર્ણી તૈલ કહેવાય છે.) ૫૩

ખાળકના રોગોનું નિદાન, લક્ષણ અને ઉપાય.

ખાળકના પ્રકાર.

ત્રિવિધઃ કથિતો બાલઃ ક્ષીરાન્નોખયવર્દનઃ ॥

તદેવમેષજં કાર્યં મહતાં યજ્જ્વરાદિષુ ॥ ૧ ॥

ત્રણ પ્રકારના ખાળકો કહેલા છે એટલે એક ખાળક
કેવળ દુધ પીને જ વધે છે, બીજો દુધ અને અન્ન બન્ને
ઉપયોગ કરવાથી વધે છે અને ત્રીજો કેવળ અન્ન ખાઈને

જ વધે છે અર્થાત્ છ સાત માસ લગી છોકરું ફક્ત દુધ પીને જ મોટું થાય છે. ત્યાર પછી ધાવણુ પણ ધાવે છે અને અન્ન પણ ખાય છે એમ બેના સેવન વડે મોટું થાય છે અને તે પછી-ધાવણુ છોડ્યા પછી-ફક્ત અન્ન ખાઈને જ મોટું થાય છે. એમ બાળક અવસ્થાના ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. તે તે વિભાગોમાં જે જે ખોરાક સેવન કરતો હોય તે તે ખોરાક સાથે જેમ મોટી ઉમ્મરવાળાને આપવા કહેલ છે તેમજ તાવ આદિ રોગીનાં ઔષધો આપવાં. (માત્ર તે ઔષધોની માત્રા-વજનમાં-તકાવત છે તે માટે ખાસ ધ્યાન આપીને ઔષધ આપવું.) ૧

વાતદુષ્ટઃ પિબેત્સ્તન્યં વદ્ધં વિષ્મૂત્રમારુતઃ ॥

પિતાદ્વિન્નમતોબાલઃ કામલાપિત્તરોગવાન્ ॥ ૨ ॥

જે વાયુથી દુષ્ટ થએલું ધાવણુ બાળક ધાવે તો તેથી ઝાડો અને પેસાબ એઓતું રોકાણુ થાય છે. જે પિત્તથી બગડેલું ધાવણુ ધાવે તો કમળો અને પાંડુરોગ બાળકને થાય છે અને જે કફથી દુષ્ટ થએલું ધાવણુ ધાવે તો લાળ પડે અને કફના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. (માટે ધાવણુ સાફ રહે અથવા બગડેલું ધાવણુ તુરત શુદ્ધ થાય તેવી બાળકની માતાએ નિરંતર કાળજી રાખવી.) ૨

અબોલા બાળકની પીડા શી રીતે કળાય ?

કફદુષ્ટં પિબેત્ક્ષીરં લાલારુઃશ્લેષ્મ રોગવાન્ ॥

શિરસ્તીવ્રાં રુજં સમ્યક્ રોદના લક્ષયેદ્વિષ્ક ॥ ૩ ॥

(બાળકને જે અંગમાં કે ઉપાંગમાં આકરી પીડા થયા કરતી હોય તે તે અંગ ઉપાંગના ભાગને વારંવાર બાળક

સ્પર્શ કર્યા કરે છે અથવા ત્યાં કોઈ અડે તો રૂવે છે (કિંવા) રોચા કરે તે ઉપરથી બાળકની પીડા કળાય છે માટે સર્વ પીડાઓ બાળકના રોવા ઉપર વૈદ્યે લક્ષમાં લેવી. ૩ બાળકને કેટલા વજનથી ઓષધની માત્રા આપવી ?

भेषजं जातमात्रस्य विडंगफल मात्रकं ॥

માસે માસે પ્રયોક્તવ્યં વિડંગાનાં વિવર્ધનં ॥ ૪ ॥

वर्षादुर्ध्वं कुमारस्य दद्यात् कोलास्थि मात्रकं ॥

ક્ષીરોદસ્યૌષધંધાન્યાઃ ક્ષીરાંન્નાદસ્યચોભયોઃ ॥ ૫ ॥

आत्मन्यन्नाशिनोदेय मौषधं तैलजंसदा ॥

યથારોગંકુચૌલિપ્તં મેષજં પાયયેચ્છિશું ॥ ૬ ॥

सर्वे निर्वाय्यते बाले स्तन्यं न प्रतिवार्यते ॥

સ્તન્યા ભાવે પયઃશ્લાગં ગંવ્યં વા તદ્ગુણં પિવેત્ ॥ ૭ ॥

બાળકને જન્મ્યા પછી એક મહિના લગી એક વાવ-ડીંગના જેટલું ઓષડ (મધ-સાકર-ઘી-ધાવણુ વગેરેમાં મેળવીને) ચટાડવું. અને પછી દર મહિને એક એક વાવ-ડીંગ (કિંવા એક એક રતિ) જેટલું ઓષડ વધારે આપતા જવું અર્થાત એ મહિના લગી એ વાવડીંગ જેટલું અને ત્રણ મહીના લગી ત્રણ વાવડીંગ જેટલું એમ વધતાં આપ્યે જવું તે એક વર્ષનો બાળક થાય ત્યાં લગી એ ક્રમ ચાલુ રાખવો. એક વર્ષ ઉપરાંત મોટા બેરના ઠળીયા જેટલું (એક વર્ષ ઉપરાંતથી માંડીને સોળ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી દર વર્ષે પાંચ પાંચ રતીભાર ઓષડ વધારે આપતા જવું. અને સોળ વર્ષ પછીથી તે સિત્તેર વર્ષ લગી

પ્રયોગમાં લખ્યા પ્રમાણે કાયમ માત્રા અર્થાત્ ચૂર્ણ ૧ તોલા
ભાર, કવાથ ૪ તોલાભાર એમ ઓષડ આપવું. સિત્તેર
વર્ષ પછી બાળકની પેઠે આસ્તે આસ્તે ઓષડ ઓછા માપે
આપવું. ચાટણુ, ચૂર્ણ અને કલ્કની માત્રા જે બાળકને
રતિ કે વાવડીંગભાર આપવી કહી છે પણ જો કવાથ
આપવો હોય તો તેની તેથી ચોગણી માત્રા આપવી.) જે
બાળક ક્ષુદ્ર દુધ જ પીને રહેતો હોય તો તેના દરદ નિવા-
રણ માટે તેની માને ઓષધ ખવરાવવું. જે બાળક ધાવણ
પણ ધાવતો હોય અને અન્ન પણ ખાતો હોય તો તેને
અને તેની માતાને એમ બન્નેને ઓષડ પાવું-ખવરાવવું અને
જે બાળક એકલું અન્ન જ ખાતો હોય તો બાળકને જ
ઓષધ આપવું. (બાળક ઓષધ પી કે ચાટી શકે તેવી
સ્થિતિમાં ન હોય તો) જેવો રોગ તેવું ઓષધ માતાની
ડીંટડીએ ચોપડીને ધવરાવવો (જેથી તે ઓષધ તેના પેટમાં
જવાથી રોગ શાંત થાય છે.) બાળકને અન્ય સઘળું
ખંધ કરી દેવા માટે હરકત નથી પણ ધાવણ ધાવવું ખંધ
કરવું નહીં. જો ધાવણ ન આવતું હોય તો તેની અવે-
જમાં બકરીનું દુધ કે ગાયનું દુધ પીવું જેથી માના
ધાવણ પ્રમાણે જ ફાયદો આપે છે. (પરંતુ બકરીના કે
ગાયના દુધમાં દુધ જેટલું જ પાણી મેળવીને ઉનું કરી
બે ત્રણ ઉપરની ચીકાસ-તરને ફાહાડી નાખીને પાવું. ૪-૭

બાળકના રોગોના ઉપાય.

મૃત્પિંડેનાગ્રિવર્णेन क्षीरयुक्तेन सोष्मणा ॥

स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोफस्तेनोपशाम्यति ॥ ૮ ॥

નાભિપાકે નિશાલોઘ્ર પ્રિયંગુ મધુકૈઃ સમૈઃ ॥

તૈલમભ્યંજને શસ્ત્રમેભિર્વામ્બ્ય વચ્ચૂર્ણિતં ॥ ૯ ॥

બાળકને ડુંટીએ સોળે આંબે હોય તો, માટીના ગોળાને અગ્નિમાં તપાવી લાલચોળ કરીને તેને ઉપર દુધ રેડી તે રહેજી ગરમ હોય તે વખતે તે ગોળાવને ડુંટી ઉપર શેક કરવો જેથી સોળે શાંત થાય છે. ૮-૯

સ્તન્યં ગૃહ્ણાતિનોવાલો જિહ્વાં તસ્ય પ્રઘર્ષયેત્ ॥

પથ્યાધાતૃમધુઘૃતસૈંધવૈઃ શ્લેષ્મપેષિતૈઃ ॥ ૧૦ ॥

બાળકની ડુંટી પાકી ગઈ હોય તો, હળદર, લોદર, ઘઉંલા કે કાંગ અને જેઠીમધ એઓના કલકથી પકાવેલા તૈલનો ડુંટી ઉપર માલેસ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. કિંવા એઓનું ચૂર્ણમાં પાણી નાખી ઉનું કરીને ચોપડવું એ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૦

મુસ્તામયાવચાબ્રાહ્મી કલકં સ મધુસર્પિષા ॥

વર્ણાયુઃ કીર્તિં જનનં લેહં બાલાય દાપયેત્ ॥ ૧૧ ॥

જે બાળક ઘાઈ મોહોડામાં ન પડતો હોય તો, જીલ ઉપર હરડે, આમળાં, સિંધાલુણ એઓને ઝીણું વાટીને ઘી મધમાં મેળવીને ઘસવાં. બાળકનો સારો વર્ણ થવા તથા આયુ અને કાંતિ વધવા માટે મોથ, હરડે, વજ, બ્રાહ્મી અને મારેલાં સોનાનું બારીક ચૂર્ણ એઓ સર્વનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં કાલવીને ચટાડવું. ૧૧

પ્રિયંગુ સર્જિકાં સિંધુ લેહયેન્મધુનાસહ ॥

ક્ષીરામયં નિહંત્યાશુ વિઙ્ગેન યુતં કૃમીન્ ॥ ૧૨ ॥

બાળકને ખરાબ ધાવણથી રોગ થયેલા હોય તો, પ્રિયંગુ

(કાંગ કે ઘઉંલા), સાજીખાર અને સિંધાલુણ એઓના ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને ચટાડવું તેથી દુધથી થએલા રોગો તુરત મટી જાય છે.

ખાળકને પેટમાં કરમીયા પડ્યા હોય તો વાવડીંગનું ચૂર્ણ ઉપરના ચૂર્ણ સહિત મધમાં કાલવીને આપવાથી કૃમિનો નાશ થાય છે. ૧૨

पीतं पीतं वमति यःस्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥

द्विवार्ताकी फल रसं लेहयेत्पंचकोलकं ॥ १३ ॥

ખાળક દુધ-ધાવણ પી પીને ઓકી કાઢાડતું હોય તો બેઠી રીંગણીના ફળોના રસમાં અને ઉભી રીંગણીના ફળોના રસમાં લીંડીપીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રામૂળ અને સુંઠ એઓનું ચૂર્ણ મેળવીને ચટાડવામાં આવે તો ધાવણ ઓકતો નથી. અથવા મધ અને ઘી પાવું કે આ પ્રયોગ મધ ઘી સાથે ઉપયોગમાં લેવો જેથી દુધની ઉલટી મટી જાય છે. ૧૩

तिक्तासिताक्षौद्रयुतालीढा हन्ति ज्वरं शिशोः ॥

तत्कલकेन पुनर्बालं दुग्धैर्लेपयेच्चतुर्द्विगल ॥ १४ ॥

भद्रमुस्ताभयानिबपटोल मधुकैः कृतः ॥

काथः कोष्णस्तु बाला नाम शेषज्वर नाशनः ॥ १५ ॥

ખાળકને તાવ આવતો હોય તો કડુ અને સાકર એઓનું ચૂર્ણ મધ સહિત ચટાડવું. અને એનાજ કલકથી વારંવાર ખાળકનાં મોઢાડાંમાં બુદ્ધિમાન વૈદ્યે ચોપડવો. અથવા-મોથ, હરડે, લીંબડાની અંતરછાલ, કડવાં પરવળ

અને જેઠીમધ એઓનો ક્વાથ કરીને જરા ઉનો હોય તે વખતે બાળકને પાવામાં આવે તો સઘળા તાવો નાશ થઈ જાય છે. ૧૪-૧૫ અથવા

પલંકષા વચ્ચા કુષ્ટં ગજચર્મા વિચર્મચ ॥

નિવપત્રાણિ માક્ષીકં સર્પિર્યુક્તં તુ ઘ્રુપનં ॥

જ્વર વેગં નિહંત્યાશુ બાલાના ચ વિશેષતઃ ॥ ૧૬ ॥

લાખ, વજ, ઉપલેટ, હાથીનું ચામડું, નાહરનું ચામડું, લીંબડાનાં પાંદડાં અને મધ ઘી એઓનો ધૂપ બનાવીને ધૂપ યોગવાઈ સાથે આપવામાં આવે તો જ્વરના વેગને તુરત મટાડે છે તેમાં પણ બાળકનો તાવ તો વિશેષેકરીને મટાડે છે. ૧૬

વિલ્વં ચ પુષ્પાણિ ચ ધાતુકીનાં જલં સ લોઘ્રં ગજપિપ્પલી ચ ॥

કાથા વલેહૈમધુના વિમિશ્રૌ બાલેષુયોજ્યાવતિસારિતેષુ ॥ ૧૭ ॥

બાળકને આડા થયા કરતા હોય તો બીલાનો ગભ, ધાવડીનાં પુલ, વાળો, લોદર અને ગજપીપર એઓનો ક્વાથ કિંવા ચાટણુ કરી મધમાં મેળવી પાવામાં કે ચટાડવામાં આવે તો આડો મટી જાય છે. ૧૭ અથવા—

નાગરાતિવિષામુસ્ત વાલુકેંદ્રજવૈઃ કૃતં ॥

કુમારં પાયયેત્કાથં સર્વાતીસારનાશનં ॥ ૧૮ ॥

સુંઠ, અતિવિષ, મોથ, વાળો અને ઇંદ્રજવ એઓનો ક્વાથ કરી પ્રાતઃકાળે પીવામાં આવે તો બાળકનો સઘળા પ્રકારનો અતિસાર મટી જાય છે. ૧૮ અથવા—

સમંગાધાતુકી લોઘ્ર સારિવાભિઃ શ્રુતં જલં ॥

દુર્ષેપિ શિશોર્દેયમતિ સારે સમાક્ષિકં ॥ ૧૯ ॥

રીસામણીનાં મૂળ ધાવડીનાં પુલ, લોદર અને ઉપલ-
સરી એઓનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ નાખીને પીવામાં આવે
તો બાળકોનો ન રોતો હોય તેવો લયંકર આડોનો રોગ
પણ મટી જાય છે. ૧૯

ધન કૃષ્ણારુણાશૃંગી ચૂર્ણ ક્ષૌદ્રેણ યોજિતં ॥

શિશોર્જ્વરાતિસારઘનં કાસશ્વાસવમીહરમ્ ॥ ૨૦ ॥

બાળકને તાવ સહિત આડોનો રોગ હોય તો મોથ,
લીંડીપીપર, મજીઠ અથવા અતિવિષની કળી અને કાકડા-
શિંગી એઓનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવીને ચાટવામાં આવે
તો બાળકનો જ જ્વરાતિસાર મટી જાય છે અને ઉધરસ
શ્વાસ તથા ઉલટી એઓ પણ મટી જાય છે. ૨૦

ફલાન્યંજન મુસ્તાનાં ચૂર્ણ પીતં સમાક્ષિકં ॥

તૃષ્ણાછર્દિ મતીસારં બાલાનામુદ્ધતં હરેત્ ॥ ૨૧ ॥

બાળકને તરશ, ઉલટી તથા આડો, વિશેષ જોરમાં
થએલાં હોય તો, જયફળ સુરમો અને મોથ એઓનું ચૂર્ણ
મધ સાથે કાલવીને ચાટવા આપવું. ૨૧

દાડિમસ્ય તુ બીજાનિ જીરકં નાગકેશરં ॥

ચૂર્ણસર્શકરા ક્ષૌદ્રં દેયં તૃષ્ણા વિનાશનં ॥ ૨૨ ॥

બાળકને તરશ બહુ લાગતી હોય તો, દાડિમની
કલીથો, જીરું અને નાગકેસર એઓને સાકર અને મધ
સાથે ચૂર્ણ રૂપે આપવામાં આવે તો તરશ મટી જાય છે. ૨૨

(ઉપજાતી-૭૬)

શૃંગી સમુસ્તાતિવિષાં વિચૂર્ણ્ય લેહં વિદધ્યાન્મધુના શિશુનામ્ ॥
કાસજ્વરચ્છર્દીભિરર્દીતાનાં સમાક્ષિકાં ચાતિવિષામથૈષામ્ ૨૩

ખાળકને ઉધરસ, તાવ, ઉલટી એઓ થએલ હોય
તો, કાઠડાશીંગી, મોથ, અને અતિવિષની કળી એઓના
ચૂર્ણને મધમાં કાલવીને આપવાથી અથવા એકલું અતિ-
વિષનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી જ ઉપર કહેલાં દરદો
મટી જાય છે. ૨૩

(અનુષ્ટુપ-૭૬)

વ્યાગ્રીકુસુમસંજાતકેસરૈરવલેહિકા ॥

યાંશ્રાપિ ચિર સંજાતાન્ શિશોઃ કાસાન્વ્યપોહતિ ॥૨૪॥

ખાળકને ઉધરસ થઈ હોય તો ભોંરીંગણીનાં પુલના
કેસરાંએને વાટી મધમાં કાલવીને ચટાડવું જેથી વધારે
વખતની થએલી ઉધરસો પણ તુરત મટી જાય છે. ૨૪

ગુડોદકં વા ક્ષાથિતં વ્યોષ સૈંધવ સંયુતં ॥

સુસ્વોષ્ણં પાયયેદ્વાલં કાસ રોગોપ શાંતયે ॥ ૨૫ ॥

સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધાલુણ અને ગોળ એઓનો
કવાથ કરીને સહેવાય તેવો ઉનો રાખી પીવામાં આવે તો
ઉધરસ શાંત થાય છે. ૨૫

હિંગુ કર્કટકે શૃંગી ગૈરિકં મધુયષ્ટિકા ॥

શુઠી ક્ષૌદ્રં નાગરં ચ દિકાશ્વાસ વિનાશનં ॥ ૨૬ ॥

ખાળકને હેઠકી તથા શ્વાસ થએલાં હોય તો શેકેલી

હીંગ, કાકડાશીંગી, સોનાગેરૂં, જેઠીમધ અને બમણી મુંઠ એઓના ચૂર્ણને મધ સાથે કાલવીને ચટાડવાથી મટી જાય છે. ૨૬

सुवर्णं गैरिकस्यापि चूर्णानि मधुना सह ॥

लिह्वासुखमवाप्नोति क्षिप्रं कासार्दितः शिशुः ॥ २७ ॥

બાળકને ઉધરસ થઈ હોય તો સોનાગેરૂંના ચૂર્ણને મધ સાથે કાલવીને ચટાડવાથી તુરત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭

विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनो बस्ति शीर्षजः ॥

सारिवोत्पल कल्हार भद्रकोशीर चंदनैः ॥ २८ ॥

प्रपौंडरीक मंजिष्ठा यष्टी मधुक सर्षपैः ॥

कुमाराणां प्रशस्तोयं लेपो विसर्पनाशनः ॥ २९ ॥

બાળકને પેદુ અને માથામાં રતવા થયો હોય તો બાળકના પ્રાણ લઈ લે છે પણ તે સિવાય થયો હોય તો ઉપલસરી, ઉત્પલ જાતનું કમળ, કલ્હાર જાતનું કમળ, ભદ્રમોથ, કાળોવાળો, રતાંજલિ, પ્રપોંડરીક (કમળની જાતિ) મજીઠ, જેઠીમધ અને સરસવ એઓનો લેપ કરવો શ્રેષ્ઠ છે કેમકે એ લેપથી રતવા મટી જાય છે. ૨૮-૨૯

मुखपाके तु बालानामात्र सारमयो रजः ॥

गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं मेषजं सरसांजनं ॥ ૩૦ ॥

બાળકનું મોઢોડું આબું હોય તો, આંબાનો ગર્ભ, લોહચૂર્ણ, સોનાગેરૂં અને રસવાંતી એઓને મધ સહિત કાલવી ચટાડવાથી મટી જાય છે. ૩૦

શંખયષ્ટયાંજનૈર્લેપઃ શિશૂનાં ગુદપાકનુત્ ॥
 ગ્રહેષ્વધિપતિઃ સ્કંદઃ સર્વરોગેષુ રેવતી ॥ ૩૧ ॥
 પૂજનીયૌ સદા તસ્માદ્વાલાનાં ચ હિતેચ્છયા ॥
 સ્વસ્તિ તેષમુખઃ સ્કંદો મહાભાગા ચ રેવતી ॥ ૩૨ ॥
 દિશઃ સૂર્યોન્તરિક્ષં ચ સ્વસ્તિ કુર્વન્તુ સર્વદા ॥
 તેજસા બ્રહ્મણશ્ચાથ વિષ્ણોર્દિદ્રસ્ય તેજસા ॥ ૩૩ ॥
 સિદ્ધાનાં તેજસા ચૈવ રક્ષિતોસિ સુખી ભવ ॥
 મંત્રૈરેતૈર્મિષક્ પશ્ચાદ્રક્ષાં કુર્વીત બાલકે ॥ ૩૪ ॥
 ભવંતિ નિગ્રહા બાલાઃ સુખિનો રોગવર્જિતાઃ ॥ ૩૫ ॥

બાળકની ગુંદા પાકી હોય તો, શંખનો ભૂકો, જેડી-
 મધ અને સુરમો એઓનો લેપ કરવાથી મટી જાય છે.

બાળકને સ્કંદ, રેવતી વગેરે બાળગૃહાધિપતિ છે
 એટલા માટે સમસ્ત બાળકના રોગોમાં બાળકોનું હિત
 ઇચ્છનારે નિરંતર તે ગૃહાધિપતિઓનું પૂજન કરવું તથા
 આ મંત્રથી વૈદ્યે બાળકોની રક્ષા કરવી. અર્થાત્ છ મુખ-
 વાળા કાર્તિક સ્વામી અને મહાભાગ રેવતીગૃહ સર્વ દિશા-
 ઓમાં સ્વસ્તિ-કલ્યાણ હ્રમેશાં કરે અને અંતરીક્ષમાં શ્રી
 સૂર્યદેવતા રક્ષણ કરે. ગ્રાહ્યણના, વિપ્રણના, ઇંદ્રના અને
 સિદ્ધના તેજથી બાળકનું રક્ષણ થાઓ અને સુખી થાઓ
 અને પછી ઉપાય કરવા જેથી બાળક ગૃહદોષથી મુક્ત
 થાય છે અને રોગ રહિત બની સુખી થાય છે. ૩૧-૩૫

ઝેરના ભેદ, લક્ષણ તથા ઉપાય.

ઝેરના ભેદ.

સ્થાવરં જંગમં ચેતિ દ્વિવિધં વિષમુચ્યતે ॥

સ્થાવરં કંદમૂલાદિ સર્પલતાદિ જંગમં ॥ ૧ ॥

ઝેરના બે પ્રકાર છે એટલે એક સ્થાવર ઝેર અને બીજું જંગમ ઝેર કહેવાય છે. ઝાડના કંદ-મૂળ, ફળપુલ પત્ર અને સોમલ વગેરે સ્થાવર (પોતાની મેળે ચલન શક્તિ વિનાનાં) ઝેર મનાય છે અને સાપ ખડમાંકડી વગેરે ઝેરી જીવોથી થનારા ઝેરને જંગમ (પોતાની મેળે ચાલીને ફરડી ઝેર ચઢાવનારાં) ઝેર મનાય છે. ૧

સ્થાવર તથા જંગમ ઝેર ચઢ્યાનાં લક્ષણ.

આઘેજ્વર શ્વાસ વમિ પ્રદાહા મૂર્ચ્છારુચિઃ કંઠનિરોધહિકે ॥

સ્યુર્જ ગમેદાહ સલોમહર્ષ પ્રસેક રોમોદ્રમ શોફતંદ્રાઃ ॥૨॥

સ્થાવર ઝેર પૈકી કોઈ પણ ઝેર ખાવામાં કે દ્વેષથી ખવરાવામાં આવ્યું હોય તો તેને તાવ, શ્વાસ, ઉલટી, બલતરા, મૂર્ચ્છા, કંઠનો રોધ અને હેડકી એટલાં લક્ષણો થાય છે અને જંગમ ઝેર ચઢ્યું હોય તો બળતરા, મદ, અતિસાર, પ્રસ્વેદ કિંવા હુખકા, ફવાડાનું ઉભું થવું અને ઘેન એટલાં ચિન્હો થાય છે. ૨

કોઈએ દ્વેષબુદ્ધિથી કોઈને ઝેર ખવરાવ્યું હોય તો

તે ઝેર ખવરાવનારને કેવી રીતે ઓળખવો ?

વિષાદઃ શ્યવિ શુષ્કાસ્યો વિલક્ષો વિક્ષતે દિશઃ ॥

સ્વેદ વેપથુમાંત્રસ્તો ભીતઃ સ્વલતિ જંબતે ॥ ૩ ॥

જેણે દેવપુત્રિ વડે કોઈને ઝેર ખવરાવ્યું હોય તેનું મોહોડું કાળું પડી જાય છે, મોહોડામાંથી અમી જતું રહે છે, વિલક્ષણ પ્રકારે દિશાઓ તરફ જુવે છે અર્થાત્ લાગ મળે તો છ પાંચ ગણી જવાની તક ખોળે છે, કપાળે પરસેવાના મોતીયાં પુટી આવે, ધૂળરો છૂટે, ત્રાસ વડે કરીને ભયભીત થયો જણાય અને ખોલતાં જીભના લોચા વળે એટલે ભાગ્યું તુટ્યું ખોલાય (ભોંય ખોતરે હીંડતાં લડથડે) છે. એ લક્ષણો ઉપરથી તેને અર્થાત્ ઝેર દેનારને ઓળખી કાઢાડાય છે. ૩

ઝેરના ઉપાય.

વિષમુક્ત વતેદ યા દૂર્ઘ્વં ચાધશ્ચશોધનં ॥

કાલેમૂક્ષ્મં તામ્રરજો મધુના હૃદ્ધિ શોધનં ॥ ૪ ॥

શુદ્ધે હૃદિ હેમ દલશાણં સમધુ દાપયેત્ ॥

ન સજ્જતે હેમ પાત્રે પદ્મ પત્રમ્બુવદ્વિષં ॥ ૫ ॥

જાયતે વિપુલં ચાર્ચુર્ગ રેપ્યેવં વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥

ઉષ્ણ વજ્યેર્યો વિધિઃ કાર્યેર્યો વિષાર્તાનાં વિજાનતા ॥ ૬ ॥

જેણે ઝેર ખાધું કે કોઈએ ખવરાવ્યું હોય તો તેવા ઝેરવાળા રોગીને પ્રથમ ઉલટી અને જીલાળ એ બેમાંથી ગમે તે (અથવા વિશેષે કરીને ઉલટી) આપવાથી અથવા તાંબાનો ભૂકો મધમાં કાલવીને ચટાડવાથી ઉલટી થવાથી છાતિનું શોધન થાય છે. પછી સોનાના વરક મધ સાથે એક ટાંકભાર આપવા જેથી જેમ કમળ પત્ર ઉપર પાણી

ઠેરી શકતું નથી તેમ વિષ ઠેરી શકતું નથી અને દીર્ઘાયુ થાય છે. માટે આ વિધિ કરવી.

કીડા વગેરેના ઝેર સિવાય બીજા સર્વ ઝેરો ઉપર ઉષ્ણ ઉપાય ન કરતાં કેવળ ટાઢા ઉપચારોજ કરવા. કેમકે ઝેર સ્વાભાવિકપણે ગરમ છે માટે ટાઢા ઉપાયથી જ શાંત થાય છે. ૪—૬

ઝેરવાળા રોગીને શ્યાનો ત્યાગ કરવો.

મુત્ત્વા કીટ વિપં તદ્વિશીતેનાતિ પ્રવર્તતે ॥

દિવા સ્વપ્નં વ્યવાયં ચ વ્યાયામં ક્રોધમાગતમ્ ॥ ૭ ॥

દિવસે સુવું, મૈથુન, કસરત—શ્રમ, ક્રોધ, મદિરા, તલ, કલથી એટલા પદાર્થોનો વિષ વ્યાપ્ત મનુષ્યે અવશ્ય ત્યાગ કરવો. ૭

ઝેરવાળાને સેવવા યોગ્ય પદાર્થો.

સુરાતિલ્લ કુલત્થાંશ્ચ વર્જયેદ્વિષવાન્નરઃ ॥

શાલયઃષષ્ટિકાંશ્ચૈવ કોરદૃષાઃપ્રિયંગવઃ ॥ ૮ ॥

ભોજનાર્થ પ્રશસ્યંતે લવણં ચૈવ સૈંધવં ॥

તંદુલીયક જીવંતી વાર્તાકઃ સુનિષ્ણકં ॥ ૯ ॥

સાઠીચોખા, કોદર, કાંગ અને સિંધાલુણ એઓનો ભોજનમાં ઉપયોગ કરવો એ શ્રેષ્ઠ છે. તાંદલને, મીઠીડાડી, રીંગણાં, સુનિષ્ણ એઓનાં શાક ખાવા હમેશાં વિષવાળાને શ્રેષ્ઠ કહે છે. ખટાસ માત્ર આંબળાં કે દાડિમ એઓનો જ ઉપયોગ કરવો. ૮-૯

ઝેરના અન્ય ઉપાય.

શસ્યતે સર્વદા શાકમમ્લાર્થે ધાત્રિદાદિમં ॥

શિરીષ પત્ર સ્વરસે સપ્તાહં ભાવયેત્સિતં ॥ ૧૦ ॥

સરસડીયાનાં પાંદડાંનો સ્વરસ લઈ તેની ઘોળાં મરીયાને સાત લાવના દેવી. પછી તેને પાણી સાથે ઘસીને જેને સાપ કરડયો હોય તેને નાશ આપવું અથવા તેની આંખમાં તેનું અંજન આંજવામાં આવે તો હિતકર્તા છે.

મરિચં સર્પદષ્ટાનાં નસ્યં વા ચાંજને હિતમ્ ॥

ગૃહધૂમં હરિદ્રે દ્વે સમૂલી તંદુલીયકં ॥ ૧૧ ॥

ઘરમાના ધુવાડાનો ધુમસ, હળહર, દારૂહળહર અને તાંદળજાનાં મૂળ કિંવા મૂળ સહિત તાંદળજાં એઓને વાટીને દહીં અને ઘીમાં મેળવીને પીવામાં આવે તો વાસુકીનાગનો કરડેલો પણ સાજો થાય છે. ૧૧ અથવા—

અપિ વાસુકિના દષ્ટઃ પિબેદધિ ઘૃતપ્લુતમ્ ॥

વટશૃંગાણિ મંજિષ્ઠા જીવકર્ષભકૌ વલા ॥ ૧૨ ॥

વડવાઈના ફળુગા, મંજીષ્ઠ, જીવક, ઋષભક, કાંસકી, સીવણ અને જેઠીમધ એઓને પાણી સાથે વાટીને પીવામાં આવે તો સર્પના કરડેલાને હિતકારી છે. ૧૨

સમસ્ત ઝેરનો ઉપાય.

કાશ્મર્યં મધુકં ચેતિ પાનં સર્પવિષે હિતં ॥

વૃષનિંબપટોલાનાં કાથેન વિપચેદ્ઘૃતં ॥ ૧૩ ॥

અમયાગર્ભિતં શ્રેષ્ઠંતદ્ગરસ્ય નિર્બર્હણમ્ ॥ ૧૪ ॥

અરડૂસો, લીંબડો, કડવાં પરવળ, હરડે, જવાસા,

કાળો વાળો અને પાડળ એઓના કવાથથી તૈયાર કરેલું-
પકાવેલું ઘી ઝેર નિવારણ માટે શ્રેષ્ઠ કહે છે. ૧૩-૧૪

લૂતા-ખડમાંકડીના ઝેરના ઉપાય.

નિશાદ્વયં સમંગા ચ પતંગં નાગકેસરમ્ ॥

શીતાંબુપેષ્યમાલે પાત્સઘો લૂતાં વિનાશયેત્ ॥ ૧૫ ॥

ચંદનં પદ્મકં કુષ્ઠમનંતો શીર પાટલાહઃ ॥

નિર્ગુંડી સારિવા શેલુર્લૂતા વિષહરો ગણઃ ॥ ૧૬ ॥

હળદર, દારૂહળદર મજીઠ (રીસામણી અથવા કાળી-
પાડ), પતંગ, કેશર અને નાગકેસર એઓને ટાઢા પાણી
સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે તો અવશ્ય તુરત
(૧૮ જાતિની) લૂતાઓનાં વિષ મટી જાય છે. અથવા
રતાંજલિ, પદ્મક, જવાસા, કાળોવાળો, પાડળ, નગોડનાં
મૂળ, ઉપવસરી અને શેલુ (મહોટી ગુંદી) એઓનો લેપ
કરવામાં આવે તો લૂતાઓના વિષનો નાશ થાય છે. ૧૫-૧૬

ઊંદરના ઝેરના ઉપાય.

શિરીષકસ્ય મૂલં વા વસ્ત મૂત્રેણ પેષિતં ॥

પાન લેપનયો રુક્તં સર્વાંશુ વિષ નાશનં ॥ ૧૭ ॥

વિશાલાં કોલમૂલં ચ તિલમૂલં સિતા મધુ ॥

ઘૃતેનાશુ વિષંહંતિ પીતમાત્રં ચ દુસ્તરં ॥ ૧૮ ॥

સરસડીયાનું મૂળ લઈ તેને બકરીના મૂત્રમાં વાટીને
ખીવામાં કે લેપવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારના ઝેરી ઊંદરના
વિષ મટી જાય છે. અથવા ઇંદ્રવાણીનું મૂળ, ખોરડીનું
મૂળ અને તલનું મૂળ એઓને સાકર, મધ અને ઘી સહિત

પીવામાં આવે તો પીતાં વાંતજ તુરત ભારે ઝેરી ઊદરનું
વિષનો પણ નાશ કરે છે. ૧૭-૧૮

હડકાયા કુતરાના ઝેરના ઉપાય.

અંકોલુક કષાયસ્ય દ્વિપલં સર્પિષઃપલં ॥

પીતમાત્રં નિહંત્યેતચ્છવાનસ્ય ગરલં હરેત્ ॥ ૧૯ ॥

જલવેતસ પત્રં ચ મૂલં પિષ્ઠાપંચેદ્ધ્રુવં ॥

સ કાથઃ શીતલઃ પેયઃ પરં શ્વવિષ નાશનઃ ॥ ૨૦ ॥

આઠ તોલાભાર અંકોલનો કવાથ લઈ તેમાં ૪ તોલા
ભાર ગાયનું ઘી નાખીને પીવામાં આવે તો પીતાં વાંતજ
હડકાયા કુતરાનાં ઝેરનો ત્રાસ મટાડી દે છે. અથવા—
જળજાળવાનાં પાંદડાં અને મૂળ એઓનો કવાથ કરી તેથી
અને એઓના કદકથી ઘીને પકાવી ટાઢું કરીને હડકાયા
કુતરાનું ઝેર મટવા માટે પીવું. ૧૯-૨૦

વીંછીના ઝેરના ઉપાય.

સગ્રો વૃશ્ચિકજંદંશંતક્રતૈલેન સેચયેત્ ॥

લવણોત્તમયુક્તેન સર્પિષા વા પુનઃ પુનઃ ॥ ૨૧ ॥

સિંચેત્કોષ્ણાર નાલેન સક્ષાર લવણેનવા ॥

સઘૃતં સૈંધવં પીતં હંતિ વૃશ્ચિકજં વિષમ્ ॥ ૨૨ ॥

જીરકસ્ય કૃતઃ કલ્કો ઘૃતસૈંધવ સંયુતઃ ॥

સુસ્વોષ્ણો વૃશ્ચિકાર્તાનાં પ્રલેપો મધુના હિતઃ ॥ ૨૩ ॥

જ્યાં વીંછી કરડયો હોય તે જગ્યોએ તલનું તેલ
રેડવું. અથવા સિંધાલુણ સહિત વારંવાર ઘી સેંચવું.
અથવા ઉની આરનાલ-કાંજની જાત તથા દુધ અને સિંધા-

લુણ ડાંખ ઉપર સેંચવું. અથવા ઘી અને સિંધાલુણ પીવું એ ઉપાયોથી વીંછીના ડાંખનું ઝેર નાશ પામે છે. અથવા જીરાને પાણી સાથે વાટીને તે કલ્કને ઘી, સિંધાલુણ અને મધ સહિત ઉનો કરી સહેવાય તેવો તેનો ઉનો લેપ કરવામાં આવે તો વીંછીના ઝેર ચઢેલાને હિતકારી છે. ૨૧-૨૩

નખ તથા દાંતોના વિપના ઉપાય.

રજન્યૌ ગૈરિકં લેપો નચ્ચ દંત વિષાપહઃ ॥

તથા દંત મુખે સચ્ચો નરમૂત્રેણ સેચનં ॥ ૨૪ ॥

હળહર, દાડહળહર અને સોનાગેરૂ એઓનો લેપ કરવામાં આવે તો જાનવરના કે માણસના નખ તથા દાંતોના લાગવાથી ઝેર ચઢ્યું હોય તે મટે છે. અથવા તે દાંત નખના ઘા ઉપર તુરત મનુષ્યનું મૂતર સેંચવું જેથી તે ઝેર મટી જાય છે. ૨૪

ક્રીડા વગેરેના વિષોના ઉપાય.

કીટદંશ ક્રિયાઃ સર્વાઃ સમાનાઃ સ્યુર્જલૌકસાં ॥

શિરીષં કટ મ્હી પાર્શ્વશૈલૂક્ષીરીંદ્રુમત્વ ચઃ ॥ ૨૫ ॥

વિષંજલૌકસાં હંતિ પ્રયુક્તાઃ પાનલેપયોઃ ॥

વચાહિંગુવિડંગાનિ સૈંધવં જલ પિપ્પલી ॥ ૨૬ ॥

પાઠાપ્રતિવિષા વ્યોષં દશાંગં પાનલેપતઃ ॥

સર્વ કીટ વિષં હંતિ કાશ્યપેન વિનિર્મિતઃ ॥ ૨૭ ॥

ક્રીડાઓના ડાંખની ક્રિયા જળોના ડાંખના સમાન સઘળી ક્રિયાઓ કરવી. અથવા સરસડીયાની છાલ, માલ-કાકણીની છાલ, પારસપીપળાની છાલ, વડ અથવા વેળીયા

પીપળાની છાલ અને શૈલુની છાલ એઓનો લેપ કરવાથી કે એઓને ઘુંટીને પીવાથી જળચારી જીવોના વિષનો નાશ કરે છે. અથવા વજ, હીંગ, વાવડીંગ, સેંધવ, જળપીપળી રતવેલીયો, કાળીપાઠ, અતિવસ, સુંઠ, મરી, લીંદીપીપર આ દશાંગનો લેપ કરવાથી કે એઓને ઘુંટીને પીવાથી સર્વ પ્રકારના કીડાઓનાં વિષનો નાશ કરે છે એમ કાશ્ય-પજ્જ્યે નિર્માણ કરેલ છે. ૨૫-૨૭

ધંતુરાના ઝેરનાં ઉપાય.

તુષાંબુના મેઘ રવસ્ય મૂલં પિષ્ટ્વાપિવેચ્છર્કરયા સમેતં ॥
તચ્છંરવસ્ય પુષ્પો પ્રભવં જલં તુ ધતૂર બીજોત્થમદે સદૈવ ॥૨૮॥

નાગરમોથનું મૂળ લઈ તુષાંબુ સાથે ઘુંટીને સાકર સહિત પીવામાં આવે તો તેથી અથવા શંખાવળીનો રસ પીવાથી ધંતુરાના બીજોત્થી ઉત્પન્ન થએલ મહને સદૈવ દબાવી દે છે. ૨૮

ઝેરવાળાને પાળવાના નિયમો.

વિરુદ્ધાધ્યશન ક્રોધક્ષતૃષ્ણાયાસ મૈથુનં ॥
વર્જયેદ્વિષમુક્તો હિ દિવા સ્વપ્નં વિશેષતઃ ॥ ૨૯ ॥

વિરુદ્ધ આહાર-પ્રથમનું અન્ન ન પચ્યા પહેલાં ફરી જમવું. ક્રોધ, ભૂખ, તરૈશ, થાક લાગે એવાં કામ, મૈથુન એટલાં વાનાં ઝેર ખાવામાં આવ્યું હોય તેણે વર્જવા યોગ્ય છે, તેમાં પણ ઘણું કરીને દિવસે સુવું એ તો અવશ્ય બંધ કરવાયોગ્ય છે. ૨૯

इति श्री गौड० वैद्यविनोदे कर्णरोग प्रतिश्याय नेत्र-
रोग बालरोग विषरोग निदान चिकित्सा कथनं नाम
दशमोऽष्टासः ॥ १० ॥

ઈતિશ્રી ગોડવંશી અનંતભટ્ટના પુત્ર શંકરભટ્ટ
વિરચિત વૈદ્યવિનોદ ગ્રંથ વિષે કાનના રોગ, નાકના, આંખના
સ્ત્રીના, બાળકના રોગો અને વિષ એઓના નિદાન લક્ષણ
તથા ઉપાયોયુક્ત દશમા ઉદ્ધાસનું પૂર્ણચંદ્ર શર્માકૃત
ગુજરાતી ભાષાંતર સંપૂર્ણ.

ઉદ્ધાસ અગિઆરમો.

ક્રોધ દેશનું પાણી ન લાગે તેવા પ્રયોગ.
ખોજનાદૌ તુ સંયુક્તં શુંઠચા જાજ્યમયોત્થિતમ્ ॥
ચૂર્ણં નિદંતિ રોગાંશ્ચ નાનાદેશજલોદ્ભવાન્ ॥ ૧ ॥
મહોષધતા યવ ક્ષારૌ પીત્વા ચેવોષ્ણવારિણા ॥
નાનાદેશોદ્ભવજલંલગ્નં દોષ નિવારયેત્ ॥ ૨ ॥

ભોજન કરતાં પહેલાં ઝુંઠ, જીરું અને હીમજ એઓનું
ચૂર્ણ કરીને કાકવામાં આવે તો દેશોદેશ કરવાથી પાણી
લાગ્યું હોય તે પાણી વિકારનો નાશ કરે છે. અથવા મહા-
પ્રતા (નસોતર) અને જવખાર એઓનું ચૂર્ણ ઉના પાણી
સાથે પીવામાં આવે તો દેશોદેશનું પાણી લાગ્યું તે વિકાર
મટી જાય છે. ૧-૨

અધિવાયુને રોકવાનો પ્રયોગ.

યો લેદિ શયન સમયે મધુમિશ્રં બીજ પૂરદલ ચૂર્ણ ॥

સપીડા કર વાત પ્રસર નિરોધાત્સુખં સ્વપિતિ ॥૩॥

ખીજેરાનાં પાંદડાંને જીણું વાટીને મધમાં કાલવીને સુતી વખતે રાત્રે જો ચાટવામાં આવે તો લાજને ઉત્પન્ન કરનારો પવન ફેલાતો સુખે કરીને રોકી શકે છે અર્થાત્ આ દવાથી વા હૂટ બંધ થઈ જાય છે અને અન્ય અવ-ક્રિયા થતી નથી. ૩

વાજકરણ પ્રયોગ માટે શંકરભટ્ટનું કથન.

વૃષ્યાદિયોગમારમ્ય યોગ્યાયોગ્ય ગ્રહાવધિઃ ॥

ગ્રંથાતરેભ્યઃ સંગૃહ્ય લિખ્યતે વહુધામયા ॥ ૪ ॥

હવે વૃષ્ય અર્થાત્ બળ-મુષ્ટિ-ભાંસ વૃદ્ધિકારક યોગો મર્યાદાયુક્ત અને યુક્તાયુક્ત ગ્રહણ વિધિ અન્ય ગ્રંથોથી વા ગ્રંથાંતરથી ગ્રહણ કરીને ઘણું કરીને હું લખું છું. ૪

વાજકરણ કોને સેવવા યોગ્ય છે ?

યુવા વાપ્યથવા વૃદ્ધો વિષયાસક્ત માનસઃ ॥

હીનકામો નિષેવેત વાજીકરણ મન્વહમ્ ॥ ૫ ॥

યુવાન હોય કે વૃદ્ધ હોય પણ વિષય લોગવવામાં ચિત્ત આસક્ત હોય તો તે મનુષ્યને અને કામમાં અશક્ત હોય તેને ઉત્તમ પ્રકારે વાજકરણ સેવવું જ યોગ્ય છે. ૫

વાજકરણ એટલે શું ?

યથા વાજી મેદોન્મત્તો ધાવતે વડવાશતં ॥

તથા નારી નરસ્તેન વાજીકરણ મુમત્તમ્ ॥ ૬ ॥

જેમ ઘોડો મહોન્મત્ત થઇને સો ઘોડીઓ સાથે વિષય-
વાંછના માટે દોડે છે તેમ જે પ્રયોગ કરવાથી પુરૂષ સો
સ્ત્રીઓ સાથે વિષયવાંછના પાર પાડવા માટે મદ સહિત
તત્પર થાય છે તે પ્રયોગને વાજકરણ પ્રયોગ કહે છે. ૬

વાજકરણ પ્રયોગ

ધાત્રીફલં ચ સ્વરસૈર્ભાવિતં સપ્તવારતઃ ॥

લિહન્નામલકં ચૂર્ણ ધાત્રી મધુસિતાયુતં ॥ ૭ ॥

માસેનૈકેન વૃદ્ધોપિયુવા સ્યાદુગ્ધપાનતઃ ॥

વિદારીકંદચૂર્ણ વા પૂર્વવદ્ગુણવર્દનં ॥ ૮ ॥

આંબળાંને આમળાના જ રસથી સાત વાર (કિંવા
૨૧ વાર) ભાવના દઈને સુકવી તે આમળાના ચૂર્ણને મધ
અને સાકર સહિત એક મહીના લગી સેવવામાં આવે અને
તે ઉપર કઢેલું દુધ (ગાયનું) પીવામાં આવે તો આ
રસાયન પ્રયોગથી વૃદ્ધ પણ યુવાન સમાન બળવાન-
વીર્યવાન બને છે. આજ પ્રયોગ પ્રમાણે ભોંયકોળાના ચૂર્ણને
ભોંયકોળાના રસની ભાવનાઓ દઈને ઉપર પ્રમાણે ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો ઉપર પ્રમાણેજ ગુણુ આપે છે. ૭-૮

વાજિગંધાં પ્રમાતે યઃ સિતામધુઘૃતપ્લુતામ્ ॥

પલ્લપ્રમાણાં સંગૃહ્ય માસાત્સ્યાત્સ્થવિરો યુવા ॥ ૯ ॥

આસોંદના ચૂર્ણને પ્રાતઃકાળ સાકર, મધ અને ઘી
સાથે કાલવીને ચાર તોલાભાર એક મહીના લગી ખાવામાં
આવે તો વૃદ્ધ પણ વીર નર અને યુવાન બને છે. ૯

વિઙ્ગાસન ધાત્રીણાં ચૂર્ણં લોહરજો મધુ ॥

एतत्सं प्राश्यवृद्धोपि तारुण्यमधिगच्छति ॥ १० ॥

વાવડીંગ, ખીખલો-ખીયો, અને આંખળાં એએના ચૂર્ણને લોહભસ્મ અને મધ સાથે સેવન કરવામાં આવે તો વૃદ્ધ પણ તરૂણ બને છે. ૧૦ અથવા-

वृद्धदारुक् चूर्णं तु यो लिहेन्मधुसर्पिषा ॥

सप्ताहात्क्षीरं यूषाशी किन्नरैः सह गीयते ॥ ११ ॥

વરધારાનું ચૂર્ણ લઈ તેને મધ અને ધીમાં કાલવીને સાત દિવસ લગી ચાટવામાં આવે અને એ ઉપર દુધનો યૂષ પીવામાં આવે તો કિન્નરો સાથે ગાયન કરે તેવો દીર્ઘાયુષી અને સુશ્વરવાળો થાય છે. ૧૧ અથવા-

हस्तिकर्णरजः खादेत्प्रातरुत्थाय सर्पिषा ॥

यथेष्टाहारगो वापि सहस्रायुर्नरोભवेत् ॥ १२ ॥

હાથીના કાનની ધૂળ (કે અડવીની ગાંઠોનું ચૂર્ણ ?) પ્રાતઃકાળે ઉઠીને ધી સાથે ખાવામાં આવે અને મરજી મુજબ તે ઉપર જમવામાં આવે તો હજાર વર્ષની આવરદા-વાળો થાય છે. એટલું જ નહીં પણ બુદ્ધિવાન, બળવાન અને સો સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરે તેવો કામિ થાય છે. ૧૨

मेधावाबलवान्कामी स्त्रीशतानित्रजत्यसौ ॥

अश्वगंधा वृद्धदारु समभागं विचूर्णयेत् ॥ १३ ॥

स्थापयित्वा घटे स्निग्धे वर्षमेकं तु भक्षयेत् ॥

दुग्धेन प्रातरुत्थाय भवेद्दोष विवर्जितः ॥ १४ ॥

चतुर्मासो प्रयोगेन वलीपलितवर्जितः ॥ १५ ॥

આસગંધ અને વરધારો ખન્નેનું સમાન ચૂર્ણ લઈને ઘૂતમાં મેળવીને રીઠા વાસણમાં અથવા ઘીના રીઠા વાસણમાં એક વર્ષ લગી ભરી રાખીને પછી પ્રાતઃકાળે ઉઠીને દુધ સાથે ચાર મહિના લગી આ પ્રયોગનું સેવન કરે તો રોગ રહિત, વળીયાં અને પળીયાં રહિત થાય છે. ૧૩-૧૫

હરડે સેવન વિધિ.

(શાદુલવિક્રીડીત-છંદ)

ગ્રીષ્મે તુલ્યગુડાં સુસૈંધવયુતાં મેઘાવધાવંચરે સાર્દ્ધં શર્ક-
યા શરદ્ધમલયા શુંઠયા તુષારાગમે ॥ પિપ્પલ્યા શિશિરે વસંત
સમયે ક્ષૌદ્રેણ સંયોજિતા રાજન્પ્રાપ્ય હરીતકીમિવગદાનસ્યંતિ
તે શત્રવઃ ॥ ૧૬ ॥

હે રાજન્ ! ગ્રીષ્મઋતુમાં હરડેદલના ચૂર્ણ સમાન ગોળ મેળવીને, વર્ષાઋતુમાં હરડેદલનું ચૂર્ણ સિંધાલુણ મેળવીને, શરદ્ઋતુમાં અરધ ભાગની સાકર સાથે હરડે-દલનું ચૂર્ણ મેળવીને, હેમંતઋતુમાં સુંઠ સહિત હરડેદળના ચૂર્ણને મેળવીને, શિશિરઋતુમાં લીંછીપીપર સહિત હરડે-દળનું ચૂર્ણ મેળવીને અને વસંતઋતુમાં મધ સાથે હરડે-દળનું ચૂર્ણ મેળવીને ખાય તો જેમ તમારા પરાક્રમના પ્રતાપથી શત્રુઓનો પરાજય થાય છે તેમ છએ ઋતુઓમાં નિર-નિરાળા અનુપાન સાથે હરડેનું સેવન કરવાથી રોગોનો પરાજય થાય છે અર્થાત્ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખારે માસ હરડેનું સેવન કરે છે તેને કોઈપ્રકારનો રોગ થતો નથી.

૧૬ અથવા—

શાદુલવિક્રીડીત

અંબ સશ્ચુલ કાનઘૃૈ પ્રાતરુત્થા યઃ પિબેત્ ॥

વાતપિત્ત કફાન્હંતિ જીવેદ્વર્ષશતં સુખી ॥ ૧૭ ॥

જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાળે ઉઠીને (શૌચ ક્રિયા કરીને-
હંત ધાવન કરીને પછી પાછલી ચાર ઘડી રાત રહે ત્યારે)
આઠ અંજળી વાસી પાણી પીએ તેના વાયુ પિત્ત અને
કફ સમાન સ્થિતિમાં રહે છે અર્થાત્ એ ત્રણે દોષો ન્યૂના-
ધિક થતા નથી તેથી નિરોગપણે રહી ૧૦૦ વર્ષ લગી
સુખે જીવે છે. ૧૭ અથવા

નિશાક્ષયે પિબેત્તોયં નાસારં ઘ્રેણ યઃ પુમાન્ ॥

વહ્નીપલ્લિત વૈશ્વર્ય ચક્ષુ રોગાંશ્ચ નાશયેત્ ॥ ૧૮ ॥

જે માણસ રાત્રીના પાછલા પરાઠીયાના ભાગમાં
વાસી પાણી નાકે થઈને પીએ છે તેના શરીર ઉપર કર-
ચલી, ઘોળાં પળીયાં અને શરીરની ઐશ્વર્યતાની ન્યૂનતા
તથા આંખોના રોગ એઓનો નાશ કરે છે. ૧૮

વમન-ઉલટીનો વિધિ.

દોષાઃ કદાચિત્કુપ્યંતિ જિતા લંઘન પાચનૈઃ ॥

યે કુતુ સંશોધનૈઃ શુદ્ધા ન તેષાં પુનરુદ્ભવઃ ॥ ૧૯ ॥

કફે વિદધ્યાદ્વમનં સંયોગે વા કફોલ્વણે ॥

પિત્તે વિરેચનં દેયં વાતે વસ્તિવિધિર્હિતઃ ॥ ૨૦ ॥

વાયુ વગેરે દોષો કોઈ વેળાએ કોપે છે ત્યારે લંઘન
પાચનથી જીતાયલાઓને સંશોધન ઉપચારોથી શુદ્ધ કરે
તેથી ફરીને તેઓ ઉન્પન્ન થતા નથી. કફના કોપમાં ઉલટી
કરાવવી, દ્વિદોષમાં કફ અધિક હોય તો ઉલટી કરાવવી.

પિત્તના કોપમાં રેચ આપવો અને વાયુના કોપમાં બસ્તિ આપવી એજ હિતાવહ છે. દિવસ પેહેલા ભાગમાં ઉલટીની દવા આપવી, અપોરે રેચની દવા આપવી અને અપોર નમ્યા પછી પિચકારી આપવી. ૧૯-૨૦ અથવા-

पूर्वाह्णे वमनं देयं मध्याह्ने तु विरेचनं ॥

મધ્યાહ્ને કિં ચિદા વૃત્તે વસ્તિ દદ્યા દ્વિચક્ષણઃ ॥ ૨૧ ॥

આટરુષ વચા નિવપટોલ ફલનોત્વ ચઃ ॥

કાથં યિત્વા પિબેત્તોયં વાંતિ કૃન્મધુનાન્વિતં ॥ ૨૨ ॥

આ કંઠં પાયતાન્મદ્યં ક્ષીર મિશ્કુરસં રસઃ ॥

તતો વચા કટ્ ફલં ચૂર્ણ મુસ્તેન વારિણા ॥ ૨૩ ॥

પાયયેજ્ઞા તહૃલ્લાસ પ્રસેકચ્છર્દયેત્તતઃ ॥

અંગુલીભ્યામનાયાસં નાલેન મૃદુનાઽથવા ॥ ૨૪ ॥

પિત્તસ્ય દર્શનં યાવત્સ્છેદો વા શ્લેષ્મણો ભવેત્ ॥

પ્રદેયં વમનં તાવદ્વિષજા સિદ્ધિમિચ્છિતા ॥ ૨૫ ॥

તૈમિરંગુલ્મિનં પાંડુ કૃશં સ્થૂલં ન વામયેત્ ॥

વમને મદનં શ્રેષ્ઠં ત્રિવૃત્તચૂર્ણં વિરેચને ॥ ૨૬ ॥

અરડૂસો, વજ, લીંબડો, કડવાં પરવળની છાલ અથવા એ સઘળાંની છાલ લઈ એઓનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ મેળવીને પીવામાં આવે અને તે ઉપર પાણી પીવામાં આવે તો ઉલટી કરે છે. અથવા ગળા સુધી મદિરા, દુધ તથા સેલડીનો રસ, પીવરાવીને પછી વજ, અને કાયફળ એઓનું ચૂર્ણ ઉના પાણી સાથે ફકાવવું. કિંવા પાવું જેથી હુબકા

આવીને ઉલટી થાય છે. અથવા ગળામાં આંગળી નાંખીને કે એરંડાનું કોમળ નાળ નાંખીને વગર મહેનતે અનાયાસે જ્યાં લગી ઉલટીમાં પિત્ત પડતું દેખાય ત્યાં લગી અથવા જ્યાં લગી પરસેવો થાય અને કફ બિલકુલ દેખાય નહીં ત્યાં લગી સિદ્ધિ ધૃષ્ટનાર વૈદ્યે ઉલટી કરાવવી. તિમિર નામના આંખના રોગવાળાને ગુદમના—ગોળાના રોગવાળાને, પાંડુરોગવાળાને, કૃશ તથા સ્થૂળ-જાડા શરીરવાળાને ઉલટીની દવા આપવી નહી. (પણ તેવાઓના ખાવામાં ઝેર આવેલ હોય તો અથવા અજીર્ણથી પીડા પામતા હોય તો ઉલટી કરાવવી.) ઉલટી માટે મીઠળનો ઉપયોગ અને રેચ માટે નસોતરનો ઉપયોગ કરવો ઉત્તમ મનાય છે. (વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ વૃદ્ધત્રયી). ૨૧-૨૬ રેચનો વિધિ.

મૃદુકોષ્ઠઃ પયો દ્રાક્ષા તુંબી તૈલૈર્વિરચયતે ॥

મધ્ય કોષ્ઠસ્ત્રિ વૃત્તિક્તા રાજ વૃક્ષૈર્વિરચયતે ॥ ૨૭ ॥

જેનો કુણો કોઠો હોય તેને દુધ, દ્રાખ અને તુંબીનો ગર્લ તથા દિવેલ એઓથી રેચ આપવો. જેનો સાધારણ કોઠો હોય તેને નસોતર તથા ગરમાળાના ગોળનો રેચ આપવો અને જેનો આકરો કોઠો હોય તેને થોરનાં દુધનો, દાડીનો કે નેપાળા વગેરેનો રેચ આપવો. ૨૭ અથવા

કુરઃ સ્નુહીપયોદ્દેમ ક્ષીરી દંતી ફલાદિભિઃ ॥ ૨૮ ॥

(ઉપજાતી-૭૬)

પથ્યા વિડંગા મલક ત્રિજાતં કટુત્રિકં પિપ્પ્લી મૂલમુસ્તે ।

एतत्समं स्यात्त्रिगुणा च दंती वृवद्भवे दष्ट गुणा सिताषट् २९

સંચૂર્ણ્ય સર્વં ગુટિકાઃ પ્રકુર્યાત્કર્ષ પ્રમાણા મધુના ચ સાકં ॥
 એતા પ્રભાતે મનુજાયદદ્યાજ્જલેન શીતેન વિરેચનાર્થમ્ ૩૦

(અનુષ્ટુપ-છંદ)

તાવદ્વિરચ્યતે જંતુર્યાવદુષ્ણં ન સેવતે ॥

વિષમ જ્વર મંદાઽગ્નિ પાંડુકાસ ભગંદરાન્ ॥ ૩૧ ॥

દુર્નામ કુષ્ઠ ગુલ્માંશ્ચ નાશયેદભયાદ્વયા ॥

ગુટિકા ચેતિ વિરુયાતા રસાયનવરાસ્મૃતા ॥ ૩૨ ॥

હરડે, વાવડીંગ, આમળાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, પીપરીમૂળના ગંઠોડા અને મોથ એટલાં સરખે લાગે લેવાં. અને એક એપડથી ૩ ગણા શુદ્ધ નેપાળા લેવા અને એક દવાથી આઠગાળું નસોતર લેવું અને સાકર છ ગણી લેવી. એ સર્વનું ચથાચોગ્ય ચૂર્ણ કરી મધ સાર્થે ઘુંટીને એક તોલાના વજનથી ગોળીઓ બનાવીને પ્રભાત સમય માણસને ટાઢા પાણી સાથે, રેચ માટે આપવામાં આવે તો તેથી જ્યાં લગી ઉનું પાણી ન પીએ ત્યાં લગી રેચ લાગે છે. વિષમજ્વર, મંદાગ્નિ, પાંડુ-રોગ, ઉધરસ, ભગંદર, ગુદાના મસા, કોઢ, ગોળો એઓ આ અભયાદિ મોદક—ગોળીથી નાશ થાય છે. આ ગોળી ઉત્તમ રસાયન ૩૫ ગુણોથી પ્રસિદ્ધ છે. ૨૮-૩૨

પથ્યા પિપ્પલિકા ચૂર્ણં સૂક્ષ્મમુષ્ણાંબુના પિવેત્ ॥

વિરેકોયં સદા શ્રેષ્ઠઃ સર્વ દોષ નિર્વહ્ણઃ ॥ ૩૩ ॥

હરડે અને લીંડીપીપરનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને ઉના પાણી સાથે પીવામાં આવે તો રેચ લાગે છે. આ રેચ હમેશાં

ઉત્તમ છે કેમકે વાતાદિ સર્વ દોષોને નાશકતા છે માટે
નિરંતર સેવવો. ૩૩ અથવા—

હરીતકી ત્રિવૃત્કર્ષદ્વયં શીતેન વારિણા ॥

પિષ્ટ્વા ઘૃતેન સંભર્જ્ય કર્ષેકાં ચ સિતાં ક્ષિપેત્ ॥ ૩૪ ॥

પીત્વા વિરચ્યતે શીતજલૈઃ સંસિચ્ય ચક્ષુષી ॥

સુગંધિ કિં ચિદાગ્રાય તાંબૂલં શીતયેન્નરઃ ॥ ૩૫ ॥

સમ્યક્ વિરિચ્યતે જંતુઃ કોષ્ઠાં નીરં પિવેદનુ ॥

વૃદ્ધદારુક ચૂર્ણસ્ય કર્ષ શુંઠચાર્દ્ધ કર્ષકં ॥ ૩૬ ॥

ગુડેન ગુટિકાં કૃત્વા વિરેકાર્થં પ્રયોજયેત્ ॥

મેષશૃંગ્યાશ્ચ કર્ષેકં કિંચિત્સંધવસંયુતં ॥ ૩૭ ॥

ઉષ્ણાંબુના પિવેદ્રાત્રૌ પ્રાતઃ સુખ વિરેચનમ્ ॥

રમં વિષંગંધતાલં ટંકણં દંતિત્રીજકં ॥ ૩૮ ॥

ત્રિકટુ ત્રિફલા વહ્નિઃ સમાંશં ભૃંગજદ્રવૈઃ ॥

કુર્વેતિ મરિચાકારાં ગુટિકાં માનુ રેચનીં ॥ ૩૯ ॥

જ્વર ગુલ્મોદર પ્લીહ શ્વાસ કાસ વિનાશિની ॥ ૪૦ ॥

હરડે તથા નસોતર એએને બે તોલાભાર લઘચૂર્ણ કરી ટાઢા પાણી સાથે પીસીને ઘીમાં તળીને એક તોલા ભાર તેમાં સાકર મેળવીને પીવું જેથી રચ લાગે છે. જેણે રચની દવા ખાધી હોય તેણે ટાઢા પાણી વડે આંખએને છંટકોરવી, સુગંધી-પુષ્પ અત્તર વગેરે થોડુંક સુંઘવું અને તંબોળ પાનખીડું ખાવું જેથી રચ સારી રીતે લાગે છે અને જીવ ઘોળાતો નથી. સર્વ પ્રકારના ગુલાબમાં (ઘણે ભાગે) ઉનું પાણી જ પીવું એવી મર્યાદા છે. અથવા—

વરધારો એક તોલો અને સુંઠ ૦૧૧ તોલો લેઈ એઓનું ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ગોળી કરીને રેચ લેવા માટે ઉપયોગમાં લેવી. અથવા—મરડાશીંગીના ચૂર્ણને ૧ તોલાભાર લઈને તેમાં સ્કેન્જ સિંધાલુણુ લેળવીને ઉના પાણીથી રાત્રે પીવામાં આવે તો સુખસમાધીથી પ્રભાતે રેચ લાગે છે. અથવા—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ વછનાગ, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ હરતાલ શુદ્ધ પુલાવેલો ટંકણુખાર, અને શુદ્ધ નેપાલાની મીઝે, ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણા અને ચિત્રામૂળ એઓ સઘળાં સમાન ભાગે લઈને ખાંડીને જળભાંગરાના રસમાં સારી પેટે ઘુંટીને મરીના જેવડી ગોળીઓ કરવી. આ ભાનુ રેચની ગુટિકા તાવ, ગોળો, ખરલ, દમ અને ઉધરસ એઓનો નાશ કરનારી છે. (આ ગોળીનો પાઠ ઘોડા ચોળી નામની પ્રક્ષાત ગુટીકાને મળતો જ છે. માત્ર ચિત્રામૂળ વિશેષ હોવાથી નામમાં ફેર પડેલો જણાય છે.) ૩૪-૪૦ અથવા—

अष्टौ निस्तुषि दंति बीज सकलानशुंठ्यास्त्रयोगंधका ।

द्वौ भागौ मरिचाच्च टंकणरसादेकभागं पुनः ॥

गुंजामात्रमिदं विरेचनकरं देयं च शीतांबुना

गुल्माष्टील महोदरा पहरणं वातापहं दीपनम् ॥ ૪૧ ॥

શુદ્ધ કરેલા ક્ષેતરાં વગરનાં નેપાળાનાં ખીજ ૮ ભાગ, સુંઠ ૩ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, મરી, ટંકણુ અને શુદ્ધ પારો એ એક એક ભાગ લઈ સર્વને ઘુંટીને તેમાંથી રતિ પ્રમાણુ ટાઢા પાણી સાથે રેચ માટે આ દવા આપવામાં આવે તો ગોળો તથા અષ્ટિલા સહિત ઉદર રોગોને હરે છે. વાયુનો નાશ કરે છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે. ૪૧ અથવા—

પ્રભાત સેવાં શિતાંબુ સ્નેહાભ્યં ગમજીર્ણતામ્ ॥

વ્યાયામં મૈથુનં નિદ્રાં ન સેવેત વિરેચિતઃ ॥ ૪૨ ॥

જેણે રેચ લીધો હોય તેણે પવન, ટાઢું પાણી, ઘી તેલ વગેરેનું માલેસ, અજીર્ણ થનારી વસ્તુ, કસરત, મૈથુન અને દિવસે સુવું એટલાંનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. ૪૨

જઘન્ય મધ્ય પ્રવરે તુ વેગાશ્ચત્વાર ઇષ્ટાવમને ષટ્ઘૌ ॥

દશૈવ તે દ્વિત્રિગુણા વિરેકે પ્રસ્થસ્તથા સ્યા દ્વિચતુર્ગુણાશ્ચ ૪૩

દશ વાર રેચ લાગીને છેવટ કફ પડે તે રેચની કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય. વીશ વાર રેચ લાગીને છેવટ કફ પડે તે મધ્યમ માત્રા કહેવાય છે અને ત્રીશ વખત રેચ લાગી છેવટ કફ પડે તે ઉત્તમ માત્રા કહેવાય છે (પણ હાલ એ મર્યાદાને માન ન આપવું કેમકે શરીરના તેવા ખાંધા નથી માટે દેશકાળ બળ જોઈને રેચની સંખ્યા માનવી.) ઉલટીમાં છેવટે પીત્ત પડે એવી વેગ ૪ આવે તે કનિષ્ઠ, છ વેગ આવે તે મધ્યમ અને ૮ વેગ આવે તેને ઉત્તમ માનેલ છે. રેચ, ઉલટી અને લોહી કાઢાડવામાં પ્રસ્થ આવે ત્યાં ૬૪ તોલાના બદલે ૨૬ તોલાનો માનવો એવી મર્યાદા છે. ૪૩

ઔપધ સંજ્ઞા.

કૃત્વા પાકં મલાનાંયદ્ધિત્વા વંધ વધો નયેત્ ॥

તત્ચ્વાનુલોમનં જ્ઞેયં યથા પ્રોક્તા હરીતકી ॥ ૪૪ ॥

શ્લિષ્ટં કોષ્ટે મલ મધો નયતિ સ્તં સનં તુ તત્ ॥

વદ્ધાવદ્ધં મલાન્નિભત્વા પાયયેદ્ભેદનં ચ તત્ ॥ ૪૫ ॥

પકાપક્કમલં ચાધો દ્રવતા તદ્વિરેચનં ॥
 સ્થાના દર્ધ્વમધોવાહ્યં નયેદ્વા મલસંચયં ॥ ૪૬ ॥
 શોધનં તદ્દિ વિજ્ઞેયં દેવદાલીફલં યથા ॥
 મલાનુન્મૂલયે ચ્છિલ્લઘ્નાન્વલાત્તચ્છદનં સ્મૃતં ॥ ૪૭ ॥
 વિશોપ્યો લેઘ્વયેદ્વાતૂન્મલાન્વાતદ્વિ લેઘ્વનં ॥
 ગ્રાહિસ્મૃતં દીપનં યત્પાચનં દ્રવ્ય શોષકં ॥ ૪૮ ॥
 યજ્જરા વ્યાધિ વિધ્વંસિ મેષજં તદ્ર સાયનં ॥
 દેહસ્ય સૂક્ષ્મચ્છિદ્રેષુ વિશેષ્યત્સૂક્ષ્મ મુચ્યતે ॥ ૪૯ ॥
 પાકં યાત્યશ્વિલં દેહં વ્યાપ્ય યત્તદ્વયવાયિ ચ ॥
 સંધિવંધાંસ્તુ શિથિલાન્યત્કરોતિ વિકસિતત્ ॥ ૫૦ ॥
 બુદ્ધિલુંપતિ યદ્રવ્યં મદકારિ તદુચ્યતે ॥
 નિરસ્યતિ વહિર્દોષાન્સ્વવીર્યેણ પ્રમાથિતત્ ॥ ૫૧ ॥
 પૈચ્છિલ્યાદ્ગૌરવા દ્રવ્યં રુદ્ધ્વા રસ વદ્ધાઃ સિરાઃ ॥
 ધત્તે યદ્ગૌરવં દેહે તદ્ ભિષ્પંદિ કથ્યતે ॥ ૫૨ ॥
 સ્ત્રીષુ હર્ષો ભવેદ્યસ્મા દ્રવ્યાદ્વાજિકરં ચ તત્ ॥
 સૂક્ષ્મ છિદ્રં વિશેદ્રવ્યં શુક્રલં શુક્રવર્ધનં ॥ ૫૩ ॥

જે ઔષધી મળોને પચાવીને વાયુના બંધને ભેદીને
 નીચે નાખે છે તે ઔષધીને અનુલોમ બાણવી. જેમ હરડે
 કોઠામાં ચોટી ગએલા પદાર્થને મળ સાથે મેળવી દે તેને
 ભેદન ગુણવાળી બાણવી (જેમ કડુ) જે ઔષધી પાકા
 અગર કાચા મળ વગેરેને દ્રવરૂપ કરી નાખે એઓને મળ-
 દ્વાર માટે બાહ્યાર પાડે તે રેચન કહેવાય છે. (જેમ

નસોતર.) જે ઔષધી પોતાના સ્થાનથી ઉપરના ભાગમાંથી કે નીચેના ભાગમાંથી મળના સંચયને સુખ કે ગુદાદ્વારા બાહાર પાડે છે તે સંશોધન ગુણવાળી કહેવાય છે, જેમ કુકડવેલાનું ક્ષણ. જે ઔષધી શરીરમાં કોઠામાં ચોટી ગયેલા મળાદિ દોષોને બળાત્કારથી ઉખેડી નાખે તે છેદન ગુણવાળી કહેવાય છે, (જેમ જવખાર.) જે ઔષધી શરીરના ધાતુઓને તથા મળોને શોષણ કરી પાતળાં કરે તે લેખન કહેવાય છે. (જેમ અતિવિષ.) જે ઔષધી કાયાને પકવે, જઠરાને તેજ કરે અને ગરમપણાને લીધે દ્રવને સુકવે તે ગ્રાહી કહેવાય છે. (જેમ સુંઠ-જીરું) જે ઔષધી જરાનો અને રોગનો નાશ કરે તે રસાયન કહેવાય છે. (જેમ હરડે). જે ઔષધી દેહના બીણા છીદ્રોમાં પ્રવેશ કરી જાય તે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. જે ઔષધી પ્રથમ આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને પછી પાક અવસ્થાને પામે તે વ્યવાયી કહેવાય છે. (જેમ ભાંગ). જે ઔષધી (આખા શરીરમાં રહેલા વીર્યો પૈકી ઓળને શોષીને) શરીરના સાંધાઓના બંધોને ઢીલા કરી નાખે છે તે વિકાશી કહેવાય છે. (જેમ સોપારી). જે ઔષધી (વિશેષ તમોગુણ દાતા અને) ખુદ્ધિનો નાશ કરનાર હોય તે માદક કહેવાય છે. (જેમ દારૂ). જે ઔષધી પોતાના પરાક્રમથી પ્રવેશ કરીને દોષોના સંગ્રહને તોડી નાખે છે તે પ્રમાથિ કહેવાય છે. (જેમ વજ), જે ઔષધી રસને વહેવા વાળી, નસોને ચીકાસપણાથી અને ગૌરવતાથી રોકીને શરીરને ગૌરવતાવંત કરે છે તે અભિપ્યંદી કહેવાય છે. (જેમ-

દહીં.) જે ઔષધના સેવનથી સ્ત્રીઓ સાથે સંલોગ કરવામાં હર્ષ થાય તે વાજીકરણ કહેવાય છે. (જેમ આસગંધ) અને જે ઔષધી શરીરના ઝીણા છિદ્રોને વિષે સૂક્ષ્મતાથી પ્રવેશ કરી વીર્યને વધારે તે શુકલ કહેવાય છે. (જેમ કૌચાં-દુધ.) ૪૪-૫૩

સ્વરસ, ક્વાથ, કલ્ક, હિમ અને ફાંટ વગેરેનાં ભેદ અને લક્ષણો સહ ગુણો.

સ્વરસઃ ક્વાથ કલ્કૌ ચ તથા ચ દિમ્ ફાંટકૌ ॥

કષાયાઃ પંચ વિજ્ઞેયા લઘવઃ સ્યુર્યથોત્તરં ॥ ૫૪ ॥

આર્દ્ર દ્રવ્ય સમુત્પન્નો રસો યઃ સ્વરસો મતઃ ॥

આદાય શુષ્ક દ્રવ્યં વા સ્વરસાનામ સંભવે ॥ ૫૫ ॥

જલેષ્ટ ગુથિ તે સાધ્યં પાદ શેષં તુ ગૃહ્યતે ॥

સ્વરસસ્ય ગુરુત્વાચપલમર્દ્દં પ્રયોજયેત્ ॥ ૫૬ ॥

નિઃશોષિતં ચાગ્નિસિદ્ધં પલમાત્રં પ્રયોજયેત્ ॥

મધુ શ્વેતા ગુડ ક્ષાર જીરક લવણં તથા ॥ ૫૭ ॥

સ્વરસ, ક્વાથ, કલ્ક, હિમ અને ફાંટ એ પાંચ એક પછી એક-ક્રમવાર હલકા છે એટલે સ્વરસથી ક્વાથ હલકો છે. લીલા પદાર્થમાંથી પાણીનો મેલાપ થયા વિના જે રસ પ્રકટ થએલો હોય તેને સ્વરસ માનેલ છે, જ્યારે લીલો પદાર્થ ન મળે ત્યારે તે પદાર્થ સુકો લઈ તેનો આઠ ગણા દ્રવથી ચોથો ભાગ અવશેષ રહે તેવો ક્વાથ કરી જે ગ્રહણ કરવો. સ્વરસ ભારે છે માટે એ તોલા જ પીવાના ઉપયોગમાં લેવો અને સુકાયલા પદાર્થનો ક્વાથ અગ્નિવટે

સિદ્ધ કરેલો હોય તે ચાર તોલા લેવો; કેમકે તે સ્વરસ કરતાં હલકો છે. સ્વરસમાં જો મધ, ખાંડ-સાકર, ગોળ, ક્ષાર, જીરું, લૂણ, ઘી, તૈલ અને ચૂર્ણ નાખવાના હોય તો ૧ ટાંક (૪૮ અણોડીલાર) નાખવાં. ૫૪-૫૭

घृतं तैलं च चूर्णादीन् कोल मात्रं रसे क्षिपेत् ॥

द्रव्य मात्रै शिला पिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् ॥ ૫૮ ॥

कल्कः स एव विज्ञेय स्तन्मानं कर्पसंमितं ॥

कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुण मात्रया ॥ ૫૯ ॥

લીલા ઔષધને છાંપરથી વાટીને અને સુકું હોય તો તેમાં પાણી નાખીને વાટીને ચટણી જેવી લુગદી કરવામાં આવે તે કલ્ક કહેવાય છે. કલ્કની માત્રા એક તોલાભારની છે. જો કલ્કમાં મધ, ઘી અને તૈલ વગેરે નાખવાં હોય તો ખમણું નાખવાં, સાકર તથા ગોળ નાખવાં હોય તો સરખા ભાગે નાખવાં, દ્રવ નાખવો હોય તો ચોગણો નાખવો અને પાણી સોગણું નાખવું. ૫૮-૫૯

सिता गुडं समं दद्याद्रवोदेयं चतुर्गुणः ॥

पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णं द्रव्यं पलं क्षिपेत् ॥ ૬૦ ॥

मृत्पात्रे काथयेद्ग्राह्यं मष्ट मांशावशेषितं ॥

तज्जलं पाययेद्धીमान्क्वाथो मृद्वग्निसાધિતઃ ॥ ૬૧ ॥

सृतः काथः कषायश्च निर्यूहः स निगद्यते ॥

वृद्धवैद्योपदेशेन पिवेत्काથः पलंद्वयम् ॥ ૬૨ ॥

जीरकं गुग्गुलं क्षारं लवणं च शिलाजतु ॥

हिंशુ त्रिकटुकं चैव काथे शाणोन्मितं क्षिपेत् ॥ ૬૩ ॥

ક્ષીરં ઘૃતં ગુદં તૈલં મૂત્રં ચાન્ય દ્રવં તથા ॥

કલકં ચૂર્ણાદિકં કાથો નિશ્પિપેત્કર્ષ સમ્મિતં ॥ ૬૪ ॥

સારી પેઠે ખાંડેલા ચાર તોલા ભાર ઔષડમાં ૧૬ ગાણું પાણી નાખી માટીના વાસણમાં મંદાશ્નિવડે ઉકાળવું અને આઠમે ભાગે બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગ્રહણ કરવું. તે પાણી થોડું ઉનું હોય તે વખતે પાવું. એને ક્વાથ, શૃત; કષાય અને નિર્મૂહ કહે છે. વૃદ્ધ વૈદ્યોનો ઉપદેશ છે કે ક્વાથ ૮ તોલા પીવો. ક્વાથથી અંદર જીરું, ગુગળ, ક્ષાર, લૂણ, શિલાજીત, હિંગ અને ત્રિકટુ વગેરે નાખવાં હોય તો એક ટાંકભાર નાખવાં અને દુધ, ઘી, ગોળ, તૈલ, મૂત્ર, તથા અન્ય દ્રવો અને કડક ચૂર્ણાદિ ક્વાથમાં નાખવાં હોય તો એક તોલાભાર નાખવાં. ૬૦-૬૪

ક્ષુણ્ણે દ્રવ્ય પલં સમ્યક્ પટ્વિભર્તીર પરિ પ્લુતં ॥

નિઃશોષિતં હિમં તત્સ્યાત્તન્માનં ચ પલદ્રવ્ય ॥ ૬૫ ॥

ચાર તોલાભાર ઔષધને સારી પેઠે કુટીને કે વાટીને ચોવીશ તોલાભાર પાણીમાં પલાળી આખી રાત એમને એમ રહેવા દેઈ સવારે લઈ લેવું તેને હિમ (અથવા શિત-કષાય) કહે છે. એ હિમની પીવામાં આઠ તોલાભારની માત્રા લેવા કહેલ છે. ૬૫

ક્ષુણ્ણે દ્રવ્ય પલે સમ્યક્ જલ મુષ્ણં વિનિશ્પિપેત્ ॥

મૃત્પાત્રે કુડવોન્માનં તતસ્તુસ્ત્રાવયેત્પટાત્ ॥ ૬૬ ॥

તસ્યાચ્ચૂર્ણદ્રવઃ ફાંટસ્તન્માનં દ્વિપલોન્મિતં ॥

સિતા મધુ ગુડાદીસ્તુ કાથવત્તત્ર નિઃશ્પિપેત્ ॥ ૬૭ ॥

સારી પેઠે ચૂર્ણ કરેલા ચાર તોલાભાર ઓપડને માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં સોળ તોલાભાર ઉનું પાણી નાખીને પછી તેને કપડાથી ગાળી લેવામાં આવે તેને ચૂર્ણનો રસફાંટ કહે છે. ફાંટની માત્રા ૮ તોલાભાર છે. તેમાં સાકર, મધ કે ગોળ નાખવાં હોય તો ક્વાથ કહેલા તોલ પ્રમાણે જ નાખવાં. ૬૬-૬૭

પુટપાકસ્ય કલ્કસ્ય સ્વરસો દ્વિપલઃસ્મૃતઃ ॥

સમ્યક્ પિષ્ટસ્ય કલ્કસ્ય ચતુઃ પલ મિતસ્ય ચ ॥ ૬૮ ॥

વિધાય ગોલં સંવેષ્ટય વટજંબવાદિપત્રકૈઃ ॥

મૃદા લેપં ભિષ કુર્યાત્પશ્ચાચ્ચાંગુષ્ઠ માત્રકમ્ ॥ ૬૯ ॥

આતપેશુષ્કમાદાય દહેત્તં ગોમયાગ્નિના ॥

અંગાર વર્ણિકં દૃષ્ટ્વા તતો વન્હેઃ સમુદ્ધરેત્ ॥ ૭૦ ॥

વસ્રનિષ્પીડિતસ્તસ્માદ્રસો ગ્રાહ્યો મનીષિભિઃ ॥

કલ્ક ચૂર્ણ દ્રવાદ્યાસ્તુ દેયાઃ સ્વરસવદ્બુધે ॥ ૭૧ ॥

પુટપાકસ્ય પાકોયં બહિરારક્ત વર્ણતા ॥ ૭૨ ॥

ચટણી જેવા કલ્કને પુટપાકથી પકવીને નીચેવી કાહાડેલા સ્વરસની માત્રા ૮ તોલાભારની છે. અર્થાત્ સારી પેઠે છીપર ઉપર વાટેલી ચટણી રૂપ ઓપડોની લુગદી સોળ તોલાભાર લઈ તેને ગોળો કરી તે ઉપર વડનાં કે જાળુડા વગેરેનાં પાંદડાં વીંટીને પછી તે ઉપર માટીનો આંગળી જેટલો જાડો લેપ કરવો. પછી તડકે સુકવીને તે ગોળાને ગાયના છાણાના કે અડાયા છાણાના અગ્નિમાં પકવવો. જ્યારે અગ્નિના વર્ણ સરખો લાલ થઈ જાય ત્યારે

બાહાર કાઢાડીને ટાઢો કરી પછી માટી વગેરે કાઢાડી નાખીને અંદરના ગોળાને કપડામાં ઘાલીને નીચેવી લેવાથી જે રસ નીકળે તે પુટપાક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે વૈદ્ય-વરોએ એ સ્વર સંગ્રહ કરવો. કલ્ક, ચૂર્ણ કે દ્રવ આદિ પદાર્થો નાખવા હોય તો પ્રથમ કહેલા સ્વરસની પેઠે જ વિદ્વાન વૈદ્યોએ નાખવા. આ પુટપાકમાં પુટનો અને કલ્કનો પાક બાહારથી રાતા વર્ણનો થાય તેને જ પુટપાક કહે છે. ૬૮—૭૨

યવાગૂ, પેયા અને મંડનો વિધિ.

યવાગૂઃ ષડ્ગુણ જલે સિદ્ધા સ્યાત્કૃશરાધના ॥
 તંદુલૈર્મુદ્રમાપૈશ્ચ તિલૈર્વા સાધિતા હિતા ॥ ૭૩ ॥
 ત્રિલેપી ધન સિક્થા સ્યાત્સિદ્ધા નીરે ચતુર્ગુણે ॥
 ચતુર્દશગુણે નીરે સિદ્ધા પેયા દ્રવાધિકા ॥ ૭૪ ॥
 ગૃષઃકિંચિદ્ધનોજ્જેયો દ્રવો મંડસ્ત્વસિક્થકઃ ॥
 ધાન્ય ત્રિકદુ સિંધુત્થયુક્તો મુદ્રને સંયુતઃ ॥ ૭૫ ॥

ધાન્યને છ ગણા પાણીમાં પકાવતા ઘાટી કણીઓ રહે અને થોડું થોડું પાણી પચપચ્યા કરતું દેખાય તેને યવાગૂ-ખીચડી કહે છે. તે ખીચડી ચોખા મગની અથવા ચોખા ને અડદની દાળની ઈંવા ચોખા ને તલની બનાવવી. તે જ્વર રોગીને માટે હિતકારી છે. ચોખાને ચોગણા પાણીમાં સારી પેઠે પકવતાં દાણા પોચા અને ઘાટા રહે તથા પાણી પચપચતું ન જણાય ત્યારે વિલેપી થાય છે. ચૌદગણા પાણીમાં (રાતા ચોખા વગેરે ધાન્યો પકાવીને

અધિક દ્રવવાળી (અને થોડી કણીઓવાળી જે રાખડી કરવામાં આવે તે) પેચા કહેવાય છે. અને જે યૂષથી કાંઈક જાડો-ઘાટો દ્રવ હોય અર્થાત્ ચૌદગણા પાણીમાં સારી રીતે પકાવેલા ચોખાનો કણિયોથી રહિત જે રસ થાય તે મંડ કહેવાય છે. ત્રિકટુ અને સિંધાત્રુણ સહિત મંડનો ઉપયોગ કરવો. અથવા મગ ચોખા વગેરે ધાન્યનો ઉપયોગ કરવો. ૭૩-૭૫

ચૂર્ણનો વિધિ.

શુષ્કં દ્રવ્યં સુપિષ્ટં ય ચૂર્ણં સ્યાદ્વસ્ત્રગાલિતં ॥

ચૂર્ણે ગુડઃ સમોદેયઃ શર્કરા દ્વિગુણા ભવેત્ ॥ ૭૬ ॥

સારી પેકે સુકાએલા પદાર્થને ખૂબ ખાંડીને લુગડાથી ગાળી લેવામાં આવે તે ચૂર્ણ કહેવાય છે. એ ચૂર્ણમાં ગોળ મેળવવા લખ્યું હોય તો સરખે ભાગે લેવો અને સાકર મેળવવા લખ્યું હોય તો બમણી લેવી. ચૂર્ણને દ્રવોમાં ઘોળીને પીવું હોય તો દ્રવો ચૂર્ણથી ચોગણા લેવા. ૭૬

અનુપાનનો ગુણ.

પિવેચ્છતુર્ગુણૈ રેવચૂર્ણ માલોદિતં દ્રવૈઃ ॥

યથા તૈલં જલે પ્રાપ્તં ક્ષણેનૈવ પ્રસર્પતિ ॥ ૭૭ ॥

જેમ પાણીમાં તૈલનું ટીપું નાખવાથી તે થોડું તૈલ છતાં બોહાળા પાણી ઉપર એકદમ ફેલી જાય છે તેમ અનુપાનના બળથી થોડું ઔષધ છતાં આખા અંગમાં

ફેલી જાય છે, માટે પ્રત્યેક ઔષડ અનુપાન સહિતજ સેવન કરવું. ૭૭

અવલેહ વિધિ.

અનુપાન બલા દંગે તથા સર્પતિ મેષજં ॥

કાથાદેર્યત્પુનઃ પાકાદ્ નત્વં સા રસક્રિયા ॥ ૭૮ ॥

સોવલેહશ્ચ લેહશ્ચ તન્માત્રાસ્યાત્પલોન્મિતા ॥

સિતા ચતુર્ગુણા કાર્યા ચૂર્ણાંચ દ્વિગુણોગુઢઃ ॥ ૭૯ ॥

દ્રવં ચતુર્ગુણં દદ્યાદિતિ સર્વત્ર નિશ્ચયઃ ॥

લેહસ્ય તંતુમત્રાશુમજ્જનં સરણં ન ચ ॥ ૮૦ ॥

કવાથાદિનો રસ વિધિ સહિત ફરી આંગળી ઉપર ચઢી શકે તેવો જાડો થતાં લગી પકાવવામાં આવે તેને રસક્રિયા અવલેહ-લેહ, કહે છે. અવલેહની માત્રા ચાર તોલાભારની છે. એ અવલેહમાં સાકર નાખવી હોય તો ચોગણી નાખવી અને ચૂર્ણ તથા ગોળ ખમણો નાખવો. તેમજ દ્રવ ચોગણો નાખવો એવો સર્વત્ર નિશ્ચય છે. અવલેહમાં જ્યારે ચાસણી જેવા તાર નીકળવા માંડે અને પાણીમાં નાખવાથી ડુબી જાય તથા વિખરે નહીં ત્યારે પકવ થએલો જાણવો. ૭૭-૮૦

સ્નેહ પાકનો પ્રકાર.

ઘૃતસ્ય ફેનોપશમસ્તૈલસ્ય ચ તદુદ્ભવઃ ॥

નાગૌક્ષિપ્તંસશબ્દંસ્યાત્કલ્કોવર્તિત્વમાપ્નુયાત્ ॥ ૮૧ ॥

एवं सम्यग्भिष ग्विद्यात्यात्पाकं तु घृततैलयोः ॥

સ્નેહપાકસ્ત્રિધા પ્રોક્તો મૃદુ મધ્ય સ્વસ્થા ॥ ૮૨ ॥

નસ્યાર્થ સ્યાન્મૃદુઃ પાકો મધ્યમસ્સર્વ કર્મસુ ॥

અભ્યંગાર્થ સ્વરઃ પ્રોક્તો યુજ્યા દેયં યથોચિતં ॥ ૮૩ ॥

ઘૃત તૈલ ગુડા દીપ્તુ સાધયેનૈવ વાસરે ॥

દગ્ધઃ પાકો દાહ કૃત્સ્યાદામપાકેષિ માંચકૃત્ ॥ ૮૪ ॥

કલ્કાચ્ચતુર્ગુણઃ સ્નેહઃ સ્નેહાત્કાથશ્ચતુર્ગુણઃ ॥

દુગ્ધે દધિ રસ તક્રે કલ્કો દેયોષ્ટમાંશકઃ ॥ ૮૫ ॥

કલ્ક હીનશ્ચયઃ સ્નેહઃ સ સાધયઃ કેવલે દ્રવે ॥ ૮૬ ॥

ધીમાં શીણુ સમી જાય ત્યારે અને તેલમાં શીણુ આવે ત્યારે તથા અગ્નિમાં નાખતાં શબ્દ ન કરે ત્યારે તેમજ પાક કરતાં કઢક આંગળીથી ચોળતાં દીવટ જેવો થઈ જાય ત્યારે સ્નેહનો ખરોખર પાક થયો જાણવો. આ પ્રમાણે વૈદ્ય ભલા પ્રકારે ધી તૈલનો પાક જાણવો. સ્નેહ પાકના ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે એટલે મૃદુ, મધ્ય અને ખર એમ ત્રણ ભેદ છે. નાકમાં ટીપા પાડવાના કામમાં મૃદુ પાક ઉપયોગી છે, સર્વ કાર્યમાં મધ્યમ પાક ઉપયોગી છે અને શરીર ઉપર ચોળવાના કામમાં ખરપાક ઉપયોગી છે માટે તેની યોગ્ય પ્રકારે ચોળના ચોળવી. ગોળ, ધી, તૈલ, વગેરેને એક દિવસમાં પકાવવાં યોગ્ય છે નહીં તો તેઓનો પાક દગ્ધ થઈ જાય છે તેથી તે પાક ખળતરા કરનાર થાય છે અને જે કાચો રહી જાય તો અગ્નિની મંદતા કરે છે. કઢકથી સ્નેહ ચારગણું અને સ્નેહથી કવાથ ચોગણું લેવો તથા દુધ-દહી-રસ-છાશ એઓમાં અષ્ટમાંશ કઢક નાખવો. જે કઢકથી રહિત સ્નેહ હોય તો તે કેવળ દ્રવ પદાર્થથી જ કરવું, એવી સંપ્રદાય છે. ૮૩-૮૬

અસ્તિકર્મનો પ્રકાર.

દ્વિધા વસ્તિઃ પરિજ્ઞેયો નિરુહશ્ચાનુવાસનઃ ॥

તૈલક્ષીર કષાયૈર્યોનિરુહઃ સો દિ કથ્યતે ॥ ૮૭ ॥

સ્નેહૈર્યો દીયતે યસ્માદનુવાસન સંજ્ઞકઃ ॥

વસ્તિભિર્દીયતે યસ્માત્તસ્મા દ્વસ્તિ રિતિ સ્મૃતઃ ॥ ૮૮ ॥

પૂર્વે વસ્તિ નિરુહાશ્ચ સ્તતઃ સ્યાદુત્તરાભિધઃ ॥

અનુવાસન મેદૈશ્ચ માત્રા વસ્તિ રુદીરિતઃ ॥ ૮૯ ॥

માત્રા પલદ્વયં તસ્ય તસ્માદર્ધાપિ વા ભવેત્ ॥

આ સ્થાપ્યા નાનુવાસ્યાઃ સ્યુર જીર્ણોન્માદત્વદ્યુતાઃ ॥ ૯૦ ॥

મુખ્ય એ પ્રકારની અસ્તિ કહેલ છે. નિરૂહ અસ્તિ અને અનુવાસન અસ્તિ. તેમાં જે અસ્તિ-પિચ્ચકારીમાં તૈલ, દુધ અને ક્વાથ લેગાં કરીને ગુદામાં પિચ્ચકારી દેવામાં આવે તે નિરૂહ અસ્તિ કહેવાય છે. અને ઘી કે તેલ વગેરેની પીચ્ચકારી દેવામાં આવે તે અનુવાસન અસ્તિ કહેવાય છે. મૃગ આદિના મૂત્રાશય અસ્તિની કોથળી રૂપ સાધનથી પિચ્ચકારી મારવામાં આવે છે. માટે પિચ્ચકારીનું નામ અસ્તિ કહેવાય છે. પેહેલાં નિરૂહ અસ્તિ દેવી પછી ઉત્તર અસ્તિ આપવી. માત્રા અસ્તિ એ અનુવાસન અસ્તિનો જ એક લેદ છે. માત્રા અસ્તિમાં ઘી વગેરેની માત્રા આઠ તોલા-ભારની કરવી અથવા ચાર તોલાભારની કરવી. અજીર્ણ-વાળાને, ઉન્માદરોગવાળાને અને તરશથી પીડાએલાને અસ્તિ આપવી નહી. ૮૭-૯૦.

ફળવર્તિનો પ્રકાર.

ઘૃતાભ્યક્તે ગુદેક્ષેપ્યાઃ શ્લક્ષ્ણઃ સાંગુષ્ઠસન્નિભાઃ ॥

મલ પ્રવર્તિર્વિફલં ફલવર્તિશ્ચ સા મૃતા ॥ ૯૧ ॥

ઝાડો લાવવાના માટે ગુદામાં ઘી ચોપડીને રોગીને અંગુઠા જેવડી બાડી અને ચીકણી દીવટ ખોસવામાં આવે તેને વૈદ્યો ફળવર્તિ કહે છે. ૯૧

નસ્ય-નાસનો વિધિ.

નાસાયા મૌષધં દત્તં નસ્યં તત્કથ્યતે બુધૈઃ ॥

દ્વિવિધં પ્રોચ્યતે નસ્યં સ્નેહનં રેચનં તથા ॥ ૯૨ ॥

સ્નેહનં બ્રૂહણં જ્ઞેયં રેચનં કર્પણં મતં ॥

કફ પિત્તા નિલોદ્રેકે પૂર્વ મધ્યા પરાહ્ણિકે ॥ ૯૩ ॥

વિદ્ધસ્ય ગૃહ્ય તેનસ્યં રાત્રા વાપ્યુત્કટે ગદે ॥

રેચનં તીક્ષ્ણ મૈષઙ્યં સિદ્ધૈઃ સ્નેહૈસ્તથા રસૈઃ ॥ ૯૪ ॥

નાસિકા રંધ્રયો રષ્ટૌ ષટ્ ચત્વારિદ્વિવિંદવઃ ॥

પ્રત્યકં રેચને યોજ્યા મુખ્ય મધ્યાંતુ માત્રયા ॥ ૯૫ ॥

અવ પીડયઃ પ્રથમનં દ્વૌ મેદૌ ચ પરૌ સ્મૃતૌ ॥

નિષ્પીડિત તીક્ષ્ણ દ્રશ્યા દ્રસો યઃ સોવપીડકઃ ॥ ૯૬ ॥

તીક્ષ્ણં ચૂર્ણં ધમેદ્રત્ક્રવાતૈઃ પ્રથમનં હિ તત્ ॥

અત્યંતોત્કટ દોષેષુ વિસંજ્ઞેષુ ચ દીયતે ॥ ૯૭ ॥

ક્રુદ્ધજત્રુ ગતે રોગે રેચનં સ્વરસં ક્ષયે ॥

નસ્યં સ્યાદગુહશુંઠીભ્યાં પિપલ્યા સૈંધવેન ચ ॥ ૯૮ ॥

તેનાશુ શમમાયાંતિ કર્ણનાસા શિરોગદાઃ ॥
 અર્શશ્ચપ્રતિમર્શશ્ચદ્વૌ ભેદૌ સ્નેહનૌ મતૌ ॥ ૯૯ ॥
 મર્શસ્યર્પણી માત્રા મુલ્યા શાળૈઃસ્મૃતાષ્ટભિઃ ॥
 મધ્યમાચ્ચ ચતુઃ શાળૈર્હીના શાળ દ્વયોન્મિતા ॥ ૧૦૦ ॥
 એકૈક સિંમસ્તુ માત્રેયં દેયા નાસા પુટે બુદ્ધૈઃ ॥
 પ્રતિ મર્શસ્ય માત્રા તુ વિંદુદ્વયસમાયુતા ॥ ૧ ॥
 સ્નેહે પર્વદ્વયં સમ્યક્તર્જન્યા શ્વોઽધૃતં તતઃ ॥
 સર્વવિંદુસ્તુ સા જ્ઞેયા માત્રેયં વિંદુસંમિતા ॥ ૨ ॥
 એવંવિંદુભિરષ્ટાભિઃ શાળોનિગદિતો બુધૈઃ ॥
 એકોદેયો નસ્યમર્શ પ્રતિમર્શ દ્વિવિંદુકઃ ॥ ૩ ॥
 પ્રભાતે દંતકાષ્ઠાંતે સાયં વા નસ્યમાચરેત્ ॥
 વમનાં તે તથા સાયં પ્રતિમર્શ પ્રયોજયેત્ ॥ ૪ ॥
 ઉત્તાન શાયિનં વસ્ત્રાચ્છાદિતા સ્યં સુનિશ્ચલં ॥
 સમુન્નમિત નાસાગ્ર વૈષો નસ્યેન યોજયેત્ ॥ ૫ ॥
 પંચ સપ્ત દશૈવસ્યુર્મા નવાનસ્ય ધારણેઃ ॥
 વામ દક્ષિણ પાશ્વર્શ્વાં નિષ્ઠી વેત્સન્મુખં નહિ ॥ ૬ ॥

નાકથી ગ્રહણ કરાવવાનું જે આપડ હોય તેને વિદ્વાને
 નસ્ય કહે છે. એ નસ્યના બે ભેદ છે; એટલે સ્નેહન અને
 રેચન એવા બે ભેદ છે. જે નસ્યથી અંદરના ભાગના
 પદાર્થોને ભરતી કરવામાં આવે તે સ્નેહન નસ્ય કહેવાય
 છે અને જે નસ્યથી અંદરના પદાર્થોને બહાર કરવામાં

આવે તે રેચન નસ્ય કહેવાય છે. કદ્દ મટાડવો હોય તો દિવસના પ્રથમ ભાગમાં નસ્ય દેવું. પિત્ત મટાડવું હોય તો મધ્યાન સમય નસ્ય દેવું અને વાયુ મટાડવો હોય તો દિવસના પાછલા પોહોરે નસ્ય દેવું. જો ભયંકર દરદ હોય તો રાત્રિના વખતમાં પણ નસ્ય દેવું. તીક્ષ્ણ તેલોથી કે તીક્ષ્ણ ઔષધોમાં પકાવેલાં સ્નેહોથી (કવાથોથી) કે રસોથી રેચન નસ્ય દેવું. નાસિકાના બે છિદ્રોમાં પ્રત્યેકમાં રેચન નસ્ય દેવું. પ્રત્યેક છિદ્રમાં આઠ આઠ ટીપાં નાખવાં એ કનિષ્ઠ માત્રા કહેવાય છે. એ રેચન નસ્યના બે ભેદ છે એટલે અવપીડન અને પ્રધમન એવા બે પ્રકાર છે. જેની સાથે તીક્ષ્ણ પદાર્થો મેળવ્યા હોય એવાં ઔષધોનો કદ્દ કરી તેને નીચોવીને રસ કાઢાડવામાં આવે તે અવપીડન અને (છ આંગળની બે મોહોડાંવાળી ભુંગળીમાં ૪૮ રતિ ભાર તીક્ષ્ણ ચૂર્ણ ભરી મોહોડાની પુંકથી તે ચૂર્ણને નાકમાં ચઢાવી દેવું એ પ્રધમન કહેવાય છે. એ પ્રધમન નસ્ય અત્યંત કોષ પામેલો દોષોવાળા રોગોમાં અને બેશુદ્ધ-વાળાને ધીરવૈદ્યેએ પ્રધમન નસ્ય દેવું. રેચન (અને સ્નેહન) નસ્ય ડોકની હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં થયેલા રોગોમાં, કદ્દના સ્વરભંગમાં સુંઠના ચૂર્ણને તથા ગોળને ભેગાં કરીને અથવા પીપરને તથા સેંધવને પાણીમાં વાટીને તેથી નસ્ય આપવામાં આવે તો તુરત નાકના, કાનના અને માથાના રોગો શમી જાય છે. સ્નેહન નસ્યના પણ બે ભેદ માને છે એટલે મર્શ અને પ્રતિમર્શ એ બે પ્રકાર છે. તર્જની આંગળીથી આઠ ટીપાં પાડવાથી જે માત્રા થાય તે શાણ

કહેવાય છે. એ શાણુના વજન ઉપરથી જે સ્નેહન નસ્ય દેવામાં આવે તે મર્શ કહેવાય છે. ભરતી કરવાના નસ્યની એવા આઠ શાણુની માત્રા એક એક નાકમાં નાખવામાં આવે તો મર્શની ઉત્તમ માત્રા સમજવી. ચાર શાણુની માત્રા એક એક નાકમાં નાખવામાં આવે તો તે મધ્યમ માત્રા અને બે શાણુની માત્રા એક એક નાકમાં નાખવામાં આવે તો કનિષ્ઠ માત્રા સમજવી. તર્જની આંગળીને સ્નેહમાં તેના બે આંકા ડુબે ત્યાં લગી બોળી કાઢાડી લેતાં આંગળીમાંથી જે ટીપાં પડે તે ટીપાંરૂપ માત્રા કહેવાય છે. એવી રીતનાં આઠ ટીપાંઓથી શાણુ નામની માત્રા થાય છે, કે જેનો મર્શ નામના નસ્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. નાકનાં દરેક ફેરણામાં સ્નેહનું એક એક ટીપું નાખવામાં આવે, તે મર્શ નસ્ય અને દરેક ફેરણામાં બે બે સ્નેહનાં ટીપાં નાખવામાં આવે તે પ્રતિમર્શ કહેવાય છે. પ્રભાતમાં, દ્વાંતણ કયાં પછી સાયંકાળમાં અને વસન કયાં પછી પ્રતિમર્શ નસ્ય દેવું. નસ્ય લેનારને સીધો અને ચત્તો સુવાડીને (માથાને સ્હેજ ઝુલતું રાખીને) આંખે ઉપર વસ્ત્ર ઓઢાડીને અને નિશ્ચળ રોગીની નાકની આણી ઊંચી કરીને વૈદ્યે નસ્ય દેવું. પાંચ, સાત અથવા દશ (ગુરૂ અક્ષર બોલીએ તેટલો વખત) નસ્યની માત્રાને ધારણ કરવી. પછી બેઠા થઈને નાકમાંથી મોહોડામાં આવેલા દ્રવને જમણે કે ડાબે પડખે ચુકી નાખવો પણ સન્મુખ ચુકવો નહીં. નસ્ય લીધા પછી સો ગુરૂ અક્ષર બોલીએ તેટલા વખત લગી નિદ્રા ન લેતાં ચત્તાજ સુઈ રહેવું. ૬૨-૧૦૬

धूम पानने विधि.

नस्यांते वाक्शतंतिष्ठेत्प्रोक्ता नस्त्यक्तनिद्रकः ॥
 जत्रूद्धं कफवातोत्थविकाराणाम् जन्मने ॥ ७ ॥
 उच्छेदाय च जातानां पिवेद्धूमं सदात्मवान् ॥
 स्निग्धो मध्यः सतीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे ॥ ८ ॥
 न योज्यो मेह तिमिरे रक्त पित्तोदरेषु च ॥
 धूमो काले तिपीतो वा तत्र शीतो विधिर्हितः ॥ ९ ॥
 मुखे नैवोद्धमेद्धूमं नासायां ताद्विधात् कृत् ॥
 स्निग्धे धूमे प्रयोज्यानि द्रव्याण्य गुरु गुग्गुलुः ॥ १० ॥
 मुस्तास्थौणेगशैलेय नल दोशीर वालुकम् ॥
 वरी सकौंती मधुकं विल्व मञ्जैल वालुकम् ॥ ११ ॥
 श्रीवेष्टकं सर्जरसोध्मामकं मदनं प्लवं ॥
 शल्लकी कुंकुमं माषा यवाः कुद रुकंतिलाः ॥ १२ ॥
 स्नेहः फलानां साराणां मेदो मज्जा वसाघृतं ॥
 शमने शल्लकी लाक्षा पृश्निका कमलोत्पलम् ॥ १३ ॥
 न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षरोध्रत्वचः सिता ॥
 यष्टी मधु सुपर्णत्वक् पञ्चकं रक्त यष्टिका ॥ १४ ॥
 गंधाश्वा कुष्ठ तगरा तीक्ष्णा ज्योती निशाचवै ॥
 दशमूलम मोह्वालं लाक्षा श्वेता फलत्रयं ॥ १५ ॥
 गंध द्रव्याणि तीक्ष्णानिगणो मूर्द्ध विरेचनः ॥
 शराव संपुटे छिद्रे नाडी तस्य दशांगुलाम् ॥ १६ ॥

અષ્ટાં ગુલાંવા વક્રેણ કાસવાન્ધુમમા પીવેત્ ॥

કાસઃશ્વાસઃપીનસોવિશ્વરત્વં પૂતિર્ગંધઃ પાંડુતાકેશદોષાઃ ॥

કર્ણાસ્યાભિસ્ત્રાવજિહ્વાર્તિકંઙ્ગુનિદ્રાતંદ્રા ધૂમપોનસ્પૃશંતિ ॥૧૭૥

મનુષ્યના શરીરના ભાગના ઉપર અને કફમાં વાયુ વડે વિકારો પ્રકટ થએલા હોય તેઓનો નાશ કરવા હમેશાં ધુમાડો પીવો. વાયુ વિકાર માટે સ્નિગ્ધ ધુવાડો, કફ વાત વિકાર માટે મધ્યમ ધુવાડો અને કફના વિકાર માટે તીક્ષ્ણ ધુવાડો પીવો; પરંતુ પ્રમેહ રોગીને, તિમિર રોગીને, રક્ત પિત્ત રોગીને અને ઉદર રોગીને ધુવાડો પીવો નહીં. અકાળમાં ધુવાડો પીવામાં આવે ત્યાં શીતળ ક્રિયા હિતકારી છે. મોહોડાથી ધુવાડો પીધો હોય તો તે પાછો મોહોડેથી જ કાઢાડવો અને નાકથી ધુવાડો પીધો હોય તો પણ પાછો મોહોડેથી જ કાઢાડવો પણ નાકે થઈને પાછો કાઢાડવો નહીં કેમકે તેમ કરવાથી આખના તેજનો ઘાત થાય છે. જો સ્નિગ્ધ ધુવાડો પીવો હોય તો તેમાં અગર, ગુગળ, મોથ, કપૂરકાચલી, છડીલો, જળવાળો, કાળોવાળો, રતાંજલિ, જડી તજ કિંવા પીળીયો, કુંતિ જેઠીમધ, ખીલી, મંજેલવાલુકા, દેવદારનો ગુંદર, રાળ, ઉન્નામક, મીઠંગ, પ્લુત, દેશી શરૂ, કેસર, અડદ, ચવ, કટુરૂક્, તિલ, સ્નેહવાન કળોની મજ્જા, વસામૃત એઓનો ધુવાડો લેવો. શમન ધુવાડામાં દેશી શરૂ, લાખ, કાળીજીરી, ઉત્પલ જાતનું કમળ, વડની છાલ, ઉંબરાની છાલ, પીપળાની છાલ, પીપરની છાલ, લોદરની છાલ, સાકર, જેઠીમધ, વાવચી, તજ, પદ્મક, મજ્જા, આસગંધ, ઉપલેટ

અને તંગર એઓનો ધુવાડો લેવો. તીક્ષ્ણ ધુવાડામાં માળ-કાંકણી, હળદર, દશમૂળ, અમોઢાલ, સ્વેતા, ત્રિક્ષ્ણ, ગંધ દ્રવ્ય અને તીક્ષ્ણગુણનાં ઓષડો શિરો વિરેચન માટે ધુવાડાના કામમાં લેવાં. સરાવસાંપુટ કિંવા હોકાના છિદ્રમાં દશ આંગળની નાળી-ભુંગળી કે આઠ આંગળની ભુંગળી વડે મોહોડેથી ઉધરસ કે કફનો નાશ કરવા માટે ધુવાડો પીવો જેથી ઉધરસ, શ્વાસ, પિનસ, સ્વરભંગ, મુખ વગેરેની દુર્ગંધી, પાંડુતા, વાળના દોષો, કાનના, મોહોડાના, આંખના સ્ત્રાવો અને જીભની પીડા, ચળ, નિદ્રા, થેન એઓ રોગ ધુમ્રપાન કરવાથી સ્પર્શ કરવા પામતા નથી. ૧૦૭-૧૧૭

ગંડૂષ-કોગળા કરવાનો વિધિ.

ચતુઃ પ્રકારો ગંડૂષઃ સ્નિગ્ધઃ શમન શોધનઃ ॥
 રોપણશ્ચ ત્રયસ્તત્ર ત્રિષુ યોજ્યાશ્ચલાદિષુ ॥ ૧૮ ॥
 અન્યો વ્રણઘનઃ સ્નિગ્ધો ત્રસ્વાદ્વમ્લપદુ સાધિતૈઃ ॥
 સ્નેહૈઃ સંશમનસ્તિક્ત કષાય મધુરૌષધૈઃ ॥ ૧૯ ॥
 શોધનંક્ત કટ્ટતિ વમ્લૈ રોપણં પુનઃ ॥
 કષાય તિક્તકૈસ્તત્ર સ્નેહઃ ક્ષોર મધુદકમ્ ॥ ૨૦ ॥
 સુક્તં મઘં રસો મૂત્રં ધાન્યામ્લં ચ પ્રયોજયેત્ ॥
 દંત હર્ષે દંત ચાલૈ મુખ રોગે ચ વાંતિકે ॥ ૨૧ ॥
 સુસ્વોષ્ણમથવા શીતં તિલકલ્લોદકં હિતમ્ ॥
 ગંડૂષ ધારણે નિત્યં તૈલં માંસરસોથવા ॥ ૨૨ ॥

મુખે ક્ષારાગ્નિ દગ્ધે ચ હિતં સર્પિઃ પયોથવા ॥

ધાન્યામ્લ માસ્ય વૈરસ્ય મલદૌર્ગંધ્ય નાશનમ્ ॥ ૨૩ ॥

તદેવલવળં શીતં મુખશોષહરં પરમ્ ॥

ગંઢૂષમુન્નતઃ કિંચિદુન્નતાસ્યો વિધારયેત્ ॥ ૨૪ ॥

કફપૂર્ણાસ્યતા યાવ ત્સ્રવદ્ઘ્રાણાક્ષિતા તથા ॥

અસંચાર્યો મુખે પૂર્ણે ગંઢૂષઃ કવલોન્યથા ॥ ૨૫ ॥

મન્યાશિરઃ કર્ણમુખા ક્ષિરોગાઃ પ્રસેક કંઠામય વક્ર શોષાઃ।

હૃલ્લાસતં દ્રારુચિર્પીનસાશ્ચસાધ્યા વિશેષાત્કવલગ્રહેણ ૨૬

કોગળા કરવાના ચાર પ્રકાર છે એટલે સ્નિગ્ધ, શમન, શોધન અને રોપણ એમ કોગળાના ચાર લેદ છે. એ ચાર પ્રકાર પૈકી પ્રથમના ત્રણ પ્રકાર વાતાદિ દોષ ઉપર ક્રમ-વાર (એટલે વાયુનું દરદ હોય તે, તીખા, ખાટા, ખારા અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી) કોગળા કરવા. અને ત્રણે મટાડવા માટે રોપણ નામના છેલા પ્રકારના કોગળા કરવા જેથી ત્રણે મટી જાય છે. કટુ, અમ્લ અને લવણ પદાર્થો સિદ્ધ કરેલા સ્નેહના કોગળા કરવા તે સ્નેહન ગંડુષ કહેવાય છે. તિખા, કષાયલા તથા મધુર ઔષધો વડે કોગળા કરવા તે શમન ગંડુષ કહેવાય છે. તીખા, કટુ, અમ્લ, પદુ, ઉષ્ણ ઔષડના કોગળા કરવા તે શોધન ગંડુષ કહેવાય છે અને કષાયલા તથા તીખા ઔષડો યુક્ત દુધ, સ્નેહ, મધ અને પાણીના કોગળા કરવા તે રોપણ ગંડુષ કહેવાય છે. અહીં મદિરા રસ ગોમૂત્ર યુક્ત ધાન્યામ્લની યોજના કરવી જેથી દંત હર્ષ, દંતચલન

અને વાયુજન્ય મુખરોગ એઓ માટે સહેવાય તેવું ઉનું પાણી અથવા ટાઢું પાણી તલના કલ્કનું પાણી હિતકારી છે. કોગળાના કામમાં તૈલ માંસ રસ હમેશાં હિતકારી છે, મળ દુર્ગંધીના તથા વિરસતના નાશ ઉપર ધાન્યામ્લ વિના કોગળા કરવા. તેમજ લવણ પણ ટાઢા મુખશોષને ઉત્તમ પ્રકારે મટાડે છે. કોગળા કરનારે ઉભડક એસી કાંધકે ઉચું મોહોડું રાખી કોગળા કરવા. કદ્દથી મોહોડું ભરાઈ જતાં લગી અથવા નાક અને આંખ એઓમાંથી પાણી ઝરવા માંડે ત્યાં લગી મોહોડામાં પૂર્ણ કોગળા સંચાર રહિત કોગળા અને કવલ ધારણ કરી રાખવા. કવલ પ્રયોગના કરવાથી મન્યા નામની ૧૪ નાડીયોમાંનો રોગ, માથાના, કાનના, મોહોડાના તથા આંખના રોગ, પ્રત્યેક, ગળાના રોગ, હુબકા, ઘેન, અરૂચિ, પીનસ, એઓ સાધ્ય હોય તો વિશેષે કરીને કવળ ગ્રહણ કરવા. ૧૮-૨૬

કલિંગ-પરિભાષા

યવો દ્વાદશભિર્ગૌરસર્પૈર્પ્રોચ્યતેબુધૈઃ ॥
 યવદ્વયેન ગુંજાસ્યા ત્રિગુંજોવલ્લ ઉચ્યતે ॥ ૨૭ ॥
 માષો ગુંજાભિરઘ્નાભિઃ સપ્તભિર્વા ભવેત્કચિત્ ॥
 સ્યાચ્ચતુર્થાષકૈશાણઃ સ નિષ્કંટંક એવચ ॥ ૨૮ ॥
 ગદ્યાણો માષકૈઃ પઙ્ખિઃ કર્પસ્તુ દશ માષકઃ ॥
 અક્ષઃ પિષ્તુઃ પાણિતલં વિડાલપદકં તથા ॥ ૨૯ ॥
 સુવર્ણહંસપદકં પર્યાયૈઃ કર્પ ઉચ્યતે ॥
 કર્ષાભ્યાં શુક્તિરાદિષ્ટા શુક્તિભ્યાં પલ્લમીરિતમ્ ॥૩૦॥

પલાભ્યાં પ્રસૂતિર્જ્ઞેયો પ્રસૂતિભ્યાં તથાંજલિ ॥

અંજલિભ્યાં શરાવઃ સ્યાત્કુડવોદ્ધ શરાવકઃ ॥ ૩૧ ॥

શરાવાભ્યાં ભવેત્પ્રસ્થશ્વતુઃ પ્રસ્થૈસ્તથાઢકમ્ ॥

ભાજનંકાસ પાત્રં ચ ચતુઃ ષષ્ટિ પલશ્ચ સઃ ॥ ૩૨ ॥

ચતુર્ભીરાઢકૈર્દ્રોણઃ કલશો નલ્વળોર્મળઃ ॥

ઘટો રાશિશ્ચ પર્યાયા હત્યેતે દ્રોણ વાચકાઃ ॥ ૩૩ ॥

દ્રોણાભ્યાં સૂર્ય કુંભૌ ચ સૂર્યાભ્યાં દ્રોણિકા મતાઃ ॥

દ્રોણી ચતુષ્ટયં સ્વારી કથિતા કોવિદોત્તમૈઃ ॥ ૩૪ ॥

પલાભ્યાં દ્વિસદ્દસં તુ સર્વત્રૈષ વિનિશ્ચયઃ ॥

તુલા પલ શતં જ્ઞેયં સર્વત્રૈષ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૩૫ ॥

માષટંકાક્ષ વિલ્વાનિ કુડવઃ પ્રસ્થમાઢકમ્ ॥

રાશિર્દ્રોણી સ્વારિકેતિ યથોત્તર ચતુર્ગુણાઃ ॥ ૩૬ ॥

આર ધોળા સરસવનો એક જવ થાય છે. બે જવથી એક ગુંળ-રતિ થાય છે. ત્રણ ગુંળનો એક વાળ થાય છે. આઠ ગુંળથી માષ-ટાંક થાય છે. કોઈ ઠેકણે સાત ગુંળનો પણ ટાંક થાય છે. આર માષથી શાંણુ થાય છે. એ શાંણુ નિષ્ક તથા ટાંક કહે છે. છ માષથી એક ગદ્યાળું થાય છે. દશ માષનો એક કર્ષ-તોલા થાય છે. એ કર્ષના અક્ષ, પિસુ, પાણીતલ, તથા બિડાલપદક સુવર્ણ, હંસપદક વિગેરે નામો પણ કહે છે. બે કર્ષની એક શુકિત થાય છે. બે શુકિતથી એક પળ (આર તોલા) થાય છે. બે પળની એક પ્રસૂતિ થાય છે. બે પ્રસૂતિની

એક અંજલિ થાય છે. કુડવ તથા અર્ધશરાવ પણ તેનાં જ નામો છે. બે અંજલિથી એક શરાવ થાય છે. બે શરાવનો એક પ્રસ્થ (૬૪ તોલાભાર) થાય છે. ચાર પ્રસ્થનો એક આઠક થાય છે, ભાજન, કાસ્યપાત્ર, ચતુષ્પદિ પણ એઓ આઠકનાં જ નામ છે. ચાર આઠકથી એક દ્રોણ થાય છે. કળશ, નલ્વણ, અર્મણ, ઘટ અને રાશિ એ સઘળા દ્રોણ વાચક પર્યાય છે અર્થાત્ એ દ્રોણનાં જ નામ છે. બે દ્રોણથી એક શૂર્પ થાય છે. તેનું ખીન્નું નામ કુંભ પણ છે. બે શૂર્પથી એક દ્રોણી થાય છે. અને ચાર દ્રોણીથી એક ખારી થાય છે. એમ ઉત્તમ પંડિતોએ કહેલ છે. બે હન્ટર પણનો એક ભાર થાય છે અને સો પળની એક તુલા થાય છે. એ સર્વ ગ્રન્થોનો નિશ્ચય છે. માપ, ટંક, અક્ષ, બિંદવ, કુંડવ, પ્રસ્થ, આઠક, રાશિ, ગોણી અને ખારી એઓ ઉત્તરોત્તર ચોગણાં થાય છે. ૨૭-૩૬

સંજ્ઞાવાળાં ઓષઠો અને તેઓના ગુણો.

ત્રિફલા કથિતા ધાત્રી પથ્યાન્નૈઃ સર્વરોગહૃત્ ॥

રસાયનવરાસ્નેહ વિષમજ્વર નાશિની ॥ ૩૭ ॥

આખળાં, હરડે અને બેહેડાં એઓ રોગ હારક ત્રિક્ષણાની સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે અર્થાત્ જ્યાં ત્રિક્ષણા એ શબ્દ આવે ત્યાં આ ત્રણ ઓષઠો જ ગ્રહણ કરવાં. એ ત્રિક્ષણા રસાયન રૂપ છે, પ્રમેહ અને વિષમજ્વર એઓનો નાશ કરનાર છે. મધ અને ઘી સાથે કાલવીને ત્રિક્ષણાનું ચૂર્ણ રાતના સમય સેવવાથી આખ્યાના રોગોનો નાશ કરે છે. ૧૩૭

મધુ સર્પિયુતા રાત્રૌ લીઢા નેત્રે વિકારનુત્ ॥

શુંઠી કળા મરીચૈશ્વ ત્રિકટુ વ્યોષ મુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

પિપ્પલી પિપ્પલી મૂલં ચન્દ્ય ચિત્રકનાગરૈઃ ॥ •

પંચ કોલમિદં પ્રોક્તં મરીચેન ષટ્પણમ્ ॥ ૩૯ ॥

સુંઠ, લીંડીપીપર અને મરી એઓ ત્રિકટુ, (ચૂષણ) તથા વ્યોષ એ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. લીંડીપીપર, પીપળી-મૂળના ગઢોડા, ચવક, ચિત્રામૂળ અને સુંઠ એ પાંચ ઓષ-ડોને પંચકોળ કહે છે. અને જો તેમાં મરી ઉમેરવામાં આવેલ હોય તો ષટ્પણ કહે છે. એ પંચકોષ રૂચિકર્તા, દીપન તથા પાચન ગુણવાળું છે. ૩૮-૩૯

પંચકોલં રુચિકરં દીપનં પાચનં સ્મૃતમ્ ॥

સ્વર્જિકા યાવશૂકશ્ચ ક્ષારયુગ્મ મુદાહૃતમ્ ॥ ૪૦ ॥

પલાસમાર્કવતિલક્ષારૈઃ સ્યાત્ ક્ષાર પંચકં ॥

સશિશુમુસ્તક ક્ષારૈ જ્ઞાતવ્યં ક્ષાર સપ્તકં ॥ ૪૧ ॥

ટંકળક્ષાર યુક્તૈસ્યૈઃ ક્ષારાષ્ટક મુદાહૃતમ્ ॥

સિંધુ સૌવર્ચલંવિડં સામુદ્રં કાચજં તથા ॥ ૪૨ ॥

સાળખાર અને જવખાર એ બે ક્ષારને દ્વયક્ષાર કહે છે. પલાશ-ખાખરાનો ક્ષાર, જળભાંગરાનો ક્ષાર અને જળનો ક્ષાર એ સાથે પ્રથમના બે ક્ષારનો સંયોગ થવાથી ક્ષાર પંચક કહેવાય છે. સરગવાનો ખાર અને મોથનો ખાર એ બેનો ઉપરના પંચ ખાર સાથે મેળાપ કરવાથી સપ્તખાર કહેવાય છે અને જો તેમાં ટંકણખાર ઉમેરવામાં આવે તો ક્ષારાષ્ટક કહેવાય છે. લવણ હોય તો સિંધા-

લુણ, દ્વિલવણ હોય તો સિંધાલુણ અને સંચળ, ત્રિલવણ હોય તો પ્રથમના બે ખારમાં બિડલુણ ઉમેરવું. ચતુલવણ હોય તો મીઠું ઉમેરવું અને પાંચ લવણ હોય તો અંગ-ડીખાર ઉમેરવો. ૧૪૦-૧૪૨

एकद्वित्रि चतुः पंच लवणानि विदुः क्रमात् ॥

एला वरागपत्रैश्च त्रिमुगंधिस्त्रिजातकं ॥ ४३ ॥

नागकेशर संतुक्तं चतुर्ज्जातमिदं स्मृतम् ॥

पंचांगवा तरोः पुष्पफलत्वक् मूलपत्रकैः ॥ ४४ ॥

दशांगसारनिर्या स शाखा वृत्तांध्रिवारिभिः ॥

आम्रजं बूबीज पूरक पित्तं विल्व जानि च ॥ ४५ ॥

गंध कर्माणि सर्वत्र पत्राणि पंच पल्लवम् ॥

पंच निंब निंब पत्र फलत्वङ्मूलपुष्पकैः ॥ ४६ ॥

એલચી, લવીંગ અને તમાલપત્ર એઓ ત્રિમુગંધિ કિંવા ત્રિજાત એવા નામથી ઓળખાય છે. અને જો તેમાં નાગકેશર ઉમેરવામાં આવે તો ચાતુર્જાત કહે છે. (લવીંગને બદલે તજ લેવા વિશેષ પ્રચાર છે. પાંચાંગ લેવા લખ્યું હોય ત્યાં તે તે ઔષધીનાં પુલ, ફળ, છાલ, મૂળીયાં અને પાંદડાં લેવાં. (મીઠું વૃક્ષ હોય તો તેના મૂળને બદલે મૂળની છાલ લેવી.) જો દશાંગ લેવા લખ્યું હોય તો ઉપર કહેલાં પાંચ અંગ અને ગર્ભ, ગુંદર, શાખા, જડ અને રસ એઓ ગ્રહણ કરવાં. પાંચ પલ્લવ લેવા લખ્યું હોય ત્યાં, આંખાનાં, બાળુડાનાં, બીજરાનાં, કોઠનાં અને બીલીનાં એ પાંચે વૃક્ષનાં ગંધકર્મ માત્રમાં પાંદડાં લેવાં. પાંચનિંબ કહેલ હોય ત્યાં લીંબડાનાં પાંચે અંગ લેવાં. ૧૪૩-૧૪૬

ત્રિકાર્ષિકં વિષાશુંઠી મુસ્તાશ્વપરિકીર્તિતમ્ ॥

ગુઢચ્યા સહિતંચૈવચ્ચાતુર્ભદ્ર મુદાલ્લતમ્ ॥ ૪૭ ॥

ત્રિકાર્ષિક લેવા લખેલ હોય ત્યાં અતિવિષ, સુંઠ અને મોથ એ ત્રણ લેવાં. અને એમાં ગળો ઉમેરવામાં આવે તો ચાતુર્ભદ્રક કહેવાય છે. ૧૪૭

મધુસર્પિર્ગુદૈર્યુક્તં પ્રોક્તં ત્રિમધુકં વૃધઃ ॥

પંચગવ્યં ગવાં મૂત્ર દધિશીરસકૃદ્વૃત્તૈઃ ॥ ૪૮ ॥

મધ, ઘી અને ગોળ એ ત્રણના સંયોગને મધુત્રય-ત્રિમધુક કહે છે.

પંચગવ્ય લખ્યું હોય ત્યાં ગાયનું મૂત્ર, ગાયનું છાણ, ગાયનું દુધ, ગાયનું દહી અને ગાયનું ઘી એઓ લેવાં. ૧૪૮

પંચલોહં રૂપ્ય તામ્ર લોહત્રપુસશીસકૈઃ ॥

સુવર્ણરીતિકાંસ્યૈસ્તુ યુક્તં લોહાષ્ટકં સ્મૃતં ॥ ૪૯ ॥

પંચલોહ લેવા લખ્યું હોય ત્યાં લોહું, તામ્રું, જસત, કલઈ, અને સીસું એઓ લેવાં. અને એમાં સોનું પિત્તલ અને કાંસું ઉમેરવામાં આવે તો તે લોહાષ્ટક કહેવાય છે. ૧૪૯

મનઃ શિલા મુરામાંસી શઠી ચંદનકુટ્ટકૈઃ ॥

વરાંગ નચ્ચ શૈલેયૈઃ સર્વોપધિક મુચ્યતે ॥ ૫૦ ॥

સર્વોપધીક જ્યાં કહેવામાં આવેલ હોય ત્યાં મણુ-શીલ, મુરામાંસી, કપૂરકાચરી, ચંદન, ઉપલેટ, જાડી તજ, નખલો અને છડીલો એઓ લેવાં. ૧૫૦

કાકોલી ક્ષીરકાકોલી દ્વે મેદે જીવકર્ષમૌ ॥

ઋદ્ધિ વૃદ્ધિ યુતશ્ચાપિ જ્ઞેયશ્ચાષ્ટક વર્ગકઃ ॥ ૫૧ ॥

અષ્ટકવર્ગ લેવા લખ્યું હોય ત્યાં કાકોલી, ખીર-કાકોલી, મેદા, મહામેદા, જીવક, ઋષભક, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ એઓ લેવાં. અને તે સાથે મીઠીડોડી (જંગલી મગ, જંગલી અડદ અને જેઠીમધ) ઉમેરવામાં આવે તો તે જીવનીયગણ કહેવાય છે. ૧૫૧

જીવંતિકા સમાયુક્તો જીવનીયો ગણઃ સ્મૃતઃ ॥

ચિંચા દાદિમ વૃક્ષામ્લકપિત્થૈશ્ચતુરમ્લકૈ ॥ ૫૨ ॥

ચતુરામલ લેવા લખ્યું હોય ત્યાં, આંબલી, દાદિમના દાણા, લીંબુ અને કોઠ એઓ લેવાં. અને બિજેડું ઉમેરવાથી તે પંચામલ કહેવાય છે. ૧૫૨

વીજપૂરકસંયુક્તં પંચામ્લં પરિકીર્તિતમ્ ॥

અશ્વત્થોદુંવરપ્લક્ષન્યગ્રોધાશ્ચ સવેતસાઃ ॥ ૫૩ ॥

પાંચ ક્ષીરવૃક્ષ લેવા લખ્યું હોય ત્યાં પીપળો, ઉબરો, પીપર, વડ અને નેતર એઓની છાલ તથા પાંદડાં લેવાં. ૧૫૩

પંચૈતે ક્ષીરિણૌ વૃક્ષાત્વગેષાં પંચ પલ્લવમ્ ॥

સક્તવઃ સર્પિષાભ્યક્તાઃ શીતવારિપરિપ્લુતાઃ ॥ ૫૪ ॥

સાથવો કરવા લખ્યું હોય તો સાથવાને ઘી અને ટાઢા પાણીથી કરમોલીને ખાવો. બહુ પાતળો પણ નહીં તેમ બહુ નરમ પણ નહીં તે મંથ કહેવાય છે. ૧૫૪

નાતિદ્રવા નાતિસાંદ્રા મંથં ઇત્યભિધીયતે ॥

બિલ્વકાશ્મર્યતર્કારી પાટલાટિંદુકીમહત્ ॥ ૫૫ ॥

હ્રસ્વં વૃહત્યં શુમતી દ્વય ગોક્ષુરકૈ સ્મૃતમ્ ॥

ઉમાખ્યાં પંચમૂલાખ્યાં દશમૂલમુદાહૃતમ્ ॥ ૫૬ ॥

વૃહત્ પંચમૂળ લેવો લખ્યું હોય ત્યાં બીલીનું, કાશ્મરીનું, અરણીનું, પાડળનું અને અરલૂઆના અભાવે અરડૂસાનું એઓનાં મૂળ લેવાં.

લઘુપંચમૂળ લેવો લખેલ હોય તો સમેરવો, ગધી સમેરવો, ભોરીંગણી, મોટીરીંગણી અને ગોખરૂ એઓનાં મૂળ લેવાં. એ વૃહત્ પંચમૂળનો અને લઘુ પંચમૂળનો સંયોગ કરવાથી દશમૂળ કહેવાય છે. એ દશમૂળનો ઉધરસ, શ્વાસ, ઘેન અને સન્નિપાત એઓ ઉપર ઉપયોગ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. ૧૫૫-૧૫૬

કાસે શ્વાસે ચ તંદ્રાયાં સન્નિપાતે પ્રશસ્યતે ॥

ચતુર્ગુણં મૃદૌ દ્રવ્યૈ કઠિનેષ્ટગુણં જલમ્ ॥ ૫૭ ॥

કોમળ ઓષડોનો ક્વાથ કરવો હોય તો ચોગણું પાણી અને કઠણુ ઓષડોનો કરવો હોય તો આઠગણું પાણી અને બહુ જ કઠણુ કરવો હોય તો સોગણું પાણી નાખવું. ૧૫૭

કઠિનાત્કઠિને દેયં બુધૈઃ ષોડશિકં જલં ॥

સારશ્ચ શ્વદિરાદીનાં નિંબાદીનાં ત્વચંતથા ॥ ૫૮ ॥

ખેર વગેરેનો સાર, લીંબડાની અંતરછાલ, દાડીમ વગેરેનાં ફળ અને પરવળ વગેરેનાં પાંદડાં ગ્રહણ કરવાં.

ફલં તુ દાડિમાદીનાં પટોલાદેર્દલાનિ ચ ॥

ચૂર્ણે તુ ચૂર્ણાદિગુણા સિતા ચૂર્ણસમો ગુડઃ ॥ ૫૯ ॥

ચૂર્ણોમાં ચૂર્ણ કરતાં બમણી સાકર અને ગોળ સરખે ભાગે નાખવો, પણ ગોળીઓ-મોદકમાં ગોળ બમણો અને ચોગણી સાકર નાખવી. ૧૫૯

મોદકે ચ દ્વિગુણિતો ગુડઃસ્વેતા ચતુર્ગુણા ॥

રસાસ્વાદ્ગ્મલ લવણતિક્તોષ્ણ કપાયકાઃ ॥ ૬૦ ॥

ષટ્ દ્રવ્યમાશ્રિતાસ્તેતુ યથા પૂર્વં બલાવહાઃ ॥

તત્રાદ્યા મારુતં વ્રંતિ ત્રયસ્તિક્તાદયઃ કફં ॥ ૬૧ ॥

કષાય તિક્ત મધુરાઃ પિત્તમન્યે તુ કુર્વતે ॥

ત્રીધા વિપાકો દ્રવ્યસ્ય સ્વાદ્ગ્મલકટુકાત્મકઃ ॥ ૬૨ ॥

સ્વાદુઃ કટુશ્ચ મધુરઃ કટ્વગ્મલઃ પચ્યતે રસઃ ॥

તિક્તોષ્ણકષાયણાં વિપાકઃ પ્રાયશઃ કટુઃ ॥ ૬૩ ॥

ઉષ્ણશીત ગુણોત્કર્ષાત્તત્ર વીર્યં દ્વિધા સ્મૃતમ્ ॥

ગુરુમંદહિમસ્નિગ્ધશ્લક્ષ્ણ સાંદ્રમૃદુસ્થિરાઃ ॥ ૬૪ ॥

પદ્મરસ એટલે મીઠો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો અને કષાયલો એ છ રસ સમજવા. એ છ રસો સમસ્ત પદાર્થોમાં રહેલા છે. તેઓમાં મીઠાથી ખાટો, ખાટાથી ખારો, ખારાથી કડવો, કડવાથી તીખો અને તીખાથી તૂરો બળવાન છે. તેઓમાં મીઠો, ખાટો અને ખારો એ ત્રણ રસ વાયુનો નાશ કરનારા છે. કડવો, તીખો અને તૂરો-કષાયલો એ ત્રણ રસ કફનો નાશ કરે છે. અને તૂરો, કડવો અને મીઠો એ ત્રણ રસ પિત્તનો નાશ કરનારા છે. અને એઓથી

વિપરીત રસ વાતાદિદોષોનો કોપ કરે છે. પદાર્થોના પચ-
વાથી તેઓના ત્રણ પ્રકારના રસ (મનુષ્યની હોજરીમાં)
બને છે. એટલે મીઠા, ખાટો અને કડવો એવા ત્રણ રસના
સંયોગથી બને છે. મીઠા અને ખારા રસનો પાક થવાથી
તેનો મીઠો રસ બને છે, ખાટા રસના પાકથી ખાટો રસ
જ બને છે અને કડવા, તીખા તથા તૂરા રસના પાકવાથી
ઘણું કરીને કડવો રસ બને છે. એ રસો ઉષ્ણ, શીત
ગુણોના ઉત્કર્ષપણાને લીધે બે પ્રકારના વીર્ય રહેલા છે.
ગુરુ, મંદ, શીતળ, સ્નિગ્ધ, સૂક્ષ્મ, સાંદ્ર, મૃદુ અને સ્થિર
એવા સૂક્ષ્મ ગુણોના વિપરીતપણાથી વિશ પ્રકારના ગુણ
થાય છે. ૧૬૪

गुणाः समूक्ष्म विशदाः विंशतिः सविपर्ययाः ॥

अन्नं यस्य न निर्गच्छेत्प्रसेकणीवनं तथा ॥ ૬૫ ॥

મોળથી અને થુકવાથી પ્રેરાએલું અન્ન બહુ ઘસરા-
મણુ કરીને નીકળે નહીં (કિંવા નીકળે) અને છાતી
પીડયા કરે એ ઉત્કલેશ ઠહેવાય છે. ૧૬૫

हृदयं पीडयते चापि तमुत्क्लेदं विनिर्दिशेत् ॥

व्याघ्रेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तर कालजः ॥ ૬૬ ॥

એક વ્યાધિ છતાં ફરી તેમાં બીજો વ્યાધિ ઉત્પન્ન
થાય અને ઉપક્રમનો ઘાત કરે તે ઉપદ્રવ ઠહેવાય છે. ૧૬૬

उपक्रमविघाती च सह्युपद्रव उच्यते ॥

भुक्ता भुक्ते तथा स्वप्ने यस्योद्गारो निशं भवेत् ॥ ૬૭ ॥

આહાર ઠેકાણે બેસવાથી કિંવા ખાધા વિના જ

એટલે ગ્લાનિથી, ઓજના ક્ષયથી, દુઃખથી, અજીર્ણથી અને થાકથી થએલા ઉદ્ધાનવાયુ (વ્યાન વાયુના સંવૃતથી) કોપવાથી પવનની જે ઊંચી ગતિ થાય છે તે ઉદ્દગાર-ઓડકાર કહેવાય છે. ૧૬૭

તમૂર્ચ્વ વાતં જાનીયા દુદાન વ્યાપ દુત્થિતમ્ ॥

પ્રાણોદાનો સમૌસ્યાતાં મૂર્ચ્ચિશ્રોતઃ પથિસ્થિતૌ ॥ ૬૮ ॥

નાકના તરૂણાસ્થિમાં કે યુંગાટક નામના મર્મ સ્થળમાં પ્રાણ અને ઉદ્ધાન વાયુ શમરૂપે માથામાં અને કાનોમાં સ્થિત થઈ રહેવાથી અર્થાત્ દુષ્ટ થએલો કદ સહિત વાયુ છીંકોના શબ્દો કરીને નાકમાંથી નીકળે તે ક્ષવથુ-છીંક કહેવાય છે. ૧૬૮

નસ્તઃ પ્રવર્તેતે શબ્દઃ ક્ષવથું તાં વિનિર્દિશેત્ ॥

इन्द्रियार्थेष्व संप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणक्रमः ॥ ६९ ॥

નિંદ્રાથી ઘેરાયલાની પેઠે વિષયોનું અપૂર્ણજ્ઞાન, ભારે-પાણું, બગાસાં તથા કલ્મ પ્રાપ્ત થયાં હોય તે તંદ્રા-ઘેન કહેવાય છે. ૧૬૯

निद्रातस्यैवयस्यैते नस्यं तंद्रां विनिर्दिशेत् ॥

पीत्वैकमनिलोच्छ्वासं संमु द्रेष्टव્યं ज्वितननः ॥ ७० ॥

વેગવાળો પવન એક શ્વાસને પીને પાછો તે શ્વાસને બાહ્યાર કાઢાડે છે (અને જેથી સાથે આલસ્ય તથા ઉંઘ હોય છે) તે બૃંભા-બગાસું કહેવાય છે. ૧૭૦

यो मुञ्चति स नेत्राश्रुसः जृम्भ इति संज्ञितः ॥

ये नायासः श्रमेदेहे प्रवृद्ध श्वासवर्जितः ॥ ७१ ॥

ક્લમઃ સ इति विज्ञेय इन्द्रियार्थ प्रबाधकः ॥

સુખસ્પર્શ પ્રસંજિત્વં દુઃખદ્વેષેણ લોલતા ॥ ૭૨ ॥

શક્તસ્ય चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्य मुच्यते ॥

વક્રે મધુરતા તંદ્રા હૃદયો દ્વેષ્ટનં ભ્રમઃ ॥ ૭૩ ॥

મહેનત કર્યા વિના ઉત્પન્ન થએલો, શ્વાસથી યુક્ત (કિંવા શ્વાસ રહિત) અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો સંબંધી તથા કર્મેન્દ્રિયો સંબંધી વિષયોના ગ્રહણનો અત્યંત બાધ કરનારો હેહમાં જે ભ્રમ થાય છે તેને ક્લમ જાણવો.

શરીરમાં સમર્થપણું છતાં કામકાજ કરવામાં ઉત્સાહ રહે નહીં એ આલસ્ય કહેવાય છે.

મોહોડામાં મિઠાશપાયું, ઘેન, છાતીનું ભીડાણું, ભ્રમ અને અન્નની ઉપર અરૂચિ એ લક્ષણો ઉપરથી ગ્લાનિ થએલી જાણવી. ૧૭૩

नैवान्नमभिकांक्षेत ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

મૂર્છા પિત્તતમઃ પ્રાયારજઃ પિત્તાનિલાદ્ભ્રમઃ ॥ ૭૪ ॥

તમોવાતકફા તંદ્રા નિદ્રાશ્લેષ્મ તમોદ્રવા ॥

આર્દ્ર ચર્માવન દ્વં ચ યો ગાત્રં મન્યતે નરઃ ॥ ૭૫ ॥

મૂર્છાની અંદર પિત્ત અને તમોગુણ અત્યંત અધિક હોય છે, ભ્રમ રજોગુણથી, પિત્તથી તથા વાયુથી થાય છે, તંદ્રા-ઘેન તમોગુણથી, વાયુથી તથા કફથી થાય છે, અને નિદ્રા કફથી તથા તમોગુણથી થાય છે. તથા આળાં ચામડાથી શરીર વિંટાયલું હોય એમ જણાય અને માથું ભારે રહે તે ગૌરવતા કહેવાય છે. ૧૭૫

યુક્તાયુક્ત વિચાર.

તથા ગુરુ શિરોત્થર્થ ગૌરવં તસ્ય નિર્દિશેત્ ॥
 નવાન્યેવ હિ દ્રવ્યાણિ યોજ્યાન્યચ્ચિલકર્મસુ ॥ ૭૬ ॥
 વિના વિઢંગ કૃષ્ણાભ્યાં ગુઢ ધાન્યા જ્યમાશ્લિકૈઃ ॥
 ગુઢ્ઢી કુટજો વાસા કૂષ્માન્ડશ્ચ શતાવરી ॥ ૭૭ ॥
 અશ્વગંધા સહચરી શત પુષ્પા પ્રસારિણી ॥
 પ્રયોક્તવ્યા સદૈવાર્દ્રા દ્વિગુણા નૈવ કારયેત્ ॥ ૭૮ ॥
 શુષ્કં નવીનં ય દ્રવ્યં યોજ્યં સકલ કર્મસુ ॥
 આર્દ્રં ચ દ્વિગુણં યુજ્યા દેષ સર્વત્ર નિશ્ચયઃ ॥ ૭૯ ॥
 કાલેનોક્તે પ્રભાતં સ્યાદંગે નોક્તે જટા ભવેત્ ॥
 ભાગેનોક્તે ચ સામ્યં સ્યાત્પાત્રેઽનોક્તે ચ મૃષ્મયમ્ ॥ ૮૦ ॥
 દ્રવેનોક્તે જલં ગ્રાહ્યં તૈલેનોક્તે તિલોદ્ભવમ્ ॥
 પુનરુક્તં તુ ય દ્રવ્યં યોગેન દ્વિગુણં ભવેત્ ॥ ૮૧ ॥
 ગુણહીનં ભવેદ્વર્ષા દૂર્ધર્વં તદ્રૂપ મૌષધં ॥
 માસદ્વયાત્તથા ચૂર્ણં હીન વીર્યત્વ માપ્નુયાત્ ॥ ૮૨ ॥
 હીનત્વં ગુટિ કાલેહૌ લભતે વત્સરાત્પરમ્ ॥
 પુરાણાઃ સ્યુર્ગુણૈર્યુક્તા આસવાધાતવો રસાઃ ॥ ૮૩ ॥
 વ્યાધેર્યુક્તં ય દ્રવ્યં ગણોક્તમપિ તંચજેત્ ॥ ૮૪ ॥

સમ્રાજાં કામોની અંદર નવા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો;
 પરંતુ વાવડીંગ, લીંડીપીપર, ગાળ, ધાન્ય કિંવા ધાણુ,
 ઘી અને મધ એટલા પદાર્થો જૂના લેવા. ગજો, ઇંદ્રજીવ,
 અરડૂસો, કહોળું, શતાવરી, આસગંધ, પીવાં ફૂલનો કાંટા-

શળિયો, વરિયાળી, કિંવા સવા અને નારી એટલા પદાર્થો હમેશાં લીલા જ લેવા. પરંતુ (જેમ ખીજ લીલા પદાર્થો હોય તો ખમણા નાખવા કહેલ છે તેમ) આ પદાર્થો લીલા છતાં પણ ખમણા લેવા નહીં. સર્વ ઔષધોમાં સૂકા પદાર્થો નવાજ નાખવા, અને લીલા પદાર્થો ખમણા નાખવા એ સર્વ સ્થળમાં સાધારણ નિયમ છે. અમુક વખતે અમુક ઔષડ ખાવું પીવું, એમ ન લખેલ હોય ત્યાં સવારે જ ઉપયોગ કરવાનું સમજવું. અમુક ઔષડીઆનું અમુક અંગ (મૂળ છાલ ફૂલ ફળ ખીજ પાંદડાં વગેરે) લેવા ન લખેલું હોય ત્યાં તે ઔષધિનું મૂળ જ લેવું. જ્યાં ઔષધિયો લેવાનું તોલ ન લખ્યું હોય ત્યાં સર્વ સમાન જ લેવાં. શાનું વાસણ લેવું તે ન લખેલું હોય ત્યાં માટીનું વાસણ લેવું. વનસ્પતિનો રસ, મધ, ગાળ, કે ઘી વગેરે દ્રવ લેવા ન લખ્યું હોય ત્યાં પાણી જ લેવું. અને અમુક પદાર્થનું તેલ લેવા ન લખ્યું હોય ત્યાં તલનું તેલ લેવું. એક પાઠની અંદર એક જ ઔષધ બે વખત લખેલું હોય ત્યાં તે ઔષધ ખમણું લેવું. એક વર્ષ વીત્યા પછી ઔષધ ગુણહીન થાય છે. બે મહીના વીત્યા પછી ચૂર્ણ વીર્યહીન થઈ જાય છે. ગોળિયો અને અવલોહ (ચાટણું) એક વર્ષ વીત્યા બાદ કસ વગર થાય છે; પરંતુ આસવ, ધાતુઓ, રસો, ભસ્મો, રસાયણો (પારા ગંધક વગેરે રસોથી સિદ્ધ થયેલ ઔષધ) જેમ જૂનાં હોય તેમ સારાં ગણવાં. જે ઔષડો દ્રવ્યો વ્યાધિ મટાડવાને યોગ્ય ન હોય તો તે ઔષડ પાઠમાં લખ્યા છતાં પણ ન લેવું અને જે

ઔષધ વ્યાધિ મટાડવા શક્તિમાન હોય તો પાઠમાં ન લખ્યા છતાં પણ તે ગ્રહણ કરવું. ૧૭૬-૧૮૪

અનુક્તમપિ યુક્તં યદ્યો જયેત્તત્ર તદ્બુધઃ ॥

માજૂ ફલં દશ ફલંતદર્દ્દ હ્રસ્વ ચેતના ॥ ૮૫ ॥

તિલ તૈલે પચેત્તા વદ્યા વત્સાદ્યામ રક્તતા ॥

ઉધૃત્ય પીડયેદ્દાઠં રૌશં સ્યા ચ્ચાત્રપર્પટે ॥ ૮૬ ॥

પલાર્દ્દ નવસારસ્ય દેયં કાંજ્યાસ્તથૈવ ॥

પલ માનં તામ્ર ચૂર્ણં સર્વમેકત્ર મર્દયેત્ ॥ ૮૭ ॥

ધાત્રી કાયેન તત્સૂક્ષ્મં કૃત્વા પિંડાન્ પ્રકલ્પયેત્ ॥

પિંડાશં લોહ પાત્રે તુ ધાત્રી કાયેન મર્દયેત્ ॥ ૮૮ ॥

યામમાત્રં તુ સંસ્થાપ્ય પશ્ચાત્કેશાન્વિલેપયેત્ ॥

દદ્યાદેરંડ પત્રાણિ વદ્ધ્વાયામં સ્થિતસ્તતઃ ॥ ૮૯ ॥

જલૈઃ પ્રક્ષાલ્ય તૈલેન મર્દયેચ્ચ શનૈઃ શનૈઃ ॥

કેશાશ્વાનેન જાયંતે ષટ્પદોદરસન્નિભાઃ ॥ ૯૦ ॥

(વૃક્ષ આડના મૂળની છાલ, નાહના આડવાનાં મૂળિયાં, ભોરીંગણી વગેરેનાં પંચાંગ, ચિત્રાનું મૂળ, સૂરણનો કંદ, લીંબડાના તથા અરડૂસાનાં પાન, ત્રિકુળાનાં ફળ, ધાવડીનાં ફૂલ, ખેરનો સાર, અને દૂધવાળા આડોની છાલો જ લેવી. હિંગ શેકેલી, ભાંગ ઘોએલી, વિષ-ઉપવિષ-રસ-તથા ઉપ-રસ શોધન કરેલાં લેવાં. બીલીનું કાચું ફળ, અને ગર-માળાની પાકી શિંગ લેવી. ઘી-તેલ-પાણી-કપાય-શાક અને કઠી વગેરે પદાર્થો અગ્નિથી પકવ થયા પછી ટાઢા થયા બાદ ફરી ઉન્હાં કરવામાં આવે તો તેઓ ઝેર સરખું પરિ-

શ્યામ લાવે છે. કવાથ અને લેપમાં સુખડ લેવા લખેલ હોય ત્યાં રતાંજલિજ લેવી, અને બાકીમાં સુખડ-ચંદનજ લેવું. હરડે ઝીણા ઠળિયાવાળી, ભીલામું, બયફળ પાણીમાં ઢૂબે એવું, ભોંય કહોળું શૂઅરના માથા જેવું, સંચળ કાચે જેવો, સિંધાલૂણ કટકડી જેવું, મણુસિલ કલગરના, દાડમના કૂલ જેવો, શિલાજીત ભોંય પડયા છતાં પણ ન વેરાય તેવું તથા કાંસાના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં નાખતાં વાંકા તાતણા જેવું થઈ વધે તેવું, કપૂર ચીકણું, એળચી ઝીણી અને કાળાદાણાવાળી, રતાંજળી ઘણીજ રાતી, સુખડ સુગંધિદાર અને ભારી, અગર કાળું, દેવદાર હલકું સુવાસિત અને લુંખું, શરૂ બહુ જ ચીકણું, તથા સુગંધદાર, દારૂહળદર બહુ જ પીળી, બયફળ ભારી-રસથી-પૂર્ણ-સરખું તથા અંદરથી ઘોળું, ઘ્રાણ ગાયના આંચળ જેવી, ખાંડ સાફ અને સફેદ લેવી, મધ ગાયના ઘી જેવું તથા ખુશબુદાર, અને સોના જેવી સોવનમક્ષિકા લેવી. કેમકે ઉપર કહ્યા મુજબનીજ વસ્તુઓ ઉત્તમ મનાય છે.)

કેશકદપ-ખીજખનો વિધિ.

માયાં ૪૦ તોલા, અને હીમજ ૨૦ તોલા લઈ તેઓને તલના તેલની અંદર જ્યાં લગી એક રસ ન થાય ત્યાં લગી પકવવાં, પછી નીચે ઉતારી લઈ ખૂબ મથી નાખી નીચોવી વસ્ત્રમાં નાખી સાફ કરવાં. તદનંતર તેમાં ૨ તોલા નવસાદર, ૪ તોલા સોરઠી માટી, ૪ તોલા તાંબાનો ભૂકો અને ૦૧ તોલો મોરથુથું નાખી આંબળાના કાઢાની અંદર સારી પેઠે ઘુંટી તેનો ગોળો ખનાવી સૂકાયા બાદ

લોઠાના વાસણમાં આમળાના કાઢા સાથે ઘસીને એક પહોર પડયું રહ્યા પછી (ઘોઈ સાફ કરેલા) વાળો પર લગાડવું અને તેની ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં મૂકી ૧ પહોર લગી માથું કે દાઢી વગેરે બાંધી રાખવા પછી પાણીથી ઘોઈ થોડું થોડું તેલ મસળવામાં આવે તો વાળ કાળા-ભમર બને છે. ૧૮૫-૧૮૦

અંતઃકર્તાનો આશીર્વાદ.

મટ્ટાનંતાત્મજસ્યેયં શંકરસ્ય કૃતિઃ સતામ્ ॥

આનદય તુ ચિતાનિ ચિકિત્સા સિદ્ધિદાયિની ॥ ૯૧ ॥

અનંતભટ્ટના ગુપ્ત શંકરભટ્ટની રચેલી આ ચિકિત્સા સત્પુરૂષોના ચિત્તમાં માન્યપૂર્વક સિદ્ધિ આપનારી નિવડે !

અંતઃ પ્રશસ્તિ.

(શાદ્દેશવિકિટીત-છંદ.)

શ્રીમદ્ભૂપતિ રામસિંહ વચનાદ્ગ્રંથો મયા નિર્મિતો યસ્મિન્

રોગ વિનિશ્ચયઃ પ્રકથિતો પ્રોક્તાચિકિત્સા ક્રમાત્ ॥

યોગો વૃણ્યતમો રસાયનવરોઃ સંશોધનાદિર્વિધિર્વસ્તી ॥

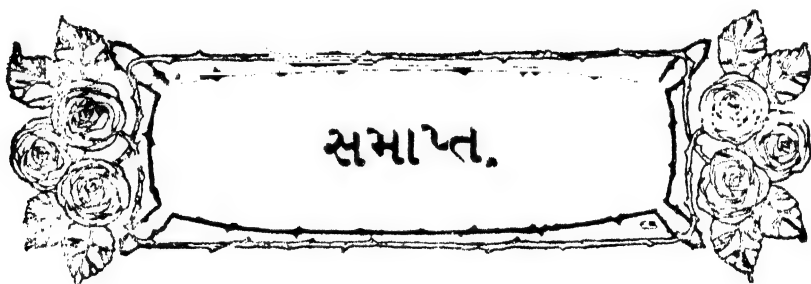
નાવનધૂમપાનકવલ્લા વ્યોષાદિ સંજ્ઞાસ્તથા ॥ ૯૨ ॥

इति श्री मदनंत भटात्मज शंकर विरचिते वैद्यविनोदे
निदान चिकित्सा समाप्ता ॥

શ્રીમદ્ રામસિંહજી મહારાજના કથનથી મેં આ અંતઃ રચેલો છે. આની અંદર રોગોનાં નિદાન-મૂળ કારણોનો નિર્ણય અને પોતાના અનુભવેલા ઔષધોપચાર

ગોઠવણ સહિત કહેલા છે. તેમજ ધાતુ પુષ્ટિના ઉપાયો, રસાયન વિધિ, સંશોધન—શોધવાનો વિધિ, અસ્તિકર્મ, નસ્યકર્મ, ધૂમ્રપાન, કવળ વગેરેની રીતિયો તથા વ્યોષાદિ સંજ્ઞાવાળાં ઔષધો અને સંજ્ઞાવિધાન વગેરે વગેરે સમસ્ત વિધિ કહેલા છે. ૧૯૨

ઈતિશ્રી શંકરભટ્ટ વિરચિત વૈદ્યવિનોદ નામના ગ્રંથ વિષે અગ્યારમા ઉદ્ઘાસનું પૂર્ણચંદ્ર શર્માકૃત ગુજરાતી ભાષાન્તર પૂર્ણ થતાંની સાથે ગ્રંથ સંપૂર્ણ થયો.

એ સંબંધમાં અનુવાદકની ઓળખયુક્ત
અંતિમ ભલામણ.

(હરિગીત-છંદ)

વર યજ્ઞુર્વેદિ ઉદ્દિવ્ય સહસ્ર સુગોત્ર ભારદ્વાજ છે,
માધ્યંદિનિ શાખા સુખદ ત્રય પ્રવર ત્રિભુવન તાજ છે;
પદવી પુરોહિત અતિ પ્રશંસક ઉપાસક શ્રી વાણીનો,
અચળેશ્વરાત્મજ પૂર્ણચંદ્ર સુમિત્ર છે સહુ પ્રાણીનો. ૧

ઓગણીશસત ઇકોતરાની માઘ શુકલા પંચમી,
બુદ્ધિપ્રદાયક બુદ્ધ દિવસે સકળ સુજનોને નમી;
આનંદપ્રદ અનુવાદ આ સહુ રોગની શાંતિ થવા,
પરિપૂર્ણ કીધું પ્રેમસહ જનસર્વનું હિત સાધવા. ૨

(દોહા-છંદ)

રામચંદ્રસુત રસિક છે, મહાદેવ મતિવંત;
ગ્રંથ પ્રકાશક તે ગુણી, જાગુદે જયવંત. ૩

કોવિંદ કવિની કામના, પૂર્ણ કરે સુપ્રસિદ્ધ;
એથી આ અનુવાદનો, સદા સર્વ હક દીધ. ૪

સુખ સાંપડવા સર્વદા, સકળ જનો ધરિ સ્નેહ;
લાભ લઈ આ લેખનો, દીપાવો નિજ દેહ. ૫

શારંગધર સંહિતા

મુળ સહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર.

વૈદશાસ્ત્રનો આ વિશ્વાસપાત્ર ગ્રંથ છે. આમાં જીદા જીદા દેશની આબોહવા ઉપરથી ઔષધ આપવાના પ્રમાણ, ઔષધ કેટલી મુદત સુધી ગુણકારી નીવડે, ધાતુ વધારનારા ઔષધો, શરીરના જીદા જીદા અવયવોની ઉપયોગી માહેતી, જીદા જીદા રોગોની ચિકિત્સા અને તેના અનેકાનેક રામખાણ ઉપાય ઘણી જ સરળતાથી આપવામાં આવ્યા છે. આમાં નાગરાદિ ક્વાથ, મુસ્તાદિ, પટેલાદિ, પુઠ્ઠ્યાદિ, ધાન્યાદિ, દશમુલાદિ આદિ ઘણી જાતના ક્વાથ બનાવવાના વિધિ છે. આલમક્યાદિ ચુર્ણ, પિપ્પલી, લવંગાદિ, સિતોપલાદિ, સંજીવની ચિત્રકાદિ, નારાયણ, મહાખાંડવ, કરીક્યાદિ, સુદર્શન, લવણપંચક ક્ષણાદિ, શુંઠ્યાદિ, કકોટી, અભયાદિ, ત્રિવૃતાદિ, આદિ ઘણી જાતના ચુર્ણ બનાવવાની રીત અનુપમ છે. યોગરાજ ગુગળ, કિશોર ગુગળ ત્રિક્ષ્ણા, ગોક્ષુરાદિ, કાંચનાર ગુગળ, આદિ ઘણી જાતના ગુગળ બનાવવાની રીત, લાક્ષાદિ, નારાયણ શતાવરી, નિલંબીજ, કરંજાદિ, હિંગવાદિ, બિલ્વાદિ, પાઠાદિ, માષાદિ, નીલિકાદિ, મેરીમેદાદી વિગેરે ઘણી જાતના તેલ બનાવવાનો વિધિ, ઉશોરાસવ, કુમાર્યાસવ, વાસાસવ, દ્રાક્ષાસવ, ત્રોહાસવ આદિ આસવો તથા જીદી જીદી જાતના અવલેહ બનાવવાની રીત, વિડંગારિષ્ટ, ખરદારિષ્ટ, રોહીતારિષ્ટ, દશમુલારિષ્ટ, કુટજારિષ્ટ આદિ ઘણી જાતના અરિષ્ટો બનાવવાની રીત, સુવર્ણભસ્મ રૂપાભસ્મ, તાંબાભસ્મ, પીત્તળની ભસ્મ, નાગભસ્મ, બંગભસ્મ લોહ-ભસ્મ, હીરાભસ્મ, અબ્રકભસ્મ, આદિ ઘણી જાતની ધાતુ શોધન અને મારણના ઉપાય ઝાઝીમ છે. જ્વરારી રસ, લોદનાથરસ, મૃગાંક પોટલીરસ, મહાજ્વરાંકુશ આનંદભૈરવ, વછનાગની રસ, મહાતાલેશ્વરરસ સ્વછંદભૈરવ રસ આદિ ઘણી જાતના રસ બનાવવાની રીત, પરસેવો કાઢવાના જીદી જીદી જાતના પ્રકાર, વમન (ઉલટી) ના જીદા જીદા પ્રકાર, રેચ આપવાના જીદા જીદા પ્રકાર, ખસ્તીના જીદા જીદા પ્રકાર, ધુમ્રના પ્રકાર, જીદી જીદી જાતના લેપ, જીદી જીદી જાતના અંજનો આદિ વિષયોનો સમાવેશ છે. પાકું પુકું કિ. રૂ. ૪૫૫ પોરેજ ૮ આના જીદા.

મળવાનું ઠેકાણું:-મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે ત્રણ દરવાજા-અમદાવાદ

સંસ્કૃત ગુજરાતી તથા હિન્દુસ્તાની ભાષામાં છપાયેલા

વૈદકના પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર.

અમારે આ મળતાં વૈદકના સંસ્કૃત મૂળ, સંસ્કૃત તથા સંસ્કૃત ટીકાવાળા, સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી ટીકાવાળા તેમજ કેવળ સરળ ગુજરાતી ભાષાના, સંસ્કૃત તથા હિન્દુસ્તાની ટીકાવાળા તેમજ કેવળ હિન્દુસ્તાની ભાષાના દેશી, યુવાની અને અંગ્રેજી દ્વાઓની માહેતી આપનારા એ સર્વ ઉપરના લીસ્ટમાં માહેલી સાથે આપવામાં આવેલા હોવાથી ખરીદનાર ગ્રંથકોને પુસ્તક લેવા બાબતે સુગમ પડે છે. સાથે વૈદકના સારા અને અકસીર ૧૮૪ દુયકા આપવામાં આવ્યા છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૨૮ છે. ક્રંત ૧૥૫ આનાની ટીકાટો એક કવરમાં મોકલનારને મદર પુસ્તક મદત મોકલવામાં આવશે.

સંસ્કૃત ગુજરાતી અને હિન્દુસ્તાની વૈદકના પુસ્તકો મોટા જથ્થામાં મળશે. લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે-બુકસેલર

ત્રણ હરવાળા—અમદાવાદ.

સંસ્કૃત ગુજરાતી તથા હિન્દુસ્તાની ભાષામાં છપાયેલા

જ્યોતિષના પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર.

આ સૂચિપત્રમાં સંસ્કૃત તથા સંસ્કૃત ટીકાવાળા, સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી ટીકાવાળા તેમજ કેવળ ગુજરાતી ભાષાન્તરના, સંસ્કૃત તથા હિન્દુસ્તાની ટીકાવાળા તેમજ કેવળ હિન્દુસ્તાની ભાષાન્તરના પુસ્તકોની સંપૂર્ણ હકીકત આપવામાં આવેલી છે. આમાં ઈંગ્રેજી તેમજ દેશી પદ્ધતિના પુસ્તકો પણ દાખલ કરેલા છે. જ્યોતિષના પુસ્તકો ખરીદનાર સાર આ પુસ્તક ધાણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે. આ સૂચિપત્ર સાથે સામુદ્રિક ગ્રંથ નામનો સંસ્કૃત સાથે સરળ ગુજરાતી ટીકાવાળો ૪૮ પાનાનો ગ્રંથ સામેલ હોવાથી ઉપયોગી છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૧૨ છે ફક્ત ૧૧ આનાની ટીકીટો એક કવરમાં મોકલનારને બુકપોસ્ટથી મોકલવામાં આવશે.

સંસ્કૃત, ગુજરાતી તથા હિન્દુસ્તાની ભાષાના જ્યોતિષના પુસ્તકો મોટા જથ્થામાં અમારે ત્યાં હમેશાં તૈયાર હોય છે. લખો:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જગુષ્ટે-બુકસેલર

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

